อนุสรณ์

นางชัยประชา (สรวล สุนทโรทัย)

อนุสรณ์

งานประชุมเพลิงศพ

นางชัยประชา (สรวล สุนทโรทัย)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันเสาร์ ที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๐

ขอขอบพระคุณทุกท่านเป็นอย่างยิ่งที่ให้ความอนุเคราะห์ด้วยประการต่าง ๆ และกรุณาให้เกียรติมาร่วมในงานนี้

มานิต–สมจิตต์ อมรทัต

สุจิตต์ สุนทโรทัย

สรจิตต์ สุนทโรทัย

วสันตดิลกฉันท์ ๑๔

เบื้องหน้า ธ เทียนสถิตพร้อม ธุปล้อม ณ พาเหียร
ดั่งมิตรและขันธ์ ธ ดุจเทียน กลหลัก ณ ลูกหลาน
ล่วงนานประทีปประดุจดับ ชิวลับละวิญญาณ
เหลือแต่กุศลบวรการ สิระลึกทิฆาเทอญ

สัททุลกวิกีฬิตฉันท์ ๑๙

น้อมอาราธนคุณพระศรีรตนตรัย
สิ่งศักดิ์สิทธิ์ใสร้ ภิบาล
อีกปวงผลบุญบารมีกุศลการ
จูงนำ ธ วิญญาณ สงบ
สู่สุนทรคติสรวงสถานปรพิภพ
พร้อมสันติสุขสบ นิรันดร์

สวนีย อมรทัต

นางชัยประชา (สรวล สุนทโรทัย)

๘ มีนาคม ๒๔๓๖ – ๑๘ พฤษภาคม ๒๕๒๐

ประวัติ

นางชัยประชา (สรวล สุนทโรทัย)

นางชัยประชา (สรวล สุนทโรทัย) เกิดเมื่อวันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ที่ตรอกโรงพิมพ์พาณิชศุภผล ตำบลสำเพ็ง อำเภอจักร-วรรดิ์ จังหวัดพระนคร เป็นบุตรนายกี่ และนางทรัพย์ เลขยานนท์ มีพี่น้อง (ไม่นับผู้ถึงแก่กรรมเมื่อยังเยาว์) คือ

๑. คุณหญิงสิน วิเศษสงคราม (สิน จันทรสนธิ) ถึงแก่กรรม

๒. นางชัยประชา (สรวล สุนทโรทัย)

๓. พระปฏิเวทย์วิศิษฎ์ (สาย เลขยานนท์) ถึงแก่กรรม

๔. พระสุทธิอรรถนฤมนตร์ (สุธ เลขยานนท์)

๕. นายสวัสดิ์ เลขยานนท์ ถึงแก่กรรม

๖. นายโพยม เลขยานนท์

นางชัยประชาเริ่มเข้าเรียนหนังสือใกล้บ้านที่โรงเรียนครูชม ตำบลสำเพ็ง แล้วย้ายไปเรียนที่โรงเรียนสตรีวิทยา ต่อมาเรียนเย็บปักถักร้อย และทำดอกไม้กับครูญี่ปุ่นที่โรงเรียนราชินี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้สมรสกับพระชัยประชา (ขจร สุนทโรทัย) มีธิดา ๕ คน คือ

๑. นางสมจิตต์ อมรทัต สมรสกับ นายมานิต อมรทัต

(มีธิดา ๒ คน คือ ๑. น.ส. สินี อมรทัต

๒. น.ส. สวนีย อมรทัต)

๒. น.ส. สุจิตต์ สุนทโรทัย

๓. น.ส. สรจิตต์ สุนทโรทัย

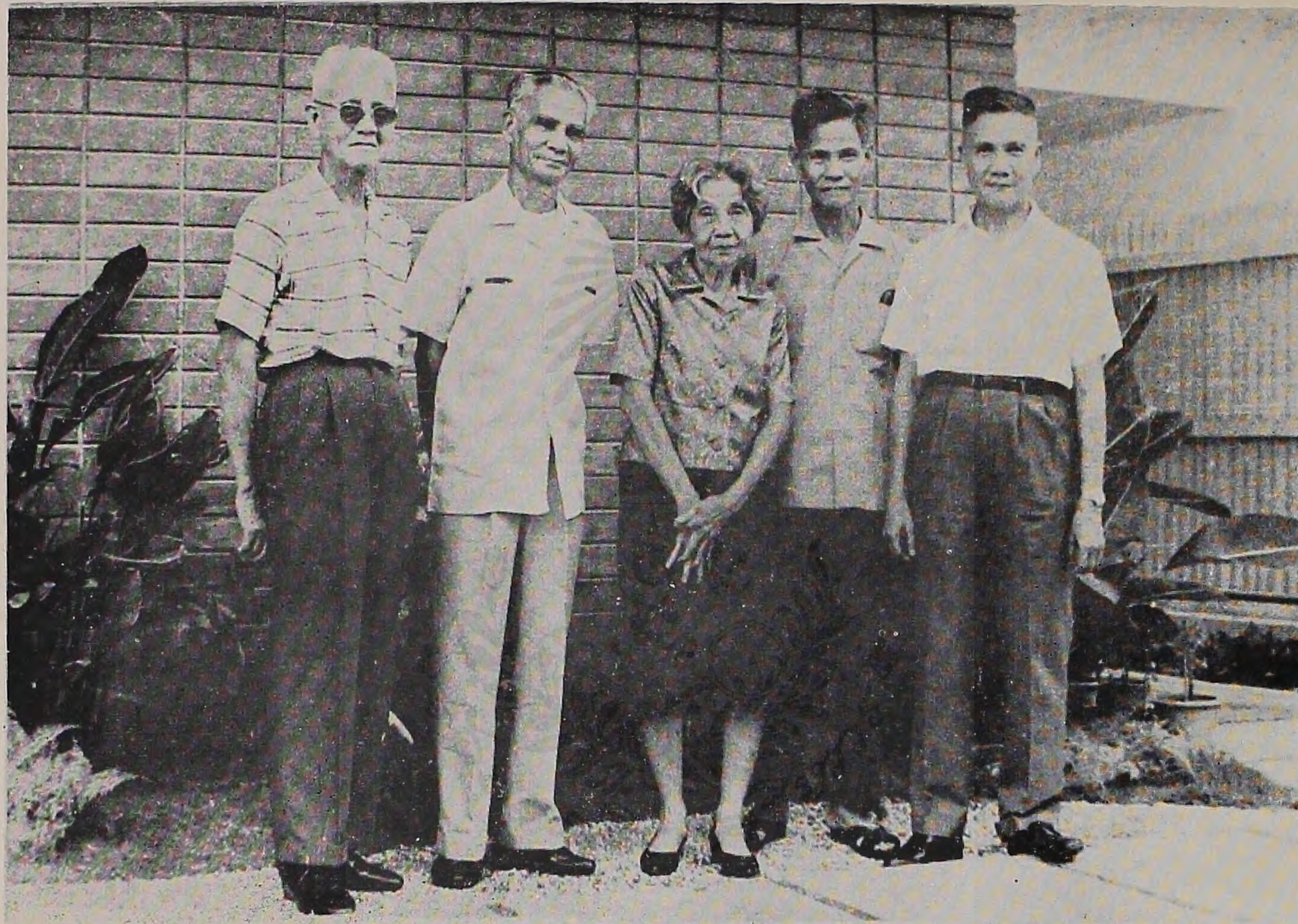
๔. เด็กหญิง เสาวจิตต์ สุนทโรทัย (ถึงแก่กรรม)

๕. น.ส. ศรีจิตต์ (สหจิตต์) สุนทโรทัย (ถึงแก่กรรม)

นางชัยประชามีอาการปวดศีรษะอย่างรุนแรงเมื่อเวลา ๑๘.๓๐ น. ของวันศุกร์ ที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๐ นายแพทย์สุวัฒน์ เลขยานนท์ ซึ่งเป็นหลาน วินิจฉัยว่า เส้นโลหิตในสมองแตกจึงได้นำไปรักษาที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า แต่อาการไม่ทุเลาลง จนกระทั่งเวลา ๒๐.๕๐ น. วันพุธที่ ๑๘ พฤษภาคม ๒๕๒๐ ก็ถึงแก่กรรม รวมอายุได้ ๘๓ ปี ๒ เดือน ๑๐ วัน

ลูกและหลาน

กับน้อง ๆ

ญาติและมิตร

ในวัน สมาคมศิษย์เซ็นต์โยเซฟ ในพระบรมราชินูปถัมภ์

เป็นเจ้าภาพสวดพระอภิธรรม

วัดบวรนิเวศวิหาร

ความอาลัยรัก

ระลึกเล่าความหลังครั้งหลายสิบปีที่ผ่านมา เหมือนกับฝันว่ายังใหม่สดไม่ชืดจืดจาง ที่ถูกรสอร่อยลิ้นกินแล้วไม่จืด ทั้งนี้ ก็เปรียบได้กับจิตใจที่ตรงกันเป็นส่วนมาก ปลูกต้นไม้อย่างเราให้น้ำเป็นอาหารประจำเท่ากับน้ำคา เราเกิดมาต่างบิดามารดา ต่างเหล่าตระกูล แต่เราคงมีนิสัยคล้ายคลึงและมีความรักใคร่คล้ายพี่กับน้องร่วมบิดามารดา และเมื่อครอบครัวของเราอยู่สุขทุกอย่างที่อยู่ในครอบครองก็พลอยร่มเย็นตามมา แต่นี้ต่อไป ก็คงไม่ประสบพบความสุขสำเร็จอย่างนี้หรืออย่างไหนที่ต้องการอีกแล้ว และก็จะเพียรพยายามให้ดวงวิญญาณของเมียรัก จงสุขสถิตในสัมปรายภพทุกทิวาราตรีกาล

พระชัยประชา

๒๑ มิถุนายน ๒๕๒๐

หลังจากที่นาย (คุณแม่) ได้ละโลกนี้ไปแล้ว คุณพ่อก็พร่ำเรียกหา ไม่ว่าในยามหลับหรือตื่น ลูกๆพยายามให้คุณพ่อลืมเพื่อคุณพ่อจะได้มีสุขภาพดี ขณะใดที่ความทรงจำของคุณพ่อปกติ ก็มักจะถามถึงการตระเตรียมงานศพของนายอยู่เสมอ ลูกๆ ได้พยายามเบี่ยงบ่ายไม่ให้คุณพ่อคิดถึงเรื่องนี้ คุณพ่อก็รบเร้าถามหาเรื่องหนังสือแจกชำร่วยในวันประชุมเพลิง ซึ่งเดิมกำหนดไว้ในวันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๒๐ ในที่สุดไม่สามารถจะทัดทาน จึงต้องนำสำเนาเรื่องราวที่ส่งโรงพิมพ์ ซึ่งในเวลานั้น ทางโรงพิมพ์กำลังเรียงเรื่องเตรียมจะเข้าเล่มอยู่แล้ว คุณพ่อได้แก้ถ้อยคำให้อ่านน่าฟังยิ่งขึ้น และได้ลงมือเขียนคำไว้อาลัยอย่างตั้งอกตั้งใจ แต่สมองคุณพ่อได้ตรากตรำทำงานมานานเกินกว่าอายุขัย จึงไม่ยอมรับคำสั่งของคุณพ่ออย่างสมอยาก ถ้อยคำในคำอาลัยบางคำที่นำมาตีพิมพ์ลูกอยากจะแก้ ดังคำว่า น้ำคา น่าจะเป็นน้ำค้าง แต่ก็เกรงว่าจะแปลความหมายของคุณพ่อผิดไป จึงคงไว้ตามเดิม พอคุณพ่อเขียนคำไว้อาลัยจบ คุณพ่อก็ตัวร้อนเป็นไข้ รับประทานอาหารไม่ลง เมื่อครบสามวันเต็ม คุณพ่อก็จากโลกนี้ติดตามนายไปสู่สุคติ

ลูก ๆ

'นาย'

'นาย' ไม่มีคำอะไรอีกแล้วที่ซาบซึ้งตรึงใจจิตต์เท่าคำว่า 'นาย' ก่อนนี้จิตต์ ได้เปล่งคำว่า 'นาย' ออกมาทุกวัน โดยมีผู้ที่จิตต์รักและเคารพยิ่งรับฟังคำของจิตต์ แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีอีกแล้ว

'นาย' เป็นผู้ที่เกิดมาเพื่อความสุขของผู้อื่นโดยแท้ 'นาย' ทำทุกอย่างเพื่อ คุณพ่อ ลูก และหลาน ไม่เคยนึกถึงความสุขส่วนตัว ขอให้ผลแห่งความดีที่ 'นาย' ทำไว้ไปสนองตอบ 'นาย' ในที่ที่ใหม่ที่ 'นาย' ไปอยู่

สมจิตต์ อมรทัต

ความเสียใจในการจากไปอย่างไม่มีวันกลับของนายมีเกินกว่าที่ถูกจะบรรยายเป็นลายลักษณ์อักษรได้ แม้จะได้เตรียมใจไว้แล้ว โดยคำนึงถึงทางโลกว่า นายมีวัยสูงพอควร ประกอบกับความเมตตาที่ได้รับคำเตือนจากพระ-อาจารย์ที่วัดแห่งหนึ่งว่า "ให้ระวังโยมให้ดี" ทั้งท่านผู้มีความชำนาญในดวงชะตาอีกท่านหนึ่งได้กรุณาเตือนให้ทราบเช่นกัน ลูกจึงนึกอยู่เสมอว่า เวลาที่นายจะอยู่กับพวกเรานั้นสั้นเข้ามาทุกที อยากจะทดแทนพระคุณให้นายได้รับความสุขในบั้นปลาย เมื่อกลับจากทำงาน เห็นนายทำโน่นทำนี่ ก็รู้สึกเศร้าใจ ไม่อยากให้นายเหนื่อย แต่นายเป็นคนขยัน ปรารถนาจะให้คุณพ่อ ลูกๆ และหลานๆ ได้รับความสะดวกสบาย จึงขอร้องไม่ได้มากนัก เพราะนายมิได้เจ็บไข้ แม้ลูกจะไม่มีความประมาทต่อเหตุการณ์ ลูกก็ไม่มีญาณพิเศษ ที่จะทราบว่าอะไรจะเกิดขึ้นเมื่อใด ครั้นแล้วนายก็จากพวกเราไปอย่างสงบโดยกระทันหัน มิต้องให้ใครเหน็ดเหนื่อยปรนนิบัติ แม้จะมีความเศร้าลูกก็ยังมีความปีติที่ได้เห็นผลกรรมจากการทำบุญต่ออายุให้นายและคุณพ่อตามควรแก่อัตตภาพนั้น ถึงแม้จะช่วยให้นายอยู่ได้ไม่นานนัก นายก็ไปอย่างไม่ทรมาน นายเป็นผู้มีความหวังดีต่อลูกอย่างแท้จริง นายสนับสนุนโอบอุ้มให้ลูกประกอบอาชีพได้สะดวกโดยไม่ต้องมีภาระห่วงทางบ้าน อะไรขาดเหลือนายก็เจือจุนเท่าที่จะช่วยได้ พระคุณของนายมีต่อลูกอย่างสุดจะพรรณา ความเศร้าโศรกที่ลูกได้รับจากการจากไปของนายยังมิทันจาง พวกลูกก็ได้รับความกระทบกระเทือนใจอย่างหนักอีกครั้งโดยการจากไปของคุณพ่อ ชั่วระยะห่างกันเพียงสามสิบแปดวัน เมื่อนายเสียคุณพ่อได้เตือนลูกให้ทำใจให้เข้มแข็ง คุณพ่อพูดกับลูกๆว่า "พ่อก็ไม่รู้จะอยู่อีกกี่วัน" กำลังของคุณพ่อก็เริ่มอ่อนลง ซึ่งลูกๆมิได้นิ่งนอนใจได้พยายามระมัดระวัง

อย่างใกล้ชิด และไม่คิดว่าคุณพ่อจะตามนายไปอย่างรวดเร็ว คุณธรรมความดีที่คุณพ่อและนายได้ช่วยกันชี้แจง แนะแนวให้ลูกๆ นั้น ลูกจะขอจดจำและปฏิบัติ โดยที่คุณพ่อและนายจะไม่ต้องผิดหวัง ทั้งจะไม่เสียใจที่ไม่มีลูกผู้ชาย ขอกุศลธรรมแห่งความปรารถนาดีที่คุณพ่อและนายได้ช่วยกันประกอบไว้ จงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของท่านไปสู่สุคติ ตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพนั้นๆ เทอญ

สุจิตต์ สุนทโรทัย

คำนำของสำนักพิมพ์

ท่านเจ้าภาพของงานประชุมเพลิงศพนางชัยประชา (สรวล สุนทโรทัย) ได้แสดงความจำนงที่จะพิมพ์หนังสืออนุสรณ์สำหรับแจกในงานนี้ ให้เป็นหนังสือที่มีลักษณะเป็นสารคดีมีประโยชน์สำหรับท่านผู้มีเกียรติที่มาในงาน ผู้จัดการสำนักพิมพ์แพร่พิทยาจึงแนะนำสารคดีพิเศษชื่อ "เล่าเรื่องบางกอก" ของ ส. พลายน้อย ซึ่งเป็นบทประพันธ์ที่สำนักพิมพ์แพร่พิทยามีลิขสิทธิ์ตามกฎหมาย

ทั้งนี้ ท่านเจ้าภาพเห็นเป็นการสมควร ผู้จัดการสำนักพิมพ์แพร่พิทยาจึงจัดพิมพ์หนังสืออนุสรณ์เล่มนี้ ให้เป็นที่เรียบร้อยตามความต้องการของท่านเจ้าภาพ

สำนักพิมพ์แพร่พิทยา

เล่าเรื่องบางกอก

ส. พลายน้อย

คำนำ

มีบางคนกล่าวว่าเรื่องของ "บางกอก" นั้นเป็นเรื่องหญ้าปากคอก จะหาอ่านเมื่อไรก็ได้ บางคนก็ว่ารู้จักบางกอกดี เพราะอยู่มานาน ได้รู้ได้เห็นการเปลี่ยนแปลงมาหลายยุคหลายสมัย แต่ครั้นสอบถามถึงเรื่องราวที่เกี่ยวกับบางกอกบางเรื่องบางตอนเข้าก็นิ่งอึ้ง หรือไม่เช่นนั้นก็ตอบไพล่ไปเสียทางอื่น บางท่านก็พาลโกรธหาว่าบอกแล้วไม่เชื่อ ความจริงแล้ว ผู้เขียนต้องการรวบรวมหลักฐานที่แน่นอนมากกว่าการบอกเล่าที่เลื่อนลอย นอกจากว่าไม่พบหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรจึงจะใช้คำบอกเล่า แต่ก็ระมัดระวังอยู่มาก เมื่อผู้เขียนคิดวางโครงเรื่องที่จะ "เล่าเรื่องบางกอก" นั้น ก็คิดว่าคงจะไม่ยาก คงจะมีหลักฐานมากพอ เพราะบางกอกเป็นเมืองใหม่ ไม่ยุ่งยากซับซ้อนเหมือนเมืองในสมัยสุโขทัย แต่ครั้นลงมือร่างโครงเรื่องดูและสำรวจหลักฐานต่างๆที่มีอยู่แล้วก็ต้องเก็บเรื่องเข้าแฟ้มเสียหลายหน เรื่องบางกอกไม่ใช่หญ้าปากคอกอย่างที่เข้าใจเสียแล้ว

ทำไมเรื่องของบางกอกจึงหาอ่านได้ยาก ทั้งๆที่สร้างมาเพียง ๑๙๓ ปี (ถ้าลืมๆกัน ไม่นานก็คงได้ฉลองพระนครครบรอบ ๒๐๐ ปีกันอีก) เหตุไฉนจึงหาหลักฐานยากนัก ชื่อตำบลต่างๆในบางกอกกลายเป็นปริศนาที่ทายไม่ออกว่าทำไมจึงชื่อเช่นนั้น แม้แต่คำว่าบางกอกเองก็ยังเป็นข้อโต้เถียงกันอยู่ในหมู่ผู้รู้ เราไม่รู้ว่าความเป็นอยู่ของประชาชนในสมัยต้นเป็นอย่างไร ไม่มีใครเขียนบันทึกไว้อย่างละเอียดเลย พงศาวดารมีกล่าวไว้แต่ตำนานสถานที่วัดวาอารามและเหตุการณ์ต่างๆเท่านั้น ความเป็นอยู่ของประชาชนและสภาพบ้านเมืองไม่มีใครกล่าวถึงอย่างแจ่มชัด เรื่องของบางกอกค่อยแจ่มกระจ่างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา เพราะมีบันทึกของไทยและต่างประเทศหลายเล่ม ทำให้แลเห็นชีวิตในบางกอกได้ดีขึ้น แต่การที่จะเก็บเรื่องราวเหล่านั้นมารวมไว้ก็ไม่ใช่เรื่องที่ง่ายๆ ต้องใช้เวลานานอยู่

ในสายตาของท่านผู้รู้อาจจะเห็นว่าหนังสือเล่มนี้ไม่มีประโยชน์อะไรเลย แต่ในทัศนะของผู้เขียนที่ตรวจสอบ

หาความรู้เรื่องเหล่านี้มาเป็นเวลาเกือบ๒๐ปี เห็นว่าเป็นเรื่องที่ยากมาก เพราะเอกสารต่างๆที่จะใช้ค้นคว้ามีน้อย ยิ่งในขั้นละเอียดที่จะตรวจสอบชื่อบุคคลบรรดาศักดิ์ด้วยแล้วเป็นเรื่องที่หนักมาก ฉะนั้นการที่เขียนหนังสือเล่มนี้ขึ้นจึงมิใช่หวังลาภผลจากค่าลิขสิทธิ์ (ซึ่งไม่คุ้มกับค่าของเวลาที่ใช้ในการค้นคว้า) หรือเพื่อต้องการอวดรู้อวดฉลาดแต่อย่างใด หากเขียนขึ้นเพื่อบันทึกเรื่องราวต่างๆที่ค้นพบไว้ให้เป็นหลักฐานเท่านั้น

หนังสือเล่มนี้ได้เคยพิมพ์มาแล้ว ๒ ครั้ง ครั้งแรกเป็นฉบับร่าง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ครั้งที่สองได้มีผู้มาขอพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีรัชดาภิเษก เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ แต่ก็พิมพ์ไปเพียงสองในสามของหนังสือเล่มนี้เท่านั้น การพิมพ์ครั้งนี้จึงนับว่าสมบูรณ์ที่สุด คือสมบูรณ์ในด้านเนื้อหาซึ่งหนากว่าครั้งแรกถึงเท่าตัว และมีภาพมากกว่า ๑๐๐ ภาพ แต่ก็ยังไม่ครบตามโครงเรื่องที่วางไว้ หากเป็นไปได้ก็คิดว่าจะได้เขียนเล่าเรื่องบางกอกเล่มที่ ๒ ต่อไปอีก

อย่างไรก็ตาม โดยเหตุที่ผู้เขียนไม่ใช่นักประวัติ-ศาสตร์ จึงเกรงไปว่าจะมีข้อบกพร่องเพราะความไม่รู้อยู่มาก ซึ่งหวังว่าคงจะได้รับความเมตตาจากท่านผู้รู้ได้กรุณาแนะนำแจ้งข้อบกพร่องหรือเรื่องราวอันจักเป็นประ-โยชน์แก่อนุชนรุ่นหลังให้ทราบด้วย ก็จักเป็นพระคุณอย่างยิ่ง

สารบาญ

บทที่ ๖ ปราสาทพระเทพบิดร

บทที่ ๗ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

บทที่๑๑ ท่าพระ-ท่าราชวรดิฐ

บทที่๑๒ ท่าเตียน-วัดโพธิ์

บทที่๑๓ เสาชิงช้า-วัดสุทัศน์

บทที่ ๑

บางกอกเก่า

คำว่า บางกอก เป็นคำที่ประชาชนคนสามัญใช้เรียกกันติดปากมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และในสมัยนั้นก็เป็นเพียงตำบลที่มีหมู่บ้านใหญ่แห่งหนึ่งเท่านั้น ตำบลบางกอกที่กล่าวนี้ เป็นตำบลที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของลำน้ำเจ้าพระยาเดิม ก็ลำน้ำเจ้าพระยาเดิมนั้นไม่ตรงเหมือนอย่างเช่นทุกวันนี้ ถ้าเดินทางเรือยขึ้นมาจากปากน้ำเจ้าพระยาจนถึงปากคลองบางกอกใหญ่ หรือที่เรียกว่าคลองบางหลวงเดี๋ยวนี้ (คำว่า บางหลวง จะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า) คลองนี้ดูตามแผนที่จะเห็นอยู่ระหว่างวัดอรุณราชวรารามกับวัดกัลยาณมิตร ลำแม่น้ำจะอ้อมเข้าทางคลองบางกอกใหญ่ เลี้ยว-อ้อมไปบางระมาด ตลิ่งชัน แล้ววกมาออกคลองบางกอกน้อย ต่อขึ้นไปสามเสน และบริเวณพื้นที่วัดกัลยาณมิตรนั้น แต่เดิมทีก็เป็นตัวแม่น้ำยังไม่เป็นพื้นดินเหมือนอย่างทุกวันนี้ ถ้าจะไปด้วยเรือก็ต้องแจวกันตั้งแต่เช้าจนถึงเย็นทีเดียว แต่ถ้าเดินทางบกลัดตรงตำบลบางกอกก็กินเวลาเดี๋ยวเดียวเท่านั้นเอง

หลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้มีกล่าวถึงในหนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ฉบับวันที่ ๑ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๖๕ (พ.ศ. ๒๔๐๘) จ่าหัวเรื่องว่า "หนังสือหลวง" ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอม-เกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้ข้อความตอนหนึ่งว่า (ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับเดิม)

"ก็ที่เรียก บางกอก นั้น คือแต่เดิมลำน้ำใหญ่ แต่วังน่าลงมาจนถึงวังกรมหลวงวงษาไม่มีเป็นแผ่นดิน แม่น้ำเข้าไปตรงน่าวังน่า แล้วไปเลี้ยวลงวัดขี้เหล็กตลิ่งชัน แล้วเลี้ยวมาถึงป้อมวังกรมหลวงวงษา ทางแต่เช้าจนเยนเวลาเช้าหุงเข้าอยู่น่าวังน่าลืมม่อไหไว้ล่องเรือมาถึงน่าวังกรมหลวงวงษาจะหุงเข้าเยนกิน นึกได้ว่าลืมม่อไว้ จอดเรือไว้เดินบกไป เอาม่อมาหุงเข้าเยนกินทันได้ที่ริมป้อมวังกรมหลวงวงษานั้น มีคลองหนึ่งปากคลองเข้าไปข้างเหนือ แล้วคดเคี้ยวไปในสวนวนเวียนอยู่ แล้วปลายคลองไปทะลุออกที่น่าวังหลัง ที่ปาก-คลองข้างล่างนั้นชื่อ บางกอกใหญ่ ข้างบนชื่อบางกอกน้อย บางนั้นแปลว่าคลอง คลองบนกับคลองล่าง บางกอก เหมือนกัน ถ้าจะเปรียบเดี๋ยวนี้เหมือนกับปากลัดแลบางกรวย ปากลัดก็เรียกว่า ปากลัดบน ปางลัดล่าง ที่บางกรวยนั้นปากที่ออกแม่น้ำใหญ่เรียกบางกรวยนอก ปากที่ออกแม่น้ำน้อยเรียกบาง-กรวยใน ถึงปากเตรจก็เหมือนกันนั้นฉันใด บางกอกน้อยบางกอกใหญ่ก็เป็นเช่นนั้น แต่ลำแม่น้ำนั้นอ้อมไป

ก็เมื่อแผ่นดินพระเจ้ามหาจักรพรรดิ โปรดให้ขุดบางกอกใหญ่บางกอกน้อย ให้ตลุยถึงกันเป็นแม่น้ำ แล้วสร้างเมืองลงรักษาที่ขุดลัด เหมือนอย่างแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย สร้างเมืองนครเขื่อน-ขันธ์เขียนเป็นสังสกฤฎแต่ Nagar แต่เขื่อนขันธ์นั้นเปนคำไทย จะเขียนเป็นคำไทยก็ได้ ที่เดี๋ยวนี้เรียกว่า เมืองปากลัดนั้น

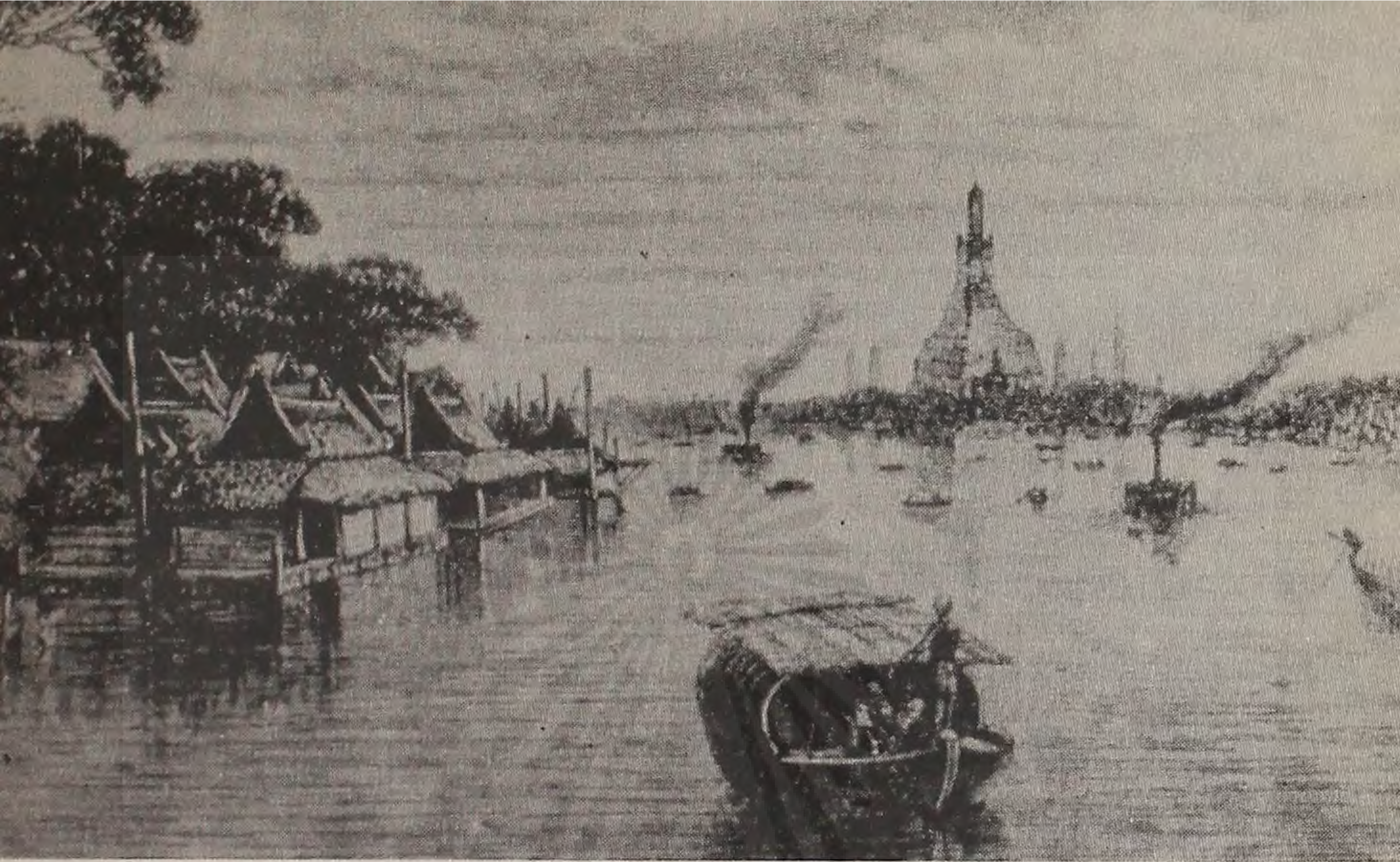
ครั้นสร้างเมืองหลวงลงที่บางกอกขุดลัดแล้วนั้น ตั้งชื่อว่าเมืองธนบุรี การที่ขุดอย่างนี้ ถึงนานกว่าสามร้อยปีมาแล้ว ดูก็เหนจริงดอกด้วยลำน้ำก็ยังแคบกว่าข้างบน ข้างล่างไม่ใช่ฤา กว้างเพียงสี่เส้นเศษไม่ถึงห้าเส้น ครั้นทางลัดมีขึ้นแล้วน้ำลงเสียทางลัดแม่น้ำเก่าก็แห้งไป จนกลายเปนดอนเสียครึ่งข้างค่อนข้าง แม่น้ำที่แห้งแล้วนั้นจะตามไปสังเกตดูก็จะเหน ฝั่งหนึ่งสูง ฝั่งหนึ่ง-ต่ำ เปนรูปแม่น้ำตลอดไป ก็เมื่อแม่น้ำเก่ากลายเปนคลองดังนี้แล้ว ชื่อบางกอกน้อย บางกอกใหญ่ ก็ไปเรียกเอาคลองกลายนั้นเปน คือปากคลองกลายข้างบน เรียกว่า บางกอกน้อยตามชื่อเดิม ปากคลองกลายข้างล่างเรียก บางกอกใหญ่ ตามที่บางกอกใหญ่เดิม ก็ลำบางกอกใหญ่นั้นพิเคราะห์ดูเถิด ฝั่งบ้อมแลบ้านหมอปรัดเลท้ายเมืองธนบุรีนั้นดอน เพราะเปนตลิ่งเดิม ฝั่งข้างกะดีจีนเข้าไปนั้นลุ่มเพราะเปนเนื้อแม่น้ำ เปนดังนี้เข้าไปจนพ้นวัดสังกระจายไป ร่องน้ำก็เปลี่ยนไปปิดฝั่งน้ำโน้น ตั้งแต่บางยี่เรือเข้าไปลุ่มกลับมาอยู่ฝั่งหนึ่งตรงบางยี่เรือข้าม

อย่างหนึ่งให้สังเกตด้วยวัด วัดเรียงไปตามฝั่งข้างดอน แต่ปากคลองไปจนวัดสังกระจาย ก็ฝั่งข้างกะดีจีนไม่มีวัด เพราะเปนแม่น้ำ วัดไปมีฝั่งแม่น้ำเก่าคือวัดดอกไม้วัดใหญ่ วัดน้อยบางไส้ไก่ วัดเหล่านี้อยู่ฝั่งแม่น้ำโบราณกลายเปนวัดกลางสวนไปเสียแล้ว ไปถึงบางยี่เรือจึงมีวัดริมคลองเปนฝั่งน้ำเก่าก็แนวฝั่งข้างวัดสังกระจายต่อไป มีวัดดีดวด วัดเจ้ามูล อยู่ในฝั่งแม่น้ำเก่าเดี๋ยวนี้เปนคลองเดิมโบราณ คลองนั้นแลชื่อว่าคลองบางหลวงแท้ ก็ลำบางกอก

ใหญ่นั้นแต่เดิมก็ใหญ่โตเท่ากับคลองบางกอกน้อย แต่เพราะตั้งอยู่ใกล้เมืองธนบุรี คนสร้างเย่าเรือนลงมามาก ปักถมที่ทางออกมา ก็ทำให้แคบไป ราษฎรเหนว่าเลกกว่าลำบางกอกน้อย ไม่ควรจะเรียกว่า บางกอกใหญ่ เหนว่าเท่ากับลำบางหลวงเสียแล้ว ก็เรียกว่าคลองบางหลวงเสียทีเดียว แต่ผู้รู้เปนอันมากไม่ว่าอย่างนั้น ว่าที่เรียกว่าคลองบางหลวงนั้น เรียกเมื่อแผ่นดินเจ้าตาก พระเจ้าตากไปตั้งวังอยู่ที่กรมหลวงวงษาเดี๋ยวนี้[๑] คนก็เรียกว่าวังหลวง ก็ในคลองนั้นเจ้าตากให้ไปไล่บ้านราษฎรเปนอันมาก เอาเปนที่หลวงประทานขุนนาง แลเจ้านายในแผ่นดินนั้น แลคนจะเดินเรือทางนั้นก็ต้องระวังตัวต่างๆ คนจึ่งเรียกว่า คลองหลวง บางหลวงไป เพราะเปนคลองริมวังหลวง เหมือนกับจีนแต้จิ๋วในแผ่นดินนั้น คนเรียกว่า จีนหลวง เพราะเป็นเมืองเดียวฤๅพวกเดียวกันกับเจ้าตาก แต่ในกระบวนราชการแล้ว เคยบาดหมายเพดทูนว่าบางกอกใหญ่เสมออยู่ไม่ใช้ว่า บางหลวงเลย ใช้ว่าคลองบางหลวงตั้งแต่ด่านเสี้ยวเข้าไปข้างวัดปากน้ำ นอกนั้นออกมายังคงเป็นบางกอกใหญ่"

ตามข้อความที่ยกมานั้น มีข้อความที่ขัดแย้งกันอยู่บ้างกับหลักฐานอื่น เช่นที่กล่าวว่าพระเจ้ามหาจักรพรรดิ โปรดให้ขุดคลองบางกอกใหญ่นั้น ในที่บางแห่งกล่าวว่าสมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. ๒๐๗๗–๒๐๘๙) โปรดให้ขุดคลองลัดตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อย ไปออกแม่น้ำเก่าที่หน้าวัด-อรุณราชวรารามเรียกว่า คลองลัดบางกอกใหญ่ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๐๖๕ ความจริงนั้นปรากฏตามพระราชพงศาวดารว่า เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๐๘๑ พระมหา-จักรพรรดิ ขุดคลองที่บางกรวย แต่วัดชะลอมาทะลุริมวัดขี้เหล็ก ที่เรียกว่า

๑. หมายถึงรัชกาลที่ ๔ ในตอนนั้นกรมหลวงวงศาธิราชสนิทเสด็จไปประทับอยู่พระราชวังเดิม

(บนและล่าง) แม่น้ำเจ้าพระยามองจากเหนือลงใต้จะเห็นสภาพของฝั่งกรุงเทพฯและธนบุรี เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๓

คลองวัด เพราะในเวลานั้นลำแม่น้ำยังเดินทางแม่น้ำอ้อม วัดขี้เหล็กอยู่ในคลองบางกอกน้อย ตรงปากคลองบางระมาดตลิ่งชัน ซึ่งเป็นแม่น้ำเก่า คลองแต่วัดขี้เหล็กไปจนวัดชะลอ ซึ่งยังอยู่ในแม่น้ำอ้อมจนทุกวันนี้ คือที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิขุด เป็นทางลัด เพราะตรงมาบางระมาด ตลิ่งชันได้ทางนี้ไม่ต้องอ้อมออกบางกรวยลงมาทางสามเสน[๑]

การขุดคลองลัดบางกอกใหญ่ ในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช จึงเท่ากับผ่า "บางกอก" ออกเป็นสองซีก บางกอกฝั่งซ้ายจึงกลายเป็นธนบุรี ส่วนบางกอกฝั่งขวาก็กลายมาเป็นกรุงเทพฯ ในปัจจุบัน เพราะปรากฏว่าเมื่อขุดคลองลัดแล้ว ก็มีการตั้งเมืองขึ้นเรียกว่า "เมืองธนบุรีศรีมหาสมุทร" แต่จะตั้งมาแต่สมัยใดไม่ปรากฏแน่ชัด มีกล่าวชื่อในพระราชพงศาวดารเป็นครั้งแรกในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. ๒๐๙๑–๒๑๑๑) ฉะนั้นถ้าจะกล่าวว่ากรุงเทพฯ กับกรุงธนบุรีเป็นเมืองเดียวกันมาก่อนก็เห็นจะไม่ผิด เพราะในสมัยที่สร้างเมืองธนบุรีนั้น ตัวเมืองก็มีอาณาเขตคล่อมมาทั้งสองฝั่ง

ในจดหมายเหตุของฝรั่งที่เข้ามาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้เขียนเล่าไว้ว่า เมื่อราชทูตมาถึงบางกอก ป้อมซึ่งตั้งอยู่ทั้งสองฟากแม่น้ำก็ยิงสลุตคำนับราชทูต ป้อมที่กล่าวถึงนี้คือป้อมวิชเยนทร์[๒] ซึ่งเจ้าพระยาวิชเยนทร์ได้ออกความคิดให้สร้างขึ้นที่ปากคลองบางกอกใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๘ และเป็นป้อมที่ใช้ปักธงชาติของไทยเป็นครั้งแรกที่ป้อมนี้ การที่สร้างป้อมไว้ที่เมือง

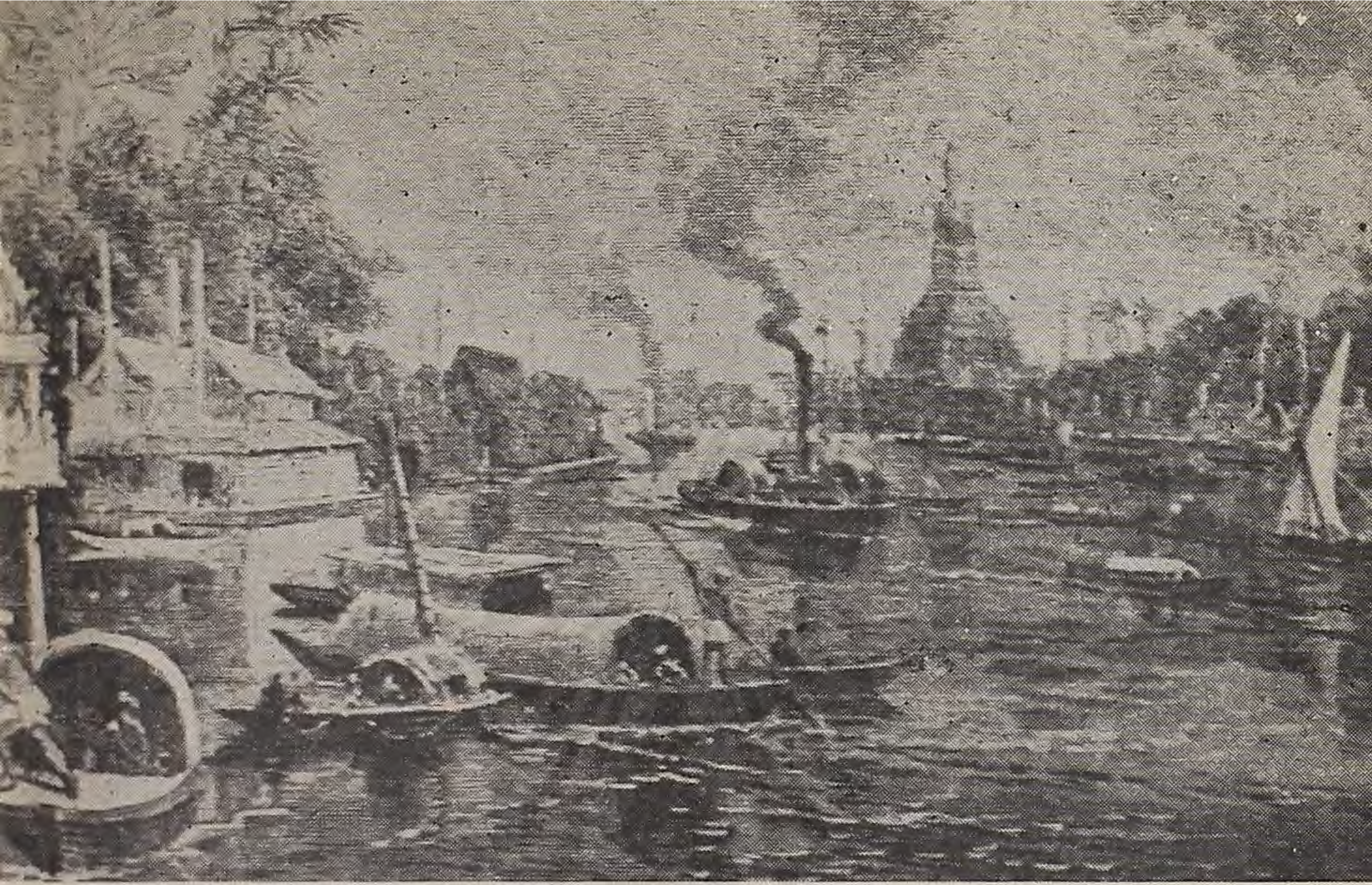
---

๑ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑ หน้า ๕๕๕ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๑ โรงพิมพ์ โสภณพิพรรฒธนากร

๒ นายช่างที่ก่อสร้างคือ มองซิเออร์เดอลามา (ดู"ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย") ภาคเอกสาร

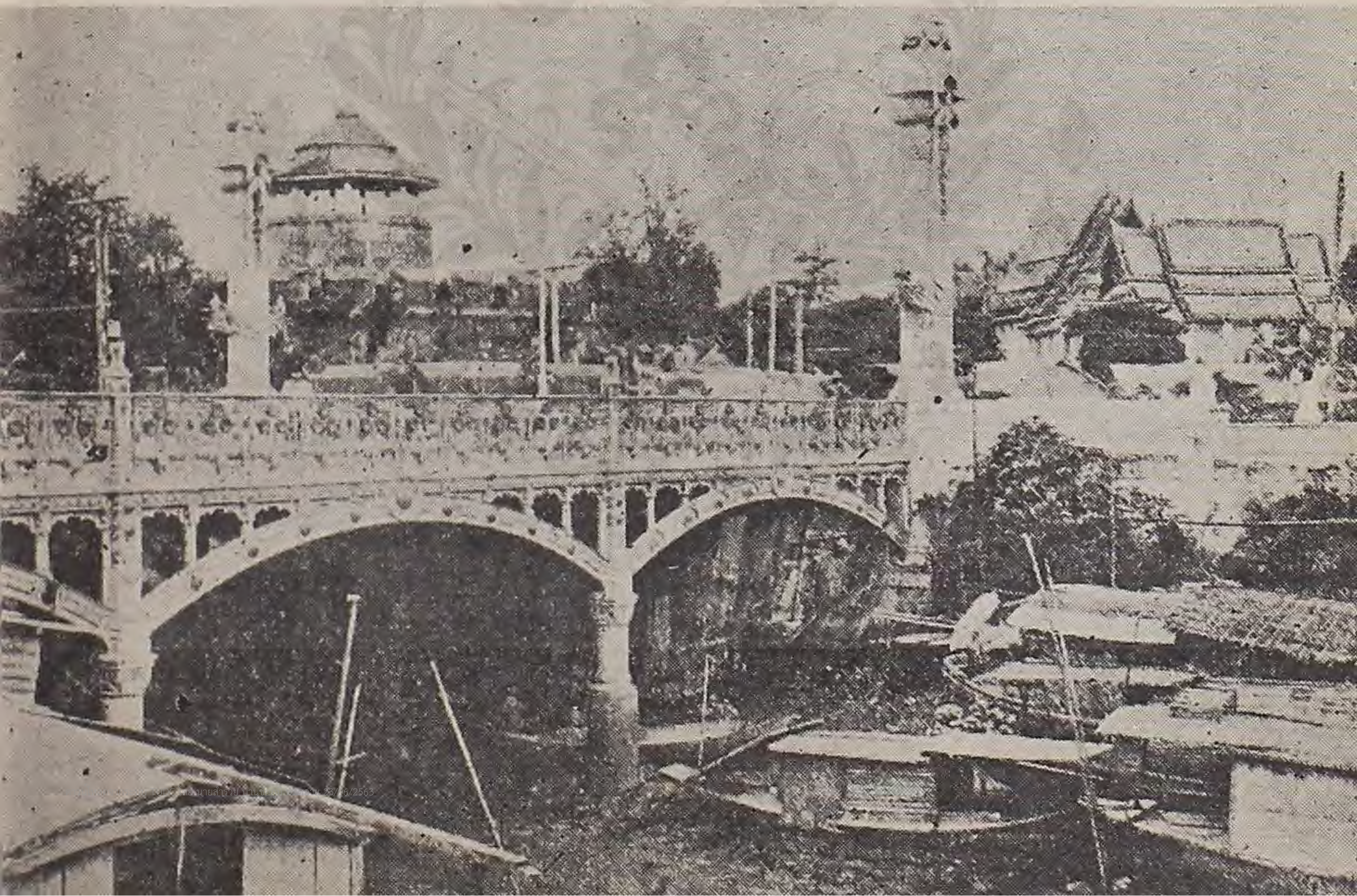
ธนบุรีนี้ ก็เพราะเมืองธนบุรีเป็นเมืองด่านและเมืองท่ามาตั้งแต่สมัยแรกสร้าง เมื่อเจ้าพระยาวิชเยนทร์สร้างป้อมขึ้นแล้ว ก็ได้ทำสายโซ่ใหญ่ขึงขวางแม่น้ำไว้ทั้งสองฟาก เพื่อป้องกันเรือรบของข้าศึกที่จะเข้ามาทางทะเล เมืองธนบุรีในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่ง และได้แต่งตั้งให้นายทหารฝรั่งเป็นเจ้าเมือง ซึ่งมีชื่อปรากฏในครั้งนั้นว่า ออกพระศักดิสงคราม (ประวัติของท่านผู้นี้กล่าวถึงอย่างละเอียดในหนังสือ "ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย" ของ ส.พลายน้อย แล้ว)

เมืองธนบุรีในสมัยพระมหาจักรพรรดิ เห็นจะยังไม่ได้เป็นเมืองชนิดมีกำแพงแข็งแรงอะไรนัก เป็นแต่มีผู้คนอยู่หนาแน่นมากกว่าหมู่บ้านธรรมดาเท่านั้นและในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็เป็นแต่เพียงสร้างป้อมอย่างเดียว เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าเมื่อพุทธศักราช ๒๓๑๐ พม่ายึดได้เมืองธนบุรี ได้ตั้งให้นายทองอินซึ่งเป็นคนไทยที่ขายชาติเป็นผู้รักษาเมือง ต่อมาสมเด็จพระเจ้าตากสินกู้อิสรภาพตีเมืองธนบุรีได้ (พระเจ้ากรุงธนบุรีทำพิธีปราบดาภิเษกเมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๓๑๐ และถือวันนี้เป็นวันพระเจ้ากรุงธนบุรี มีพิธีวางพวงมาลาที่อนุสาวรีย์) ก็ทรงดำริที่จะตั้งเมืองธนบุรีเป็นเมืองหลวง เพราะกรุงศรีอยุธยาใหญ่โตเกินไปที่จะรักษาไว้ได้ในขณะนั้น ในที่บางแห่งกล่าวว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นเมืองหลวง เมื่อวันพุธที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๓๑๓ แต่ในครั้งนั้นก็คงไม่มีเวลาตกแต่งพระนครให้งดงามแข็งแรงได้เท่าที่ควรจะเป็น เพราะต้องคอยทำศึกอยู่กับพม่าเกือบตลอดเวลาจนกระทั่งพุทธศักราช ๒๓๑๔ จึงได้คิดกะการสร้างเมืองธนบุรีเป็นการใหญ่ ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

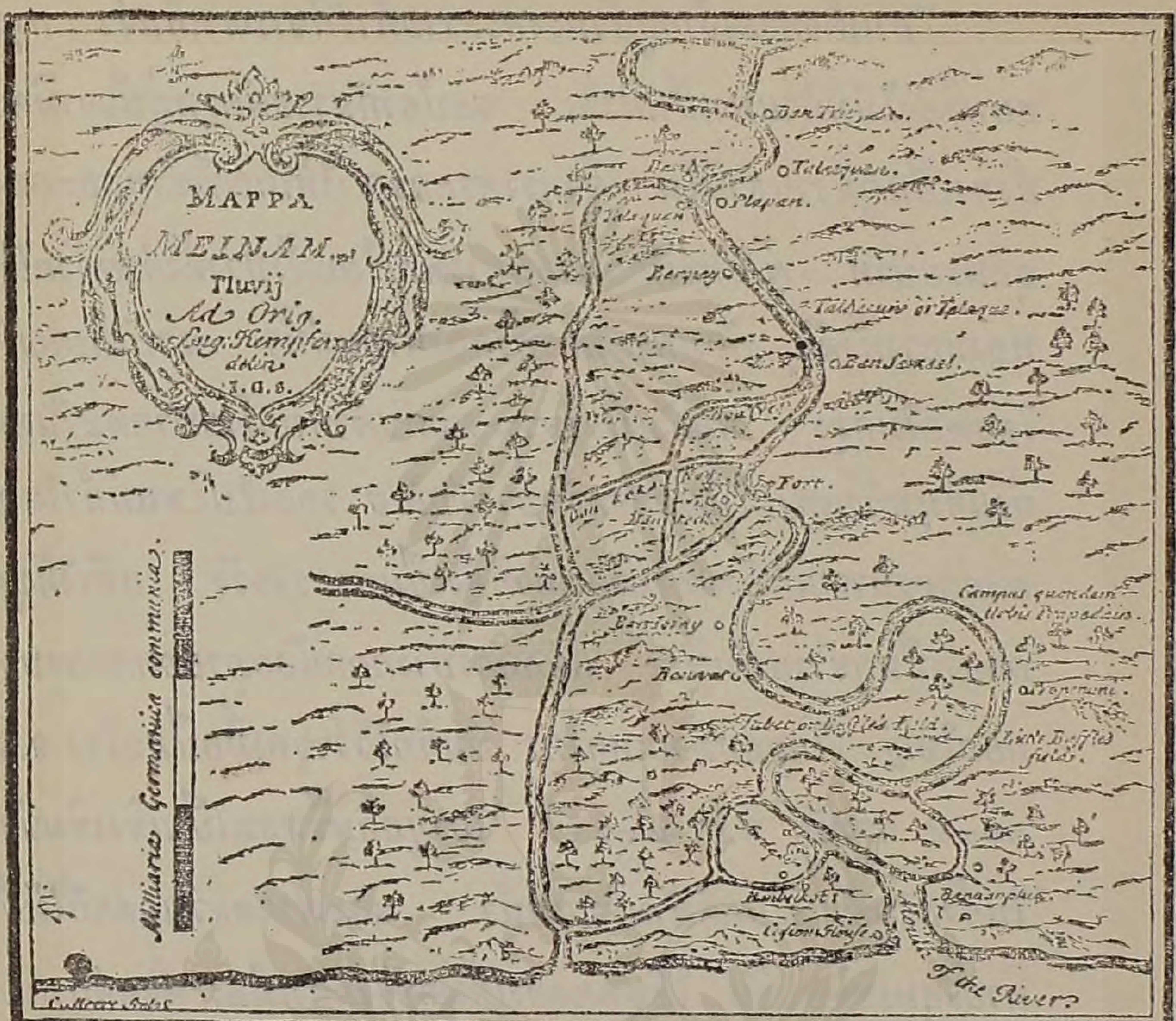

บางกอกตามภาพเขียนของฝรั่ง เมื่อ ๑๐๐ ปีมาแล้ว

สะพานผ่านฟ้าลีลาศสมัยแรกสร้าง

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริพิจารณาเห็นว่า กรุงธนบุรียังไม่มีกำแพงเป็นที่มั่น จะป้องกันราชศัตรูหมู่ปัจจามิตรยังหาเป็นภูมิราชธานีไม่ จึงทรงพระกรุณาให้เกณฑ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่น้อยฝ่ายทหารพลเรือนทั้งปวงตั้งค่ายด้วยไม้ทองหลางทั้งต้น ล้อมพระนครทั้งสองฟากแม่น้ำ และให้เกณฑ์ไพร่พลในกรุง พลหัวเมืองมาระดมกันทำค่ายฝ่ายฟากตะวันตก ตั้งแต่มุมกำแพงเก่าไปจนจดวัดบางว้าน้อย วกลงไปริมแม่น้ำใหญ่ตลอดลงมาจนถึงกำแพงเมืองเก่าที่ตั้งเป็นพระราชวัง แล้วให้ขุดคลองเป็นคูข้างหลังเมือง แต่คลองบางกอกน้อยมาออกคลองบางกอกใหญ่ (ในจดหมายเหตุโหร บันทึกไว้ว่าขุดเมื่อปีมะโรง จ.ศ. ๑๑๓๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๑๕) เอามูลดินขึ้นถมเป็นเชิงเทินข้างในทั้งสามด้านเว้นแต่ด้านริมแม่น้ำ และฟากตะวันออกก็ให้ตั้งค่ายรอบเหมือนกัน ให้ขุดคลองเป็นคูข้างหลังเมือง ตั้งแต่กำแพงเก่าท้ายป้อมวิชาเยนทร์ วงขึ้นไปจนถึงศาลเทพารักษ์หัวโขดออกแม่น้ำทั้งสองข้าง เอามูลดินขึ้นถมเป็นเชิงเทินสามด้าน เว้นแต่ด้านริมแม่น้ำดุจกัน แล้วให้เกณฑ์คนไปรื้อเอาอิฐกำแพงเก่า ณ เมืองพระประแดง และกำแพงค่ายพม่า ณ โพธิ์สามต้นและสีกุกบางไทรทั้งสามค่าย ขนบรรทุกเรือมาก่อกำแพงและป้อมตามที่ถมเชิงเทินดินสามด้านทั้งสองฟาก เอาแม่น้ำไว้หว่างกลางเหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก"

ภาพแม่น้ำเจ้าพระยาและป้อมที่เมืองบางกอกที่ชาวฮอลันดาเขียนไว้ใน พ.ศ. ๒๒๓๓ สมัยกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา

อนึ่งเคยมีปัญหาถามว่า ในสมัยกรุงธนบุรีนั้นได้สร้างกำแพงอิฐหรือเปล่า หรือเพียงแต่ "ตั้งค่ายด้วยไม้ทองหลางทั้งต้นล้อมพระนครทั้งสองฟากแม่น้ำ" ดังได้กล่าวไว้ข้างต้นเท่านั้น เรื่องนี้เท่าที่พบหลักฐานปรากฏว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงสร้างกำแพงทั้งสองฝั่งน้ำ คือข้ามมาถึงฝั่งพระนครด้วยดังกล่าวในพงศาวดารข้างต้นนั้น และในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมงกุฎราชกุมาร เมื่อ พ.ศ ๒๔๔๙ ได้ทรงเล่าถึงเมืองกำแพงเพชรเก่า แล้วทรงอ้างถึงกำแพงเมืองธนบุรีดังมีข้อความต่อไปนี้

"เมืองกำแพงเพชรโบราณไม่ได้อยู่ริมฝั่งน้ำซึ่งตั้งกำแพงเมืองกำแพงเพชรเดี๋ยวนี้นั้น จะชี้ตัวอย่างให้เห็นในที่ใกล้ คือใครๆที่เป็นพวกเรียนพงศาวดารย่อมทราบอยู่ด้วยกันว่า วัดประดู่โรงธรรม วัดเดิมศรีอโยทธยา อยู่ในกำแพงพระนครศรีอโยทธยาโบราณเป็นวัดกลางเมือง แต่กรุงทวารวดีศรีอยุธยาตั้งอยู่ที่เกาะตรงหน้าเมืองเก่าข้ามจนถึงทุกวันนี้ ฟากข้างเมืองเดิมยังมีวัดใหญ่ๆซึ่งปรากฏชื่อเสียงไม่ได้ตั้งอยู่ริมน้ำ ซึ่งจะควรเข้าใจว่าสร้างครั้งกรุงทวารวดี คือวัดมเหยงค์ วัดกุฎีดาว วัดใหญ่ไชยมงคลเป็นต้น บัดนี้ก็เป็นวัดตั้งอยู่กลางนาทั้งนั้น ไม่มีรอยกำแพงพระนครฝั่งฟากข้างตะวันออกเลย จะควรเข้าใจหรือว่า กรุงศรีอโยทธยาโบราณก็ตั้งอยู่ที่กรุงทวารวดีเดี๋ยวนี้ ฟากข้างตะวันออกเป็นที่คนอาศัยอยู่มาก จึงได้สร้างวัดในที่คนอยู่ เมืองทวารวดีสร้างกำแพงไว้แต่เฉพาะมีการทัพศึกจึงค่อยต้อนคนเข้าไป จะเข้าใจอย่างนี้ไม่ได้ด้วยเหตุผลหลายประการ เริ่มตั้งแต่สร้างกรุงนามเดิมชื่อศรีอโยทธยา เมืองที่สร้างใหม่มีน้ำล้อมรอบดุจเมืองทวารวดีแต่โบราณจึงเติมนามเข้าว่า ทวารวดี เป็นทวารวดีศรีอยุธยา ดังนี้เป็นต้น จะพรรณาไปอีกกี่บวยการ จะควรเชื่อหรือไม่ว่ากรุงศรีอโยทธยาโบราณนั้นไม่มีกำแพง ถ้าหากว่ามีแล้วกำแพงจะไปไหนเสีย ข้อนี้จะเทียบได้ในเวลาใกล้ที่สุดว่าเมืองธนบุรีนี้ เมื่อตั้งขึ้นเป็นพระมหานครก่อกำแพง ๒ ฝั่งน้ำ ฟากตะวันตกตามแนวคลองนครบาลซึ่งยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้ ฟากตะวันออกตามแนวคลองหลอดซึ่งยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้ ครั้นเมื่อจะสร้างกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ก็โปรดให้รื้อกำแพงเสียทั้ง ๒ ฟาก ขุดคูใหม่ข้างเหนือ

ไปออกบางลำพู ข้างใต้ไปออกวัดเชิงเลน ก่อกำแพงตามแนวคลองซึ่งปรากฏอยู่ทุกวันนี้ ธรรมดาจะสร้างเมืองใหม่ซึ่งจะทิ้งกำแพงเก่าไว้สำหรับให้ศัตรูมาตั้งประชิดเมืองง่ายนั้นก็เป็นการไม่ควรจะทิ้งไว้อยู่เอง ใครจะเป็นผู้เถียงบ้างว่าวัดแจ้งวัดบางว้าไม่ได้อยู่ในกำแพงเมือง ข้อนี้ฉันใด เมืองทวารวดีกับอยุธยากำแพงเพชรใหม่แลกำแพงเพชรเก่าก็เป็นอย่างเดียวกันฉันนั้น"

ดังนี้ก็แสดงว่ากรุงธนบุรีได้สร้างกำแพงคล่อมมาทางฝั่งคลองหลอดด้วยและเพิ่งมารื้อออกเมื่อสร้างกรุงเทพฯ ดังกล่าวแล้วข้างต้นนั้น

ป้อมวิไชเยนทร์นั้น ในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อสร้างเมืองใหม่ ได้ทรงเปลี่ยนชื่อใหม่ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

> "อนึ่งป้อมวิไชเยนทร์ท้ายพระราชวังนั้น ให้ชื่อป้อมวิไชยประสิทธิ์ แล้วให้ขุดที่สวนเดิมเป็นที่ท้องนานอกคูเมืองทั้งสองฟากให้เรียกว่าทะเลตม ไว้สำหรับจะได้ทำนาใกล้พระนคร แม้นมาตรว่าจะมีทัพศึกสงครามมา จะได้ไว้เป็นที่ทำเลตั้งค่ายต่อรบข้าศึกถนัด และกระทำการฐาปนาพระนครขึ้นใหม่ครั้งนั้น ๖ เดือนก็สำเร็จบริบูรณ์"

การขุดคลองลัดขึ้นใหม่ ซึ่งเท่ากับแบ่ง "บางกอก" ออกเป็นสองฟากเช่นนี้พิจารณาดูเห็นแปลกอย่างหนึ่ง ที่บางกอกฝ่ายซ้ายกลายเป็นที่สวน บางกอกฝ่ายขวาเป็นที่นาบางกอกฝ่ายซ้ายคือธนบุรีเดี๋ยวนี้ แต่ก่อนเป็นสวนผลไม้ที่มีชื่อมากและมีอาณาเขตไปจนถึงเมืองนนทบุรี ในจดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาจำทูลพระราชสาส์นครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้กล่าวถึงบางกอกไว้ว่า

"ตามลำแม่น้ำนี้ พ้นทะเลขึ้นไปราว ๒๘๐ เส้น (น่าจะพลาดไปบ้างกระมังเพราะผิดกับปัจจุบันถึงเท่าตัวคือ ๕๖๐ เส้น เข้าใจว่าฝั่งงอกออกไปน่าจะไม่มากถึงเท่านั้นเพราะพระประแดงเป็นปากน้ำก็ยังอยู่) เป็นที่ตั้งเมืองบางกอก (คือเมืองธนบุรี) ข้าพเจ้าต้องกล่าวตามที่เห็นแก่ตาว่ากรุงสยามมีราษฎรอยู่ตามฝั่งชายทะเลสยามนั้นน้อยนักน้อยหนาที่จริงฝั่งชายทะเลก็ไม่ไกลจากบางกอกเท่าไรนัก แต่ราษฎรเกือบจะทั้งหมดตั้งบ้านเรือนอยู่แต่ตามลำแม่น้ำ ใช้เรือแพได้สะดวกพอที่จะช่วยให้ทำการค้าขายทางทะเลได้ ชื่อตำบลที่เหล่านี้โดยมาก โดยเหตุที่กล่าวแล้วน่าจะเรียกว่าเมืองท่าเรือที่ชาวต่างประเทศไปมาค้าขาย เมื่อเช่นนี้เมืองบางกอกฝ่ายสยามเรียกเมืองธน แต่ชาวต่างประเทศไม่มีใครรู้เหมือนชื่อบางกอก"

สวนผลไม้ที่บางกอก

"สวนผลไม้ดาษไปในเขตแขวงบางกอกยาวไปตามลำน้ำ ๔ ลีก (๕๖๐ เส้น) ขึ้นไปทางจะไปพระมหานครสยาม (กรุงศรีอยุธยา) ถึงที่ซึ่งมีนามว่าตลาดขวัญ (เมืองนนทบุรี) นั้น เลี้ยงเมืองนี้ให้เอร็ดอร่อยสมที่พลเมืองสยามชอบกินเป็นอย่างดีที่สุด ข้าพเจ้าหมายความว่าผลไม้หลายอย่างต่างชนิดกัน"

ที่ดินฝั่งซ้ายเมืองธนบุรีมีดินดีกว่าฝั่งขวา จึงกลายเป็นสวนดีมีชื่อผลไม้ที่มีชื่อมาแต่โบราณก็คือ ทุเรียนบางขุนนนท์ บางล่าง (ที่เรียกบางบนบางล่างนั้น ถือเอาตัวพระนครเป็นศูนย์กลาง ที่อยู่ล่างหรือต่ำมาทางใต้ก็เรียกว่าบางล่าง) บางผักหนาม ตำบลวัดทอง ทุเรียนบางบนกับบางล่างผิดกันอยู่อย่างหนึ่ง คือทุเรียนบางบนลูกโต พูใหญ่ เนื้อเหลืองแต่หยาบ มีรสมันมากกว่า

หวาน ส่วนทุเรียนบางล่างเนื้อเหลืองอ่อนกว่าเรียกกันว่า สีลาน มีรสหวานมากกว่ามัน ผลไม้อย่างอื่นก็มีเงาะแถวบางยี่ขัน ส้มก็แถวบางมด สับปะรดก็บางบำหรุ ฝรั่งก็แถวบางเสาธง กะท้อนแถวคลองอ้อมบางบัวทอง ลางสาดแถวคลองสาน มะปรางท่าอิฐ อ้อยจีนบางใหญ่ อ้อยไทยบางโควัด หมากบางล่างบางน้ำผึ้ง บางแจงร้อน บ้านราชบุรณะ ผลไม้เหล่านี้ปรากฏว่าเป็นที่โปรดปรานของเจ้านายชั้นผู้ใหญ่เป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดกะท้อนที่มีชื่อว่านิ่มนวลที่บางบัวทองมาก ถึงกับยกอากรสวนกะท้อนที่ชื่อนิ่มนวลนั้นให้หมด เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเงาะบางยี่ขัน ก็ทรงยกอากรสวนเงาะให้ทั้งหมดเหมือนกัน

ท้องที่บางแห่งในจังหวัดธนบุรีหรือบางกอกฝั่งซ้ายในสมัยโบราณนั้นเรียกกันว่า "สวนใน" คู่กับ "สวนนอก" คือท้องที่แถวแม่น้ำแม่กลอง ครั้นต่อมาภายหลังเรียกสวนในว่า "บางกอก" จึงได้เรียกสวนนอกว่า "บางช้าง"

ส่วนบางกอกฝั่งขวาหรือกรุงเทพฯ ในปัจจุบันนี้ ที่ดินกลับไม่ค่อยดีเหมาะสำหรับการทำนาเท่านั้น ทั้งนี้จะเห็นว่าทางฝั่งกรุงเทพฯ นั้นมีชื่อเรียกว่าทุ่งทั้งนั้น เริ่มแต่ทุ่งพระเมรุหรือสนามหลวงทุกวันนี้ เมื่อก่อนนั้นก็มีการทำนาที่สนามหลวงนี่เหมือนกัน ซึ่งจะได้เล่าต่อไปข้างหน้า นอกจากทุ่งพระเมรุหรือสนามหลวงก็มีทุ่งพญาไทซึ่งจัดเป็นนาหลวง ปรากฏว่าสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ บรมราชชนนี พระพันปีหลวงก็ได้เคยทรงดำนาและเก็บเกี่ยวข้าวในนาหลวงทุ่งนาพญาไทนี้ด้วยเหมือนกัน เท่าที่ปรากฏหลักฐาน เข้าใจว่าจะเริ่มทำเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ เพราะในพระราชหัตถ์เลขารัชกาลที่ ๕ ถึงเจ้าดารารัศมี ได้มีกล่าวถึงตอนหนึ่งว่า "กำลังคิดทำนาที่ปลายถนนซังฮี้ในทุ่ง ได้ลงมือซื้อควายเสร็จแล้ว........เรื่องสนุกของชาววังนั้นคือกำลังคลั่ง

ทำนาตั้งแต่แม่เล็กเป็นต้นลงดำนาเอง..........ข้อศึกลือโจษนั้นหายหมด"

นอกจากทุ่งเหล่านี้แล้ว ก็ยังมีออกชื่อทุ่งสามเสน ทุ่งบางกะปิ ทุ่งมหาเมฆ ในพระราชพงศาวดารก็ออกชื่อทุ่งแสนแสบ ซึ่งล้วนแต่เป็นทุ่งใหญ่ๆมีอาณาเขตกว้างขวางทั้งนั้น

เมืองธนบุรีนั้นมีเรื่องแปลกอยู่อย่างหนึ่ง คือในพงศาวดารไม่ได้กล่าวถึงเรื่องการฝังหลักเมืองไว้เลย ซึ่งออกเป็นเรื่องผิดประเพณีการสร้างเมืองที่นิยมกันว่าทุกเมืองจะต้องฝังหลักเมืองไว้เป็นของสำคัญ หรือว่าจะถือเอาศาลเทพารักษ์ที่มีอยู่เดิมนั้นเป็นหลักเมืองถ้าเป็นเช่นนั้นตรงที่เป็นเทพารักษ์ก็คงเป็นหลักเมืองเก่ามาก่อน ในพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงการสร้างเมืองไว้แต่เพียงว่า "แล้วให้ปลูกสร้างพระราชวัง และพระตำหนักข้างในใหญ่น้อยทั้งปวงสำเร็จบริบูรณ์" นอกจากนี้ก็มีการสร้างกำแพงพระนครดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ไม่มีกล่าวถึงการฝังหลักเมือง เท่าที่ได้ตรวจสอบจากเอกสารต่างๆก็ยังไม่พบ ได้สอบถามท่านผู้รู้ว่าเคยเห็นหลักเมืองกรุงธนบุรีบ้างไหมก็ปรากฏว่าไม่เคยพบจึงทำให้คิดว่าการที่ไม่ได้ฝังหลักเมืองใหม่ อาจจะเป็นเพราะยังต้องทำศึกสงครามยุ่งยากไม่มีเวลาพอก็เป็นได้ หรือว่าจะใช้หลักเมืองเก่าซึ่งเป็นเรื่องที่เราจะต้องศึกษาค้นคว้ากันต่อไป

เมื่อได้พูดถึงบางกอกแล้ว ก็ใคร่จะพูดถึงปัญหาที่เกี่ยวกับชื่อบางกอกไว้ด้วยเพราะชื่อนี้เป็นปัญหาที่ยังตัดสินกันไม่ได้ ว่าคำ บางกอก มาจากภาษาอะไรกันแน่ และทำไมจึงเรียกว่าบางกอก เรื่องนี้ได้มีผู้สันนิษฐานกันหลายทางจะขอนำมากล่าวรวมไว้ แต่จะไม่วิจารณ์อะไรทั้งสิ้น ยกไว้เป็นเรื่องของนักปราชญ์ทางประวัติศาสตร์พิจารณากันเอาเอง บางท่านก็ว่า การที่เรียกว่าบางกอก

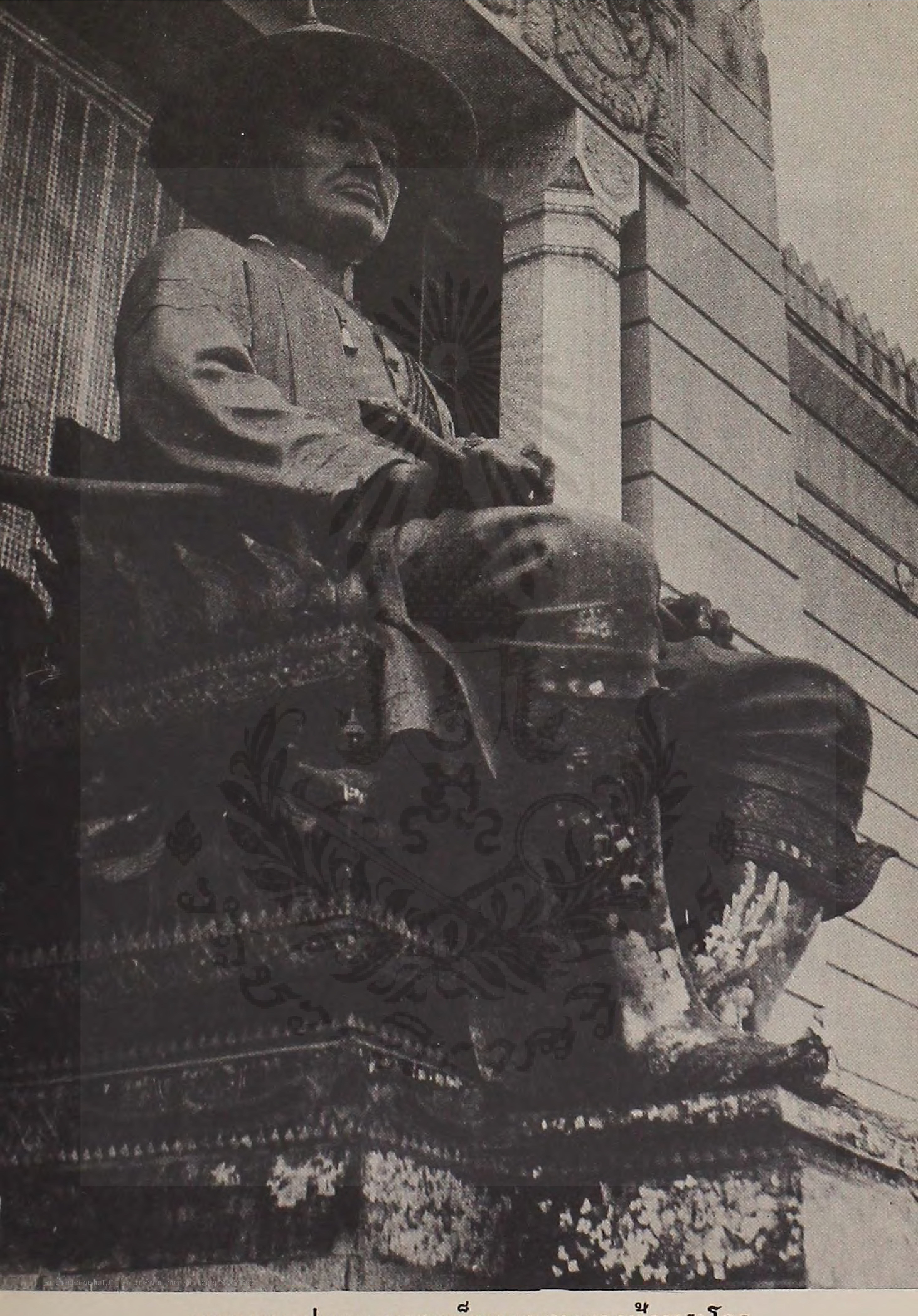
นั้น ก็โดยเข้าใจว่าบริเวณนั้นแต่เดิมจะเป็นป่ามะกอก คือมีต้นมะกอกมากนั้นเองจึงเอานามต้นไม้มาเรียกเป็นชื่อตำบลว่าตำบลบางกอก (ตำบลบางปะกอกในอำเภอราษฎร์บูรณะจังหวัดธนบุรีเดี๋ยวนี้จะได้ชื่อมาอย่างไรก็เป็นเรื่องน่าคิดอีกเหมือนกัน) หมอสมิท ซึ่งเป็นแพทย์หลวง (Malcolm Smith) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ A physician at the court of Siam ว่า ชื่อบางกอกมาจากคำว่า บาง คือหมู่บ้านคำหนึ่ง และคำ กอก ซึ่งเป็นผลไม้ป่าชนิดหนึ่ง (Spondias pinnata) อันเป็นที่รู้จักในหมู่ชาวยุโรป และว่าชาวโปรตุเกสที่เข้ามาเมืองไทยในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ เป็นผู้ให้กำเนิดของคำนี้ แต่ในหนังสือ "จดหมายเหตุรายวันของท่านบาทหลวงเดอ ชวาสี" ซึ่งหลวงสันธานวิทยาสิทธิ์ (กำจาย พลางกูร) เป็นผู้แปลและเรียบเรียง ได้หมายเหตุไว้ว่า "บางกอกคือจังหวัดธนบุรี บาง แปลว่า บึง กอก แปลว่า น้ำ (กลายเป็นแข็ง) หรือน้ำกลับเป็นดิน หรือที่ลุ่มกลายเป็นดอน" แต่ไม่ได้บอกว่า กอก ที่ว่านั้นเป็นภาษาอะไร

นอกจากนี้ยังมีบางท่านกล่าวว่าน่าจะมาจากคำว่า Benkok ซึ่งเป็นภาษามลายู แปลตามตัวว่า คดโค้ง หรือ งอ อ้างว่าแม่น้ำในบางกอกสมัยก่อนโน้นคดโค้งอ้อมมากดังได้เล่ามาแล้ว พวกมลายูที่มาพบเห็นจึงพากันเรียกเช่นนั้น อย่างไรก็ตาม ความเห็นเหล่านี้ ก็คงเป็น "ความเห็น" เท่านั้น เพราะต่างก็ไม่มีหลักฐานอะไรที่แน่นอน ที่นำมาเล่าไว้ก็เพื่อเป็นแนวทางสำหรับนักศึกษาจะได้รู้ว่ามีใครเขาคิดกันมาอย่างไรเท่านั้น แต่มีข้อพึงพิจารณาอีกข้อหนึ่ง คือนักประวัติศาสตร์ท่านหนึ่งให้ข้อคิดว่าคำ Bangkok ที่ฝรั่งแต่โบราณเขียนนั้น บางทีเขียนเป็น Bangkoh ซึ่งมีทางที่จะอ่านว่า บางเกาะ ได้ข้อเสนอแนะนี้น่าสนใจมากทีเดียว เพราะได้อ่านพบในจดหมายของท้าวเทพสตรีที่มีไปถึงกัปตันไลต์

หรือพระยาราชกปิตัน (ประวัติของท่านผู้นี้มีอยู่ในหนังสือ "ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย" ของ ส.พลายน้อย) ก็มีออกชื่อ บางเกาะ แต่เสียดายที่มีอยู่เพียงแห่งเดียว ถ้าเราได้พบเอกสารในสมัยกรุงธนบุรีหรือในสมัยกรุงศรีอยุธยามาตรวจสอบอีก ก็จะทำให้แน่ใจมากขึ้น ในชั้นนี้จึงเป็นแต่เพียงรับฟังไว้ก่อน อีกประการหนึ่งเล่า เอกสารต่างๆของไทย ล้วนแต่ใช้ว่าบางกอกทั้งสิ้น พระราชหัตถเลขาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นนักปราชญ์ทางโบราณคดีและภาษาไทยท่านก็ใช้ว่าบางกอก ไม่เห็นท่านทักท้วงติงแต่อย่างไร ใน "พระสมณศาสน" ภาษาบาลีที่พระราชทานไปยังลังกา แต่ครั้งยังทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร มีข้อความตอนหนึ่งว่า "เมือง (ธนบุรี) นั้นแหละเรียกกันว่า 'เมืองบางกอก' เพราะสร้างขึ้นในระหว่างคลองบางกอกทั้งสอง โดยชื่อแห่งเมืองไรเล่า แม้ราชธานีของไทยบัดนี้ (คือรัตนโกสินทรฯ) ชาวต่างประเทศ มีอังกฤษ ฝรั่งเศส และมุสลิมารเป็นต้น ผู้มีโวหารไม่คุ้นกับภาษามคธก็ยังเรียกกันอยู่อย่างนั้นแหละ" ฉะนั้นความจริงจะเป็นอย่างไรก็แล้วแต่ผู้อ่านจะพิจารณากันเอาเอง

ส่วนคำว่า ธนบุรี นั้นจะเอาอะไรมาเป็นนิมิตตั้งขึ้น ก็ยังไม่พบหลักฐานที่ไหน แต่มีบางแห่งท่านกล่าวว่า ชื่อกรุงธนบุรีเอาชื่อแขกมาตั้ง ซึ่งถ้าจะแปลเอาความหมายตามรูปคำ ก็พอจะแปลได้ว่า เมืองที่มั่งคั่งสมบูรณ์ โดยหมายคำว่า ธน แปลว่าทรัพย์สมบัติ แต่ท่านผู้รู้ท่านก็ยังพูดไม่เต็มปากนัก แต่โบราณมาจะเขียนกันอย่างไรก็ไม่พบหลักฐาน เกรงจะเขียนแก้กันมาเสีย

แล้ว ได้เคยอ่านพบในหนังสือตำนานเมืองนครศรีธรรมราช มีกล่าวถึงชื่อเมืองๆหนึ่งไม่ลงรอยกันได้ ฉบับหนึ่งว่าเมืองทนทบุรี ฉบับหนึ่งว่าทนฌบุรี อีกฉบับหนึ่งแก้เป็นนครบุรี ต่อมาอีกแก้เป็นธนบุรีไปเลย นี่เป็นตัวอย่างอันหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าเรานิยมแก้ต้นฉบับหนังสือเก่ากันมานานแล้ว แก้จนไม่รู้ว่าคำเดิมเขาเขียนอย่างไรกันแน่ กรุงธนบุรีจะถูกแก้มาบ้างหรือเปล่าก็เป็นเรื่องที่น่าจะหาหลักฐานกันต่อไป □

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

บทที่ ๒

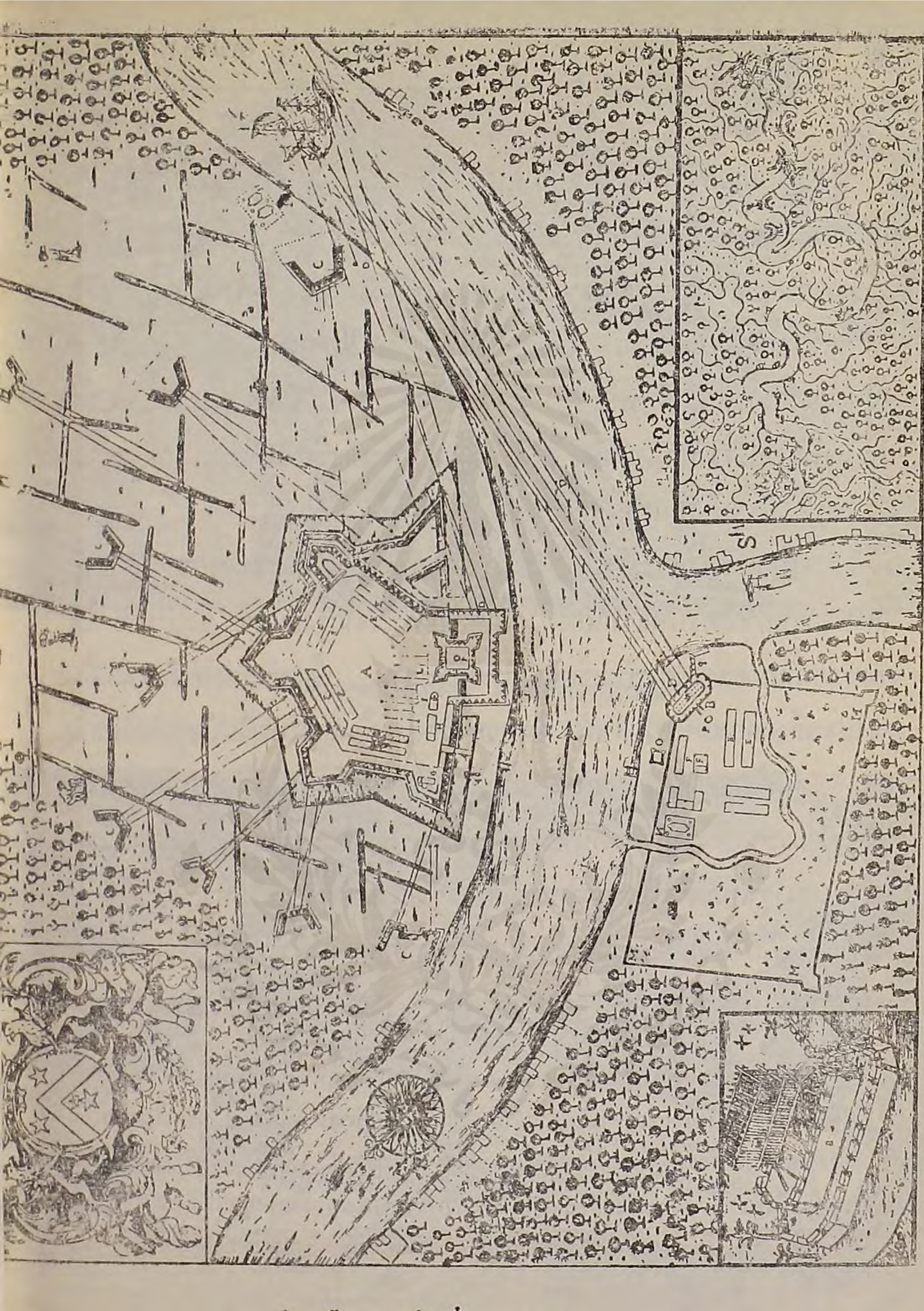
สร้างกรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบต่อมา และได้ทรงพระราชดำริว่า "เมืองธนบุรีนี้ ฝั่งฟากตะวันออกเป็นที่ชัยภูมิดีกว่าที่ฟากตะวันตก โดยเป็นที่แหลมมีลำน้ำเป็นขอบเขตอยู่กว่าครึ่ง ถ้าตั้งพระนครข้างฝั่งตะวันตก แม้นข้าศึกยกมาติดถึงชานพระนคร ก็จะต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าอยู่ข้างฝั่งตะวันตก ฝั่งตะวันออกนั้นเสียแต่เป็นที่ลุ่ม เจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอน แต่ก็เป็นคุ้งน้ำเซาะทรุดพังอยู่เสมอไม่ถาวร พระราชมณเฑียรสถานเล่าก็ตั้งอยู่ในอุปจาระหว่างวัดแจ้ง และวัดท้ายตลาดขนาบอยู่ทั้งสองข้าง ควรเป็นที่รังเกียจ"

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสั่งให้ย้ายพระนครจากกรุงธนบุรีฝั่งตะวันตก ข้ามฟากมาอยู่ทางฝั่งตะวันออกในทันทีที่ได้ราชสมบัตินั้น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงวินิจฉัยว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

คงจะไม่ได้ทรงพระราชดำริอย่างปัจจุบันทันด่วนเป็นแน่ คงจะได้เป็นปัญหาคิดแก้กันมาแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีคงจะไม่เห็นชอบด้วย หรือคงจะผัดผ่อนหาโอกาสที่จะย้าย การจึงได้ค้างอยู่ และเมื่อคิดจะย้ายเมืองหลวงก็คงจะได้ทำการสำรวจชัยภูมิกันไว้บ้างแล้ว ฉะนั้นเมื่อสิ้นบุญพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงได้ทรงสั่งย้ายพระนครได้ทันที นี่แสดงว่าแผนการย้ายจะต้องมีอยู่แล้ว ไม่เช่นนั้นไหนเลยจะย้ายอย่างกระทันหันได้

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รีบสร้างพระนครใหม่ครั้งนั้นเพราะทรงคาดว่าจะมีศึกพม่ามาอีกอย่างแน่นอน ข้อที่ทรงคาดการณ์ล่วงหน้าไว้ก็ไม่ผิด เพราะปรากฏว่าเมื่อสร้างพระนครแล้วในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ ศึกพม่าก็มีมาในปีนั้นเอง คือคราวศึกใหญ่ที่พม่ายกมาทุกทาง แต่หากไทยไปสกัดตีกองทัพหลวงของพม่าแตกเสียแต่ที่ตำบลลาดหญ้า แขวงเมืองกาญจนบุรี ข้าศึกจึงมิได้เข้ามาถึงพระนคร เนื่องจากการสร้างพระนครใหม่ ได้สร้างในระยะเวลาที่ระแวงว่าจะมีศึกพม่ามาดังกล่าวแล้ว การที่สร้างจึงทำเป็น ๒ ระยะ คือระยะเบื้องต้นคงรักษากรุงธนบุรีเดิมเป็นที่มั่น เป็นแต่ย้ายพระราชวังกับสถานที่ต่างๆในรัฐบาลมาตั้งในกรุงธนบุรีทางฟากตะวันออก ต่อมาในระยะที่ ๒ จึงได้ขุดคูขยายเขตพระนครออกไปทางตะวันออกแต่ฝั่งเดียว แล้วรื้อกำแพงกรุงธนบุรีทางฝั่งตะวันตกเสีย คงรักษาแต่ที่ริมแม่น้ำเป็นเขื่อนหน้าพระนครที่สร้างใหม่

ป้อมเมืองธนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑

ในการสร้างพระนครใหม่นั้น ได้ดำรัสสั่งให้พระยาธรรมาธิกรณ์[๑] กับพระยาวิจิตรนาวี[๒] เป็นแม่กองคุมช่างและไพร่ไปกะสร้าง โปรดฯ ให้รื้อพระราชวังสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งใหญ่โตเกินไปนั้นลงเสียกึ่งหนึ่ง คงเหลือแต่กำแพงสกัดชั้นในเรียกว่า พระราชวังเดิม[๓] ซึ่งได้เป็นที่ประทับของราชวงศ์ชั้นสูงแห่งกรุงรัตนโกสินทร์สืบมา จนถึงรัชกาลที่ ๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เป็นโรงเรียนนายเรือ (ต่อมาโรงเรียนนายเรือย้ายไปอยู่ปากน้ำสมุทรปราการ) ปัจจุบันเป็นที่ตั้งกองบัญชาการทหารเรือ

บริเวณที่ตั้งพระราชวังใหม่นั้น แต่เดิมเป็นที่พวกพระยาราชาเศรษฐีและพวกจีนอาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่มาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงโปรดฯ ให้คนพวกนั้นถอยลงไปตั้งบ้านเรือนอยู่ใหม่ที่ในสวน ตั้งแต่คลองใต้วัดสามปลื้มลงไปจนถึงคลองเหนือวัดสำเพ็ง จีนพวกนี้ได้เป็นต้นสกุลใหญ่ในปัจจุบันนี้หลายสาย เช่นต้นสกุล "ไกรฤกษ์" นั้น เดิมชื่อเริกหรือฤกษ์เป็นบุตรจีนแซ่หลิม เข้าใจว่ามารดาเป็นไทยต่อมานายฤกษ์ได้รับราชการในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ในตำแหน่งขุนท่องสื่อในกรมท่าซ้ายและได้ร่วมไปกับคณะทูตไปประเทศจีน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๔ ครั้นกลับมาพอดีเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ก็ได้รับราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต่อมา จนได้รับพระราชทานบรรดา

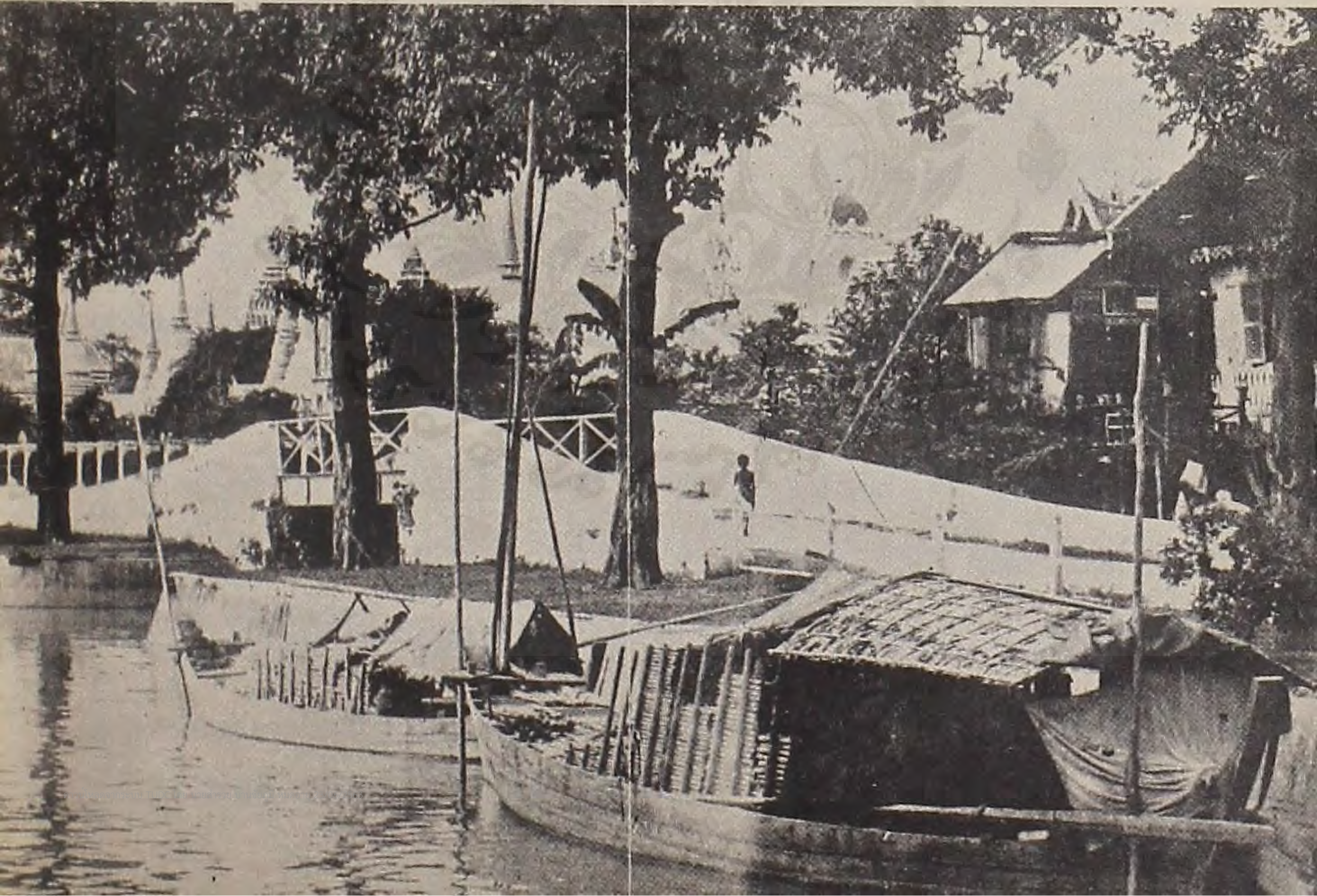
๑ เข้าใจว่าเป็นพระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) ต้นสกุล บุณยรัตพันธุ์ เป็นบุตรของพระยามณเฑียรบาลครั้งกรุงศรีอยุธยา เมื่อปราบดาภิเษกแล้ว (มิถุนายน ๒๓๒๕) โปรดเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช

๒ พระยาวิจิตรนาวีผู้นี้ออกจะเร้นลับอยู่สักหน่อย รับราชการมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี ตามชื่อบรรดาศักดิ์เข้าใจว่าจะเป็นช่างสร้างเรือรบมาก่อนก็ได้ ครั้นถึงสมัยสร้างกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว เหตุใดจึงไม่มีชื่อเสียงปรากฏอีกเลยไม่ทราบ

๓ ดูเรื่องละเอียดในหนังสือ "เจ้าฟ้าจุฑามณี" ของ โสมทัต เทเวศร์ หน้า ๘-๑๐

คลองคูเมืองเดิม ตอนวัดราชบพิธ

ศักดิ์เลื่อนขึ้นเป็นพระยาไกรโกษา เมื่อย้ายไปอยู่ตำบลสำเพ็งก็ได้ฝากชื่อไว้ที่นั้น คือที่ในสมัยต่อมาเรียกกันว่า "*ตรอกพระยาไกร*" เพราะเป็นบ้านเดิมของพระยาไกรโกษา (ฤกษ์) และใกล้ๆกับตรอกพระยาไกรนี้ มีตรอกอีกตรอกหนึ่งเรียกว่า "*ตรอกโรงกระทะ*" ที่ได้ชื่อเช่นนี้ ก็เพราะเป็นที่บ้านของนายอินน้องชายของพระยาไกรโกษา นายอินเป็นนายอากรและทำกระทะขายมีชื่อเสียงว่าร่ำรวยมาก• จนได้ฉายาว่า "เจ้าสัวเตากระทะ" แต่ในหนังสือ "โครงกระดูกในตู้" ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมชกล่าวว่า นายอินนั้นค้าสำเภาไปเมืองจีนจนร่ำรวยเป็นเศรษฐี ที่บ้านนั้นตั้งเตาหุงข้าวกระทะเลี้ยงผู้คนเป็นทิวแถวเพราะต้องเลี้ยงพวกกลาสีลูกเรือและกลาสีขนของ จึงมีชื่อเรียกว่า "เจ้าสัวเตากระทะ"

กำแพงพระนครในสมัยแรกสร้างนั้นทำด้วยระเนียดไม้พอเป็นที่ประทับอยู่ชั่วคราว แม้เมื่อพระเจ้าตากสินแรกสถาปนากรุงธนบุรี ก็ได้ทรงพระกรุณาให้ "*ตั้งค่ายด้วยไม้ทองหลางทั้งต้นล้อมพระนครทั้งสองฟากแม่น้ำ*" ครั้นขึ้นปีเถาะพุทธศักราช ๒๓๒๖ จึงโปรดให้ตั้งกองสักเลขไพร่หลวงสมกำลัง และเลขหัวเมืองทั้งปวง แล้วให้เกณฑ์ทำอิฐขึ้นใหม่บ้าง ไปรื้อมาจากกำแพงเมืองกรุงเก่าบ้าง ลงมือก่อสร้างพระนครทั้งพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวรสถานมงคลชนิดถาวรขึ้น กับโปรดให้รื้อป้อมวิชาเยนทร์เสีย (ตอนนี้มีเรื่องที่ชวนให้เขว ถ้าอ่านพระราชพงศาวดารอย่างค้นเอาเรื่อง ก็จะเห็นว่าขัดกันอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ หน้า ๓๗๘ กล่าวว่า "*อนึ่งป้อมวิไชเยนทร์ ท้ายพระราชวังนั้นให้ชื่อป้อมวิไชยประสิทธิ์*" นี่แสดงว่าได้มีการเปลี่ยนชื่อป้อมในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ต่อมาปรากฏในพระราชพง

• ในจดหมายเหตุของจีนกล่าวว่าในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีตอนต้น ไทยต้องขอซื้อกระทะเหล็ก จากเมืองจีน

ศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง และสมเด็จกรมพระยาดำราชานุภาพ ทรงชำระ หน้า ๖๓ กล่าวว่าในปี พ.ศ.๒๓๒๖ *"โปรดให้รื้อป้อมวิชเยนทร์ และกำแพงเมืองธนบุรีข้างฟากตะวันออกเสีย"* แต่ตามหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ ป้อมวิชเยนทร์หรือป้อมวิไชยประสิทธิ์ยังอยู่จึงทำให้สงสัยว่า ได้รื้อป้อมอะไรกันแน่ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเมื่อสร้างป้อมวิไชเยนทร์นั้น ได้สร้างป้อมขึ้นตรงฝั่งตะวันออกตรงข้ามอีกป้อมหนึ่งแถววัดพระเชตุพนฯ ครั้นเมื่อต้นแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ไทยกับฝรั่งเศสรบกันที่ป้อมทั้งสองนี้ ฝรั่งเศสไม่สามารถรักษาป้อมทั้งสองนี้ไว้ได้พร้อมกัน จึงได้ทำลายป้อมฝั่งตะวันออกแล้วอพยพไปรวมอยู่ที่ป้อมฟากตะวันตกแต่การทำลายนั้นเห็นจะไม่ถึงกับปราบเรียบเป็นหน้ากลอง คงจะเป็นแต่เพียงทำลายลงบางส่วนให้ใช้การไม่ได้เท่านั้น ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าเมื่อหมอแกมป์เฟอร์เข้ามาเมืองไทย พ.ศ. ๒๒๓๓ ได้บันทึกไว้ตอนถึงบางกอกว่า *"เราได้เห็นป้อมใหม่ซึ่งพวกฝรั่งเศสสร้างไว้บนฝั่งข้างขวา แต่เดี๋ยวนี้ชำรุดเสียหมดแล้ว"* เมื่อเป็นเช่นนี้จึงชวนให้คิดว่า ที่ว่าโปรดให้รื้อป้อมวิชเยนทร์ และกำแพงเมืองธนบุรีข้างฟากตะวันออกนั้น จะเป็นป้อมที่กล่าวถึงนี้มากกว่า ไม่ใช่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ท้ายพระราชวังเดิม) แล้วขยายพระนครให้กว้างออกไปกว่าเก่า นอกจากนี้ได้เกณฑ์เขมร ๑๐,๐๐๐ คน เข้ามาขุดคลองคูพระนครด้านตะวันออก ตั้งแต่วัดบพิธพิมุข (หรือที่เรียกในสมัยก่อนว่าวัดตีนเลนหรือเชิงเลน) วัดสามปลื้ม (คือวัดจักรวรรดิราชาวาส) ไปจนถึงวัดบางลำพู ทั้งต้นคลองและปลายคลองบรรจบแม่น้ำทั้งสองข้าง เป็นคลองยาวถึง ๘๕ เส้น ๑๓ วา กว้าง ๑๐ วา ลึก ๕ ศอกพระราชทานชื่อว่า คลองรอบกรุง (ดูเรื่องละเอียดในบทที่ว่าด้วยคลองในบางกอก)

นอกจากนี้ยังได้โปรดฯ ให้ขุดคลองหลอดจากคลองคูเมืองเดิมสองคลอง ออกไปบรรจบคลองขุดใหม่นอกเมือง คือขุดคลองหลอดข้างวัดบุรณศิริอมาตยาราม (วัดนี้เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี นามเดิมบุญศรี เป็นต้นสกุลบุรณศิริเป็นผู้ออกเงินสร้าง) สายหนึ่ง กับคลองข้างวัดราชบพิธอีกคลองหนึ่ง คำว่าคลองหลอดนั้นหมายความว่าเป็นคลองตรงเหมือนหลอด อย่างที่นายตาบบุตรสุนทรภู่เขียนไว้ในนิราศว่า "ถึงคลองหลอดแลเหมือนหลอดตลอดย่าน ชลธารนองเชี่ยวเป็นเกลียวไหล" คลองหลอดที่ขุดนี้ก็เพื่อจะให้เป็นทางชักน้ำให้ถึงกันนั่นเอง เรื่องชื่อคลองหลอดนี้ได้เรียกกันสับสน โดยมากมักเข้าใจกันว่าเป็นคลองคูเมืองหรือคลองริมถนนอัษฎางค์นั่นเอง แต่ความจริงไม่ใช่ คลองคูเมืองนั้นปลายคลองข้างใต้เรียกว่าคลองตลาด เพราะในสมัยก่อนนั้นเป็นตลาดปลาที่ใหญ่ที่สุด คือปลาทะเลมาจากท่าจีน (สมุทรสาคร) บรรทุกเรือแจวมาทางคลองบางกอกใหญ่ แล้วมาขึ้นที่ปากคลองตลาด ในหนังสือนิราศปากลัดของคุณหญิงเขื่อนเพ็ชรเสนา (ส้มจีน อุณหะนันทน์) แต่งเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ก็กล่าวไว้ว่า "มาถึงคลองตลาดตามราษฎร์เรียก กลิ่นปลาเปียกฉุนล้นทนไม่ไหว" แต่ในจดหมายเหตุโหรกล่าวว่า คลองตลาดนี้ในสมัยกรุงธนบุรีเรียกว่า คลองใน ขุดเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๑๕ ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้เรียกชื่อว่าตะพานปลา ตำบลคลองหลอดตลาดใหม่ ต่อมาใน ร.ศ. ๑๑๑ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้มีประกาศยกเลิกว่า "ตั้งแต่วันที่ ๑๕ ธันวาคม รัตนโกสินทร์ ศก ๑๑๑ นี้ไปให้คงมีตะพานปลาแต่ที่ตำบลวัวลำพองแห่งเดียว ให้ราษฎรลูกค้าผู้ซึ่งเคยบรรทุกปลามาจำหน่ายขายที่ตะพานปลา ตำบลคลองหลอดตลาดใหม่ นำเรือปลาไปจอดขึ้นท่าตะพานปลา ตำบลวัวลำพอง" อย่างไรก็ตามคนก็ยังคงเรียกว่าคลองตลาดมาจนทุกวันนี้ ส่วนตอนข้างเหนือนั้นเรียกกันว่าคลองโรงไหม เพราะเมื่อ

ก่อนนี้มีโรงไหมอยู่ที่นั่น คลองตอนนี้เลยไปออกท่าช้างวังหน้า ในปัจจุบันคนมักเรียกคูเมืองนี้ว่าคลองหลอดกันจนติดปาก ซึ่งความจริงแล้วไม่ใช่ คลองหลอดที่แท้จริงคือคลองจากวัดบุรณศิริอมาตยารามไปออกวัดมหรรณพารามและวัดเทพธิดารามนี่เป็นสายหนึ่ง อีกสายหนึ่งจากวัดราชบพิธไปออกสะพานถ่าน สองคลองนี้เป็นคลองหลอดที่แท้จริง คือตรงเป็นแนวไม่คดเคี้ยวเหมือนอย่างในพระราชนิพนธ์อิเหนารัชกาลที่ ๒ ซึ่งได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

ตะพานช้างทางข้ามคชสาร ก่ออิฐปูกระดานไม้หนา
คลองหลอดแล้วสุดตา น้ำลงคงคาไม่ขอดเคือง
นาวาค้าขายพายขึ้นล่อง ตามแม่น้ำริมคลองแน่นเนื่อง
แพจอดตลอดท่าหน้าเมือง นองเนื่องเป็นขนัดในนที

นี่เป็นหลักฐานอีกข้อหนึ่งที่แสดงว่าคลองหลอดได้ขุดมานานแล้ว คือได้ขุดชักน้ำจากคลองคูพระนครชั้นนอกเข้ามาบรรจบกับคลองคูเมืองชั้นใน ทำให้ประชาชนในย่านที่คลองหลอดผ่านได้มีน้ำใช้ด้วย ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๒๖ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้รื้อกำแพงกรุงศรีอยุธยาและทำอิฐเตรียมสร้างพระบรมมหาราชวัง แล้วเกณฑ์เขมรหมื่นคนเข้ามาขุดคลองคูพระนครตั้งแต่บางลำพูไปจนถึงวัดเชิงเลน (บพิตรพิมุข) เรื่องนี้ได้พบรายละเอียดในจดหมายเหตุโหรกล่าวว่า ได้ขุดคลองทำกำแพงชั้นนอก เมื่อเดือน ๓ ปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๑๔๗ (พ.ศ. ๒๓๒๘) ครั้นขุดคลองและเตรียมอิฐปูนและตัวไม้สำหรับก่อสร้างพระนครพร้อมแล้ว จึงโปรดให้เกณฑ์ลาวเมืองเวียงจันทน์ ๕,๐๐๐ และมีตราให้หาผู้ว่าราชการหัวเมืองตลอด

ภูมิประเทศบริเวณสะพานผ่านฟ้าลีลาศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘

จนหัวเมืองลาวริมแม่น้ำโขงฟากตะวันตกเข้ามาพร้อมกันในกรุง แล้วปักปันหน้าที่ทั้งข้าราชการในกรุงและหัวเมือง ให้คุมไพร่ช่วยกันขุดรากก่อกำแพงรอบพระนครและสร้างป้อมไว้เป็นระยะห่างกัน ๑๐ เส้นบ้าง ไม่ถึงบ้าง รอบพระนคร

ในระยะที่กำลังทำการก่อสร้างกำแพงพระนครอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้เสด็จพระราชดำเนินตรวจการก่อสร้าง ทรงพระราชดำริจะให้สร้างสะพานช้างข้ามคลองรอบกรุงที่ขุดใหม่นั้นสักแห่งหนึ่งตรงใต้ปากคลองมหานาค ความทราบถึงพระพิมลธรรม (ฉิม) วัดโพธาราม (คือวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) จึงไปถวายพระพรว่า "ซึ่งจะทรงสร้างสะพานช้างข้ามคูพระนครนั้น อย่างธรรมเนียมแต่โบราณมาไม่เคยมี แม้มีการสงครามถึงพระนคร สะพานนั้นก็จะเป็นที่ขัดขวางอยู่"

เหตุผลของพระพิมลธรรมวัดโพธารามถูกต้อง จึงโปรดให้งดการสร้างสะพานช้างเสีย เป็นแต่ให้ทำท่าสำหรับช้างข้ามคลองรอบกรุงที่ตรงสนามกระบือหรือสนามควายแห่งหนึ่งขึ้นแทน สนามควายที่ว่านี้ก็คือบริเวณสะพานมหาดไทยอุทิศหรือสะพานผ่านฟ้าลีลาศผึ่งกรมโยธาเทศบาลปัจจุบันนี้ และคงจะเป็นท่าอยู่เช่นนั้นมาช้านาน ภายหลังจึงได้สร้างสะพานไม้ขึ้นใช้แต่จะเป็นเมื่อใดไม่ปรากฏ เท่าที่มีหลักฐานจากภาพถ่ายปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีสะพานไม้ชนิดสูงตรงกลางเพื่อให้เรือลอดได้ ต่อมาเมื่อสร้างสวนดุสิตและทำถนนราชดำเนินแล้วจึงได้เปลี่ยนเป็นสะพานคอนกรีต ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปข้างหน้า

นอกจากขุดคลองหลอดคลองรอบกรุงแล้ว ยังโปรดให้ขุดคลองใหญ่เหนือวัดสะแกซึ่งได้โปรดพระราชทานนามเปลี่ยนใหม่หลังจากขุดคลองนี้แล้วว่าวัดสระเกศ คลองที่ขุดใหม่นี้แยกจากคลองรอบกรุงตรงสะพานมหาดไทย

อุทิศ ไปออกคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งขุดใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ตรงสะพานเจริญ-ราษฎร์ ๓๒ พระราชทานนามว่า คลองมหานาค โดยมีพระราชประสงค์สำหรับจะใช้เป็นที่ประชาชนชาวพระนครจะได้ลงเรือไปประชุมเล่นเพลง และสักรวาในเทศกาลฤดูน้ำ คลองมหานาคนี้ปรากฏในจดหมายเหตุโหรกล่าวว่า "ปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๑๕๙ (พ.ศ. ๒๓๔๐) ขุดคลองมหานาค" กับมีจดหมายเหตุอีกแห่งหนึ่งกล่าวว่า ศักราช ๑๑๖๑ ปีมะแม (พ.ศ. ๒๓๔๒) พระโองการรับสั่งให้ขุดคลองรอบเกาะให้บ่ายเรือพระที่นั่งได้เรียกว่าคลองมหานาค จดหมายเหตุทั้งสองฉบับนี้ผิดกันถึง ๒ ปี จึงทำให้เข้าใจว่าในปีมะเส็งนั้นจะขุดคลองมหานาคทางตอนเหนือวัดสระเกศก่อน ต่อมาในปีมะแมจึงได้ขุดเพิ่มเติมรอบเกาะเพื่อ ให้บ่ายเรือพระที่นั่งได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงวิจารณ์ไว้ในเรื่องจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีมีความว่า

> "ขุดคลองมหานาคมีคำว่ารอบเกาะมาอีก เกาะในที่นี้จะเป็นอย่างไร บางทีก็จะเหมือนกันกับชั้นหลัง คือมีเกาะในระหว่างโรงเรือกับวัดด้านหนึ่ง เกาะด้านตะวันออกที่เรียกว่าเกาะยายชีด้าน-หนึ่งแต่ในที่นี้เห็นจะหมายความว่าเกาะข้างเหนือวัด อยู่ตรงหน้าบ้านชายเสรฐวงศ์ คลองหลังเกาะตื้นกลายเป็นฝั่งไปเสียแล้ว"

ฟังตามจดหมายเหตุนี้แล้วจะเห็นว่าคลองมหานาคในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้นกว้างมากทีเดียว อย่างไรก็ตาม คลองมหานาคที่ขุดขึ้นนั้นก็ใช่ว่าจะได้ประโยชน์เพียงจะให้ประชาชนชาวพระนครลงเรือเล่นเพลงและสักรวาเท่านั้น

เพราะต่อมาปรากฏว่าได้ใช้คลองมหานาคนี้เป็นที่เก็บเรือพระที่นั่งมาช้านาน ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๒๖ มีจดหมายเหตุกล่าวไว้ว่าโรงเรือในกรมกลาโหมที่คลองมหานาคชำรุดหักลงมาทับเรือไชยเหินหาวไชยหลาวทอง หักสองลำ และในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ ก็ยังเป็นคลองที่มีการต่อเรือต่าง ๆ อยู่

ชื่อคลองมหานาคนี้ ได้ยืมชื่อคลองมหานาคที่กรุงศรีอยุธยามาใช้ ประวัติของคลองมหานาคเดิมมีอยู่ว่า เมื่อพุทธศักราช ๒๐๘๖ ในแผ่นดินสมเด็จพระ-มหาจักรพรรดิพระเจ้าหงสาวดียกพลสามสิบหมื่นลงมาเหยียบชานกรุงศรีอยุธยา ครั้งนั้นมีพระภิกษุรูปหนึ่งชื่อพระมหานาค บวชอยู่วัดภูเขาทองนอกกรุง มีความกตัญญูรู้คุณแผ่นดินจึงออกตั้งค่ายกันทัพเรือของข้าศึก ตั้งค่ายแต่วัดภูเขาทองลงมาถึงวัดป่าพลู พวกญาติโยมทาสชายหญิงของพระมหานาค ก็ช่วยกันขุดคูนอกค่ายป้องกันทัพเรืออย่างเข้มแข็ง ด้วยเหตุนี้จึงได้เรียกคูที่ขุดนั้นว่า คลองมหานาค และเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรด ฯ ให้ขุดคลองนอกเมืองป้องกันข้าศึก (หรือจะเพื่อให้ราษฎรได้ลงเรือเล่นเพลงตามที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารก็ตามที) ซึ่งคลองนี้ก็อยู่ทางด้านตะวันออกของพระบรม-มหาราชวังเช่นเดียวกับคลองที่มหานาคขุด จึงได้เอานามคลองมหานาคที่กรุงศรีอยุธยามาตั้ง

อนึ่งเป็นเรื่องแปลกที่ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า-อยู่หัว ได้ทรงสร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งที่วัดสระเกศ (ซึ่งได้เล่าไว้ในตอนที่ว่าด้วยภูเขาทองวัดสระเกศ) หวังจะให้เป็นเจดีย์ใหญ่อย่างเจดีย์วัดภูเขาทองที่พระมหานาคบวชอยู่ และโปรดเกล้า ฯ พระราชทานชื่อไว้แต่เมื่อแรกสร้างว่า "พระเจดีย์ภูเขาทอง" เหมือนกัน ดังนี้จึงเป็นข้อที่จะชี้ให้เราเห็นได้อย่างแจ่มชัดว่า กรุงเทพ ฯ นั้นได้สร้างขึ้นตามแบบกรุงศรีอยุธยาแทบทุกอย่าง

เมื่อสร้างกำแพงป้อมประตูรอบพระราชวังและพระมหาปราสาทราชมณเฑียรแล้วก็โปรดให้สร้างพระอารามขึ้นในพระราชวังพระอารามหนึ่ง ได้สร้างเสร็จในปีมะโรง ฉศกจุลศักราช ๑๑๔๖ (พ.ศ. ๒๓๒๗) ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ จึงโปรดให้เชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตจากโรงในพระราชวังเดิม ลงเรือพระที่นั่งกิ่งมีเรือแห่เป็นกระบวนข้ามมายังพระอารามที่สร้างใหม่แล้วให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะประชุมทำสังฆกรรมสวดผูกพัทธสีมาในวันนั้น และได้พระราชทานนามว่า วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ครั้นการสถาปนา "บางกอกฝั่งขวา" สำเร็จบริบูรณ์แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีงานสมโภชพระนคร ให้นิมนต์พระสงฆ์ทุก ๆ พระอารามทั้งในกรุงและนอกกรุง ขึ้นสวดพระพุทธมนต์บนเชิงเทินทุก ๆ ใบเสมา เสมาละรูปรอบพระนคร พระราชทานเงินขอแรงให้ข้าราชการทำข้าวกระทงเลี้ยงพระสงฆ์ทั้งสิ้น แล้วให้ตั้งโรงทานรายรอบพระนครพระราชทานเลี้ยงยาจกวนิพกทั้งปวง แล้วให้ตั้งต้นกัลปพฤกษ์ตามวงกำแพงพระนคร ทิ้งทานต้นละชั่ง ๓ วัน สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ให้มีการมหรสพต่าง ๆ และมีละครผู้หญิงโรงใหญ่เงินโรงวันละ ๑๐ ชั่ง เป็นการสมโภชวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้วยครบ ๓ วันเป็นกำหนด

ครั้นเสร็จการฉลองพระนครแล้ว จึงพระราชทานนามพระนครใหม่ให้ต้องกับนามพระพุทธรัตนปฏิมากรว่า "กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร มหินทรอยุธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศมหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต สักกะทัตติย วิษณุกรรมประสิทธิ" ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงแปลงสร้อยที่ว่า บวรรัตนโกสินทร เป็นอมรรัตนโกสินทร นอกนั้นคงเดิม

ส่วนบางกอกทางฝั่งซ้ายหรือฝั่งตะวันตกคือกรุงธนบุรีนั้น ก็คงเป็นท้องที่ซึ่งรวมอยู่ในอาณาเขตกรุงเทพมหานครที่ได้สร้างขึ้นใหม่นี้ จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๖ พุทธศักราช ๒๔๕๘ จึงโปรด ฯ ให้แบ่งเขตกรุงเทพมหานครออกเป็นจังหวัด คือตัวกรุงเทพ ฯ ที่สร้างขึ้นใหม่เป็นจังหวัดพระนครกรุงเทพ ฯ ฝั่งตะวันตกหรือกรุงธนบุรีเป็นจังหวัดธนบุรี และแบ่งเมืองรอบนอกเป็นจังหวัดนนทบุรี จังหวัดมีนบุรี จังหวัดพระประแดง และจังหวัดสมุทรปราการ (ซึ่งต่อมาในปัจจุบันคงเหลือแต่จังหวัดนนทบุรีและจังหวัดสมุทรปราการ)

ด้วยเหตุนี้ บางกอกฝั่งซ้ายหรือกรุงธนบุรี จึงมีฐานะเป็นจังหวัดแยกกับกรุงเทพ ฯ เมื่อในสมัยรัชกาลที่ ๖ ตามประกาศลงวันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๘ เป็นต้นมา รวมอายุที่เป็นเมืองเดียวกันมาเป็นเวลาถึง ๑๓๒ ปี จึงได้แยกจากกัน แต่ก็น่าแปลกที่สถานที่ราชการเช่นศาลากลางจังหวัดได้ใช้รวมกันมาเป็นเวลาช้านานเพิ่งจะมาดำริคิดแยกศาลากลางจังหวัดเมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๐๐ นี่เอง ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔ คณะปฏิวัติก็ได้มีประกาศฉบับที่ ๒๔ ให้รวมจังหวัดพระนครและธนบุรีเข้าด้วยกัน เรียกชื่อว่านครหลวงกรุงเทพธนบุรี และต่อมาในเดือนธันวาคมพุทธศักราช ๒๕๑๕ ก็ได้เปลี่ยนเป็นกรุงเทพมหานครอีกครั้งหนึ่ง □

บทที่ ๓

พระบรมมหาราชวัง

เมื่อได้กล่าวถึงการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว ก็น่าที่จะได้กล่าวถึงการสร้างพระบรมมหาราชวังหรือที่เรียกกันตามธรรมดาสามัญว่าวังหลวงไว้ด้วย พระบรมมหาราชวังนี้ได้กะสร้างตามแบบพระราชวังหลวงในสมัยกรุงศรีอยุธยาแทบทุกอย่าง ท่านที่เคยไปเที่ยวจังหวัดพระนครศรีอยุธยา จะสังเกตเห็นว่าตัวเมืองหรือพระราชวังตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยา และพระบรมมหาราชวังที่ในกรุงเทพฯ นี้ก็สร้างชิดริมแม่น้ำเจ้าพระยา เอาลำน้ำไว้ข้างซ้ายวังอย่างเดียวกันกับที่กรุงเก่า เอากำแพงเมืองด้านข้างแม่น้ำเป็นกำแพงพระราชวังชั้นนอกอย่างเดียวกัน

นอกจากจะสร้างกำแพงและตั้งแนวพระราชวังเหมือนกันแล้ว ยังได้วางพระราชมณเฑียรเรียงกันแบบเดียวกันอีก หมู่พระมหามณเฑียรตรงกับพระวิหารสมเด็จที่กรุงศรีอยุธยา พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตรงกับพระที่นั่งสุริยาสนอมรินทร์ ขาดแต่พระที่นั่งกลางซึ่งตรงกับพระที่นั่งสรรเพ็ชปราสาท แต่ต่อมาในรัชกาลที่ ๕

ก็ได้สร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทขึ้น วัดในพระบรมมหาราชวังก็มีเหมือนอย่างในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือได้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นตรงกับวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ที่พระราชวังกรุงศรีอยุธยา แต่บรรดาสิ่งก่อสร้างที่ได้สร้างขึ้นในสมัยแรกนั้น ล้วนแต่เป็นเครื่องไม้ทั้งสิ้น พระราชมณเฑียรหรือป้อมปราการต่างๆ รอบพระนครก็ล้วนแต่เป็นเครื่องไม้เพราะเป็นการรีบด่วนต่อมาจึงได้เปลี่ยนพระราชมณเฑียรพระมหาปราสาท และป้อมปราการต่างๆ เหล่านั้นเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูนแข็งแรงขึ้น ที่ใช้อิฐถือปูนอย่างแน่นหนามาแต่แรกสร้างก็คงมีแต่วัดพระศรีรัตนศาสดารามเพียงแห่งเดียว ส่วนตำหนักศาลาลูกขุน และคลังทั้งปวงยังเป็นเครื่องไม้มาจนถึงรัชกาลที่ ๓ จึงได้เปลี่ยนเป็นก่ออิฐถือปูนเหมือนกันหมด

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวว่า ได้เริ่มจับการตั้งพระราชวังใหม่ เมื่อวันจันทร์ เดือนหก แรมสิบค่ำ ปีขาล จัตวาศกศักราช ๑๑๔๔ ตรงกับวันที่ ๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๓๒๕ ใช้เวลาก่อสร้างเดือนเศษ พระราชนิเวศนมณเฑียรสถานชั่วคราวก็แล้วเสร็จ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดยสังเขป เริ่มแต่วันจันทร์ที่ ๑๐ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ครั้นถึงวันพฤหัสบดีที่ ๑๓ มิถุนายน เวลา ๖ นาฬิกา ๒๔ นาที พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ข้ามฟากจากพระราชวังกรุงธนบุรี มาประทับ ณ พระราชมณเฑียรสถาน ประกอบการพระราชพิธีปราบดาภิเษก เป็นปฐมกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

บริเวณพระบรมมหาราชวังเมื่อแรกสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น มีเนื้อที่น้อยกว่าในปัจจุบันนี้ คือมีเนื้อที่ประมาณ ๑๓๒ ไร่ ความกว้างตามแนวกำแพงในครั้งนั้นมีดังนี้

ด้านเหนือ (แนวถนนหน้าพระลาน สนามหลวง) เริ่มจากมุมพระบรมมหาราชวังด้านตะวันตก (ซึ่งแต่เดิมมีป้อมอินทรรังสรรค์ เพิ่งมารื้อเมื่อสร้างถนนมหาราช) ยืนไปทางทิศตะวันออก จนถึงป้อมเผด็จดัสกรที่มุมพระบรมมหาราชวังด้านตะวันออกทางศาลเจ้าพ่อหลักเมือง ด้านนี้มีความยาว ๔๑๐ เมตร

ด้านตะวันออก เริ่มจากป้อมเผด็จดัสกรยืนไปทางทิศใต้ ไปสิ้นสุดเพียงป้อมอนันตคีรีด้านนี้มีความยาว ๔๖๐ เมตร

ด้านใต้ เริ่มจากป้อมอนันตคีรี ยืนไปทางทิศตะวันตก (ด้านวัดพระเชตุพน ฯ) ไปจนถึงป้อมสัตบรรพต ด้านนี้มีความยาว ๔๐๐ เมตร

ด้านตะวันตก เริ่มจากป้อมสัตบรรพต ยืนขึ้นไปทางทิศเหนือ (ตามแนวถนนด้านริมแม่น้ำเจ้าพระยา) ไปจนถึงป้อมอินทรรังสรรค์ ด้านนี้มีความยาว ๕๐๐ เมตร

ถ้าเราดูแต่จำนวนเนื้อที่ ๑๓๒ ไร่ก็จะเห็นว่ามีเนื้อที่มาก แต่เมื่อได้เห็นบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระมหาปราสาทราชมณเฑียร และสถานที่ราชการแล้ว ก็จะเห็นว่าเนื้อที่แคบไปมากทีเดียว ปรากฏว่ามีเนื้อที่สำหรับสร้างตำหนักและที่ประทับของพระราชวงศ์เหลืออยู่เพียง ๒๒ ไร่เศษเท่านั้น แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ผู้คนคงยังไม่มากเท่าไรนัก คงอยู่กันได้อย่างสบาย ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ ผู้คนก็เพิ่มมากขึ้น เพราะข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ต้องเข้าไปประทับในพระบรมมหาราชวังชั้นในร่วมกับฝ่ายในในรัชกาลที่ ๑ จึงทำให้สถานที่คับแคบมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้ขยายเขตพระราชวังออกไปทางข้างด้านใต้ เพราะเป็นด้านเดียวที่เหมาะกว่าด้านอื่น ก็บริเวณทางด้าน

ใต้นั้น แต่แรกสร้างพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-จุฬาโลกได้โปรดให้เสนาบดีสร้างบ้านเรือนอยู่รักษาการทางด้านนั้น ครั้นเมื่อสร้างพระนครสำเร็จแล้ว ผู้คนพลเมืองก็มาตั้งบ้านเรือนมากขึ้น เมื่อเสนาบดีเก่าถึงอสัญกรรมไป เสนาบดีที่เป็นขึ้นใหม่ก็ไม่ได้ไปอยู่ในบ้านเสนาบดีเก่า มีบ้านเรือนของตนอยู่ห่างพระราชวังออกไป บ้านเสนาบดีเก่าที่อยู่ริมกำแพงพระราชวังครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็คงเหลือแต่บุตรหลานว่านเครืออาศัยอยู่ ดูไม่เป็นหลักอันใดในราชการบ้านช่องก็คงไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยอันใดนัก ด้วยเหตุนี้ในปีขาลสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๘๐ (พ.ศ. ๒๓๖๑) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดหาที่พระราชทานแลกที่บ้านเสนา-บดี แล้วสร้างกำแพงขยายเขตพระราชวังออกไปข้างด้านใต้ ให้ทำถนนสาย ๑ คั่น ระหว่างพระราชวังกับวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งเรียกกันว่าถนนท้ายวัง เนื้อที่ทั้งหมดในปัจจุบันนี้จึงเป็น ๑๕๒ ไร่ ๒ งาน และกำแพงพระบรมมหาราชวังได้เปลี่ยนไปจากสมัยรัชกาลที่ ๑ คือกำแพงด้านเหนือยาว ๔๑๐ เมตร ด้านใต้ยาว ๓๖๐ เมตร ด้านตะวันออกยาว ๔๑๐ เมตร และด้านตะวันตกยาว ๖๓๐ เมตร

เมื่อได้กล่าวถึงอาณาเขตพระบรมมหาราชวังแล้ว ก็น่าจะได้กล่าวถึงประตูต่างๆไว้ด้วยเพราะปรากฏว่ามีผู้สนใจสอบถามอยู่เสมอว่า ประตูพระบรมมหาราชวังนั้นมีชื่อเรียกกันอย่างไรบ้าง จึงจะขอนำมากล่าวไว้เสียในที่นี้ด้วยเพื่อเป็นความรู้รอบตัว นามประตูรอบกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอกมีดังนี้

๑. ประตู "รัตนพิศาล" อยู่ทางด้านตะวันตก ประตูนี้มีชื่อเรียกกันเป็นสามัญอีกชื่อหนึ่งว่า ประตูชนะยี่สาน

๒. ประตู "พิมานเทเวศร์" ซุ้มมณฑปยอดปรางค์ อยู่ท้ายหอรัษฎากรพิพัฒน์ ตรงเข้าไปเป็นถนนจดกับประตูสุวรรณบริบาล ประตูพระราชฐานชั้นกลาง

๓. ประตู "วิเศษชัยศรี" ซุ้มมณฑปยอดปรางค์เข้าไปสู่ถนนจักรีจรัล ตรงกับประตูพิมานชัยศรี และพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เหตุที่ประตูวิเศษชัยศรีและประตูพิมานชัยศรีจะมีชื่อว่า "ชัยศรี" ต่อท้ายชื่อเหมือนกันนั้น ในหนังสือเรื่องราชูปโภคโดยเทวาธิราช ป. มาลากุล มีเรื่องกล่าวว่า เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๒๗ ชาวประมงคนหนึ่งได้ไปทอดแหในท้องทะเลสาบนครเสียมราฐ ได้พบพระแสงขรรค์องค์หนึ่ง ตัวพระขรรค์เป็นของเก่า ฝีมือครั้งพระนครวัด เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) จึงให้ข้าราชการนำพระแสงขรรค์ชัยศรีนี้มาทูลเกล้าฯ ถวาย วันที่พระแสงขรรค์มาถึงปรากฏว่ามีอสนีบาตตกลงในพระนครถึง ๗ แห่ง มีที่ประตูวิเศษชัยศรีเป็นต้น พระแสงขรรค์ชัยศรีผ่านประตูทั้งสองนี้ จึงมีสร้อยว่าชัยศรี เป็นอนุสรณ์ทั้งสองประตู

อนึ่งมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่าเหตุใดจึงพระราชทานชื่อพระขรรค์ว่า "พระแสงขรรค์ชัยศรี" เรื่องนี้ยังไม่พบจดหมายเหตุกล่าวไว้ที่ไหน แต่มีทางที่จะสันนิษฐานเล่นอย่างหนึ่งคือในสมัยรัชกาลที่ ๑ ตอนต้นนั้น ปรากฏว่าอสนีบาตได้ตกในพระบรมมหาราชวังหลายครั้ง โดยเฉพาะที่ตกต้องพระที่นั่งอัมรินทรมหาปราสาทนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระวิตกไม่สบายพระทัยมาก บรรดาขุนนางข้าราชการและสมเด็จพระสังฆราชต่าง*

---

* เมื่อวันอาทิตย์ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๗ ปีระกา จ.ศ. ๑๑๕๑ ฟ้าผ่าสองครั้งลงที่มหาปราสาทและซุ้มประตูพระราชวังด้วย

ช่วยกันกราบทูลและถวายพระพรให้สบายพระราชหฤทัย พระพิมลธรรม และพระญาณสิทธิอ้างคัมภีร์พระพิมพา ว่าอสุนีตกต้องกำแพงและบ้านเรือนเมืองใดเป็นนิมิตจะให้เมืองนั้นมีชัยชนะข้าศึก พระพุฒาจารย์พระธรรมมุนีพระราชมุนี วัดบางยี่เรือว่าอสนีลงถูกทิศอุดรต้องตำราว่าสวัสดีมีชัย เหตุการณ์นี้แม้ว่าจะเกิดขึ้นภายหลังที่พระแสงขรรค์ชัยศรีเข้ามาถึง ๔-๕ ปี ก็ตาม แต่ชวนให้คิดว่าถ้าอสนีบาตตกลงในพระนครถึง ๗ แห่งเช่นนั้นจะไม่มีการค้นตำราพยากรณ์กันบ้างเทียวหรือ และเมื่อค้นตำราก็คงจะเป็นตำราพระพิมพาชุดเดียวกันนี้อีก คำทำนายพยากรณ์ก็ต้องหมายถึงความสวัสดีมีชัยอย่างแน่นอน เมื่อเป็นเช่นนั้นการพระราชทานนามพระแสงขรรค์ อาจจะถือเอานิมิตมงคลที่เกิดขึ้นมาตั้งก็ได้ แต่อย่างไรก็ตามนามพระแสงขรรค์ชัยศรีนั้นได้เคยมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ฉะนั้นอาจเป็นการพระราชทานนามตามชื่อเดิมก็ได้ (ดูเรื่องพระแสงขรรค์ชัยศรีในหนังสือ "เกร็ดโบราณคดีประเพณีไทย" โดย ส. พลายน้อย)

เท่าที่กล่าวมาข้างต้นนั้นเป็นเรื่องสันนิษฐานเล่นไปตามรูปเรื่อง เพราะในพระราชพงศาวดารไม่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้เลย

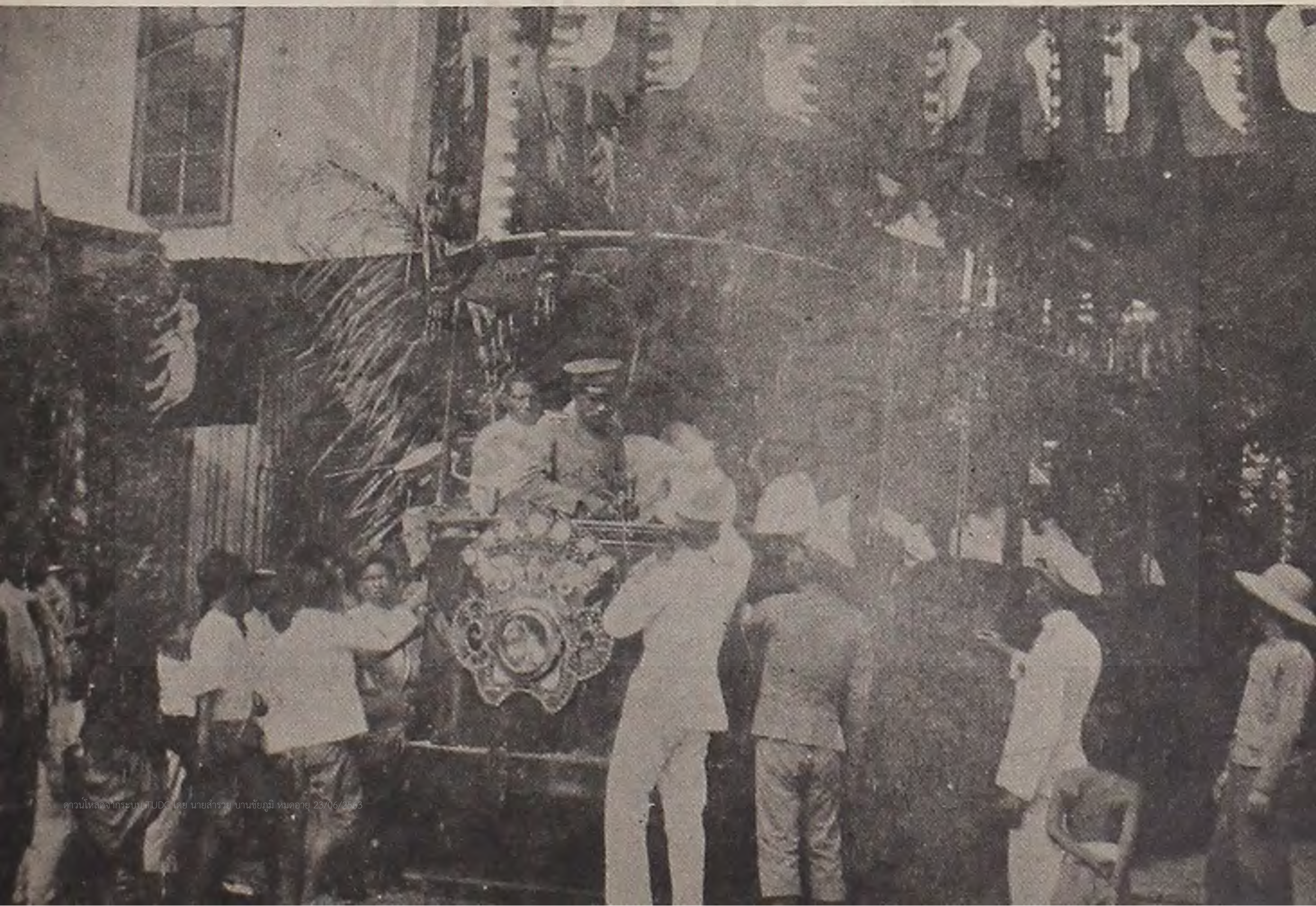
๔. ประตู "มณีนพรัตน์" อยู่ถัดประตูวิเศษชัยศรีไปทางทิศตะวันออก หรือตรงวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้านเหนือ (ประตูนี้เรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่าประตูฉนวนวัดพระแก้วออกไปสนามหลวง)

๕. ประตู "สวัสดิโสภา" อยู่ตรงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้านตะวันออก (ประตูนี้เรียกกันเป็นสามัญว่าประตูทอง เพราะมีคนชอบเอาทองคำเปลวไปปิดบูชาพระแก้วมรกต)

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงพระเยาว์
ฉายที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม ณ พระอภิเนาว์นิเวศน์ในพระบรมมหาราชวัง

พิธีเปิดการเดินรถรางไฟฟ้า

๖. ประตู "เทวาพิทักษ์" อยู่เหนือพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ใต้ป้อมสิงขรขัณฑ์

๗. ประตู "ศักดิ์ไชยสิทธิ" อยู่ใต้พระที่นั่งสุทไธสวรรย์

๘. ประตู "วิจิตรบรรจง" อยู่ต้องวัดพระเชตุพนฯ ส่วนข้างตะวันออกและข้างในตรงกับพระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ (ประตูฉนวนชั้นนอกออกไปวัดโพธิ์

๙. ประตู "อนงคารักษ์" อยู่ตรงวัดพระเชตุพนฯ ต่อประตูวิจิตรบรรจงไปทางตะวันตก (อีกชื่อหนึ่งเรียกว่าประตูผีชั้นนอก)

๑๐. ประตู "พิทักษ์บวร" เป็นประตูด้านสกัดทางใต้ตรงกับถนนมหาราช ข้างในตรงกับถนนสกัดกำแพงพระบรมมหาราชวัง (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าประตูแดงท้ายสนมเพราะทาสีแดงอยู่ริมตลาดชื่อท้ายสนม*) สร้างใหม่เมื่อขยายเขตพระบรมมหาราชวัง ในรัชกาลที่ ๒

๑๑. ประตู "สุนทรทิศา" เป็นประตูสกัดทางเหนือตรงกับถนนแปดตำรวจเดิม สร้างในรัชกาลที่ ๒ ตอนขยายเขตพระราชวัง

๑๒. ประตู "เทวาภิรมย์" อยู่ตรงหน้าท่าราชวรดิฐ (เรียกตามแบบชาวบ้านว่าประตูท่าขุนนางหน้าโรงทาน) ตรงกับประตูศรีสุนทร ซึ่งเป็นประตูเขตพระราชฐานชั้นกลางข้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

---

* ตลาดท้ายสนมนี้เห็นจะมีรายได้ใช้จ่ายในพระองค์มาก อย่างที่เรียกกันว่าอากรขนอนตลาด ผู้มีหน้าที่เก็บรายได้จากตลาดท้ายสนมที่กล่าวถึงนี้คือ กรมหลวงนรินทรเทวี (กุ) หรือที่เรียกกันว่าเจ้าครอกวัดโพเพราะตั้งวังอยู่ท้ายสนมแถบวิหารพระนอนวัดพระเชตุพนฯ เป็นพระเจ้าน้องนาเธอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๑๓. ประตู "อุดมสุดารักษ์" เป็นประตูฉนวนออกตรงพระที่นั่งที่ท่าราชวรดิฐ ข้างในตรงกับประตูยาตรากษัตรี ซึ่งเป็นเขตพระราชฐานชั้นใน

ประตูพระบรมมหาราชวังชั้นนอกมีรวม ๑๓ ประตู ซึ่งถ้าเป็นสมัยนี้คงทักว่าไม่ดี เพราะธรรมเนียมฝรั่งเขาว่าเลข ๑๓ เป็นเลขอัปมงคล คนไทยเราในสมัยโบราณไม่เคยกลัวเลข ๑๓ เลย

ประตูพระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น ทำเป็นประตูยอดด้วยเครื่องไม้ ถึงรัชกาลที่ ๓ เห็นจะชำรุดด้วยเวลาล่วงเลยมาถึง ๔๐ กว่าปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้รื้อทำใหม่ ทำเป็นประตูก่ออิฐถือปูนเปลี่ยนรูปทรงจากประตูยอดเป็นประตูซุ้มฝรั่งตามแบบประตูพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้แก้เป็นประตูยอดปรางค์อย่างที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ แต่ก็ไม่ได้แก้ทั้งหมด ยังเหลือประตูซุ้มฝรั่งอยู่ในเวลานี้บางแห่ง เช่นประตูรัตนพิศาลเป็นต้น แต่ประตูพระราชวังด้านใต้ที่ทำเป็นประตูก่ออิฐมีหลังคานั้น สันนิษฐานว่าจะเป็นของสร้างเมื่อขยายเขตพระราชวังในรัชกาลที่ ๒ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ได้มีผู้ตั้งปัญหาถามว่า ประตูพระบรมมหาราชวังได้สร้างขึ้นเมื่อไรและในชั้นแรกมีประตูอะไรบ้าง เรื่องนี้ไม่ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดาร แต่มีสำเนาร่างหมายรับสั่งฉบับหนึ่งซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพบและส่งไปถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นับว่าเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดีที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่ง จึงขอคัดมารวมไว้ด้วยดังต่อไปนี้

สำเนาร่างหมายรับสั่ง

เรื่องยกประตูพระบรมมหาราชวัง

วัน ๕ ๗ฯ ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๔ ฤกษยกประตูซึ่งมีมณฑปพระราชวัง ๔ ด้าน เป็นประตูด้านริมน้ำตะวันตก ๕ สะกัดเหนือ ๔ ตะวันออก ๔ ใต้ ๔ (รวม) ๑๗ ประตู

ประตูด้านริมน้ำ นับใต้ไปเหนือ

ประตูดิน ที่ ๑ กรมตำรวจใหญ่ซ้าย พระพิเรนทรเทพทำ	อนงคลีลา	๑	๕
ประตูฉนวน กรมตำรวจใหญ่ขวา พระพิเรนทร (? อินทร) เทพ ที่ ๒	ยาตรากษัตรี	๑	
ประตูที่ ๓ พระอินทราทิตย์ กรมสนมซ้ายทำ	ศรีสุนทรทวาร	๑	
ประตูที่ ๔ กรมตำรวจนอกซ้าย หลวงอินทรเดชะทำ	ไพศาลสมบัติ	๑	
ประตูที่ ๕ กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง พระพิพิธเดชะทำ	รัตนพิศาล	๑	

ประตูด้านสะกัดเหนือน้ำ นับแต่ตะวันตกไปตะวันออก

ประตูมุมข้างเหนือที่ ๑ ทวารเทเวศร ๑		๒	๔
ประตูถัดมาที่ ๒ วิเศษชัยศรี ๑			

หลวงรักษมนเทียร ข้าหลวงกรมพระราชวังบวรทำ

ประตูที่ ๓ มณีนพรัตน	๑	๒	
ประตูที่ ๔ สวัสดิโสภา	๑		

หลวงบำเรอภักดิ์ ข้าหลวงกรมพระราชวังบวรทำ

ประตูด้านตะวันออก นับข้างเหนือลงไปข้างใต้น้ำ

ประตูด้านตะวันออกที่ ๑ นับลงไปข้างใต้ พระรามพิชัย ล้อมวังซ้ายทำ	เทวาพิทักษ์	๑	๔
ประตูที่ ๒ ลงไป พระพิเดชสงคราม ล้อมวังขวาทำ	ศักดิชัยสิทธิ์	๑	
ประตูที่ ๓ ลงไป กรมอาลาวิเศษขวาทำ พระเสนานนท์	วิจิตรบรรจง	๑	
ประตูที่ ๔ ลงไป กรมสนมขวา พระอินทราทิตย์ทำ	อลงการ์รัตน์	๑	

ประตูด้านสะกัดใต้น้ำ นับแต่ตะวันออกมาตะวันตก

ด้านใต้ที่ ๑ หมื่นอัคเนศร หมื่นศรสำแดง เกณฑ์หัดทำ	สวัสดิสัญจร	๑	๔
ประตูที่ ๒ หลวงสุริยภักดี สนมซ้ายทำ	สุนทรทิศา	๑	
ประตูที่ ๓ ริมสรีสำราญ หลวงพรหมบริรักษ์ สนมขวาทำ	เทวาภิรม	๑	
ประตูที่ ๔ กรมทหารในขวา หมื่นจงใจรักษ์	อุดมสุรารักษ	๑	

วัน ๒๖๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาลจัตวาศก เพลาเช้าโมง ๑ บาท ๑ ฤกษยกประตูมีมณฑปพระราชวังชั้นใน ๓ ด้าน ด้านสะกัดเหนือ ๕ ตะวันออก ๒ ใต้ ๓ (รวม) ๑๐ ประตูในนี้

ประตูด้านสะกัดเหนือ นับตะวันตกไปตะวันออก

ประตูที่ ๑ เป็นสองชั้น					
	ชั้นนอกกรมกลาโหม	๑	สุบรรณบริบาล	๒	๕
	ชั้นในพระมหามนตรี	๑			
ประตูที่ ๓ (? ๒) เป็นสองชั้น					
	ชั้นนอกกรมมหาดไทย	๑	พิมานชัยศรี	๒	
	ชั้นในพระมหาเทพ	๑			
ประตูที่ ๓					
	หลวงภูเบนทรสิงหนาท		ดุสดีศาสดา	๑	
	หลวงนเรนทรชาติสังขาร				
ประตูด้านตะวันออก นับเหนือลงไปใต้					
	ขุนสุเรนทรวิชิต		ทำที่ ๑ อินทรลีลาศ (ทิรา ?)	๑	๒
	ขุนอภัยเสนา				
	หลวงราชโยธาเทพ		ที่ ๒ ราชสำราญ	๑	
ประตูด้านใต้ นับตะวันออกไปตะวันตก					
	พระราชวรินทร์		ที่ ๑ อีสาณทักษิณ	๑	๓
	ชาวเครื่องพระอภิรมราชยาน		ที่ ๒ วารินขณรา (?)	๑	
	ขุนภักดีอาษา		ที่ ๓ กัลยาวดี	๑	
	ขุนโยธาภักดี				

ที่ยกมากล่าวข้างต้นนั้น คือประตูเมื่อแรกสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ และถ้าหลักฐานเป็นเช่นนี้แน่นอน ก็ชวนให้สงสัยต่อไปว่า เรื่องที่เล่ากันว่าประตูวิเศษชัยศรีและประตูพิมานชัยศรี ที่ได้นามว่า "ชัยศรี" ต่อท้าย เพราะได้เชิญ

พระแสงขรรค์ชัยศรี ผ่านประตูทั้งสองนี้ ก็ดูจะขัดกันอยู่ถ้าชื่อได้พระราชทานอย่างที่ปรากฏในหมายรับสั่งก็แสดงว่ามีชื่อก่อนพระแสงขรรค์เข้ามา (พ.ศ. ๒๓๒๗) อนึ่งประตูรอบพระบรมมหาราชวังอาจจะมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงในระยะหลังอีกก็ได้ เพราะปรากฏในบัญชีกรมกลาโหม ซึ่งรายงานทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อพ.ศ. ๒๓๕๐ ปลายรัชกาลที่ ๑ ว่าได้ย่อยทองบึนมหาเศวตรัตน์มาหล่อครกสากบานประตูรอบพระราชวังรวม ๖ กระบอกชวนให้คิดว่าน่าจะได้ทำบานประตูใหม่ในระยะนั้น

ได้กล่าวถึงประตูพระบรมมหาราชวังชั้นนอกไว้แล้ว จะขอกล่าวถึงรายชื่อประตูพระบรมมหาราชวังชั้นในต่อไป เรื่องนี้อาจมีบางท่านไม่รู้ว่าภายในพระบรมมหาราชวังนั้นได้แบ่งออกเป็นชั้นนอกชั้นใน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าฝ่ายนอก ฝ่ายใน ฉะนั้นในพระบรมมหาราชวัง จึงได้แบ่งออกเป็นสองชั้นมีกำแพงกั้น และมีประตูต่าง ๆ มากมายซึ่งจะได้กล่าวถึงดังต่อไปนี้

๑. ประตู "สุวรรณบริบาล" เป็นประตู ๒ ชั้นอยู่ด้านเหนือตรงประตูพิมานเทเวศร์เข้ามาข้างในตรงหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๒. ประตู "พิมานชัยศรี" เป็นประตู ๒ ชั้น อยู่ตรงประตูวิเศษ-ชัยศรีเข้ามาข้างใน ตรงหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

๓. ประตู "เทวราชดำรงศร" อยู่ตรงหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมระหว่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แต่บัดนี้ได้รื้อเสียแล้วเมื่อคราวต่อมุขพระที่นั่งอนันตสมาคมออกมาในสมัยรัชกาลที่ ๕

๔. ประตู "ทักษิณสิงหาร" เป็นประตูซุ้ม ๒ ชั้น อยู่ทางด้านหน้าพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท เป็นทางที่จะออกไปพระตำหนักเดิมสวน-กุหลาบ

๕. ประตู "อุดรสิงหรักษ์" เป็นประตูซุ้ม ๒ ชั้น ด้านข้างเหนือทางที่จะเข้าไปที่พระที่นั่งอนันตสมาคมเดิม

๖. ประตู "พิศาลทักษิณ" เป็นประตูพระบรมมหาราชวังชั้นในด้านใต้ ออกประตูวิจิตรบรรจง ออกวัดพระเชตุพน ฯ (เรียกกันเป็นสามัญว่าประตูฉนวนวัดโพธิ์สำหรับท่านข้างในออกไปวัดพระเชตุพน ฯ)

๗. ประตู "กัลยาวดี" เป็นประตูพระบรมมหาราชวังชั้นในด้านใต้ออกประตูอนงคารักษ์ (เรียกกันเป็นสามัญว่าประตูผี สำหรับหามศพข้างในออกข้างนอกทางนั้น)

๘. ประตู "ศรีสุดาวงษ์" เป็นประตูพระบรมมหาราชวังชั้นในหรือประตูดินใหม่อยู่ริมอุโมงค์ (เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่าประตูศรีสำราญ ๆ นี้คือส้วมหรือเว็จเก่าแต่ในรัชกาลที่ ๑ ถึงปลายรัชกาลที่ ๒ รื้อศรีสำราญเว็จบกเสียแล้วทำอุโมงค์ลงน้ำแทน)

๙. ประตู "อนงคลีลา" เป็นประตูพระบรมมหาราชวังชั้นในด้านตะวันตกคือประตูดินเก่า ใต้ประตูยาตรากษัตรี

๑๐. ประตู "ยาตรากษัตรี" เป็นประตูพระบรมมหาราชวังชั้นในด้านตะวันตก ตรงกับประตูอุดมสุดารักษ์ เป็นทางออกไปพระที่นั่งที่ท่าราชวรดิฐ ประตูนี้เห็นจะเป็นประตูสำคัญมาก เพราะเป็นทางที่ฝ่ายในจะเดินออกข้างนอกได้ แต่เดิมเห็นจะไม่ค่อยได้เปิดกันบ่อยนัก คราวหนึ่งเมื่อเดือน ๑๒ พุทธศักราช ๒๓๙๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสกรุงศรีอยุธยา ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าจอมมารดาพึ่งถึงเรื่องการเปิดประตูนี้ว่า

"ได้ยินใบบอกฉบับหนึ่งว่าเปิดประตูยาตรากษัตรี แต่เวลาโมงหนึ่งเช้า จน ๔ โมงเย็น ใครเดินทางนั้นบ้าง เปิดทำไมใครเล่า ใครบ้างลงไปดูกระถินวังน่า ใครไปไหนบ้างสิไม่บอกเล่า....ใครให้เปิดประตูยาตรากษัตรี เปิดทำไมทุกวัน เห็นจะพาเด็ก ๆ ลงแพดูกระถินทุกวันแล้วกระมัง ฯ

......ข้านึกจะยังไม่ไปตามกำหนด จะเที่ยวเล่นอยู่บนแล้วจะดอดลงเรือเร็วลงไปกลางคืน แล้วไปแอบจอดอยู่ที่ไหน ฯ เมื่อเวลาเปิดประตูยาตรากษัตรี ก็จะพายโผล่เข้าไปขึ้นแพทีเดียวจะได้เห็นใครลงมาเล่นที่นั่นบ้างจะสนุกอยู่"

๑๑. ประตู "ศรีสุนทร" เป็นประตูพระบรมมหาราชวังชั้นในด้านตะวันตกอยู่ริมหอนิเพธพิทยา ข้างนอกตรงกับประตูเทวาภิรมย์ ทางออกไปท่าราชวรดิฐ

๑๒. ประตู "พรหมศรีสวัสดิ์" เป็นประตูทรงมณฑปยอดปรางค์มีพรหมพักตร์เป็นประตูชั้นในด้านเหนือ อยู่ข้างซ้ายพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๑๓. ประตู "พรหมโสภา" เป็นประตูมณฑปยอดปรางค์มีพรหมพักตร์อยู่ข้างขวาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๑๔. ประตู "สนามราชกิจ" ทรงมณฑปยอดปรางค์เป็นประตูพระบรมมหาราชวังชั้นในอยู่ข้างขวาพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทหรือด้านตะวันออก (บางทีเรียกว่าประตูย่ำค่ำเป็นชื่อสามัญ จะกล่าวถึงอย่างละเอียดต่อไปข้างหน้า)

๑๕. ประตู "ดุสิตศาสดา" เป็นประตูฉนวน อยู่ระหว่างเขื่อนเพชรพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย กับพระที่นั่งบรมพิมาน เป็นประตูยอดปรางค์หน้าพรหมออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (เรียกกันว่าประตูฉนวนวัดพระแก้วก็มี)

๑๖. ประตู "สีกรลิลาศ" เป็นประตูหน้าพระที่นั่งทรงผนวช พระที่นั่งหลังนี้เป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวช (เมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๖ ระหว่างที่ทรงผนวช ๑๕ วันนั้นได้ประทับ ณ พระที่นั่งทรงผนวชซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นในบริเวณวัด-พุทธรัตนสถาน ในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาเมื่อทรงสถาปนาวัดเบญจมบพิตร ทรงเห็นว่า พระที่นั่งทรงผนวชไม่มีใครอยู่จะผุพัง ไม่เป็นประโยชน์อะไร จึงโปรดให้รื้อไปปลูกไว้ที่วัดเบญจมบพิตรยังอยู่จนปัจจุบันนี้)

๑๗. ประตู "แถลงราชกิจ" อยู่ริมพระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เดิม ด้านข้างเหนือ (พระที่นั่งหลังนี้เป็นพระที่นั่งองค์ใหญ่ สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔ อยู่หลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ บัดนี้รื้อเสียแล้ว) ตรงประตูเทวาพิทักษ์ เป็นทางเข้าสวนศิวาลัย

๑๘. ประตู "ปริตประเวศ" เป็นประตูช่องเล็กอยู่ริมพระที่นั่งอนันตสมาคมด้านข้างขวา เหตุที่จะชื่อเช่นนี้ก็เพราะเป็นประตูที่พระเข้าไปประน้ำมนต์พระปริต คือเป็นประเพณีวังมาแต่สมัยโบราณ เวลา ๑๔ นาฬิกา จะมีพระครูปริตมอญวัดชนะสงคราม (ตองปุ) ๒ รูป เข้าไปสวนพระปริตทำน้ำมนต์ที่หอศาสตราคม ในพระบรมมหาราชวังทุกวัน น้ำมนต์พระปริตนั้นแบ่งเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งส่งไปสำหรับเป็นน้ำสรงพระพักตร์และพระมหา-กษัตริย์สรง อีกส่วนหนึ่งใส่บาตร ๒ ใบให้เจ้าหน้าที่มณเฑียรบาลถือตาม

พระครูพระปริต ๒ องค์นั้นเข้าไปในพระบรมมหาราชวังชั้นใน เพื่อประน้ำมนต์ด้วยหญ้าคา โดยเข้าทางประตูดุสิตศาสดา เดินประทักษิณพระมหามณเฑียรแล้วออกทางประตูสนามราชกิจ

๑๙. ประตู "ราชสำราญ" เป็นประตูซุ้มตรงกับประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์ ติดกับกำแพงข้างบันไดพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท

๒๐. ประตู "กมลาศประเวศ" เป็นประตูข้างในออกตรงพระพุทธ-รัตนสถานบัดนี้รื้อแล้ว

๒๑. ประตู "อมเรศร์สัญจร" เป็นประตูข้างในออกตรงอ่างแก้วบัดนี้รื้อแล้ว

ที่กล่าวมานี้เป็นนามประตูพระบรมมหาราชวังชั้นใน ได้รวบรวมมากล่าวอย่างยืดยาวก็เพื่อจะให้เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์โบราณคดี เมื่ออ่านพบหรือได้ยินได้ฟังชื่อประตูเหล่านี้จะได้ทราบตำแหน่งหรือประวัติไว้บ้างตามสมควร

ประตูพระราชวัง ซึ่งเป็นประตูที่ใช้การนั้น เปิดระหว่างเวลากลางวัน และปิดระหว่างเวลากลางคืน ส่วนประตูที่ไม่ได้ใช้ก็ปิดอยู่เสมอ และเปิดเมื่อมีราชการที่จะต้องใช้ประตูนั้น ประตูที่เปิดมาสู่ด้านหน้าพระราชวัง อันเป็นประตูที่ผู้มีเกียรติใช้เป็นทางเข้าออกนั้น เปิดเวลา ๖.๐๐ น. และปิดเวลา ๒๒.๐๐ น. ประตูที่เปิดไปสู่ด้านหลังพระราชวังอันเป็นประตูสำหรับคนใช้ ใช้เป็นทางเข้าออกโดยมากนั้น เปิดเวลา ๖.๐๐ น. และปิดเวลา ๑๘.๐๐น. เวลาที่จะเปิดประตูนี้กล่าวตามที่ได้ปฏิบัติกันเป็นสามัญ แต่ถ้ามี

ราชกิจวิสามัญเกิดขึ้น เจ้าหน้าที่มณเฑียรบาลก็เปิดหรือเปลี่ยนกำหนดเวลาปิดเปิดโดยสมควรแก่การณ์ได้

ประตูพระราชวังชั้นในเมื่อเปิดแล้ว เจ้าหน้าที่มณเฑียรบาลฝ่ายหน้าต้องลงกุญแจรับประทับตราของเจ้าหน้าที่มณเฑียรบาลฝ่ายหน้าด้านนอก และเจ้าหน้าที่ฝ่ายในต้องลงกุญแจกับประทับตราของเจ้าหน้าที่ฝ่ายในด้านในอีกชั้นหนึ่ง และการเปิดประตูก็ต้องมีการไขกุญแจกับตรวจตราเช่นเดียวกัน กุญแจพระราชวังชั้นในนั้น เดิมพระบรมราชวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายในทรงมีหน้าที่รักษา ต่อมาเจ้าหน้าที่ผู้ใหญ่ฝ่ายในรักษา

พระราชวังนั้นเมื่อถึงเวลาค่ำคืน ประตูทั้งหลายปิดหมด บางเวลาก็ย่อมมีราชการเกิดขึ้น ด้วยเหตุฉะนี้จึงต้องมีประตูหนึ่งประตูใดซึ่งเตรียมไว้สำหรับเจ้าหน้าที่ฝ่ายในและฝ่ายหน้าทำการติดต่อกันได้ ประตูที่เตรียมไว้สำหรับความประสงค์อันนี้ ก็ควรจะเป็นประตูที่ทางเข้าออกระหว่างฝ่ายหน้าและฝ่ายในนั้นใกล้กัน เพื่อเจ้าหน้าที่ทั้งสองฝ่ายจะได้ติดต่อข้อราชการได้เร็ว สำหรับพระบรมมหาราชวังมีประตูสนามราชกิจเป็นประตูที่ใช้สำหรับการเรื่องนี้ ฉะนั้นแต่ก่อนเมื่อประตูสนามราชกิจปิดลงกุญแจแล้ว จึงได้มีเจ้าหน้าผลัดเปลี่ยนกันอยู่ยามที่ประตูนั้นตลอดเวลาค่ำคืน ระหว่างที่ประตูปิดลงกุญแจเจ้าหน้าที่ฝ่ายในก็อยู่ยามข้างใน และเจ้าหน้าที่ฝ่ายหน้าก็อยู่ยามข้างนอก ประตูนี้เดิมจึงเรียกกันเป็นสามัญว่า "ประตูยามค่ำ" แล้วมีผู้เรียกเพี้ยนไปว่า "ประตูย่ำค่ำ" โดยตั้งใจจะเรียกตาม แต่เป็นการไม่ชัดถ้อยชัดคำประการหนึ่ง และที่เรียกเช่นนั้นเพราะคิดว่าเป็นประตูที่ปิดในเวลาย่ำค่ำอีกประการหนึ่ง อันเป็นความเข้าใจที่ผิด ประตูนี้ชนในยุคหลังไม่สู้เรียกว่าประตูยามค่ำ มักเปลี่ยนไปเรียกว่า "ประตูข้างหน้า"

เพราะเป็นทางไปสู่ฝ่ายหน้า ในพระราชวังดุสิตก็มีประตูข้างหน้า เพราะเป็นทางไปสู่ข้างหน้าเหมือนกัน

พระมหากษัตริย์และพระบรมราชินีเมื่อสวรรคตแล้ว ก็ถือเป็นธรรมเนียมต้องเชิญพระบรมศพออกทางประตูสนามราชกิจ แห่ไปประดิษฐานบนพระมหาปราสาท ส่วนพระบรมราชวงศ์พระองค์อื่นนั้น ถ้าสิ้นพระชนม์จะไว้พระศพในพระบรมมหาราชวังก็เชิญพระศพออกทางประตูพรหมศรีสวัสดิ์ ถ้าจะไว้พระศพนอกพระบรมมหาราชวังก็เชิญพระศพออกทางประตูวิจิตรบรรจง ศพอื่นนอกกว่านี้ออกทางประตูอนงคารักษ์ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

มีประเพณีอยู่อย่างหนึ่ง ที่เจ้าหน้าที่ฝ่ายในถือกันเคร่งครัดนัก คือประตูพระราชวังชั้นในนั้นมีบานใหญ่ ๒ บาน และในบานใหญ่นั้นมีประตูบานเล็กเปิดปิดได้อยู่อีกบานหนึ่งปกติประตูบานนี้ปิดบานใหญ่ไว้เสมอ และเปิดจำเพาะบานเล็กสำหรับให้เป็นทางเข้าออก ประตูบานเล็กนี้โดยเหตุว่าทำอยู่ในประตูบานใหญ่จึงมีธรณีประตู และธรณีประตูนี้ผู้ใดเข้าออกก็เดินข้ามผ่านไปได้แต่จะเหยียบบนธรณีไม่ได้ ถ้าผู้ใดไม่ทราบหรือพลั้งเผลอไปเหยียบเข้า จะถูกเจ้าหน้าที่ผู้รักษาประตูดุ หรือบางทีจะถูกสั่งให้กราบธรณีนั้นเพื่อเป็นการขมาโทษ คติอันนี้เจ้าหน้าที่เขากล่าวว่า เพราะประตูพระราชวังเป็นที่นับถือมีการสม-โภชกันทุกปี

เมื่อได้กล่าวถึงประตูพระบรมมหาราชวังแล้ว ก็ควรจะกล่าวถึงประเพณีวังเกี่ยวกับการเข้าออกทางประตูไว้เสียด้วย เพื่อเป็นเครื่องประดับความรู้ผู้เขียนจะขอเก็บเนื้อความบางตอนจากเรื่องประเพณีวังของ ม.ร.ว. เทวาธิราช ป. มาลากุล อดีตสมุหพระราชพิธี มาเล่าไว้ดังต่อไปนี้

พระราชวังแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ฝ่ายหน้านั้นตามปกติหญิงชายเข้าออกได้ตามควรแก่สิทธิของตน แต่ฝ่ายในนั้นนับเป็นที่รโหฐาน คือเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ เพราะฉะนั้นนอกจากองค์พระมหากษัตริย์แล้วผู้ชายอื่นใดจะเข้าไปไม่ได้เป็นอันขาด เว้นแต่จะเป็นเด็กชายกับชายที่มีเจ้าหน้าที่มณเฑียรบาลควบคุมเข้าไป แม้เช่นนั้นก็เข้าไปได้เพียงที่ๆทางการกำหนดให้ตามกิจธุระที่จะพึงมีเท่านั้น

ในพระราชวังชั้นใน ผู้ชายอยู่และเดินคนเดียวไม่ได้ ถ้ามีกิจธุระจะต้องอยู่หรือไปไหนภายในพระราชวัง ต้องปฏิบัติตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป คือหมายความว่าต้องมีการควบคุม และมีผู้รู้เห็นเป็นพยานความเคลื่อนไหวของตนตลอดเวลา

อนึ่งในรัชกาลที่ ๕ การเดินในพระราชวังชั้นในระหว่างเวลาค่ำคืน ผู้เดินต้องถือโคมไฟหรือเทียนให้มีความสว่างไปด้วย แต่ประเพณีนี้บัดนี้ไม่ได้ใช้แล้ว

ชายผู้ใดมีกิจอันเป็นกรณียที่จะต้องนอนค้างในพระราชวังชั้นใน เช่นหมอหรือผู้กำกับหมอเป็นต้น ถ้าได้รับอนุมัติจากทางราชการให้นอนค้างได้แล้วก็ปฏิบัติได้ แต่ชายผู้นอนค้างในพระราชวังนั้นจะใช้มุ้งกางนอนหาได้ไม่ แต่บัดนี้ไม่เข้มงวดถึงปานนั้นและชายผู้ใดถ้าเข้าพระราชวังชั้นในทางประตูใด เวลาออกก็ต้องออกทางประตูนั้น เว้นแต่ทางการจะมีกำหนดเป็นอย่างอื่น จึงปฏิบัติตามนั้นได้

พระราชวังปกครองโดยพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข และมักจะโปรดให้สมเด็จพระบรมราชินี หรือพระบรมราชวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายในทรงดูแลบังคับบัญชากิจการฝ่ายในต่างพระเนตรพระกรรณอย่างแม่บ้าน เช่นมีหน้าที่ปกครองผู้ที่สำนักอาศัยอยู่ในพระราชวังชั้นใน รักษากุญแจประตูพระราชวังชั้นใน

และบริหารราชการฝ่ายในเป็นต้น กับมีพนักงานเจ้าหน้าที่ดูแลปฏิบัติกิจการต่างๆกันไป

นอกจากพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระบรมราชินี พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในแล้ว ชนสามัญจะตายในพระราชวังชั้นในไม่ได้ ถ้าบังเอิญมีชนสามัญตายในพระราชวังชั้นใน ก็ต้องทำพิธีกลบบัตรสุมเพลิงที่ๆเกิดเหตุ* ส่วนการเกิดนั้นในพระราชวังชั้นในมีได้เฉพาะแต่พระราชโอรสธิดาของพระมหากษัตริย์เท่านั้น ถ้าบังเอิญชนสามัญไปคลอดลูกในพระราชวังชั้นใน ก็ต้องทำพิธีกลบบัตรสุมเพลิง ณ ที่นั้น เพราะถือว่าโลหิตตกในพระราชวัง นอกจากนั้นยังต้องทำการสมโภชและมีละครฉลองประตูพระราชวังชั้นในทั้ง ๔ ทิศ นี่เป็นมูลเหตุที่ห้ามคนท้องเข้าพระบรมมหาราชวังชั้นใน

ในพระราชวังชั้นในนั้น นอกจากพระที่นั่งต่างๆอันเป็นพระราชมณเฑียรที่ประทับของพระมหากษัตริย์แล้วยังมีตำหนักของพระบรมวงศานุวงศ์ และเรือนของข้าทูลละอองธุลีพระบาทราชบริพารอีกมากมาย ตำหนักและเรือนเหล่านี้มีผู้ปกครอง ซึ่งก็ย่อมต้องมีบริวารด้วยเป็นธรรมดา ฉะนั้นเมื่อรวมเข้าแล้วในพระราชวังชั้นในจึงมีผู้คนพักอาศัยอยู่มาก ถึงกับมีตลาดและการค้าเครื่องอุปโภคบริโภคในนั้น

เรื่องเกี่ยวกับตลาดขายของในพระบรมมหาราชวังนี้ หมอสมิทได้เล่าไว้ในหนังสือหมอหลวงในราชสำนักพระเจ้ากรุงสยาม ดังได้กล่าวอ้างมาแล้วข้างต้น ว่ามีพวกเสื้อผ้าต่างๆ นอกจากนี้ก็มีเครื่องเล่นของเด็กคือตุ๊กตาทำด้วย

* เมื่อพ.ศ. ๒๔๐๘ ปรากฏว่าเจ้าจอมเป้า บุตรพระยาบริรักษภูธร โกรธว่าอีกิมจู ซึ่งเป็นทาสหนีไปครั้นจับตัวได้ให้ผูกมือเฆี่ยนจนขาดใจตายในพระราชวังข้างใน รับสั่งให้เจ้าจอมเป้ามีละครทำขวัญพระราชวังทุกประตู

ดินตัวเล็กๆ หรือที่เราเรียกกันว่าตุ๊กตาชาววังนั่นเอง การทำดอกไม้แห้งก็ได้เริ่มทำในวังนี้เช่นเดียวกัน หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ได้ทรงเล่าว่า ในวังนั้นก็มีเรื่องสนุกไม่เงียบเหงาดังที่เข้าใจกัน ตามถนนมีของขาย ตั้งแต่ขนมของกินไปจนถึงร้านของใช้ต่างๆ แม้หาบเร่ร้องขายเพราะๆก็มี

ในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระบรมราชินีนาถ (สมเด็จพระศรีพัชรินทร์บรมราชินีนาถ) ได้ทรงตั้งกรมโขลนขึ้นสำหรับปฏิบัติราชการฝ่ายในพระราชวัง กรมโขลนนี้มีอธิบดีเป็นผู้บังคับบัญชา ข้าราชการเป็นผู้หญิงล้วน และมีที่ทำการอยู่ที่ใต้ชั้นต่ำแห่งพระที่นั่งนิพัทธพงศ์ถาวรวิจิตร เรียกที่ทำการว่า "ศาลาว่าการกรมโขลน" หรือเรียกย่อๆว่า "ศาลา" กรมโขลนมีหน้าที่ราชการคล้ายกับตำรวจนครบาล คือรักษาความสงบ ปรกติมีกองรักษาการณ์ตั้งอยู่ที่ศาลาและมียามประจำตามสี่แยก หรือตามที่สำคัญเช่นประตูพระราชวัง

ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน เดิมที่มีที่คุมขังอยู่ ๒ แห่ง หญิงใดมีความผิด ต้องคำพิพากษาตัดสินของศาลรับสั่งกระทรวงวัง หรือมีพระบรมราชโองการ หรือมีพระราชเสาวณีในสมเด็จพระบรมราชินีสั่งลงโทษให้ขังหรือจำขัง ถ้าโทษเบาก็ต้องขังหรือจำขังที่ศาลาว่าการกรมโขลน ถ้าโทษหนักก็ต้องจำขังที่ที่คุมขังฝ่ายใน การจำขังที่ศาลาว่าการกรมโขลนนั้น ถ้าผู้ต้องรับพระราชอาญาเป็นเชื้อพระวงศ์ เครื่องสังขลิกหรือเครื่องจองจำที่ใช้จะต้องหุ้มด้วยผ้าขาว □

หน้ามุขพระที่นั่งดุสิตด้านตะวันออก กับพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท และพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทด้านข้าง

วัดบวรนิเวศวิหาร

บทที่ ๔

พระมหาปราสาท

เมื่อได้กล่าวถึงการสร้างพระบรมมหาราชวังแล้ว ก็น่าที่จะต้องกล่าวถึงพระที่นั่งและสิ่งก่อสร้างที่สำคัญรวมไว้ด้วย แต่จะเล่าอย่างย่อๆ พอให้ทราบประวัติความเป็นมาเท่านั้น พระที่นั่งสำคัญที่ได้สร้างขึ้นครั้งรัชกาลที่ ๑ มีอยู่ด้วยกัน ๒ หมู่ คือ พระมหามณเฑียรหมู่หนึ่ง กับพระมหาปราสาทอีกหมู่หนึ่ง ซึ่งล้วนแต่เป็นเครื่องไม้ทั้งสิ้น พระมหาปราสาทองค์แรกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นก็คือ พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ซึ่งได้ถ่ายแบบพระที่นั่งสรรเพชรปราสาทที่กรุงศรีอยุธยามาสร้างขึ้น ได้สร้างเมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๒๖ ทำพิธียกยอดพระมหาปราสาท เมื่อวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เพลาเช้า ๒ โมง ๔ บาท ปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ (วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๓๒๗)

พระที่นั่งอมรินทราภิเษก เมื่อสร้างเสร็จแล้วก็ได้ใช้เป็นที่ประกอบพิธีบรมราชาภิเษกตามแบบโบราณ ขัตติยราชประเพณีอีก

ครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีระกาเอกศก เพลาบ่าย ๓ โมง ๖ บาท อสนีบาตพาดสายตกติดหน้าบันมุขเด็จเบื้องทิศอุดรไหม้ตลอดทรงบนปราสาท ปลายหักพัดพาดลงพระปรัศว์ซ้ายเป็นสองซ้ำ ลงซุ้มพระทวารแต่เฉพาะไหม้ เรื่องไฟไหม้พระมหาปราสาทนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์ว่า* เห็นจะได้รับสั่งบ่นไม่สบายพระทัยมาก จึงได้มีขุนนางข้าราชการตลอดจนสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะได้ทำเรื่องราวกราบบังคมทูลถวายชัยมงคล กรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็ได้ทรงเป็นกลอนไว้ว่า

เดือน ๗ ปีระกาเอกศก

วันอาทิตย์ขึ้นค่ำหนึ่งฝนตก	ยกศักราชขึ้นพันร้อยห้าสิบเอ็ดปี
เพลาบ่ายสามโมงกับหกบาท	ลงปราสาทเพลิงฟ้าอสุนีศรี
ไหม้สิ้นพระที่นั่งปรัศว์ตรี	ฝ่ายซ้ายข้างที่ชลธาร
แล้วผ่าซ้ำซุ้มประตูวัง	ในวันเดียวสองครั้งราชฐาน
เหตุเห็นเป็นอัศจรรย์กาล	ขอประทานทูลถวายทำนายไว้
อันฟ้าลงในวังครั้งนี้	จักเกิดสวัสดิ์มียิ่งใหญ่
จะมีพระอานุภาพปราบไป	ในทศทิศสิบประการ
แล้วจะแผ่อาณาจักรขอบเขต	ทั่วประเทศทิศาศาล
จะเพิ่มพึ่งพระบรมสมภาร	ยังสถานนิเวศน์อยุธยา
จะเป็นปิ่นปกปักประชาชน	ทั่วสกลประเทศทุกภาษา

* พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี

จะบริบูรณ์สมบัติวัฒนา จะปรากฏพระเกียรติขจายจร
นานาประเทศทั้งหลาย จะถวายสุวรรณสโมสร
จะยงยิ่งสิ่งเกียรติในพระนคร จะถาวรเป็นบรมจักรา
อันหมู่ประจาข้าศึก แต่หมายนึกก็จะสิ้นสังขาร์
ครั้งนี้กรุงศรีอยุธยา จะบรมสถาพรภูล
สิ่งซึ่งขัดสนวิกลเหตุ จะพ้นเภทสิ้นภัยเสื่อมสูญ
สารพันสรรพสิ่งจะอาดูร พูนเพิ่มมาด้วยพระบารมี
จะได้ผ่านพิภพจบโลก ระงับโศกได้สุขเกษมศรี
ซึ่งพระที่นั่งอันตรายด้วยอัคคี จะให้มีสังเวชพิจารณา
ในพระไตรลักษณญาณ ประทานโลกให้ล่วงสงสาร์
คือทุกขังอนิจจังอนัตตา จะให้ปัญญาเพิ่มพูนภิญโญไป
จะให้สำเร็จโพธิญาณภายหน้า โดยพระทัยปรารถนาให้แจ้งใส
อันเหตุอื่นพิปริตจะติดไป ไม่มีมั่นคงอย่าสงกา
ขอให้พระชนมายุยืนยาว ตราบท้าวร้อยพันพระวษา
สิ่งซึ่งเป็นมงคลนานา จงประกอบมาให้สุขพระองค์
แต่ในปัจจุบันทันปรากฏ จะยิ่งยศยอดโลกสูงส่ง
ถ้าพระชนม์ควรกำหนดปลดปลง จะได้ทรงทิพสุขพิมานอินทร์
ในดาวดึงสพิภพ ละล่วงลบเทวาทั้งปวงสิ้น
เสวยสมบัติเป็นอัมรินทร์ อนาคตก็จะภิญโญไป
ถวายพรประจุบันอนาคต จงปรากฏให้สำเร็จเป็นสุไข
จะพ้นจตุราผ่าไภย เสร็จในแต่สุคติภูมิเอย

เท่าที่ยกพระบวรราชนิพนธ์ตั้งแต่ต้นจนจบมาให้อ่าน ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า เหตุที่เกิดขึ้นครั้งนั้นทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่สบายพระทัย เป็นอันมาก และขณะเมื่อเพลิงฟ้าแรกติดพระมหาปราสาทนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยและพระสงฆ์ราชาคณะ ฐานานุกรมทุกๆ พระอารามหลวงได้เข้ามาช่วยดับเพลิงพร้อมกันทั้งสิ้น ได้ช่วยกันยกพระที่นั่งราชบัลลังก์ประดับมุก ซึ่งกั้นเศวตฉัตรอยู่บนพระมหาปราสาทลงมาได้ทันท่วงที บ้างก็ช่วยดับไฟ บ้างก็ช่วยขนถุงเงินพระราชทรัพย์ในพระคลังในลงทิ้งในสระ ในพระอุทยาน ในพระราชวังบ้าง ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ทรงพระแสงง้าวเร่งให้ข้าราชการดับเพลิง[๑]

นี่จะเห็นว่าในสมัยโบราณนั้น เมื่อเกิดเหตุเภทภัยขึ้นในวังหลวงบรรดาขุนนางตลอดจนพระสงฆ์องค์เจ้าก็พากันมาช่วยเหลือด้วยน้ำใจภักดี ถ้าเป็นสมัยนี้ก็ไม่แน่เหมือนกันว่าจะช่วยขนถุงพระราชทรัพย์ไปทางไหน

เมื่อพระที่นั่งอมรินทราภิเษกต้องมาเป็นเหยื่อ "เพลิงฟ้า" เช่นนี้ ก็จำเป็นต้องรื้อ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน)[๒] สมุหนายก จัดการรื้อซากปราสาทที่ไฟไหม้ออกเสีย แล้วสร้างปราสาทใหม่ขึ้นแทน ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ได้กล่าวถึงปราสาทองค์ใหม่นี้ไว้ว่า

---

๑ พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๘ หน้า ๑๗๓

๒ เดิมเป็นพระอักขรสุนหร เสมียนตรากระทรวงมหาดไทย และเป็นข้าหลวงเดิม ในรัชกาลที่ ๑ เป็นต้นสกุล สนธิรัตน

"ให้ฐาปนาปราสาทขึ้นใหม่ย่อมกว่าองค์ก่อน และปราสาทองค์ก่อนนั้นสูงใหญ่เท่าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ปราสาทกรุงเก่า มุขหน้ามุขหลังนั้นยาวกว่ามุขข้าง และมุขเบื้องหลังนั้นอยู่ที่ข้างในยาวไปจนถึงพระปรัศว์ซ้ายปรัศว์ขวา พระมหาปราสาทองค์ใหม่นี้ยกออกมาตั้ง ณ ที่ข้างหน้าทั้งสิ้น มุขทั้ง ๔ นั้นก็เสมอกันทั้ง ๔ ทิศ ใหญ่สูงเท่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์กรุงเก่า ยกประราลีเสียมิได้มีเหมือนองค์ก่อน แต่มุขเด็จยอดทั้ง ๔ มุมนั้น ยกทวยเสียใช้รูปครุฑเข้าแทน แล้วให้ฐาปนาพระที่นั่งขึ้นใหม่ที่ข้างในต่อมุขหลังเข้าไปอีกหลัง ๑ พอเสมอท้ายมุขปราสาทองค์เก่า พระราชทานนามว่าพระที่นั่งพิมานรัถยา แล้วทำพระปรัศว์ซ้ายขึ้นใหม่คงตามเดิมและหลังคาปราสาทและมุขกับพระที่นั่งพิมานรัถยาพระปรัศว์ดาดด้วยดีบุกเหมือนอย่างเก่าทั้งสิ้น[๑] ครั้นการพระมหาปราสาทลงรักปิดทองเสร็จแล้วจึงพระราชทานนามปราสาทองค์ใหม่ว่า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท"

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเป็นจัตุรมุข มุขทางเหนือมุขตะวันตก และมุขตะวันออกใช้เป็นท้องพระโรง มีพระแท่นราชบัลลังก์ประดับมุกประดิษฐานพระมหาเศวตฉัตรดังได้เล่ามาแล้วข้างต้น และพระแท่นบรรทมประดับมุกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทั้งพระแท่นราชบัลลังก์และพระแท่นบรรทมนี้เป็นของเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค)[๒] ทำถวาย

๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ได้เปลี่ยนใช้กระเบื้องเคลือบมุงหลังคาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๒ ข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๑ เป็นบุตรพระยาจ่าแสนยากรครั้งกรุงเก่า เป็นต้นสกุลบุนนาค

ครั้งรัชกาลที่ ๑ ถือเป็นศิลปวัตถุประดับมุกชั้นเอกของไทย นอกจากนี้ที่ตรงกลางผนังมุขใต้ที่ติดต่อกับมุขกระสันพระที่นั่งพิมานรัตยา มีพระที่นั่งบุษบกมาลา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นไว้สำหรับเป็นที่ประทับเวลาเสด็จออกให้บรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในเฝ้า

การสร้างพระมหาปราสาททั้งสององค์ตามที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ความประสงค์ดูจะต่างกันอยู่คือพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทสร้างขึ้นเพื่อทรงใช้ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ครั้นเมื่อพระมหาปราสาทองค์ที่กล่าวนั้นถูกไฟไหม้แล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทขึ้นตามขนาดพระที่นั่งสุริยามรินทร์ครั้งกรุงศรีอยุธยา พระที่นั่งสุริยามรินทร์องค์นี้แต่เดิมทีก็เป็นที่ประดิษฐานพระบรมศพพระมหากษัตริย์มาหลายพระองค์ ฉะนั้นการที่ทรงสร้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จึงดูเป็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างไว้เพื่อประดิษฐานพระบรมศพ[๑] และก็เป็นเช่นนั้นจริงๆเมื่อพระองค์เสด็จสู่สวรรคตก็ได้อัญเชิญพระบรมศพประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนี้ ซึ่งได้ถือเป็นประเพณีสืบต่อกันมา

เมื่อได้เล่าถึงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแล้ว ก็จะขอเล่าเรื่องเกร็ดแทรกไว้ด้วยคือที่ซุ้มริมผนังมุขกระสันด้านเหนือระหว่างบันไดที่ขึ้นสู่พระที่นั่งดุสิตด้านใต้นั้น มีรูปปั้นผู้หญิงท่าทางเป็นนายนั่งอยู่บนเตียงคนหนึ่ง และมีรูปโขลนคนรับใช้ ๒ คน คนที่นั่งเตียงนั้นคือรูปท้าวศรีสัจจา (มิ) ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้มี

---

๑ ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรทั้ง ๔ มุข มีอาจารย์ซึ่งเป็นฆราวาสสอนประจำมุขละคน

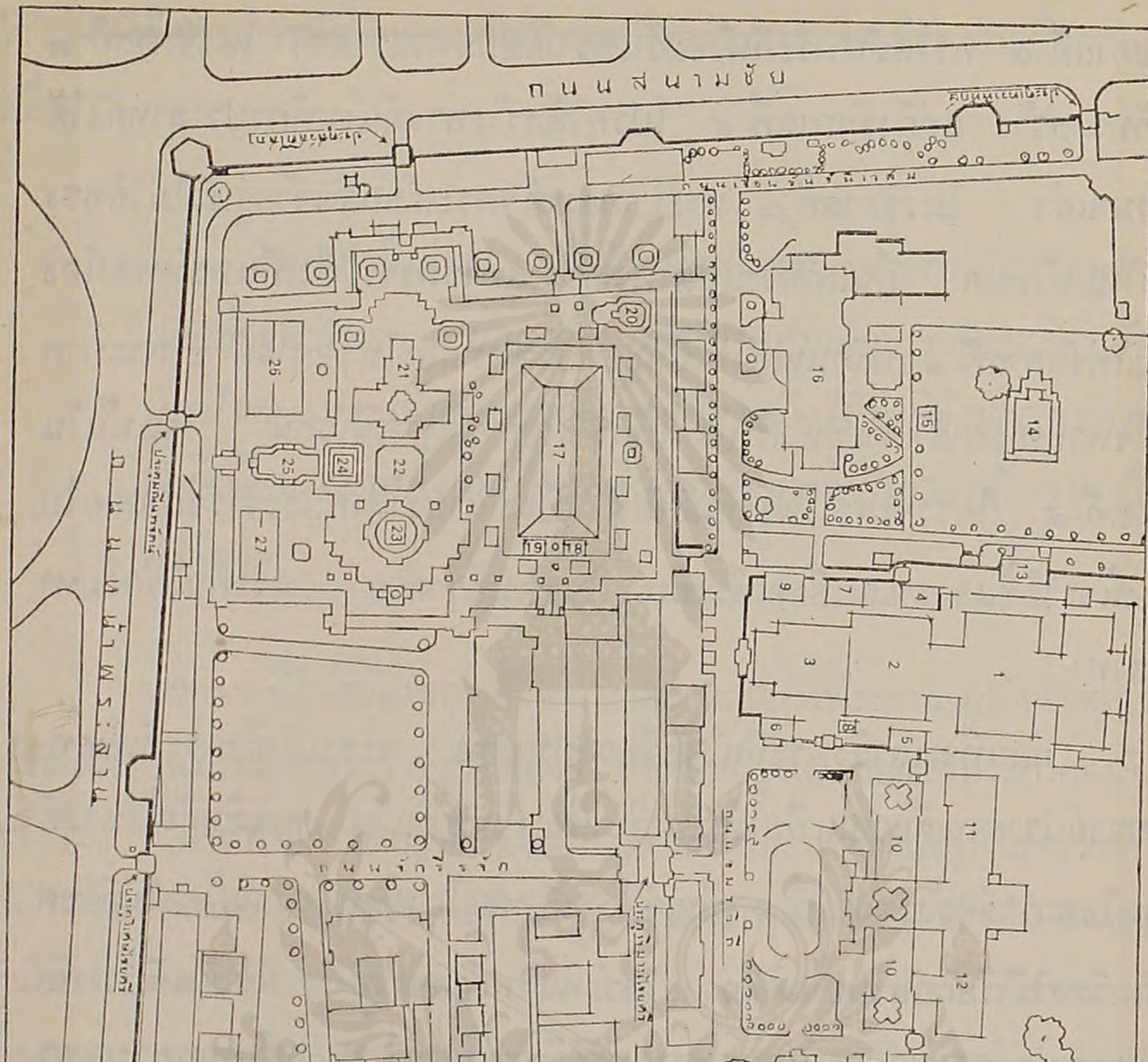
อำนาจบังคับบัญชาในพระราชวัง ตามปกติแล้วท้าวศรีสัจจา (มิ) มักออกนั่งว่าการ (เช่นรับพวกขอเฝ้า เป็นต้น) ที่ประตูดิน คนทั้งหลายจึงไม่ใคร่เรียกชื่อท้าวศรีสัจจา แต่มักเรียกว่า "เจ้าคุณประตูดิน" พวกชาววังเคารพยำเกรงมากจึงเรียกกันว่าเจ้าคุณ มีเพลงช้าของเก่าบทหนึ่งซึ่งเข้าใจกันว่าจะเป็นเพลงสำหรับวงมโหรีหลวงฝ่ายใน มีเนื้อร้องเกี่ยวถึงเจ้าคุณประตูดินด้วยดังนี้

เย็นย่ำ จะค่ำลงแล้วอยู่รอนรอน
สาวน้อยพากันจร ไปเก็บดอกแก้วเล่นเย็นเย็น
ที่เคยเราเคยเห็น เป็นพวงเป็นพู่ดูน่าชม
เก็บได้บ้างทัดหู บ้างเดินดูแล้วเด็ดดม
บ้างเก็บไว้ใส่ผ้าห่ม บ้างแซมผมสำราญใจ
โขลนคนหนึ่งจึงร้องห้าม ที่พวงงามงามอย่าเด็ดไป
ห้ามแล้วหาฟังไม่ จะไปเรียนเจ้าคุณประตูดิน

รูปปั้นเจ้าคุณประตูดินนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ทำขึ้นไว้พร้อมกับรูปโขลน ๒ คน คนหนึ่งชื่อจ่าบัว อีกคนหนึ่งชื่อดี เดิมทีนั้นมีโคลงจารึกไว้ที่รูปปั้นด้วย มาภายหลังมีผู้เอาสีไปทาทับเสีย สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงจำได้แต่เพียงบาทต้นว่า "แถลงลักษณรูปท้าวศรีสัจ จาแฮ" เท่านั้น และว่าโคลงบาทนี้เป็นพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ด้วย ซึ่งเป็นเรื่องน่าเสียดายมาก ต่อไปถ้าใครจะซ่อมทาสีอะไรอีก เมื่อเห็นมีตัวหนังสืออยู่ ก็ควรจะคัดลอกเอาไว้เสียก่อน เพราะตัวหนังสือเหล่านั้นอาจจะเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้

เมื่อได้เล่าถึงพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท และพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมาแล้ว ก็ควรจะเล่าถึงพระที่นั่งมหิศรปราสาทไว้ด้วยเพราะเป็นปราสาทที่ได้สร้างในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมชนกนาถคือรัชกาลที่ ๒ เมื่อสร้างเสร็จแล้วได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้อัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มาประดิษฐานไว้คราวหนึ่งภายหลังได้อัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ณ หอพระธาตุมณเฑียร ในปัจจุบันนี้พระที่นั่งมหิศรปราสาทเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปต่างๆ พระที่นั่งองค์นี้เป็นพระที่นั่งองค์เล็กหลังคาเป็นหลังคาปราสาทยอดพุ่มข้าวบิณฑ์ มีศิลปะวัตถุที่เป็นสัญลักษณ์ประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อยู่ตรงที่หน้าบันตอนเหนือหน้าต่างช่องลมของเพดาน เป็นไม้จำหลักลายเป็นรูปครุฑจับนาค การที่สร้างปราสาทขนาดเล็กเช่นนี้ ก็เห็นจะเป็นเพราะไม่มีพระราชประสงค์จะใช้ทำอะไรนั่นเอง สร้างขึ้นเพราะเห็นว่าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ได้สร้างปราสาท ออกจะเสียประเพณีจึงได้ทรงสร้างขึ้นถวาย ชื่อ "มหิศรปราสาท" ก็ว่าเป็นพระนามที่ระลึกถึง คือ มหา+อิศร เพราะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ได้โปรดสถาปนาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร นาม "มหิศร" จึงหมายถึงรัชกาลที่ ๒ อย่างแน่นอน

ที่กล่าวถึงข้างต้นว่าในรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้สร้างปราสาท ออกจะเสียประเพณีนั้น ก็กล่าวตามที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอให้ทรงสร้างปราสาทโดยอ้างว่าในสมัยกรุงรัตนโกสินทรนี้ก็ได้ทรงสร้างปราสาทมาแล้วทุกรัชกาล เช่น

แผนผังพระบรมมหาราชวัง

๑. พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
๒. พระที่นั่งไพศาลทักษิณ
๓. พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
๔. หอพระสุลาลัยพิมาน
๕. หอพระธาตุมณเฑียร
๖. พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์
๗. พระที่นั่งราชฤดี
๘. พระที่นั่งสนามจันทร์
๙. หอศาสตราคม
๑๐. พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท
๑๑. พระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์
๑๒. พระที่นั่งสมมติเทวาราชอุปบัติ
๑๓. พระที่นั่งมหิศรปราสาท
๑๔. พุทธรัตนสถาน

ในรัชกาลที่ ๑ ทรงสร้างพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ในรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้ทรงสร้าง แต่ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างพระที่นั่งมหิศรปราสาทดังได้กล่าวมาแล้ว ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงสร้างใหม่ทั้งหมด เป็นแต่ทรงแปลงพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ซึ่งเป็นพลับพลาโถงมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ เปลี่ยนหลังคาเป็นยอดปราสาทและในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้สร้างพระอภิเนาวนิเวศน์ ฉะนั้นในรัชกาลที่ ๕ ก็ควรจะสร้างพระที่นั่งจักรี เป็นมหาปราสาทประจำรัชกาลต่อไป (เรื่องนี้จะได้ชี้แจงรายละเอียดเพิ่มเติม ในตอนที่ว่าด้วย พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท)

ก่อนที่จะเล่าถึงพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท จะขอเล่าถึงพระที่นั่งสุท-ไธสวรรย์ปราสาทเสียก่อนเพื่อให้เรื่องสืบเนื่องติดต่อกันไป แต่เดิมทีนั้นพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ครั้งรัชกาลที่ ๑ เป็นเพียงพลับพลาโถงจตุรมุข หลังคาไม่มียอดเป็นเครื่องไม้เรียกกันในชั้นเดิมว่า "พระที่นั่งพลับพลาสูง" ใช้เป็นที่ประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่ในการพระราชพิธีสระสนานใหญ่ และทอดพระเนตรการฝึกช้าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์เล่า

๑๕. พระที่นั่งสุตลาภิรมย์
๑๖. พระที่นั่งบรมพิมาน
๑๗. พระอุโบสถวัดพระแก้ว
๑๘. หอราชพงศานุสร
๑๙. หอพระราชกรมานุสร
๒๐. หอพระคันธารราษฎร์
๒๑. ปราสาทพระเทพบิดร
๒๒. พระมณฑป
๒๓. พระศรีรัตนเจดีย์
๒๔. นครวัดจำลอง
๒๕. พระวิหารยอด
๒๖. หอพระมณเฑียรธรรม
๒๗. หอพระนาค

ไว้ในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือน ตอนที่ว่าด้วยการทอดเชือกดามเชือกตอนหนึ่งว่า

"ตามคำที่เล่าว่า เมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แลแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย พระเจ้าลูกเธอต้องฝึกหัดทรงช้างให้ชำนิชำนาญทุกองค์ จนถึงฝึกทรงบาศทั้งที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในเวลาเย็นๆทุกวันมิได้ขาด"

นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงใช้เป็นที่รับฎีกาจากราษฎรอีกด้วย ดังมีหลักฐานแจ้งอยู่ในประกาศฉบับหนึ่งว่า "ก็ให้ทำฎีการ้องทุกข์ถวายเมื่อเวลาเสด็จออกพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ก็ได้"[๑] ในรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้จัดพระที่นั่งองค์นี้เป็นพระราชพิธีมณฑล เช่น ในรัชกาลที่ ๔ เคยจัดเป็นที่สวดมนต์เลี้ยงพระ และจุดโคมไฟบูชาพระบรมสารีริกธาตุพระจุฬามณีในดาวดึงส์สวรรค์ ตลอดจนพระราชพิธีจองเปรียง การพระราชกุศลฉลองไตรปี พระราชพิธีคเชนทรัศวสนาน ก็ได้จัดทำ ณ ที่นี้ ส่วนในรัชกาลที่ ๕ นั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดเป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปอดีตมหากษัตริยาธิราช ได้จัดให้มีการถวายบังคมพระบรมรูปในการพระราชพิธีฉัตรมงคลตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๔๑๗ จนถึงพุทธศักราช ๒๔๒๔[๒]

---

๑ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณณะ ส่วนที่ ๒

๒ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๒๕ ได้อัญเชิญพระบรมรูปขึ้นประดิษฐาน ณ พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท

อนึ่งในรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้จ้างแขกพราหมณ์มาสอนภาษาสันสกฤตแก่พระสงฆ์สามเณร เช่นหม่อมเจ้าเณรภุชงค์ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า) เป็นต้น ได้เริ่มเรียนเมื่อวันอังคารแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๗ ปีขาล จุลศักราช ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ นอกจากนี้ยังเคยใช้เป็นสถานที่สอบความรู้ภาษามคธอีกด้วย

เมื่อต้นรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รื้อพลับพลาสูงเดิมออก แล้วเปลี่ยนเป็นก่ออิฐถือปูนสร้างเป็นปราสาท พระราชทานนามว่า "พระที่นั่งสุทธาสวรรย์" ครั้นต่อมาในปีพุทธศักราช ๒๓๙๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามเป็น "พระที่นั่งสุทไธสวรรย์"

มีพระที่นั่งองค์เล็กอีกองค์หนึ่ง ที่สร้างในรัชกาลที่ ๔ คือ พระที่นั่งอาภรณ์ภิโมกข์ปราสาทเป็นปราสาทไม้ ตั้งอยู่ตรงแนวกำแพงแก้ว พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ด้านตะวันออก เป็นปราสาทโถงสร้างแบบปราสาทจตุรมุข เครื่องบนเครื่องยอดทำคล้ายกับเครื่องบนเครื่องยอดบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท การประดับตกแต่งสวยงามมาก ในปัจจุบันนี้ได้จำลองแบบพิมพ์ในธนบัตรใบละ ๕ บาท พระที่นั่งองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สร้างขึ้นเป็นพลับพลาสำหรับประทับพระราชยานในโอกาสต่างๆ ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีการสวดพระพุทธมนตเสกน้ำ ที่จะสรงมุรธาภิเษกในพิธีสงกรานต์ ซึ่งใช้พระครูไทย ๔ รามัญ ๔ ก็สวดบนพระที่นั่งนี้ □

บทที่ ๕

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ได้เล่าถึงพระมหาปราสาท ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่ ๓ และที่ ๔ มาแล้วแต่ยังมีมหาปราสาทที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ อีก ๒ องค์ ซึ่งควรจะเล่ารวมไว้ด้วยคือ พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท และพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ซึ่งแต่ละองค์มีอายุเกือบร้อยปีแล้ว และมีประวัติที่น่ารู้อยู่มาก

พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทตั้งอยู่ตรงมุมสวนศิวาลัย[๑] ด้านตะวันออกเฉียงใต้ ข้างประตูราชสำราญ แต่เดิมที่บริเวณที่สร้างพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทนี้ ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์[๒] มาก่อน ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ พระที่นั่งนี้ไม่ได้ทำประโยชน์อันใด จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้รื้อพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์ลง แล้วสร้างพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทขึ้นแทนเมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๑

พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท สร้างเป็นปราสาท ๕ ยอด ยอด

---

๑ สวนศิวาลัย ก็คือสวนขวาอันมีชื่อเสียงที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๒ นั่นเอง

๒ พระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์ เป็นพระที่นั่งองค์หนึ่งในหมู่พระที่นั่งอภิเนาว์นิเวศน์ ได้จัดเป็นพิพิธภัณฑ์ตั้งแสดงสิ่งของต่างๆ รวมทั้งสิ่งของที่ประเทศต่างๆ นำมาทูลเกล้าฯ ถวายด้วย แต่ต่อมาได้ย้ายพิพิธภัณฑ์มาไว้ ณ ศาลาสหทัยสมาคม

กลางสูงใหญ่ตามแบบยอดปราสาททั่วไป ที่ยอดสันมุขชั้นบนทั้ง ๔ ด้านมียอดปราสาทเล็กๆ ล้อมยอดปราสาททั้ง ๔ ด้าน พระที่นั่งองค์นี้ปรากฏหลักฐานอยู่ในประวัติพระยาราชสงคราม (ทัด) ว่า "โปรดให้เป็นนายช่างก่อสร้างพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท" ซึ่งก็ตรงกับจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประจำวันเสาร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๗ ปีขาล สัมฤทธิศก ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) มีความว่า "พระยาราชสงครามถวายตัวอย่างพระที่นั่งเป็นยอดปราสาท" ส่วนความมุ่งหมายที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นนั้นมีปรากฏอยู่ในคำประกาศสมโภชพระนครครบรอบร้อยปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ มีความตอนหนึ่งว่า

"อนึ่ง เมื่อปีมะแม ตรีศก ศักราช ๑๒๓๓ ได้โปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์ ซึ่งเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้วขึ้นไว้เป็นที่สำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน และพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ กราบถวายบังคมระลึกถึงพระเดชพระคุณปีละครั้ง ก็ได้ประพฤติเป็นธรรมเนียมสืบมาแต่ปีระกา เบญจศก ศักราช ๑๒๓๕ จนบัดนี้มิได้ว่างเว้นแต่หามีที่ประดิษฐานให้มั่นคงและยิ่งใหญ่สมควรด้วยพระเกียรติยศไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระมหาปราสาท ๕ ยอด ขึ้นไว้ในพระราชวังฝ่ายบูรพทิศ ฝ่ายทิศใต้แห่งพระที่นั่งอนันตสมาคม[๑] การสร้างปราสาทนั้นยังไม่แล้วเสร็จโดยสมบูรณ์

๑ พระที่นั่งอนันตสมาคม ในพระบรมมหาราชวัง เป็นตึก ๒ ชั้น อยู่ตรงพระที่นั่งสุทไธสวรรย์เข้ามาเป็นท้องพระโรงสร้างในรัชกาลที่ ๔ ปัจจุบันรื้อแล้ว

แต่ทรงพระราชดำริเห็นว่า ในสมัยเมื่อกรุงเทพสร้างมาครบ ๑๐๐ ปี นี้ เป็นเวลาอันสำคัญ สมควรที่จะเชิญพระบรมรูปขึ้นประดิษฐาน บนพระมหาปราสาท[๑] จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการเชิญพระบรมรูป ขึ้นบนพระมหาปราสาทในครั้งนี้ด้วย"

พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทองค์นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงห้ามช่างที่เป็นศิษย์ว่า หลังคาเครื่องยอดแบบนี้ดีแต่ดูงามแต่ตามหลักวิชาช่างแล้วใช้ไม่ได้เลยเพราะรั่วแก้เท่าใดก็ไม่หาย ไม่ควรถือเป็นแบบอย่าง

พระที่นั่งองค์ใหญ่ที่สูงสง่ากว่าพระที่นั่งองค์อื่น ๆ อีกองค์หนึ่งก็คือ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้ได้ทรงวางศิลาฤกษ์ก่อสร้างเมื่อ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) เป็นปีที่ ๙ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เหตุที่สร้างนั้นเนื่องมาจาก พระที่นั่งที่มีอยู่เดิมล้วนชำรุดทรุดโทรมและมีขนาดเล็ก ไม่เหมาะที่จะใช้รับแขกบ้านแขกเมืองให้สมพระเกียรติยศ จึงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อเขื่อนเพชรและมุขพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ มุขพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติออกแล้วสร้างพระที่นั่งลงในชาลานั้น ส่วนที่เป็นท้องพระโรงกลาง สร้างสอดเข้าไปในระหว่างกลางพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ และพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ

พระราชดำริเดิมนั้นเข้าใจว่าจะได้ทรงกำหนดให้ก่อสร้างตามแบบสถาปัตยกรรมยุโรป จึงได้ว่าจ้างช่างฝรั่งที่เคยสร้างที่ทำการรัฐบาลที่สิงคโปร์

---

๑ เรื่องพระบรมรูปจะได้เล่าต่อไปในตอนที่ว่าด้วยปราสาทพระเทพบิดร

มาทำ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เป็นแม่กอง พระยาเวียงในนฤบาล (หรั่ง เกตุทัต) เป็นผู้กำกับการทั่วไป พระดิษฐการภักดี[๑] เป็นผู้ตรวจกำกับบัญชีและสิ่งของทั้งปวง มิสเตอร์ ยอนคลูนิชสถาปนิกชาวอังกฤษเป็นนายช่าง มิสเตอร์ เฮนรี คลูนิซโรส เป็นผู้ช่วยนายช่าง ตามแบบแปลนที่กำหนดไว้เดิมนั้นหลังคาองค์พระที่นั่งทั้งองค์กลาง องค์ตะวันออก และองค์ตะวันตกจะทำเป็นหลังคากลมแต่ในขณะที่กำลังก่อสร้างไปถึงชั้นที่สองนั้นเอง กล่าวกันว่า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ก็ได้เข้าเฝ้าฯ กราบบังคมทูลถวายความเห็นว่าควรจะสร้างเป็นพระมหาปราสาท ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น แต่ความข้อนี้ยังสงสัยอยู่บางประการ คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์อาจจะไม่ได้เข้าเฝ้าก็ได้ เพราะมีข้อความปรากฏในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันศุกร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) มีความว่า

> "ท้าวราชกิจมาทูล[๒] ด้วยสมเด็จเจ้าพระยาสั่งมาให้กราบทูลขอแก้หลังคาพระที่นั่งใหม่ให้เป็นยอดปราสาท ๓ ยอด ทรงตอบไปว่าชอบแล้วการเรื่องนี้ได้ทรงพระราชดำริไว้ในพระทัยอยู่ว่า หากจะทำด้วยในพระองค์ก็ยังไม่ได้ทรงสร้างปราสาทไว้ในกรุงเทพฯ เลยประการหนึ่ง ชื่อเสียงสมเด็จเจ้าพระยาที่เป็นผู้ขอ ก็จะได้ปรากฏในแผ่นดินเป็นชื่อเสียงมาก ขอให้ท่านเรียกพระยาราชสงครามไปคิดเถิด"

---

๑ พระดิษฐการภักดี (ชื่น ศรีเพญ) ต่อมาได้เป็นพระยาเจริญราชไมตรี

๒ ท้าวราชกิจวรภัตศรีสวัสดิ์รสาหาร (แพ บุนนาค) เป็นธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เป็นพนักงานกำกับเครื่องเสวย

จากจดหมายเหตุที่คัดมาเป็นหลักฐานนี้ ชวนให้คิดว่าสมเด็จเจ้าพระยาจะไม่ได้เข้าเฝ้ากราบบังคมทูลถวายความเห็นด้วยตนเอง ดังที่กล่าวกันมา และทำให้ทราบพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย

การก่อสร้างและตกแต่งได้ทำอยู่หลายปี เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้วได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร เมื่อเดือน ๙ ปีมะแม พุทธศักราช ๒๔๒๕

เรื่องการสร้างพระที่นั่งเป็นตึกแบบฝรั่ง แต่หลังคาเป็นแบบปราสาทอย่างไทยนี้ มีเรื่องเกร็ดเล่ากันอีกว่า เมื่อสร้างเสร็จแล้วเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เข้าไปในพระบรมมหาราชวังไปเห็นเข้าก็ออกปากว่า "ฝรั่งใส่ชฎา" ซึ่งเป็นคำเปรียบที่เหมาะเจาะดีทีเดียว

อนึ่งมีเรื่องควรเล่าผนวกไว้ด้วย คือเมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) ฝนตกใหญ่ ลมพายุพัดแรง ต้องยอดพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทด้านตะวันตกหักหลุดลงมา โปรดเกล้า ฯ ให้กรมโยธาธิการตรวจดูได้ความว่าโคนไม้ที่ยอดนั้นคลอนอยู่แล้ว เพราะช่างก่อสร้างเดิมทำไม่แน่นหนาแข็งแรง เมื่อถูกลมพัดกล้าจึงหักตกลงมา เมื่อกรมโยธาธิการทำยอดขึ้นใหม่แล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานจัดการพิธียกยอดพระที่นั่ง เมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ เวลา ๒ ทุ่มเศษโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเสด็จออกทรงจุดเทียนนมัสการ ที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท พระสงฆ์ ๑๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นวันที่ ๓๑ เวลาเช้าโมงเศษ ในระหว่างพระฤกษ์โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอซึ่งกล่าวพระนามข้างต้นแล้วนั้น เสด็จออกทรงชักเชือกยกยอดพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทตามราชประเพณี ขณะนั้นพระ-

สงฆ์สวดไชยมงคล แลเจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์พิณพาทย์พร้อมกันแล้ว พระสงฆ์ที่สวดมนต์ ได้รับพระราชทานฉันแลถวายไทยธรรมตามสมควร

เมื่อได้กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทแล้วก็สมควรจะได้กล่าวถึงสิ่งสำคัญที่ประดิษฐานอยู่ภายในพระที่นั่งองค์นี้ไว้ด้วย คือ[๑]

๑. **พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์กลาง** มีหลังคาเป็นยอดปราสาทเป็นพระที่นั่งองค์ประธาน มีมุขยื่นจากองค์พระที่นั่งจักรี ฯ ออกมาทางด้านเหนือ พระที่นั่งองค์นี้มี ๓ ชั้น ชั้นบนเป็นหอพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลก่อน ๆ โดยสร้างเป็นคูหาตามผนังด้านต่าง ๆ ในคูหาด้านใต้เป็นพระวิมานที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ และพระบรมอัฐิสมเด็จพระอัครมเหสีในสองรัชกาลนี้ ในคูหาด้านตะวันออกเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ ส่วนภายในคูหาด้านตะวันออกประดิษฐานพระพุทธรูป ชั้นกลางเป็นท้องพระโรงหน้า เป็นห้องโถงอันเป็นทางที่จะผ่านไปยังส่วนอื่น ๆ ของพระที่นั่ง แต่เดิมภายในท้องพระโรงหน้าตกแต่งด้วยเครื่องอาวุธโบราณ ต่อมาเปลี่ยนเป็นแขวนพระรูปเขียนพระบรมราชวงศ์บางพระองค์ ในปัจจุบันแขวนพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน และพระบรมฉายาลักษณ์สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถในรัชกาลปัจจุบัน พระรูปสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้า ฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์ และพระรูปสมเด็จ

---

๑ เก็บความจากหนังสือ "พระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานในพระบรมมหาราชวัง" ของหม่อมราชวงศ์แสงสูรย์ ลดาวัลย์ บ้าง จากจดหมายเหตุต่าง ๆ บ้าง ส่วนคำอธิบายเชิงอรรถต่าง ๆ ได้ตรวจสอบทำขึ้นใหม่ทั้งหมด

พระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ส่วนชั้นล่างเป็นกองรักษาการณ์ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์

๒. พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์ตะวันออก ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกขององค์กลาง มี ๓ ชั้น ชั้นบนเป็นหอประดิษฐานปูชนียวัตถุของสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า ชั้นกลางเป็นห้องรับแขก ห้องนี้เรียกกันในสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่า "ห้องไปรเวต" ด้านตะวันออก เพราะเมื่อครั้งยังประทับ ณ พระราชมณเฑียรหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ได้เสด็จ ฯ ออกรับแขกที่มิได้เฝ้าฯ เป็นทางการที่ห้องนี้ ในปัจจุบันทรงใช้เป็นห้องรับรองพระราชอาคันตุกะชั้นสมเด็จพระราชาธิบดี และพระราชวงศ์หรือพระราชอาคันตุกะชั้นประมุขของประเทศ ในโอกาสที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานพระราชทานเลี้ยงรับรอง ที่ผนังด้านใต้ของห้องนี้ แขวนภาพเขียนสีน้ำมันขนาดใหญ่เป็นพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับร่วมกับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถและสมเด็จพระบรมราชบุโรส ๕ พระองค์ เป็นภาพที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้โปรเฟสเซอร์เอดุวารโดเยลลีช่างเขียนชาวอิตาเลียนขึ้นที่เมืองฟลอเรนซ์ ประเทศอิตาลีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ส่วนชั้นล่าง เป็นห้องพักแขก เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับ ณ พระราชมณเฑียรหมู่พระที่นั่งจักรี ฯ ห้องนี้ใช้เป็นห้องสำหรับราชองครักษ์

๓. พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์ตะวันตก มี ๓ ชั้นเช่นเดียวกัน ชั้นบนเป็นหอประดิษฐานพระอัฐิพระมเหสี และพระอัฐิพระบรมราชวงศ์ในสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า ชั้นกลางเป็นห้องรับแขก ในสมัยรัชกาลที่ ๕

ได้จัดเป็น "ออฟพีศหลวง" และเคยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ เสด็จออกทรงพระอักษรกับครูที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์หรือข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าในห้องนี้ เท่าที่ปรากฏหลักฐานมีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ (สมเด็จพระราชปิตุลา ในรัชกาลปัจจุบัน) และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ (กรมพระจันทบุรีนฤนาท พระอัยกาในสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถในรัชกาลปัจจุบัน) เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ได้เสด็จมาทรงพระอักษร ณ ห้องนี้ โดยมีพระศรีสุนทรโวหาร* เป็นผู้ถวายการสอน และมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นผู้กำกับ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๗ โปรดเกล้าฯ ให้จัดห้องนี้เป็นห้องเฝ้าฯ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินี และที่ผนังด้านใต้ได้แขวนพระบรมฉายาลักษณ์ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ส่วนชั้นล่างนั้นใช้เป็นห้องสมุด

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเป็นปราสาท ๓ องค์ เรียงกันและระหว่างองค์ปราสาทมีมุขกระสันเชื่อมให้ต่อเนื่องกัน มีชื่อเรียกเฉพาะตอนเช่นเดียวกับปราสาท ชื่อมุขกระสันที่ต่อเนื่องระหว่าง "พระที่นั่งจักรีฯ องค์กลาง" กับ "พระที่นั่งจักรีฯ องค์ตะวันออก" เรียกว่า "มุขกระสันด้านตะวันออก" ส่วนมุขกระสันที่ต่อเนื่องระหว่าง "พระที่นั่งจักรีฯ องค์กลาง" กับ "พระที่นั่งจักรีฯ องค์ตะวันตก" เรียกว่า "มุขกระสันด้านตะวันตก" มุขกระสันทั้งสองด้านมีสิ่งสำคัญประดิษฐานที่น่ารู้ดังต่อไปนี้

---

* พระศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาศรีสุนทรโวหาร ได้เป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษรสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ด้วย

มุขกระสันด้านตะวันออก มี ๓ ชั้น ชั้นบนเป็นเฉลียงทางเดินระหว่างหอพระบรมอัฐิบนพระที่นั่งจักรีฯ องค์กลาง กับหอประดิษฐานปูชนียวัตถุบนพระที่นั่งจักรีองค์ตะวันออก ชั้นกลางเป็นห้องโถง โดยปกติจัดเป็นที่รับรองคณะทูตานุทูต ก่อนที่จะนำเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทถวายพระราชสาส์นตราตั้ง แต่ในโอกาสที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานเลี้ยงรับรองพระราชอาคันตุกะชั้นประมุขของประเทศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงนำพระราชอาคันตุกะ เสด็จฯออกให้ผู้ได้รับเชิญเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทและทรงมีพระราชปฏิสันถารกับผู้ได้รับเชิญ ณ ห้องนี้ ห้องโถงภายในมุขกระสันนี้แบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนในเป็นห้องรับรอง ตอนนอกเป็นเฉลียงทางเดินต่อเนื่องระหว่างท้องพระโรงหน้าพระที่นั่งจักรีฯ องค์กลาง กับห้องรับแขกพระที่นั่งจักรีฯ องค์ตะวันออก แต่ระหว่างห้องกับเฉลียงนี้มิได้มีผนังกั้นมีแต่เสานางจรัลเรียงรายเป็นช่องๆตลอดแนว ที่ผนังมุขกระสันตอนในประดับพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า แต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๗ และพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมฉายาลักษณ์ทั้ง ๘ องค์เป็นภาพเขียนสีน้ำมัน ฝีมือจิตรกรชาวต่างประเทศบ้างและฝีมือจิตกรชาวไทยบ้าง ส่วนชั้นล่างเป็นห้องโถง

มุขกระสันด้านตะวันตก มี ๓ ชั้น ชั้นบนเป็นเฉลียงทางเดินระหว่างหอพระบรมอัฐิ บนพระที่นั่งจักรีฯ องค์กลาง กับหอพระอัฐิบนพระที่นั่งจักรีฯ องค์ตะวันตกชั้นกลางเป็นห้องโถงสำหรับรับรองแขกผู้มีเกียรติ เป็นห้องที่มีขนาดและลักษณะเหมือนมุขกระสันด้านตะวันออกทุกประการ แต่ผนังประดับพระบรมฉายาลักษณ์ และพระฉายาลักษณ์สมเด็จพระอัครมเหสีในองค์สมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า รวม ๖ พระองค์ คือ

๑. กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์

๒. สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ บรมราชชนนี พระพันปีหลวง (เป็นพระบรมรูปสมัยยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระนางเธอฯ)

๓. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (เป็นพระบรมรูปสมัยทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชชนนีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช)

๔. สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี

๕. สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลย์มารศรี พระอัครเทวี (เป็นพระรูปสมัยทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระนางเธอฯ)

๖. สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗

ชั้นล่าง เป็นห้องโถง

ภาพถ่ายภายในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทที่เรามักเห็นกันอยู่เสมอก็คือ ภาพท้องพระโรงกลางซึ่งเป็นท้องพระโรงสำหรับสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า เสด็จฯ ออกให้คณะทูตานุทูตต่างประเทศเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทถวายพระราชสาส์นตราตั้งเป็นเอกอัครราชทูตประจำพระราชสำนัก หรือเฝ้าฯ ถวายพระพรชัยมงคลในโอกาสต่างๆ นอกจากนี้ยังเป็นสถานที่สำหรับประกอบการพระราชพิธี การพระราชกุศล หรือประกอบพระราชกรณียกิจอย่างอื่นตามควรแก่โอกาส เช่นจัดเป็นที่พระราชทานเลี้ยงรับรองพระราชาธิบดีหรือประธานาธิบดีต่างประเทศที่เข้ามาเยือนประเทศไทยเป็นทางราชการ เป็นต้น ในรัชกาลที่ ๕ เคยทรงใช้เป็นที่เสด็จฯ ออกขุนนางด้วย

สุดท้องพระโรงด้านใต้ ยกพื้นขึ้นเป็นฐานหินอ่อน บนฐานนี้ตั้งพระแท่นลาและทอดพระที่นั่งพุดตานถม กางกั้นด้วยพระนพปฎลมหาเศวตฉัตร

สองข้างพระที่นั่งพุดตานถมตั้งพระบวรเศวตฉัตร มีเทวรูปเชิญพระแสงและเชิญหีบพระราชลัญจกรตั้งอยู่เบื้องหน้าพระบวรเศวตฉัตร

พระที่นั่งพุดตานถม ที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น เป็นพระราชอาสน์ราชบัลลังก์ประจำพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท องค์พระที่นั่งทำด้วยไม้หุ้มเงินถมลงยาทาทอง ซึ่งเรียกกันว่าถมตะทอง พนักและใบปรือหุ้มทองคำลงยาประดับพลอย ประวัติของพระที่นั่งองค์นี้ยังขัดแย้งกันอยู่ ในหนังสือ "เรื่องราชูปโภคและพระราชฐาน" ตอนที่ว่าด้วยราชูปโภคและเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศพระมหากษัตริย์ ของเทวาธิราช ป. มาลากุล กล่าวว่า *"พระที่นั่งราชยานพุดตานถม พระราชยานองค์นี้ทำด้วยไม้หุ้มเงินสลับลายถมยาทาทองเดิมสร้างขึ้นสำหรับเป็นพระราชอาสน์ คือที่ประทับประจำพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และทำเป็นพระราชยานได้ จึงมีห่วงและคานสำหรับหามพระที่นั่งราชยานองค์นี้สร้างในรัชกาลที่ ๕ พระยาเพชรพิชัย (จีน) บิดาพระรัตนโกษาผู้ทำพระราชยานทองลงยาเป็นผู้ทำ"* แต่ตามตำนานเครื่องถมไทยของหลวงวิศาลศิลปกรรมกล่าวว่าเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ได้นำมาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมกับพระเสลี่ยง เมื่อเดือน ๗ จุลศักราช ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) หลักฐานจึงขัดกันอยู่ หม่อมราชวงศ์แสงสูรย์ ลดาวัลย์ ได้ให้ข้อคิดไว้ว่า "จะเป็นได้หรือไม่ว่าองค์ที่มีอยู่นี้คือองค์ที่เจ้าพระยานครศรีธรรมราชถวายตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้ทอดเป็นพระราชบัลลังก์ประจำพระที่นั่งจักรีฯ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชรพิชัย (จีน) จัดทำพนัก ใบปรือและพระแท่นลาเพิ่มขึ้นเพราะทั้งพนักและใบปรือนี้ก็ทำด้วย

ไม้แกะสลักหุ้มทองคำลงยา ส่วนพระแท่นลาแม้จะเป็นเงินถมลงยาทาทอง แต่ลายก็ต่างกับองค์พระที่นั่ง จึงสมที่จะเป็นของทำคนละคราวได้"

อนึ่งมีหลักฐานปรากฏว่าได้มีผู้คิดแบบโทรนถวาย ดังมีปรากฏในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน เมื่อวันพุธ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ ปีขาล สัมฤทธิศก ๑๒๔๐ (พ.ศ. ๒๔๒๑) มีความว่า

> *"ครูนิตถวายแบบโทรนพระที่นั่งใหม่ กับแบบสพานตำหนักแพ ทำด้วยเครื่องเหล็กมีหลังคา แบบโทรนนั้นรับสั่งว่าแก้ยอดพระที่นั่งเป็นปราสาทแล้วจะต้องแก้โทรนด้วยเหมือนกัน แต่ต้องใช้ที่ประทับเหมือนพระที่นั่งภัทรบิฐมีเศวตฉัตรกั้น แต่ต้องให้เป็นอย่างไทย เพราะจะออกขุนนางเสมอโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นนเรศพาครูนิตไปเฝ้าสมเด็จ"*

โทรนที่กล่าวถึงในจดหมายเหตุนี้จะอยู่ที่ไหน เป็นอย่างไรก็ไม่สามารถจะตอบได้จึงขอฝากไว้เพื่อให้ช่วยกันค้นหาความจริงต่อไป

ได้เล่าถึงพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทมาแล้ว สมควรที่จะเล่าถึงพระราชมณเฑียรสถานในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทั้งเก่าและใหม่ไว้ด้วยเพื่อเป็นความรู้ทางโบราณคดีดังต่อไปนี้

๑. พระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ เมื่อแรกสร้างเคยเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง เหตุที่ได้พระราชทานนามนี้ ก็เพราะเป็นพระที่นั่งองค์แรกที่ได้มาประทับในหมู่พระราชมณเฑียรนี้ ต่อมาเมื่อได้สร้างพระที่นั่งบรมราชสถิยมโหฬารขึ้นแล้ว จึงเสด็จ

พระราชดำเนินไปประทับ ณ พระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดัดแปลงพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์เป็นห้องพระราชทานเลี้ยง ต่อมาพระที่นั่งองค์นี้ชำรุดทรุดโทรมมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รื้อลง แล้วสร้างพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์องค์ใหม่ขึ้นแทน (ลงมือก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ ตัวอาคารแล้วเสร็จ พ.ศ.๒๔๙๖ จัดตกแต่งแล้วเสร็จเปิดใช้เป็นห้องพระราชทานเลี้ยงรับรองราชอาคันตุกะชั้นประมุขของประเทศได้ เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ.๒๕๐๐)

๒. พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ พระที่นั่งองค์นี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นตรงสถานที่ที่เคยเป็นพระตำหนักที่เสด็จพระราชสมภพ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามให้ตรงกับความหมายคือ "สมมติเทวราชอุปบัติ"

เมื่อครั้งสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ฯ สิ้นพระชนม์ เนื่องจากเรือพระที่นั่งล่มที่บางพูด เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับความเศร้าโศกและสะเทือนพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง เมื่อเสด็จพระราชดำเนินส่งพระศพสมเด็จพระนางเจ้าฯ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอฯ ณ ที่ประดิษฐานพระศพแล้ว ก็ทรงพระประชวรจึงได้เสด็จฯ เข้าบรรทมอยู่ ณ พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัตินี้ มิได้เสด็จฯ เข้าพระที่บนพระที่นั่งอมรพิมานมณีตามปรกติ นอกจากนี้ยังปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัว ได้ทรงประกาศกระแสพระราชดำริที่จะให้มีการเลิกทาส ณ ท่ามกลางที่ประชุมคณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน เมื่อวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ ณ พระที่นั่งองค์นี้อีกด้วย

ต่อมาพระที่นั่งองค์นี้ชำรุดทรุดโทรมมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้า-อยู่หัวรัชกาลปัจจุบันจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้รื้อ แล้วสร้างพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติองใหม่ขึ้นมาแทน เพื่อจัดเป็นห้องพระราชทานเลี้ยงกาแฟภายหลังการพระราชทานเลี้ยงอาหาร ได้สร้างเสร็จเรียบร้อย เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ ๒๕๐๔

๓. พระที่นั่งดำรงสวัสดิอนัญวงศ์ เป็นพระที่นั่งที่สร้างต่อเนื่องกับองค์พระที่นั่งเทวราชอุปบัติทางด้านตะวันตก เดิมเป็นห้องเครื่องลายครามขนานนามเป็นการภายในว่า "ห้องผักกาด" ได้รื้อลงเมื่อสร้างพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติองค์ใหม่

๔. พระที่นั่งนิพัทธพงศ์ถาวรวิจิตร อยู่ต่อเนื่องกับพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ทางด้านตะวันออกเป็นห้องพระภูษา (รื้อแล้ว)

๕. พระที่นั่งบรมราชสถิตมโหฬาร (รื้อแล้ว)

๖. พระที่นั่งอมรพิมานมณี (รื้อแล้ว)

๗. พระที่นั่งสุทธาศรีอภิรมย์ (รื้อแล้ว)

๘. พระที่นั่งบรรณาคมสรนี (รื้อแล้ว)

๙. พระที่นั่งปรีดิราชวโรทัย (รื้อแล้ว)

๑๐. พระที่นั่งเทพดนัยนันทยากร (รื้อแล้ว)

พระที่นั่งต่างๆเหล่านี้ รวมทั้งพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเป็น ๑๑ องค์ด้วยกัน แต่ในปัจจุบันนี้มีเหลืออยู่เพียง ๓ องค์ และจะสร้างเพิ่มใหม่อีก ๓ องค์ รวมเป็น ๔ องค์ นอกนั้นชำรุดทรุดโทรมเปลี่ยนแปลงสร้างใหม่ ชื่อลบหายไปบ้างที่นำมากล่าวไว้ก็เพื่อรักษาชื่อและตำนานเท่านั้น □

บทที่ ๖

ปราสาทพระเทพบิดร

ก่อนที่จะกล่าวถึงปราสาทพระเทพบิดร จะขอเล่าถึงความเป็นมาของพระเทพบิดรหรือที่ตามจดหมายเหตุเก่าเรียกว่า พระเชษฐบิดรเสียก่อนคือ ในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น ปรากฏตามจดหมายเหตุว่า เมื่อถึงเวลาตรุษสงกรานต์มีการถือน้ำที่วัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นประจำ และบรรดาขุนนางข้าราชการต้องไปบูชาพระเทพบิดรก่อนถือน้ำ รูปร่างของพระเทพบิดรครั้งกรุงศรีอยุธยานั้น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าทำเป็นรูปพระนารายณ์ พระเทพบิดรได้ประดิษฐานอยู่ ณ วัดพระศรีสรรเพชญมาเป็นเวลาช้านาน จนกระทั่งเสียกรุงเมื่อพุทธศักราช ๒๓๑๐ ครั้งนั้นข้าศึกเผาผลาญบ้านเรือนวัดวาอารามเสียมากต่อมาก วัดพระศรีสรรเพชญ์ก็ถูกไฟไหม้ด้วย พระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่มีชื่อว่าพระศรีสรรเพชญ์ดาญาณ ได้ถูกข้าศึกเอาไฟสุมลอกทองจนทรุดพังเหลือแต่ซาก พระเทพบิดรก็คงจะถูกทำลายไปในครั้งนั้นด้วยเหมือนกัน

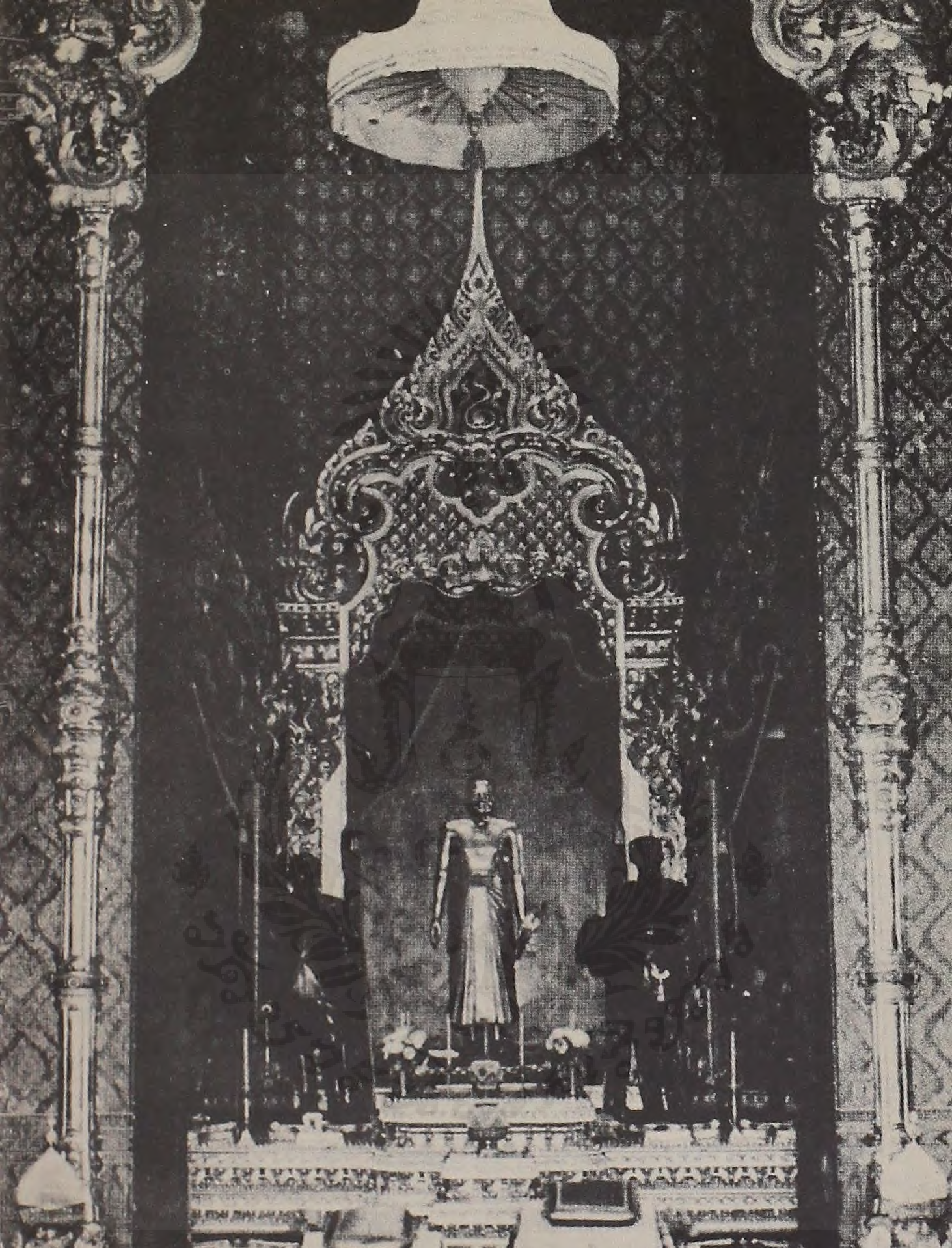
ครั้นต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรี คงจะได้ทรงปรารภถึงพระเทพบิดรที่ถูกไฟไหม้ เพราะพระเทพบิดรเคยเป็นที่เคารพนับถือว่าเป็นรูปพระมหาชนกของเมืองไทย หรือผู้สร้างกรุงศรีอยุธยา แต่ในเวลานั้นข้าศึกยังรบกวนเมืองไทยอยู่ตลอดเวลา จะแก้ไขทำให้คืนดีเหมือนอย่างเดิมยังไม่ได้ จึงโปรดฯ ให้เชิญพระเทพบิดรที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ คือเก็บเอาซากที่เหลืออยู่บ้างนั้นไปปฏิสังขรณ์ปะติดปะต่อขึ้นพอกปูน พอเป็นรูปประดิษฐานไว้ที่ซุ้มปรางค์วัดพุทไธสวรรย์ ซึ่งเป็นวัดที่พระเจ้าอู่ทองทรงสร้าง และคงจะเป็นอยู่อย่างนั้นมาเป็นเวลา ๑๗ ปี ต่อมาเมื่อพุทธศักราช ๒๓๒๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดฯ ให้เชิญพระเทพบิดรที่วัดพุทไธสวรรย์ลงมาไว้ที่กรุงเทพฯ โดยเลาะเอาแต่ชิ้นโลหะขององค์พระเทพบิดรองค์เดิมมา แล้วหล่อขึ้นใหม่ ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ หน้า ๖๙ กล่าวว่า

> "อนึ่งโปรดให้เชิญพระเทพบิดร คือรูปสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ซึ่งเป็นปฐมวงศ์สร้างกรุงเก่า มาแปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงินปิดทองประดิษฐานไว้ในพระวิหาร วิหารนั้นพระราชทานนามว่า หอพระเทพบิดร"

ส่วนเหตุที่แปลงพระเทพบิดรเป็นพระพุทธรูปนั้น สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานไว้ว่า*

---

* "สาส์นสมเด็จ" ฉบับลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๑

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑–๘
ที่ประดิษฐานอยู่ในปราสาทพระเทพบิดร

"ด้วยจำเดิมแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มา ในงานพิธีถือน้ำประจำปีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ข้าราชการถวายบังคมพระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐม บรมมหาชนกแทนพระเทพบิดรมา ๓ ปีแล้ว ถ้าหล่อพระเทพบิดรเป็นเทวรูปอย่างเดิมเกรงจะเกิดปัญหาว่าควรคงถวายบังคมพระบรมมหาชนก หรือกลับถวายบังคมพระเทพบิดรตามประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยา ทรงพระวิตกเกรงจะเกิดเกี่ยงแย่งกันขึ้น จึงโปรดให้หล่อแปลงเป็นพระพุทธรูปเพื่อจะตัดปัญหานั้นมิให้มีขึ้นทีเดียว ที่ว่าข้อนี้เป็นแต่เพียงคะเนนึกซึ่งอาจจะผิดไม่มีมูลเลยก็ได้ หากทรงพระราชดำริเช่นนั้นจริงก็ถูก เพราะพระเจ้าอู่ทองเป็นต้นพระราชวงศ์ซึ่งสร้างกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก เป็นต้นราชวงศ์ซึ่งสร้างกรุงรัตนโกสินทร์"

ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า เมื่อเชิญพระเทพบิดรลงมากรุงเทพฯ นั้น เอาเฉพาะโลหะของเดิมลงมา ส่วนปูนที่ปั้นไว้แต่ครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นก็ได้รวบรวมปั้นขึ้นใหม่ ในชั้นแรกก็คงปั้นแบบเทวรูปก่อน ชาวกรุงเก่าแต่ก่อนเรียกกันว่า "พระเจ้าอู่ทอง" เคารพนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ มีคนไปบนบานเส้นสรวงอยู่เสมอ แต่อยู่มาคราวหนึ่งพระเจ้าอู่ทององค์นั้นเกิดไม่พอพระทัยอะไรขึ้นมาไม่ทราบ เกิดดุร้ายจนชาวกรุงเก่าพากันหวาดหวั่นครั่นคร้ามกันมาก ตอนนั้นกรมหลวงเทพพลภักดิ์• ซึ่งเป็นอธิบดีกรมช้างเสด็จขึ้นไป

• กรมหลวงเทพพลภักดิ์ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าชายอภัยทัต เมื่อทรงพระเยาว์เรียกว่า พระองค์เสือ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐

กรุงเก่าเพื่อซ่อมแซมพเนียดทรงทราบเรื่องนี้เข้าจึงโปรดให้ปั้นแปลงรูปพระเจ้าอู่ทองเป็นแบบพระพุทธรูปเสีย ตั้งแต่นั้นมาก็หายดุร้าย พระพุทธรูปยืนสูงขนาดคนองค์นี้เข้าใจว่าได้สร้างในรัชกาลที่ ๓

ตามพระราชพงศาวดารที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแปลงพระเทพบิดรเป็นพระพุทธรูป แล้วประดิษฐานไว้ในหอพระเทพบิดรในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนถึงรัชกาลที่ ๓ ต่อจากนั้นมาก็ไม่มีใครทราบว่า หอพระเทพบิดรอยู่ที่ไหน หายไปอย่างไร สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยว่า

> "หอพระเทพบิดรนั้นยังอยู่มาจนรัชกาลที่ ๓ และออกชื่อในจดหมายเหตุว่าทรงปฏิสังขรณ์ด้วย แต่เหตุใดหอนั้นจึงหายสูญไป อีกข้อหนึ่งที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามมีวิหารอีกหลัง ๑ เรียกว่า 'หอพระนาก' และมีพระพุทธรูปยืนองค์หนึ่ง หล่อด้วยนาก [๑] (เดี๋ยวนี้ตั้งเป็นพระประธานอยู่ในวิหารพระธาตุ) เชิญลงมาจากกรุงศรีอยุธยา จะเป็นในรัชกาลที่ ๑ หรือที่ ๒ ไม่ทราบแน่ แต่คงโปรดฯ ให้สร้างวิหารขึ้นเป็นที่ประดิษฐานพระนากองค์นั้น จึงได้เรียกกันว่า หอพระนาก แต่มิได้ออกชื่อในจดหมายเหตุของพระศรีภูริปรีชา จะเป็นด้วยเหตุใดน่าสงสัยอยู่ หอพระนากที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้ดูฝีมือช่างเชื่อได้แน่ว่าเป็นของสร้างในรัชกาลที่๓ ขนาดหอที่สร้างก็ใหญ่โตเกินกว่าจะเป็นที่ประดิษฐานพระนากองค์

---

๑ สูงราว ๘ ศอก

เดี่ยว และพระนากก็ย้ายไปประดิษฐานไว้ที่วิหารพระธาตุ มิได้อยู่ในหอใหม่ หอพระนากนั้นกลายเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิเจ้านายในพระราชวงศ์มาจนทุกวันนี้ถามใครก็ไม่ได้ความที่ว่าทำไมหอพระเทพบิดรจึงหายไป และเหตุใดหอพระนากจึงเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิเจ้านาย และเหตุใดองค์พระนากจึงไปอยู่ในวิหารพระธาตุ จึงลองวินิจฉัยดูโดยอัตโนมัติซึ่งอาจจะถูกก็ได้ ผิดก็ได้ สันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะมีวิหารเล็ก ๓ หลังสร้างเรียงกันไป คือวิหารขาวเป็นที่ไว้พระพุทธรูปต่าง ๆ อันสร้างด้วยมหัคฆภัณฑ์หลัง ๑ หอพระเทพบิดรหลัง ๑ หอพระนากหลัง ๑ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ นั้นพระองค์เจ้าที่สิ้นพระชนม์ยังมีน้อย ที่เป็นพระองค์ชาย หม่อมเจ้าโอรสธิดาก็รักษาพระอัฐิไว้ตามวัง เฉพาะแต่พระอัฐิเจ้านายพระ-องค์หญิงจึงต้องรักษาไว้ในพระราชวัง แต่ก็ยังมีน้อย เห็นจะโปรดฯ ให้เชิญพระอัฐิเหล่านั้นไปรักษาไว้ที่หอพระนาก อนุโลมตามเยี่ยงอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยาซึ่งเชิญพระอัฐิเจ้านายไปรักษาไว้ในห้องท้ายจรนำพระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ์ (กว่าจะได้บรรจุในพระสถูป) พระอัฐิในหอพระนากค่อยมีมากขึ้นโดยลำดับมามีเหตุที่ต้องทรงพระราชดำริสร้างหอพระอัฐิเจ้านายให้ใหญ่โตขึ้นและดีกว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ด้วยเรื่องพระอัฐิกรมพระราชวังหลัง* ตั้งแต่เสด็จทิวงคตในรัชกาลที่ ๑ มีพระโอรสเป็นต่างกรมถึง ๓ องค์และเจ้าครอกข้างใน (ทองอยู่) ซึ่งเป็นอัครชายายังมีพระชนม์อยู่ก็รักษาพระอัฐิไว้ที่วังหลัง ครั้นกรมหลวงเสนีบริรักษ์ซึ่งเหลืออยู่

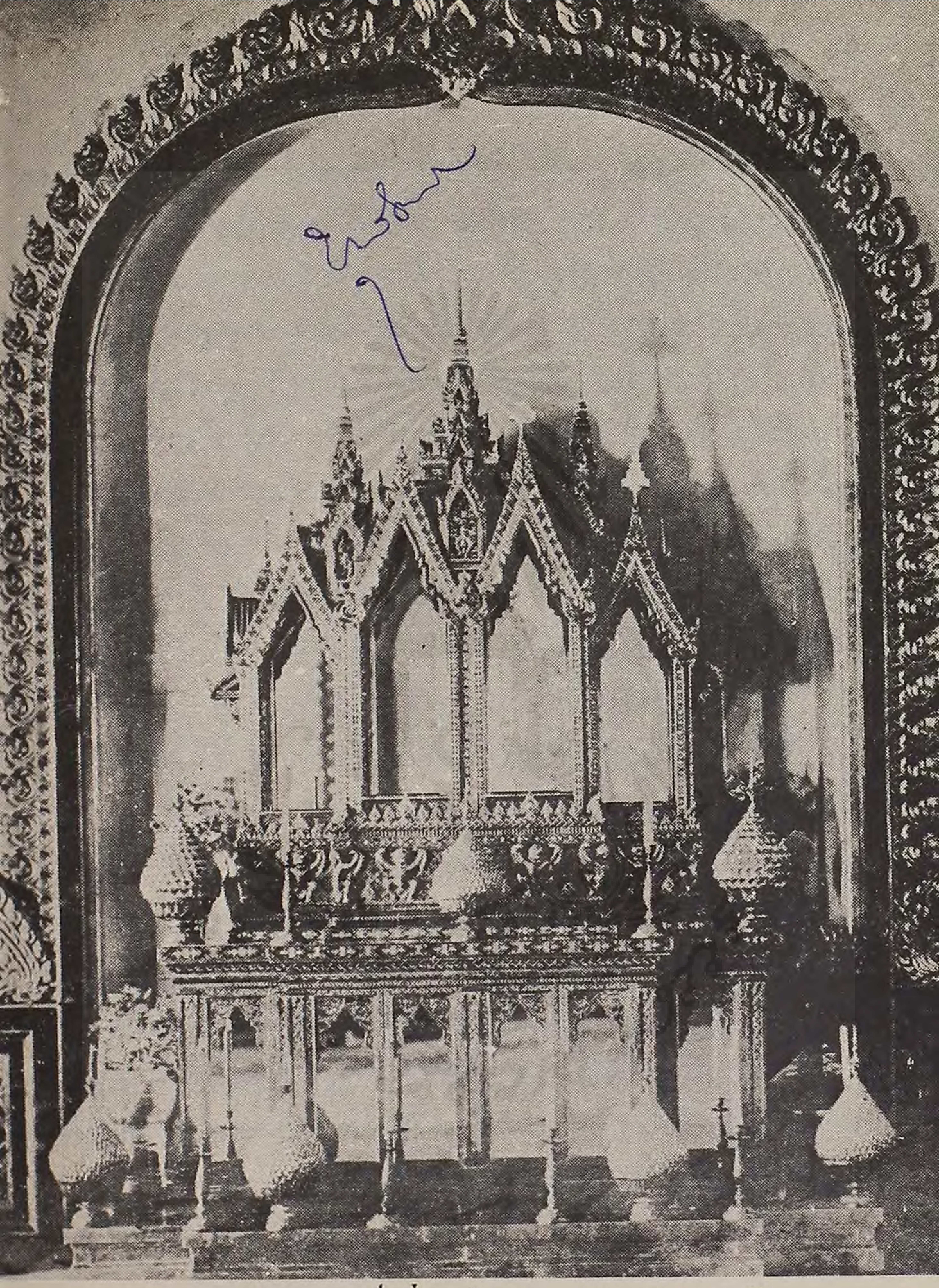
---

* ดูเรื่องละเอียดในตอนที่ว่าด้วยพระราชวังหลัง

เป็นพระองค์หลังในเจ้า ๓ กรม สิ้นพระชนม์ลงเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๗๗ ในรัชกาลที่ ๓ จึงเกิดปัญหาเรื่องพระอัฐิกรมพระราชวังหลังด้วยไม่มีตัวผู้ซึ่งควรจะรักษาไว้อย่างเดิม จะต้องรับเข้ามารักษาไว้เป็นของหลวงเห็นว่าจะเป็นด้วยเหตุนี้เอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้โปรดฯ ให้รื้อพระเทพบิดรกับหอพระนากของเดิม สร้างเป็นวิหารใหม่ให้ใหญ่โตขึ้นเป็นหลังเดียวเพื่อเป็นที่ไว้พระอัฐิเจ้านาย เมื่อเวลารื้อวิหารทั้ง ๒ ลงทำใหม่ จำเป็นต้องย้ายพระเทพบิดรและพระนากไปไว้ที่อื่น จึงเชิญไปประดิษฐานไว้ในวิหารพระธาตุ ครั้นสร้างวิหารขึ้นใหม่แล้ว จะเชิญพระเทพบิดรและพระนากกลับไปไว้ไม่มีที่จะตั้งให้เหมาะได้ จึงคงประดิษฐานไว้ที่วิหารพระธาตุ แต่คนทั้งหลายเคยเรียกวิหารเดิมตรงนั้นว่าหอพระนาก ก็เรียกว่าหอพระนากต่อมา ทำนองเรื่องตำนานจะเป็นเช่นนี้ ถ้าท่านผู้อ่านไม่เห็นชอบด้วย ก็ขอให้ช่วยกันสืบสวนค้นคิดต่อไป”

เท่าที่เล่าเรื่องพระเทพบิดรมาอย่างยืดยาวนั้น ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระเทพบิดรและหอพระเทพบิดรในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น เป็นคนละเรื่องกับปราสาทพระเทพบิดรในปัจจุบัน แต่โดยเหตุที่ชื่อเหมือนกันจึงเล่ารวมไว้ด้วยเพื่อเป็นความรู้สำหรับท่านที่ยังไม่รู้

เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า การปั้นรูปเหมือนตามแบบสมัยใหม่ของไทยเรานั้นเพิ่งจะมีในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ นี่เอง แต่ก่อนนั้นขึ้นไปไม่ปรากฏ ถึงจะมีก็เป็นแบบเทวรูปฉลองพระองค์เสียมากกว่า อย่างเช่นเทวรูป

พระวิมานทองเป็นที่ประดิษฐานพระโกษพระบรมอัฐิ

ในหอพระเทพบิดร

พระเทพบิดรหรือพระเจ้าอู่ทองที่ได้เล่ามาแล้วข้างต้น หรือที่ในพงศาวดารกล่าวว่าเมื่อกรุงแตกมีคนเห็นพระรูปสมเด็จนเรศวรมหาราช ซึ่งประดิษฐานไว้ที่โรงแสงกระทืบพระบาท พระรูปที่กล่าวนี้ก็คงจะเป็นพระพุทธปฏิมากรฉลองพระองค์นั้นเอง พระพุทธปฏิมากรฉลองพระองค์เท่าที่ปรากฏเป็นแบบอย่างสืบมา จะหล่อเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องกษัตริย์ขนาดเท่าพระองค์ และสร้างเป็นพระปางห้ามสมุทรแบบเดียวกันหมด ส่วนการสร้างพระบรมรูปเหมือนพระองค์จริง ๆ นั้นได้เริ่มมีเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ ๔ คือในครั้งนั้นพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ได้ส่งรูปปั้นของพระองค์และพระมเหสีมาถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ปั้นพระบรมรูปของพระองค์ เพื่อส่งไปถวายเป็นราชบรรณาการตอบแทน และต่อมาได้มีพระราชดำริที่จะสร้างพระบรมรูปตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงที่ ๓ ไว้สักการบูชา แต่ได้เสด็จสวรรคตเสียก่อนการก็เลยค้างอยู่

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ รัชกาลเพื่อสนองพระราชดำริของสมเด็จพระบรมชนกนาถ แต่การปั้นการหล่อค่อนข้างยาก เพราะช่างปั้นต่างก็ไม่มีใครเคยเห็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๓ รัชกาลมาก่อนเลยการปั้นจึงปั้นจากการพรรณนาถึงลักษณะทรวดทรงจากผู้ที่เคยอยู่ใกล้ชิดพระองค์เท่านั้น และผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในเวลานั้น มีอยู่เพียง ๔ ท่านเท่านั้น คือ

๑. พระองค์เจ้าหญิงปุก พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระชันษา ๘๑ ปี สิ้นพระชนม์ ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๑๔ คือปีที่หล่อพระบรมรูปนั้นเอง

๒. สมเด็จพระพุฒาจารย์ ฯ (โต) วัดระฆัง เวลานั้นอายุได้ ๘๓ ปี มรณภาพ พ.ศ. ๒๔๑๕ อายุได้ ๘๕ ปี

๓. เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี บุรณศิริ) ถึงอสัญกรรม พ.ศ. ๒๔๑๗ อายุได้ ๘๖ ปี

๔. เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (มั่ง สนธิรัตน์) ถึงอสัญกรรม พ.ศ. ๒๔๒๔

ส่วนผู้ที่เคยพบเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลานั้นมีอยู่หลายคน จึงไม่เป็นปัญหา พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ว่าได้เตรียมปั้นส่งไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ นั้นปรากฏว่าไม่ได้ส่งไปในเวลานั้น ในหนังสือนำเที่ยววัดบวรนิเวศวิหารกล่าวว่า "เวลานั้นยังไม่มีช่างไทยที่มีฝีมือถึงขนาดจึงพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์ไปให้ช่างฝรั่งเศสหล่อพระรูปขึ้น ช่างลองทำหุ่นพระรูปขึ้นด้วยปูนปาสเตอร์ แล้วส่งเข้ามาถวายทอดพระเนตร แต่ไม่โปรดเพราะไม่เหมือนพระองค์ จึงโปรดให้ช่างไทยปั้นถวายบ้าง" ในเรื่อง "พระเทพบิดร" ของหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัยดิศกุล ได้ทรงกล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "โปรดให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการเป็นผู้ปั้นพระบรมรูป และทำตรานพรัตน์เป็นดวงแรกส่งไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เรายังเห็นได้ในพิพิธภัณฑ์ ฟองแตนโบล ในประเทศฝรั่งเศสจนบัดนี้ และอีกองค์หนึ่งอยู่ที่มิวเซียม Smithonian ในกรุงวอชิงตัน เพราะพระราชทานไปยัง President Lincoln" ตามที่กล่าวมานี้ไม่ทราบว่าพระบรมรูปมีลักษณะเป็นอย่างไร แต่ตามที่เข้าใจกันทั่ว ๆ ไปในเวลานี้ที่ว่าเป็นพระบรมรูปปั้นองค์แรกที่ช่างไทยปั้นนั้น เป็นแบบเท่าพระองค์

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายว่า หลวงเทพรจนา (พลับ) ภายหลังเป็นพระยาจินดารังสรรค์ ได้ปั้นด้วยปูนปลาสเตอร์ปั้นเท่าพระองค์ ทรงพระมาลาสก๊อต ทรงผ้าเยียระบับ เดิมอยู่ที่หอศาสตราคม เมื่อรื้อหอศาสตราคมแล้วได้เชิญไปไว้ที่กระทรวงมหาดไทยคราวหนึ่ง ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ได้ขอพระราชทานไปประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ จังหวัดเพชรบุรี (เขาวัง) และได้จำลองไว้อีกองค์หนึ่งในปราสาททางด้านตะวันตกในวัดราชประดิษฐาน

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ อสุนีบาตตกต้องพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ แรงเสทือนได้ทำให้พระกรชำรุดไปบางส่วน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันได้พระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์ให้ซ่อมพระที่นั่งและพระบรมรูปให้ดีเหมือนเดิม ต่อมาพระราชปนัดดาหลายพระองค์ได้กราบทูลปรึกษาเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ว่าน่าจะหล่อพระบรมรูปด้วยโลหะให้เป็นการถาวรจะดีกว่า บรรดาเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ก็ทรงเห็นชอบด้วย เมื่อเจ้าคุณพระสาสนโสภณ (ต่อมาได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระญาณสังวร) เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารทราบว่าได้มีการหล่อพระบรมรูปใหม่แล้ว ก็มีความปรารถนาที่จะอัญเชิญพระบรมรูปปูนปั้นองค์เดิมมาประดิษฐานไว้ที่วัดบวรนิเวศวิหาร เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเคยประทับอยู่ที่วัดนี้มาเป็นเวลานาน ความเรื่องนี้ได้ทราบไปถึงกรมหมื่นพิทยลาภฯ และในที่สุดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชทานอนุญาตให้อัญเชิญพระบรมรูปมาประดิษฐานไว้ที่พระแท่นฯ ในตำหนักเพชร และได้ทรงเสด็จมาถวายพุ่มเข้าพรรษาเป็นปีแรกเมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๐๖

ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า การหล่อพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์นั้น ได้มาหล่อในรัชกาลที่ ๕ ได้พบบันทึกแห่งหนึ่งจดไว้ว่า "พระฤกษ์หล่อพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๔ พระองค์ ณ วัน ๖ ๑๑ ๑ ค่ำ ปีมะแม ตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ เวลาเช้า ๒ โมง กับ ๔๒ นาที ตั้งพิมพ์ทิศอาคเนย์" ในจดหมายเหตุโหรของจมื่นก่งศิลป์บันทึกไว้ว่า "ณ วัน ๖ ๑๑ ๑ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมงเศษ หล่อพระรูปพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๔ พระองค์ เพลาบ่าย ๔ โมงเศษ ฝนตกไปจนยาม ๑ ฟ้าร้องทิศทักษิณ ณ วัน ๗ ๑๒ ๑ ค่ำ หล่อพระรูปพระพุทธยอดฟ้า ๑ พระพุทธเลิศหล้า ๑ พระนั่งเกล้า ๑ พระจอมเกล้า ๑" เป็นอันได้ความตรงกันว่าหล่อเมื่อเดือนอ้าย จ.ศ. ๑๒๓๓ (ตรงกับวันที่ ๘–๙ ธันวาคม ๒๔๑๔) สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ใน "สาส์นสมเด็จ" ภาค ๒ หน้า ๕๒ ว่า เริ่มทำหุ่นมาตั้งแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ และสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงจำได้ว่า ตั้งการปั้นหุ่นพระบรมรูปทั้ง ๔ พระองค์ที่ศาลารายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หลังข้างตะวันออกริมทางเสด็จขึ้นพระอุโบสถ เมื่อสร้างเสร็จแล้วในชั้นแรกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญไปประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมุขตะวันออก ครั้นปีพุทธศักราช ๒๔๑๗ ได้อัญเชิญไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท จนเมื่อสร้างพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงได้อัญเชิญพระบรมรูปขึ้นบนพระมหาปราสาทนี้เมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๕ ดังได้กล่าวไว้แล้วในตอนที่กล่าวถึงการสร้างพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทข้างต้นนั้น

เมื่อปีระกา พุทธศักราช ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าเป็นครั้งแรก ใน

โอกาสนั้นได้โปรดเกล้าฯ ให้มีพิธีถวายบังคมพระบรมรูปทั้ง ๔ พระองค์นั้นด้วย และได้ถือเป็นประเพณีต่อมา จัดเป็นพิธีถวายบังคมของสมาชิก เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ในการพระราชพิธีฉัตรมงคล

การหล่อพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่เสด็จสวรรคตแล้วได้ทำต่อมาตามลำดับ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสร้างพระบรมรูปขึ้น ส่วนพระบรมรูปรัชกาลที่ ๗ และที่ ๘ นั้น ได้มาสร้างในรัชกาลปัจจุบัน มีเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับพระบรมรูปอีกอย่างหนึ่ง คือในพระเศียรของพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ถึงที่ ๖ ได้บรรจุพระกรัณฑ์ทองคำลงยาราชาวดี ทรงพระบรมทนต์ พระสุพรรณบัฏจารึกพระบรมนามาภิไธย ดวงพระบรมราชสมภพ ดวงบรมราชาภิเษก และดวงสวรรคต ส่วนพระบรมรูปรัชกาลที่ ๗ ที่ ๘ ไม่มีพระบรมทนต์ จึงใช้เส้นพระเจ้าบรรจุแทน (โดยเฉพาะพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเพิ่งมาบรรจุพระบรมทนต์ ในรัชกาลที่ ๖ เมื่ออัญเชิญมาประดิษฐานไว้ที่ปราสาทพระเทพบิดร)

ครั้นต่อมา เมื่อเดือนเมษายน พุทธศักราช ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระบรมรูปทั้ง ๕ รัชกาลไปประดิษฐาน ณ ปราสาทพระเทพบิดร ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีถวายบังคมพระบรมรูปในวันที่ ๖ เมษายน ๒๔๖๑ เป็นครั้งแรก ต้นเหตุของเรื่องนี้มีปรากฏอยู่ในกระแสพระบรมราชโองการ หมายกำหนดการพระราชพิธีอัญเชิญพระบรมรูปจากพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทพระเทพบิดร ดังต่อไปนี้

"เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี• เสนาบดีกระทรวงวัง รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ สั่งว่า พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๕ รัชกาล ที่ประดิษฐานยังพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทนั้นทรงพระราชดำริว่ายังไม่เหมาะแก่การพระราชพิธี ซึ่งเนื่องด้วยสักการบูชากราบถวายบังคม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแปลงพระพุทธปรางค์ปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้น เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามใหม่ว่าปราสาทพระเทพบิดร และทรงพระราชนุสรณ์คำนึงถึงโบราณกาลซึ่งได้ประดิษฐานมหาจักรีบรมราชวงศ์ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจักรีบรมนาถ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นประถมกษัตริย์ ได้มีพระเดชพระคุณแก่สยามรัฏฐ์ประเทศ เมื่อเป็นโอกาสอันใดอันหนึ่งก็ต้องแสดงเชิดชูพระเกียรติคุณเครื่องระลึกแห่งพระองค์ ในครั้งนี้จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีในวันซึ่งดีถีคล้ายวัน ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจักรีบรมนาถพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จกรีธาทัพกลับถึงพระนคร ได้รับอัญเชิญเสด็จครอบครองสยามราชอาณาจักร เป็นประถมวาระที่พระองค์ดำรงสยามรัฏฐ์ราชอาณาจักร นับว่าเป็นวันมหามงคลของมหาจักรีบรมราชวงศ์และสยามประเทศด้วย"

รายละเอียดพระราชพิธีเชิญพระบรมรูป จากพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท มาประดิษฐานยังปราสาทพระเทพบิดรนั้น มีเรื่องยืดยาวมาก ถ้าต้อง

• เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล)

การทราบเรื่องละเอียดจะหาอ่านได้จากหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๕ หน้า ๑๑๖ ส่วนการเปิดให้ประชาชนได้เข้าถวายบังคมนั้น ได้เริ่มมีเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๖๒

เมื่อได้กล่าวถึงปราสาทพระเทพบิดรแล้ว ก็ควรจะเล่าถึงประวัติความเป็นมาไว้ด้วย คือในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างพระพุทธปรางค์ปราสาทขึ้น ทรงก่อฤกษ์เมื่อเดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ เดิมทรงพระราชดำริที่จะให้เป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต แต่เมื่อสร้างแล้วเห็นไม่พอที่จะทำการพระราชพิธีต่างๆจึงงดไว้ (ในที่บางแห่งกล่าวว่าได้เคยใช้เป็นที่สอนพระปริยัติธรรม แก่พระสงฆ์สามเณรอยู่คราวหนึ่ง) ครั้นถึงปีเถาะ วันที่ ๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ เวลาค่ำได้เกิดไฟไหม้หลังคาพระพุทธปรางค์ปราสาทไหม้เครื่องไม้หมดทั้งหลัง เรื่องเพลิงไหม้พระพุทธปรางค์ปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีข่าวปรากฏในราชกิจจานุเบกษา ประจำวันที่ ๑๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒ เล่ม ๒๐ หน้า ๒๕๕ มีความว่า

ด้วยเมื่อ ณ วันที่ ๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๒ เวลา ๔ ทุ่มเศษ เกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่พระพุทธปรางค์ปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเป็นประธานในการดับเพลิงพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน แลพวกไพร่พลเป็นอันมาก ในเวลาที่เพลิงไหม้พระพุทธปรางค์ปราสาทนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นที่ใกล้กับอุโบสถ ซึ่งประดิษฐานพระมหามณีรัตนปฏิมากร จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่งให้เชิญพระมหามณีรัตนปฏิมากรออก

จากพระอุโบสถ โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช[๑] ทรงกำกับเชิญไปประดิษฐานไว้เหนือพระที่นั่งเศวตฉัตร ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ครั้นเพลิงสงบเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับประทับในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงจุดเทียนนมัสการพระมหามณีรัตนปฏิมากรแลทรงถวายน้ำพระมหาสังข์ แลทรงเจิมแล้วเสด็จขึ้นเวลา ๓ ยามเศษ[๒]

ในเหตุที่เกิดเพลิงไหม้นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร กรมหลวงเทวะวงศ์วโรประการ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทรงไต่สวนต่อไปให้ได้ความ (ได้ความว่าสายไฟฟ้าชำรุดไฟชอต) จึงโปรดให้ทำเครื่องบนใหม่ แต่การค้างอยู่มาสำเร็จในรัชกาลที่ ๖ เมื่อคราวอัญเชิญพระบรมรูปมาประดิษฐานดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นนั้น

เรื่องปราสาทพระเทพบิดร ยังมีเรื่องเกร็ดที่น่ารู้เล่าต่อไปอีกว่า เหตุที่จะซ่อมสร้างพระพุทธปรางค์ขึ้นเพื่อใช้เป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปนั้น เป็นความคิดของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงสนทนากับเจ้าพระยาธรรมาฯ ก่อน และเข้าใจว่าเจ้าพระยาธรรมาฯ จะได้นำความขึ้นกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ จึงโปรดฯ ให้ตกแต่งพุทธปรางค์ปราสาทเป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูป และโปรดฯให้แปลงนามเรียกว่าปราสาท

๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒ ได้มีการแห่พระมหามณีรัตนปฏิมากรกลับวัด แลเปลื้องเครื่องเปลี่ยนฤดู และมีการสมโภชเมื่อวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒

พระเทพบิดร ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไม่ทรงเห็นชอบด้วยในข้อที่แปลงนาม อ้างว่าของเดิมสร้างเป็นพุทธบูชา จะตัดคำว่า "พุทธ" ออกจากนามหาควรไม่ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ก็ไม่ทรงยอมให้เรียกอย่างอื่น ลงท้ายที่สุด สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงขอให้กั้นมุขหลังเป็นห้องหนึ่งต่างหาก แล้วให้เชิญพุทธรูปเทพบิดรที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงหล่อมาตั้งเป็นประธานในห้องนั้น ให้เข้ากับนามที่เรียกว่าปราสาทพระเทพบิดร จึงได้กั้นห้องมุขหลังขึ้น□

บทที่ ๗

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เมื่อได้กล่าวถึงพระบรมมหาราชวังและพระที่นั่งต่างๆมาแล้ว ถ้าไม่เล่าถึงวัดพระศรีรัตนศาสดารามหรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่าวัดพระแก้วไว้ด้วย ก็ดูเหมือนว่าจะข้ามความสำคัญไปอย่างน่าเสียดาย และปรากฏว่าผู้ที่เข้าชมพระบรมมหาราชวังส่วนใหญ่ จะต้องเข้าชมวัดพระแก้วเพื่อสักการบูชาพระปฏิมากรแก้วมรกตเสมอ ฉะนั้นจึงสมควรเล่าประวัติความเป็นมาอย่างย่อๆไว้ด้วย รวมทั้งสิ่งก่อ-สร้างในบริเวณใกล้เคียง ที่อาจจะเห็นได้ง่าย เป็นต้นว่าพระศรีรัตนเจดีย์ นครวัดจำลอง ช้างเผือกประจำรัชกาล พระปรางค์ ๘ องค์ที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระสุวรรณเจดีย์ ๒ องค์ที่หน้าปราสาทพระเทพบิดรเป็นต้น เพราะความรู้ในเรื่องเหล่านี้ยังกระจัดกระจายกันอยู่ ไม่สะดวกแก่ผู้ที่สนใจจะหาอ่านได้ง่ายๆ จึงขอรวบยอดนำมาเล่าไว้ในที่เดียวกัน

วัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นวัดแบบพุทธาวาส คือไม่มีพระสงฆ์อยู่จำพรรษา การสร้างวัดในพระมหาราชวังเช่นนี้ได้เคย

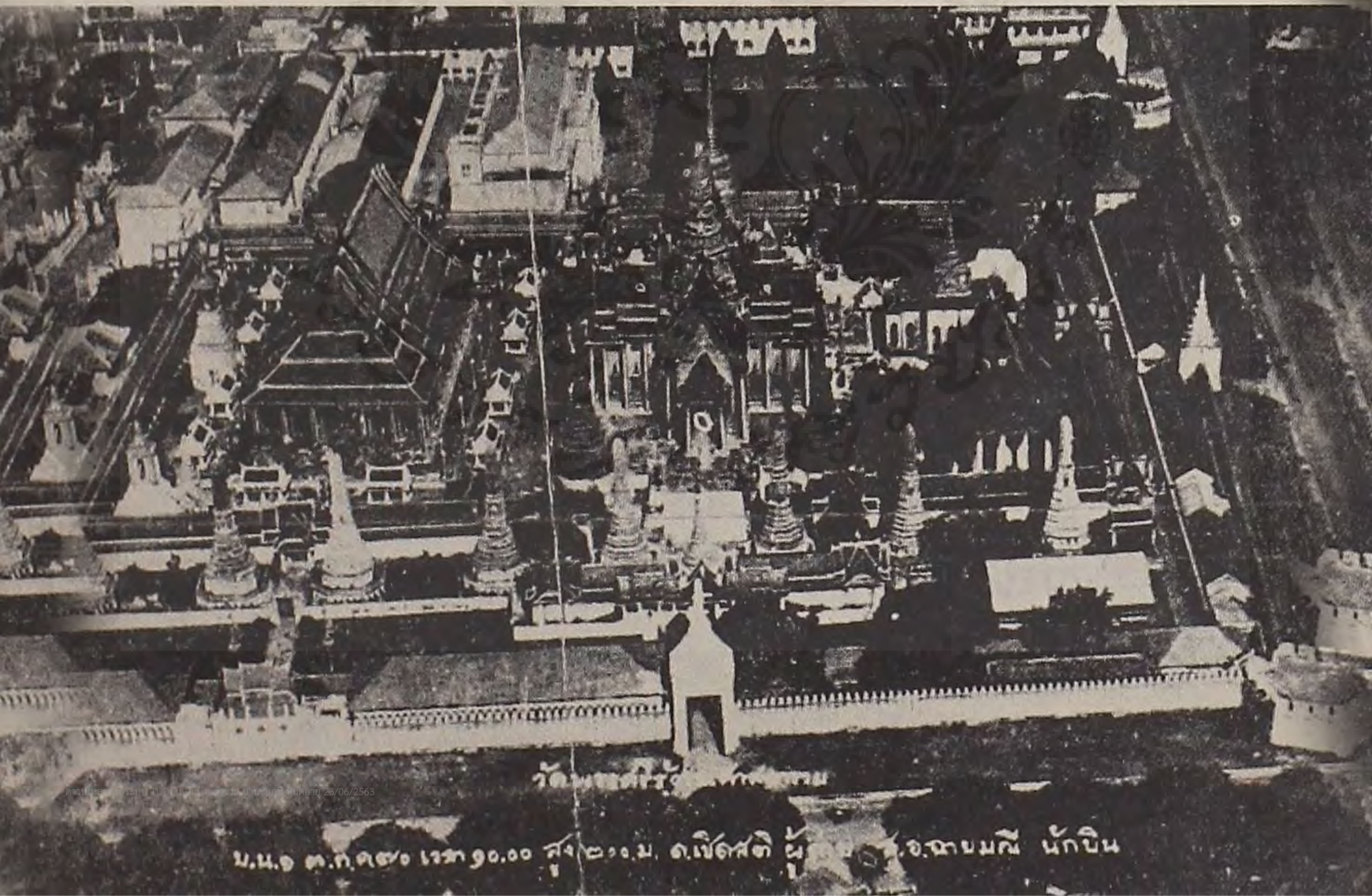
มีมาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว ในสมัยสุโขทัยก็มีวัดมหาธาตุ สมัยกรุงศรีอยุธยาก็มีวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ การที่สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวังในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ มีเหตุพิเศษอย่างหนึ่งคือเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ครั้งยังรับราชการในสมัยกรุงธนบุรีได้เป็นแม่ทัพยกไปปราบนครเวียงจันทน์ เมื่อเสร็จราชการสงครามแล้ว ได้อัญเชิญพระแก้วมรกตลงมายังกรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร เมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ พ.ศ. ๒๓๒๒ เวลาบ่าย ๒ โมง ได้อัญเชิญพระแก้วมรกต ประดิษฐานบนพระเลลี่ยงแห่เข้าทางประตูรามสุนทร ประทับในโรงซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นในพระราชวังหลวง กรุงธนบุรี และทรงพระราชดำริจะสร้างพระมหาปราสาทถวาย แต่บังเอิญสิ้นรัชกาลเสียก่อนเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ย้ายพระนครและสร้างพระราชฐานขึ้นใหม่ ได้โปรดให้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พร้อมกับสร้างพระนครเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ สร้างอยู่ ๒ ปี จึงได้เชิญพระมหามณีรัตนปฏิมากร แห่จากวัดอรุณราชวราราม มาประดิษฐานที่ในพระอุโบสถเมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะโรง จ.ศ. ๑๑๔๖ ตรงกับวันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๒๗ แล้วให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะประชุมทำสังฆกรรมสวดผูกพัทธสีมาในวันนั้น

พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิทำด้วยมณีเขียวหน้าตักกว้าง ๒๓ นิ้ว (๔๘ เซ็นติเมตร) สูง ๑ ศอก ๗ นิ้ว (๖๕ เซ็นติเมตร) แต่ขนาดนี้ดูไม่ลงตัวกันนัก บางแห่งว่ากว้าง ๔๘.๓ เซ็นติเมตรสูงตั้งแต่ฐานที่เป็นมณีแท่งเดียวกันตลอดถึงยอดพระเศียร ๖๖ เซ็นติเมตร (ในชินกาลมาลีว่าสูง ๑ ศอก ๑ นิ้ว) แต่แรกที่อัญเชิญมาจากเวียงจันทน์นั้น คงจะไม่มีเครื่องประดับอันใด สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ถวายเงินกัลปนาให้

วัดอรุณราชวราราม (ภาพถ่ายทางอากาศ)

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ภาพถ่ายทางอากาศ)

ซื้อทองคำทำเครื่องประดับพระแก้วมรกตจำนวน ๑๐๐ ชั่งครั้นถึงรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริสร้างเครื่องทรงถวายสำหรับฤดูร้อนอย่าง ๑ ฤดูฝนอย่าง ๑ ครั้นต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริสร้างเครื่องทรงฤดูหนาว ถวายอีกอย่าง ๑ ได้เปลี่ยนทรงเป็น ๓ อย่างตามฤดูมาจนทุกวันนี้ คือในเดือนกรกฎาคมวันเข้าปุริมพรรษา ทรงเครื่องฤดูฝน ตลอดไปจนถึงเดือนพฤศจิกายนเข้าฤดูหนาว (เหมันต์) ก็เปลี่ยนเครื่องทรงเป็นทรงเครื่องฤดูหนาวเรื่อยไปจนถึงฤดูร้อน (คิมหันต์) ในเดือนมีนาคม ก็เปลี่ยนเครื่องทรงเป็นทรงเครื่องฤดูร้อน เครื่องทรงต่างๆเหล่านี้มีลักษณะดังนี้ คือ

เครื่องทรงสำหรับฤดูร้อน เป็นเครื่องต้น เป็นเครื่องทองลงยาประดับเพชรและมณีต่างๆมงกุฎยอดประดับเพชรและมณีต่างๆ มงกุฎยอดประดับเพชรเม็ดใหญ่

เครื่องทรงสำหรับฤดูฝน เป็นเครื่องทรงอย่างห่มดอง ใช้ทองคำเป็นกาบๆจำหลักลายประดับมณีต่างๆลายรูปทรงข้าวบิณฑ์เมื่อประกอบเข้ากับองค์พระแล้ว ก็เหมือนกับผ้าทรงห่มดอง พระสกทำด้วยทองลงยาสีน้ำเงินแก่ปลายพระเกศาที่เวียนเป็นทักษิณาวรรต ประดับด้วยมณี พระรัศมีลงยา

เครื่องทรงสำหรับฤดูหนาว เป็นผ้าคลุม ทำด้วยทองเป็นหลอดลงยาร้อยลวดเหมือนตาข่าย ใช้คลุมทั้งสองพระพาหา

พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร ประดิษฐานอยู่ในบุษบกทองบนฐานชุกชีสูงใหญ่ ซึ่งเดิมทีเดียวในรัชกาลที่ ๑ สร้างเพียงฐานชุกชีก่ออิฐถือปูนและปิดทองคำเปลวเท่านั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ได้ทำพระเบญจาตั้งแต่ตอนที่บุด้วยทองขึ้นไปจนตลอดถึงที่ตั้งบุษบกทอง

ในพระอุโบสถ นอกจากจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรแล้ว ยังมีพระพุทธรูปที่สำคัญอีกองค์หนึ่ง คือ *พระสัมพุทธพรรณี* เป็นพระปางสมาธิหล่อกาไหล่ทอง พระบาทสมเด็จฯพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๗๓ ครั้งยังทรงผนวชเสด็จประทับอยู่ที่วัดสมอราย ได้ทรงบรรจุดวงพระชนมพรรษาแลพระสุพรรณบัฏเดิมไว้ด้วย และถวายพระนามว่า พระสัมพุทธพรรณีภายหลังได้เพิ่มบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งมีปาฏิหาริย์ประดิษฐานไว้ในพระตำหนักเป็นที่ทรงนมัสการ และเป็นหอสวดมนต์ของพระสงฆ์คณะธรรมยุตินิกายตลอดมา จนกระทั่งเสด็จพระราชดำเนินไปประทับวัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติจึงโปรดให้เชิญไปตั้งในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เสร็จการพระราชพิธีแล้วโปรดให้เชิญไปตั้งประดิษฐานบนฐานชุกชี ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แทนที่พระพุทธสิหิงค์ ซึ่งเชิญไปไว้ ณ พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ในพระบวรราชวัง[๑]

ที่หน้าฐานชุกชีที่กล่าวถึงข้างต้น ได้ประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์รัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง เมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๓๘๕ หรือต้นปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๘๖ เป็นพระพุทธรูปยืนสูง ๖ ศอก หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ เป็นแกนใน แล้วหุ้มทองคำหนักพระองค์ละ ๖๓ ชั่ง ๑๔ ตำลึง (๓๘.๖๔ กิโลกรัม) ทรงเครื่องต้นอย่างพระเจ้าจักรพรรดิลงยาราชาวดีประดับด้วยเนาวรัตน์มีค่า พระองค์ที่อยู่มุมพระเบญจาชั้นบนด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ทรงถวายพระนามว่า "พระ

---

๑ ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระอัยกาธิราช พระองค์อยู่มุมพระเบญจาชั้นบนด้านตะวันออกเฉียงใต้ ถวายพระนามว่า "พระพุทธเลิศหล้านภาลัย" ทรงพระราชอุทิศสมเด็จพระชนกนาถได้ทรงพร้อมพระราชหฤทัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ เลือกพระบรมสารีริกธาตุบรรจุไว้ในพระพุทธรูปทั้ง ๒ พระองค์นั้น[๑]

อนึ่งโปรดฯ ให้ประกาศให้เรียกนามอดีตรัชกาลตามนามพระพุทธปฏิมากร ๒ พระองค์นี้ คือเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า "แผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" เรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า "แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย" อันเป็นต้นเหตุให้เกิดพระปรมาภิไธยเฉพาะพระองค์ขึ้นในรัชกาลต่อมา[๒]

ตามแผนผังพระบรมมหาราชวังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น ๆ จะเห็นว่าปราสาทพระเทพบิดร พระศรีรัตนเจดีย์ พระมณฑป และนครวัดจำลองตั้งอยู่บนไพทีย่อมุมหรือบนแท่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงขอเล่าถึงสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกันนี้ไว้ด้วย นอกจากปราสาทพระเทพบิดร ซึ่งได้แยกเล่าไว้ต่างหากแล้ว

พระศรีรัตนเจดีย์ เป็นพระสถูปเจดีย์สร้างตามแบบพระมหาสถูปในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ที่กรุงศรีอยุธยา มีซุ้มประตู และมีเจดีย์เล็กเหมือนองค์พระศรีรัตนเจดีย์ตั้งอยู่บนซุ้มทั้งสี่ทิศ อยู่ทางด้านหลังของปราสาทพระเทพบิดร

---

๑ ตำนานเรื่องวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ทรงสถาปนา

๒ ได้เล่าไว้แล้วในเรื่อง "พระบรมนามาภิไธย" ในหนังสือ "เกร็ดโบราณคดีประเพณีไทย" ของ ส. พลายน้อย

บนฐานเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงก่อฤกษ์เมื่อเดือนยี่ แรม ๑๑ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ ทรงขนานนามว่า พระศรีรัตนเจดีย์ แต่เพิ่งมาประดับกระเบื้องทองเมื่อในรัชกาลที่ ๕ คราวเตรียมฉลองพระนครครบร้อยปี (พ.ศ. ๒๔๒๕) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช ทำการเสริมพอกแก้รูปองค์พระศรีรัตนเจดีย์ แลปูพื้นประดับกระเบื้องทองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓

อนึ่งทางตอนหน้าปราสาทพระเทพบิดร มีพระเจดีย์ทอง ๒ องค์อยู่ที่มุมด้านซ้ายและขวาข้างละองค์ เรียกกันว่าพระสุวรรณเจดีย์ เข้าใจว่าจะได้สร้างมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ อาจจะมีพระราชประสงค์อุทิศถวายสมเด็จพระชนกและพระชนนี ส่วนรูปมารแบกสุวรรณเจดีย์ทั้งสองนั้นได้มาสร้างทำขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ ในหนังสือนิทานชาวไร่ เล่ม ๘ หน้า ๑๑๖ นาวาเอกสวัสดิ์ จันทนี เล่าว่า "ที่หน้าปราสาทนี้มีเจดีย์อยู่สององค์ในหลวงรัชกาลที่ ๖ ทรงเห็นว่ากีดหน้าปราสาทมากนัก จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เขยิบออกทั้ง ๒ เจดีย์ ช่างที่เขยื้อนเจดีย์นี้ใช้ช่างไทยล้วน วิธีเลื่อนใช้ไม้แก่นกลมสอดเข้าไปหลาย ๆ ท่อน ก่อนจะสอดก็ต้องสกัดเอาปูนที่ฐานออกเมื่อฐานขาดแล้วก็เลื่อนได้โดยง่าย ค่าแรงในครั้งนั้นสิ้นไปเพียงเก้าหมื่นบาทเท่านั้น

เมื่อช่างได้เลื่อนไปเรียบร้อยแล้วใต้ฐานเดิมยังเป็นกรุอยู่เจ้าหน้าที่ไม่ทราบ แต่ทหารรักษาวังของคุณหลวงวรภักดิ์ภูบาลแอบไปขุดได้พระเครื่องและของมีค่ามาได้คนละองค์สององค์งุบงิบกันขุด จนตั้งหลายเดือนแล้วจึงทราบขึ้น และเจ้าหน้าที่ได้กลบดินและปูกระเบื้องใหม่เรียบร้อยไปแล้ว

ได้คะเนปีที่เลื่อนพระเจดีย์ดูก็จะเห็นว่าตกในราว พ.ศ. ๒๔๕๔ เพราะคุณหลวงวรภักดิ์ภูบาลเป็นทหารรักษาวังใน พ.ศ. นั้น

พระศรีรัตนเจดีย์ ในพระบรมมหาราชวัง

ตรงกลางระหว่างปราสาทพระเทพบิดรและพระศรีรัตนเจดีย์ (ดูแผนผังพระบรมมหาราชวัง) เป็นพระมณฑปใหญ่ ผนังรอบลายเทพนม องค์พระมณฑปแกะสลักลวดลายปิดทองประดับกระจกผนัง มีซุ้มประตูเข้าสู่พระมณฑปสี่ด้าน บานประตูทั้งสี่ด้านนั้นประดับมุกลาย ไพทีที่ตั้งพระมณฑปมีบันไดนาคเป็นทางขึ้นลงตรงกับประตูทั้งสี่ด้าน มีพลยักษ์ยืนสองข้างชั้นบนบันไดละหนึ่งคู่ สี่มุมไพทีหน้าเสาบัวของพระมณฑป ก่อเป็นฐานตั้งพระพุทธรูปศิลา ส่วนภายในพระมณฑปนั้น มีเสื่อที่สานด้วยลวดเงินปูเต็มพื้นที่ แล้วตั้งตู้ทรงมณฑปประดับมุกลวดลายงดงาม ตู้นี้ทำใหญ่กว่าประตูพระมณฑป คงมีความประสงค์จะไม่ให้เคลื่อนย้ายออกไปข้างนอกนั้นเอง ตู้นี้ได้ใช้เก็บพระไตรปิฎกฉบับที่ได้ทำสังคายนาเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ พระมณฑปและตู้ทรงมณฑปประดับมุกนี้ถือเป็นศิลปกรรมชั้นเอกของไทย รุ่นเดียวกันกับพระราชบัลลังก์ประดับมุก พระแท่นบรรทมมุกที่ตั้งอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับตู้พระธรรมประดับมุกในหอพระมณเฑียรธรรม สิ่งเหล่านี้เป็นฝีมือของเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) ในรัชกาลที่ ๑ ทำทั้งนั้น

ทางด้านเหนือของพระมณฑป ใกล้กับมุขเหนือปราสาทพระเทพบิดร เป็นนครวัดจำลอง (ดูที่ตั้งในแผนผังเลขที่ ๒๔) สร้างในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระสามภพพ่ายเดินทางออกไปถ่ายภาพปราสาทที่นครวัดประเทศเขมร เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๙ พระสามภพพ่ายกลับมารายงานทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๐ จึงโปรดให้ช่างลงมือสร้างจำลองตามแบบที่ถ่ายเข้ามาคราวนั้น แต่สร้างยังไม่สำเร็จได้เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระ-

จุลจอมเกล้าฯ ให้เสวกเอก หม่อมเจ้าประวิช ชุมสาย ทำรูปพระนครวัดหล่อด้วยปูนทำใหม่หมดทั้งสิ้น สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕

ในคราวเดียวกันกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอนุสาวรีย์ประจำรัชกาลกรุงรัตนโกสินทร์ประดิษฐานไว้บนชั้นทักษิณปราสาทพระเทพบิดร ๓ แห่ง ประจำรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ แห่งหนึ่ง ประจำรัชกาลที่ ๔ แห่งหนึ่ง ประจำรัชกาลที่ ๕ แห่งหนึ่งอนุสาวรีย์นั้นหล่อเป็นรูปตราแผ่นดินอยู่ในบุษบก ตั้งบนฐานศิลาอ่อน และหล่อรูปพระยาช้างเผือกประจำรัชกาลตั้งรายที่ฐานอนุสาวรีย์เป็นเครื่องประดับทั้ง ๓ แห่ง

ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ จ.ศ. ๑๒๔๑ (วันที่ ๒๗ ธันวาคม ๒๔๒๒) ได้บันทึกเรื่องการหล่อช้างนี้ไว้ว่า "ทรงพระราชดำริจะหล่อช้างเผือกที่กรุงนี้บูชาพระแก้ว ๑๙ ช้าง คือ

๑. *พระเทพกุญชร*

๒. *พระอินทรไอยรา*

๓. *พระยาเสวตรกุญชร*

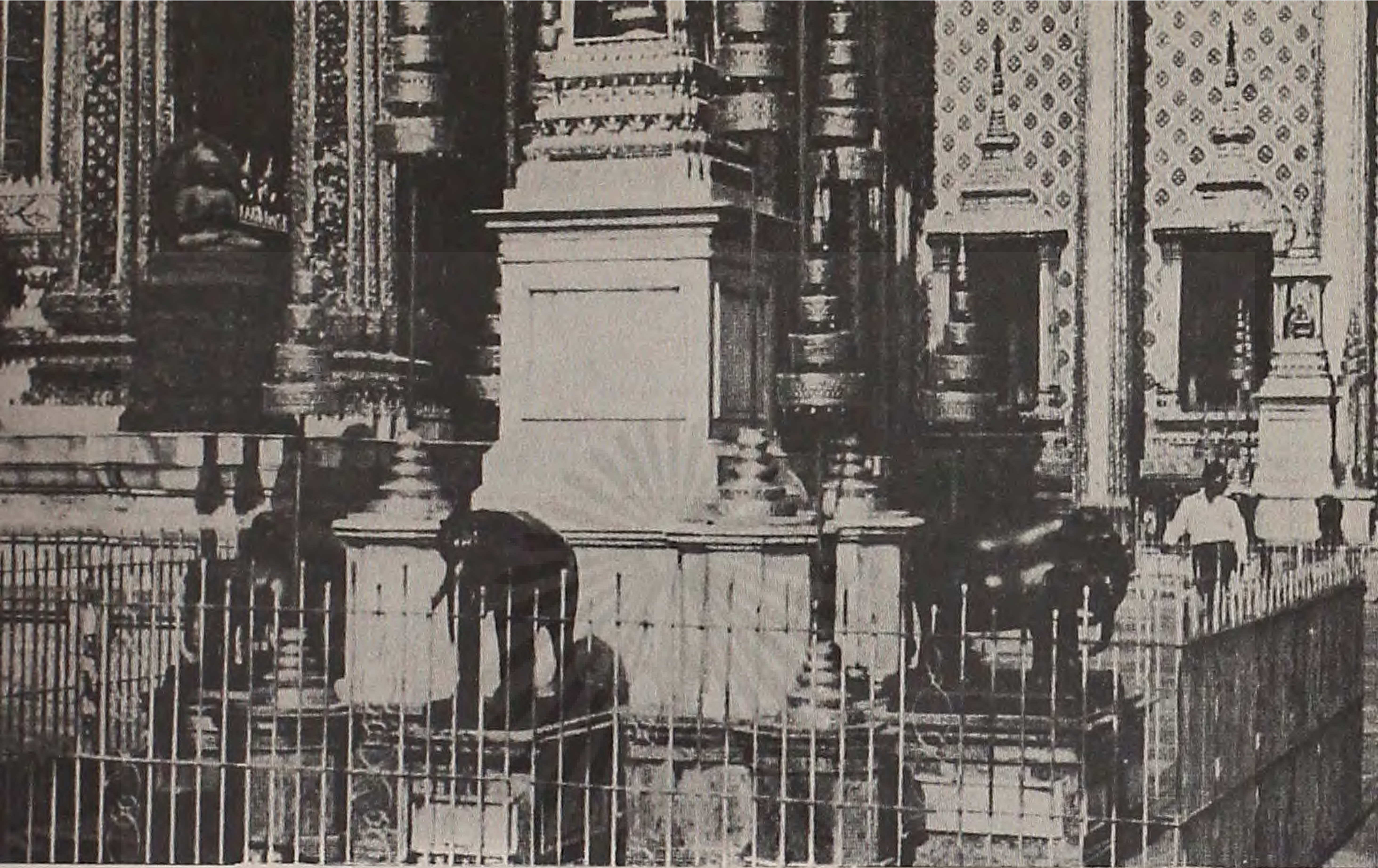
๔. *พระยาเสวตรไอยรา*

๕. *พระยาเสวตรคชลักษณ*

๖. *พระวิมลรัตนกิรินี*

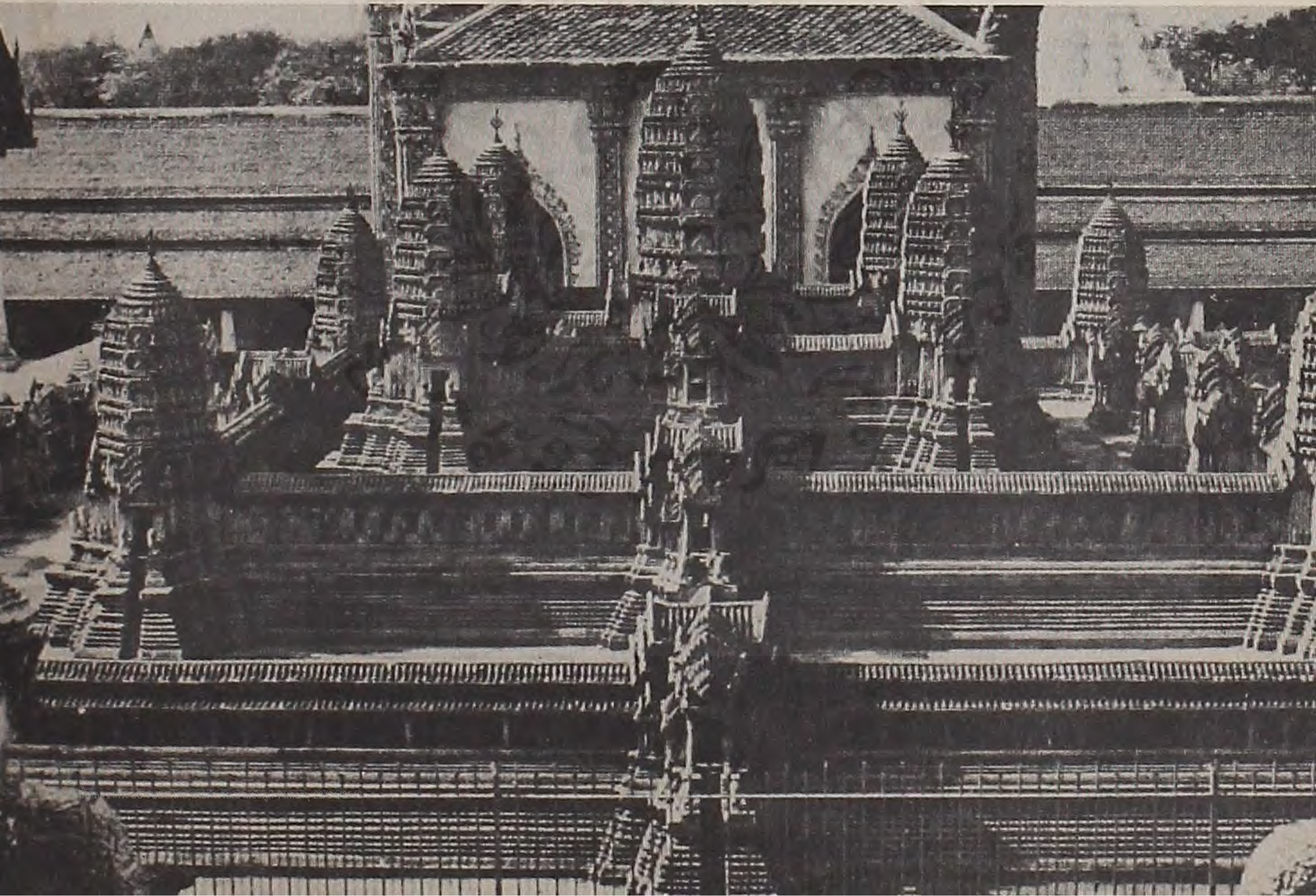
๗. *พระวิสูตรรัตนกิรณี*

๘. *นางพระยาเขาแก้ว*

รูปเครื่องหมายและช้างเผือกประจำรัชกาลในวัดพระแก้ว

นครวัดจำลองในพระบรมมหาราชวัง สร้างในรัชกาลที่ ๔

๙. *พระมหาศรีเสวตร*

๑๐. *พระเสวตรสุวรรณา*

๑๑. *นางพระยาสุวโรฐ*

๑๒. *พระเสวตรวรวรรณ*

๑๓. *พระเสวตรสุวภาพรรณ*

๑๔. *พระเทพรัตนกิริณี*

๑๕. *พระศรีสวัสดิ์เสวตรวรรณ*

๑๖. *พระเสวตรวรลักษณ*

๑๗. *พระเสวตรวรสรรพางค์*

๑๘. *พระเสวตรวิสุทธิเทพา*

๑๙. *พระเสวตรสุนทรสวัสดิ*

ด้านหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีพระปรางค์ประดับกระเบื้องเคลือบสีตั้งเรียงกันไปตามลำดับ นับจากเหนือไปใต้มีชื่อดังต่อไปนี้

๑. *พระสัมมาสัมพุทธมหาเจดีย์*

๒. *พระสัทธัมปริยัติวรามหาเจดีย์*

๓. *พระอริยสงฆสาวกมหาเจดีย์*

๔. *พระอริยสาวกภิกษุนีสังฆมหาเจดีย์*

๕. *พระปัจเจกโพธิสัมพุทธามหาเจดีย์*

๖. *พระจักรวรรดิราชามหาเจดีย์*

๗. *พระโพธิสัตวกฤษฎามหาเจดีย์*

๘. *พระศรีอริยเมตยมหาเจดีย์*

พระปรางค์ทั้ง ๘ องค์ นี้ สันนิษฐานกันว่าได้สร้างในรัชกาลที่ ๑ แต่มีร่างหมายรับสั่งในรัชกาลที่ ๓ ว่าด้วยจะทรงบรรจุพระธรรมในพระปรางค์ที่ได้ทรงพระราชศรัทธาสร้างไว้หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๘ องค์ ได้ลงรักปิดทองเสร็จแล้ว แต่คำว่าสร้างและปฏิสังขรณ์ที่ใช้นั้นเอาเป็นแน่ไม่ได้ ความจริงอาจจะสร้างในรัชกาลที่ ๑ แล้วมาซ่อมในรัชกาลที่ ๓ ก็ได้ แต่ถ้าว่าถึงได้กำหนดความมุ่งหมายว่าจะทรงบรรจุพระธรรมก็ชวนให้คิดว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงสร้าง ที่แน่นอนก็คือครั้งรัชกาลที่ ๓ นั้น ลงรักปิดทอง ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ทองที่ปิดไว้นั้นอาจจะชำรุด จึงโปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์ใหม่ ให้ประดับด้วยกระเบื้องสี ดังที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้

> วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงจะไม่มีพระภิกษุประจำพรรษาก็จริง แต่ก็ถือเป็นประเพณีมาตั้งแต่สร้างกรุงว่า เจ้านายชั้นสูงจะต้องทรงผนวชที่วัดนี้ การทรงผนวชเจ้านายในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นพระองค์แรกก็คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะฉะนั้นบรรดาเจ้านายในภายหลังที่เป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้าหม่อมเจ้า ทั้งวังหลวงวังหน้า จึงต้องทรงผนวชที่วัดนี้ จนถือกันว่า ถ้าเจ้านายองค์ใดไม่ได้ทรงผนวชในวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วย่อมเป็นคนที่เสียคนไปแล้ว หรือจะเสียคนต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนตอนหนึ่งว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-

อยู่หัวทรงถือจนชั้นบวชเณร ด้วยมีเหตุขึ้นคือหม่อมเจ้าสถิตย์เสถียร ครบปีที่จะบวชเณร ในปีที่พระราชทานเพลิงพระศพ กรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร จึงโปรดให้ออกไปทรงผนวชเณร ที่พระเมรุอย่างบวชหน้าศพ ครั้นเมื่อหม่อมเจ้าสถิตย์เสถียรเสียจริตไป ก็รับสั่งพาโลว่าเพราะไม่ได้บวชที่วัดพระแก้ว □

บทที่ ๘

ป้อมรอบพระบรมมหาราชวัง

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าภายในพระบรมมหาราชวังนั้น ได้จัดแบ่งราวกับว่าเป็นเมืองๆหนึ่ง มีตลาดขายของเกือบสารพัดอย่าง วังส่วนที่เรียกว่าฝ่ายในนั้นมีสตรีอยู่เป็นจำนวนมาก หมอสมิทได้เขียนเล่าไว้ในสมัยที่เขาเคยเข้าออกในวังไว้ว่า มีผู้หญิงอยู่เกือบ ๓,๐๐๐ คน ซึ่งนับว่าเป็นจำนวนมากอยู่ การที่มีผู้คนมากนั้น เป็นเพราะข้าราชการฝ่ายในได้ทวีมากขึ้นทุกๆ รัชกาล ไม่มีทางระบายออกและในสมัยโบราณ ก็มีกฎห้ามไม่ให้เจ้านายฝ่ายในออกนอกวังด้วย ผู้คนจึงย่อมมากขึ้นเป็นธรรมดา ซึ่งทำให้เขตพระบรมมหาราชวังคับแคบมากขึ้น

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๓๖๑ ทรงเห็นว่าที่สำหรับข้าราชการฝ่ายในอยู่นั้นคับแคบมากนัก จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดหาที่พระราชทานแลกกับบ้านเสนาบดีบรรดาที่ปลูกอยู่ตามบริเวณใกล้พระบรมมหาราชวังนั้น แล้วสร้างกำแพงขยายเขตพระราชวังออกไปทางด้านใต้ ให้ทำถนนสายหนึ่งคั่นระหว่างวัดพระเชตุพน

กับกำแพงพระราชวังซึ่งเรียกว่าถนนท้ายวัง ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

ในการสร้างกำแพงพระราชวังในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น เข้าใจว่าจะได้สร้างป้อมรอบพระบรมมหาราชวังแต่เพียง ๘ ป้อม เป็นป้อมมุมกำแพงเสีย ๔ ป้อมและเป็นป้อมระหว่างกลางกำแพงเสีย ๔ ป้อมคือด้านละป้อม รูปป้อมที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น เป็นป้อมแปดเหลี่ยม และมีชื่อเรียกคล้องจองกันทั้ง ๘ ป้อมว่า

๑. ป้อมอินทรรังสรรค์
๒. ป้อมขันธ์เขื่อนเพชร
๓. ป้อมเผด็จดัสกร
๔. ป้อมสิงขรขัณฑ์
๕. ป้อมอนันตคีรี
๖. ป้อมมณีปราการ
๗. ป้อมพิศาลสีมา
๘. ป้อมมหาโลหะ

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับเรื่องป้อมเหล่านี้ไว้ว่า เมื่อขยายเขตพระราชวังในรัชกาลที่ ๒ เข้าใจว่ารื้อป้อมมณีปราการเดิม ซึ่งอยู่ย่านกลางข้างด้านใต้ออกมาสร้างตามแนวกำแพงที่ขยายใหม่ และสร้างป้อมมุมพระบรมมหาราชวังด้านใต้ขึ้น แล้วจึงจัดระเบียบชื่อป้อมเสียใหม่ เอาชื่อป้อมมณีปราการเดิมมาเป็นชื่อป้อมมุม ป้อมย่านกลางด้านใต้ซึ่งสร้างใหม่ให้ชื่อว่า ป้อมพิศาลสีมา เอาชื่อป้อมภูผาสุทัศน์มาใช้เป็นชื่อป้อมมุมด้านตะวันตกเฉียงใต้ที่สร้างใหม่ เปลี่ยนชื่อป้อมพิศาลสีมาเดิมเป็นป้อมสัตตบรรพต

แก้ไขป้อมย่านกลางด้านตะวันตกเป็น ๒ ป้อม อยู่สองข้างประตูฉนวน ชื่อป้อมโสพศศิลา และป้อมมหาโลหะ รูปป้อมที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๒ นี้เปลี่ยนจากป้อมแปดเหลี่ยม มาทำเป็นรูปป้อมหอรบ อย่างที่เห็นทุกวันนี้

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้โปรดให้สร้างป้อมรอบพระราชวังเพิ่มเติมขึ้นอีก ๓ ป้อม และได้พระราชทานชื่อแทรกให้คล้องจองกับของเดิม คือป้อมสัญจรใจวิง อยู่ตรงด้านถนนบำรุงเมืองระหว่างป้อมเผด็จดัสกรกับป้อมสิงขรขัณฑ์ และป้อมขยันยิงยุทธ อยู่ริมพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ข้างด้านใต้ต่อจากป้อมอนันตคีรี

เมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ ได้กะจะสร้างปราสาทบนกำแพงพระนครข้างด้านตะวันตกตรงประตูรัตนพิศาล สำหรับทอดพระเนตรพยุหเสนากระบวนเรือ เรียกว่าพระที่นั่งทัศนานิกรแต่ไม่ไดสร้างให้ตลอด ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นป้อมเรียกว่าป้อมทัศนานิกร ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ เมื่อทำถนนใหญ่นอกกำแพงด้านตะวันตก เห็นว่าป้อมอินทรรังสรรค์ที่มุมกำแพงด้านตะวันตกเฉียงเหนือกับป้อมสัตตบรรพต ซึ่งอยู่ท้ายสนมด้านตะวันตกเป็นป้อมที่กีดขวางแนวถนนจึงรื้อเสียทั้งสองป้อม

นามป้อมที่กล่าวมานี้ยังไม่ครบทั้งหมด เพื่อให้ท่านผู้อ่านได้ทราบชื่อป้อมทั้งหมดเรียงตามลำดับคล้องจองกัน จึงจะกล่าวซ้ำอีกครั้งหนึ่งดังนี้

๑. ป้อมอินทรรังสรรค์ อยู่มุมกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านตะวันตกข้างเหนือ ตรงท่าพระ

๒. ป้อมขันธ์เขื่อนเพชร อยู่ทางด้านเหนือต่อประตูวิเศษไชยศรีไปทางตะวันออก

๓. ป้อมเผด็จดัสกร อยู่มุมกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านตะวันออกข้างเหนือ คือด้านตรงกับศาลเจ้าพ่อหลักเมืองนั่นเอง ป้อมนี้เมื่อก่อนเป็น

ที่ปักเสาธงใหญ่ (ดูรูป) เสาธงนี้ เดิมทีเดียวปักอยู่ที่สนามหน้าหอรัษฎากรพิพัฒน์ หรือที่เป็นกรมบัญชีกลางเดี๋ยวนี้ เป็นเสาธงใหญ่ชักธงมหาไพชยนต์ธวัช ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นว่า เอาธงแผ่นดินไปไว้ที่สนามในวังเช่นนั้นเป็นที่ลับตาคน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายมาตั้งบนป้อมเผด็จดัสกร เพราะเป็นป้อมมุมกำแพงพระบรมมหาราชวัง มีถนนหลายสายผ่านดูเป็นสง่าดีกว่า เสาธงที่ป้อมเผด็จดัสกรนี้ใช้โครงเหล็กแข็งแรง เวลาเช้า ๘.๐๐ น. ก็ชักธงขึ้นเวลา ๑๘.๐๐ น. ก็ชักธงลงมีแตรเป่าแสดงความเคารพทั้งเช้าและเย็น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ มีเรือสินค้าต่างชาติเข้ามามาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเสาธงจากป้อมเผด็จดัสกรไปไว้ที่ปากคลองสาน ซึ่งยังอยู่จนบัดนี้

๔. ป้อมสัญจรใจวิง คือป้อมที่สร้างแทรกขึ้นในรัชกาลที่ ๔ อยู่ด้านตะวันออกตรงถนนบำรุงเมือง ด้านใต้พระที่นั่งไชยชุมพล

๕. ป้อมสิงขรขันธ์ อยู่ด้านตะวันออกด้านใต้ประตูสวัสดิโสภาตรงกับวังสราญรมย์

๖. ป้อมขยันยิงยุทธ สร้างแทรกในสมัยรัชกาลที่ ๔

๗. ป้อมฤทธิรุดโรมรัน สร้างแทรกในสมัยรัชกาลที่ ๔

๘. ป้อมอนันตคีรี อยู่ใต้ประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์ เหนือมุมกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านตะวันออกข้างใต้

๙. ป้อมมณีปราการ อยู่มุมกำแพงด้านตะวันออกข้างใต้

๑๐. ป้อมพิศาลสีมา อยู่บนกำแพงด้านใต้ตรงวัดพระเชตุพน ระหว่างประตูวิจิตรบรรจงและประตูอนงคารักษ์

๑๑. ป้อมภูผาสุทัศน์ อยู่บนกำแพงด้านใต้ทิศตะวันตก

๑๒. ป้อมสัตตบรรพต อยู่มุมกำแพงด้านตะวันตกข้างใต้ริมประตูพิทักษ์บวร

๑๓. ป้อมโสฬศศิลา อยู่บนกำแพงด้านตะวันตก ใต้ประตูอุดม-สุดารักษ์

๑๔. ป้อมมหาโลหะ อยู่บนกำแพงด้านตะวันตกเหนือประตูอุดม-สุดารักษ์

๑๕. ป้อมทัศนานิกร ที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เคยใช้เป็นที่ยิงปืนเที่ยง[๑]

๑๖. ป้อมพรหมอำนวยศิลป์ อยู่ริมน้ำเหนือท่าราชวรดิฐ รื้อแล้ว

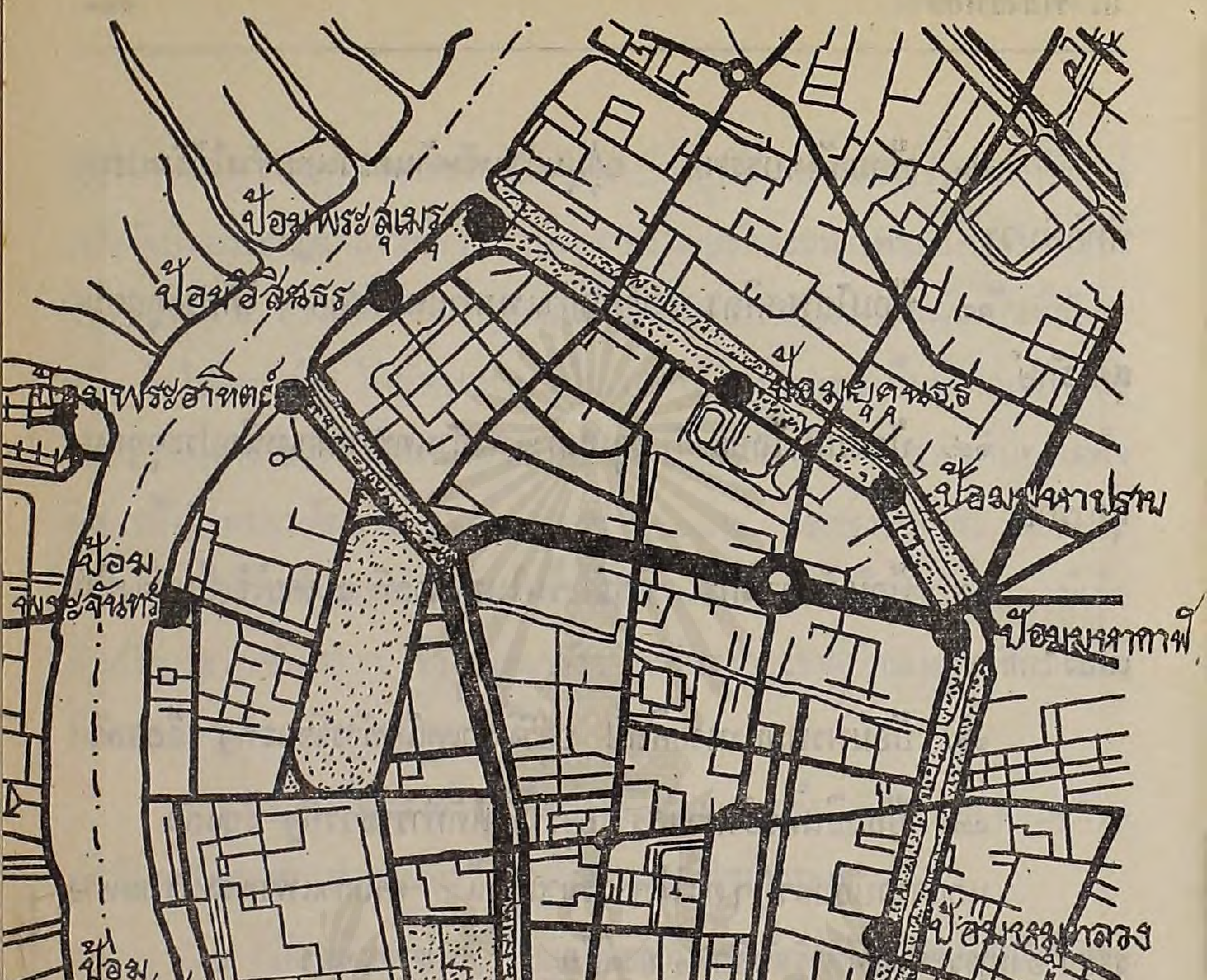
๑๗. ป้อมอินทรอำนวยศร อยู่ริมน้ำใต้ท่าราชวรดิฐ รื้อแล้ว

นอกจากป้อมต่าง ๆ ดังได้กล่าวมาแล้วนี้ ตามกำแพงพระบรมมหาราชวังยังมีพระที่นั่งที่น่ารู้จักอีก ๒ องค์คือ

๑. พระที่นั่งไชยชุมพล เป็นพระที่นั่งองค์เล็ก รัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างขึ้นบนกำแพงพระราชวังตรงหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และที่ทรง-พระราชทานนามว่าพระที่นั่งไชยชุมพลนั้น ก็เพื่อให้คล้องจองกับ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย นั่นเอง

๒. พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เป็นพระที่นั่งที่ตั้งอยู่บนกำแพงพระ-บรมมหาราชวังด้านตะวันออกถนนสนามไชย คือด้านเดียวกับพระที่นั่งไชย-ชุมพลแต่อยู่ถัดไปทางวัดพระเชตุพน เป็นที่สำหรับเสด็จออกประทับทอดพระ-เนตรพระราชพิธีอันมีกระบวนแห่ต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงใช้เป็นที่

๑ ดูเรื่อง "ตำนานการยิงปืนเที่ยง" ในหนังสือ "เกร็ดโบราณคดีประเพณีไทย" ของ ส. พลายน้อย

.แผนที่แสดงที่ตั้งป้อม ตามแนวกำแพงพระนคร

พระที่นั่งไชยชุมพล ตั้งอยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวัง
ด้านตะวันออก หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

รับฎีกาจากราษฎรด้วยเพราะมีแจ้งอยู่ในประกาศฉบับหนึ่งว่า "ก็ให้ทำฎีการ้องทุกข์ถวายเมื่อเวลาเสด็จออกพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ก็ได้"

เมื่อได้กล่าวถึงนามป้อมต่าง ๆ ตามกำแพงพระบรมมหาราชวังแล้ว ก็จะขอกล่าวถึงนามป้อมต่างๆตามกำแพงพระนครชั้นนอกไว้เสียด้วย ป้อมต่างๆ เหล่านี้ส่วนมากได้รื้อไปหมดแล้ว แต่เพื่อรักษาตำนานไว้จะได้กล่าวชื่อไว้ทั้งหมดคือ

๑. ป้อมพระสุเมรุ เป็นป้อมอยู่มุมกำแพงด้านตะวันตกข้างเหนือ ใต้ปากคลองบางลำพูบน คือเขตโรงพิมพ์วัดสังเวชของคุรุสภาเดี๋ยวนี้ ป้อมนี้ยังอยู่บริบูรณ์ป้อมนี้นับว่าเป็นป้อมสำคัญมากแห่งหนึ่ง ใกล้ ๆ กับป้อมนี้เป็นวังของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา[๑] ยังมีประตูวังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ (อยู่ตรงข้ามโรงพิมพ์วัดสังเวช) การที่สร้างวังขึ้นตรงนี้ ก็เพื่อเป็นประโยชน์ในการรักษาพระนครทางด้านนี้นั่นเอง

๒. ป้อมยุคุนธร เป็นป้อมอยู่บนกำแพงเมืองด้านเหนือ คืออยู่เหนือวัดบวรนิเวศ

๓. ป้อมมหาปราบ อยู่บนกำแพงเมืองด้านเหนือ ระหว่างสะพานเฉลิมวันชาติกับสะพานผ่านฟ้าลีลาศ

๔. ป้อมมหากาฬ อยู่บนกำแพงด้านตะวันออกใต้ประตูพฤฒิบาศ หรือสะพานผ่านฟ้าลีลาศ ตรงกับโรงภาพยนตร์ศาลาเฉลิมไทยเดี๋ยวนี้

๕. ป้อมหมูทลวง อยู่ด้านตะวันออก ตรงหน้าเรือนจำถนนมหาไชย

๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา มีพระนามเดิมว่า ลา เป็นพระโอรสพระองค์น้อย ในสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก (ทองดี)

๖. ป้อมเสือทยาน อยู่ด้านตะวันออกเหนือประตูสามยอดหรือเหนือสะพานเหล็กบน กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ทูลเกล้าฯ ถวายขอพระราชานุญาตรื้อเอาไปถมทางรถไฟ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๖

๗. ป้อมมหาไชย อยู่ด้านตะวันออก หน้าวังบูรพาภิรมย์คือหน้าโรงภาพยนตร์แกรนด์เดี๋ยวนี้

๘. ป้อมจักรเพชร อยู่ด้านใต้เหนือปากคลองรอบกรุงหรือคลองโอ่งอ่างตรงป้อมนี้ได้โปรดให้สร้างวังเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระโอรสพระองค์ใหญ่ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ พระพี่นางพระองค์น้อย ตรงที่ใต้วัดเลียบหรือวัดราชบูรณะ เพราะป้อมนี้เป็นป้อมสำคัญที่จะรักษาพระนครด้านใต้ เช่นเดียวกับป้อมพระสุเมรุซึ่งรักษาพระนครด้านเหนือ

๙. ป้อมผีเสื้อ อยู่ด้านใต้ ตรงใต้ปากคลองตลาด

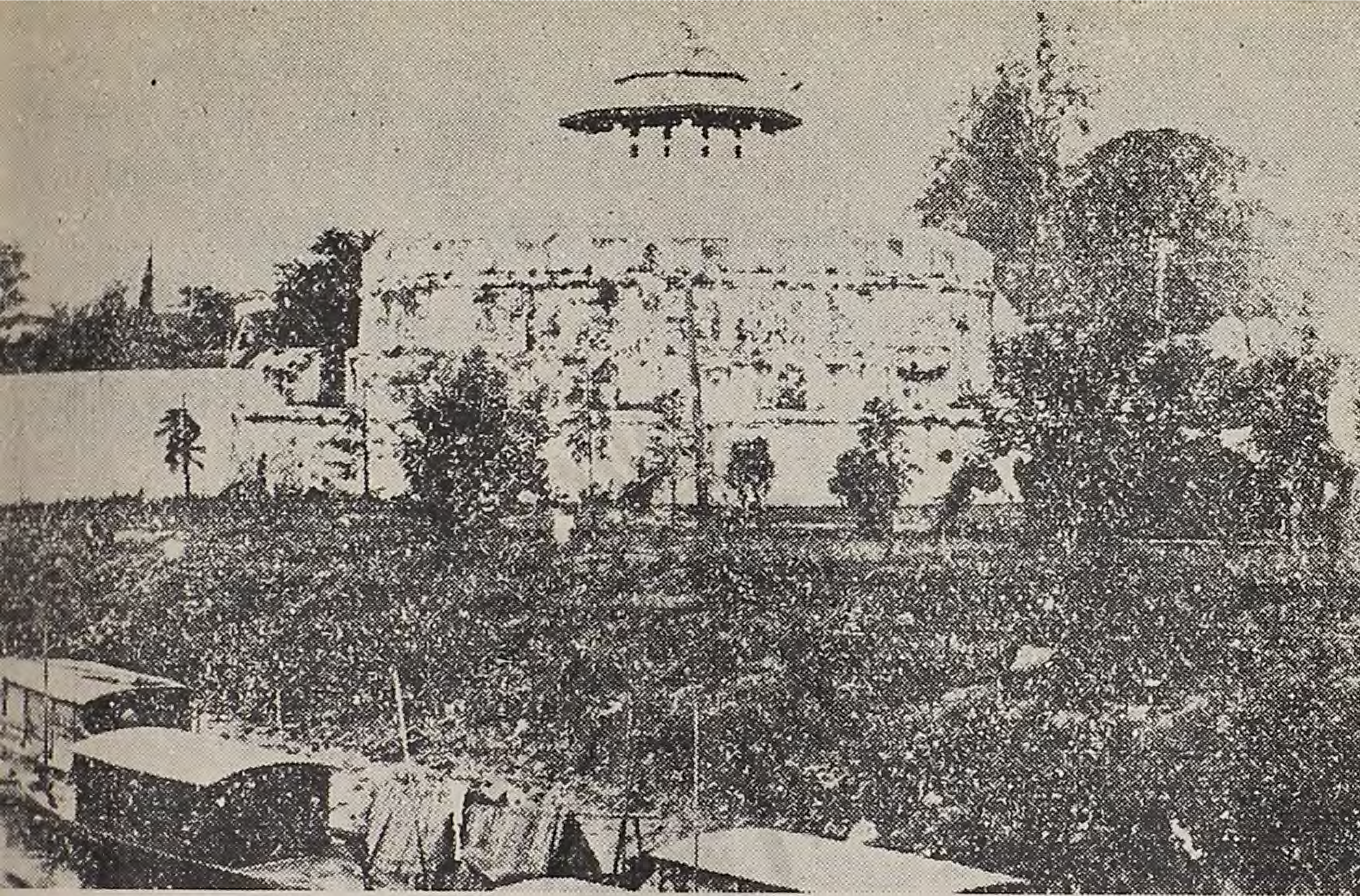
๑๐. ป้อมมหาฤกษ์ อยู่ด้านใต้ เหนือปากคลองตลาดขึ้นไป บริเวณ ร.ร. ราชินีเดี๋ยวนี้

๑๑. ป้อมมหายักษ์ อยู่ด้านตะวันตก ตรงวัดพระเชตุพน

๑๒. ป้อมพระจันทร์ อยู่ด้านตะวันตกริมท่าพระจันทร์มุมวัดมหาธาตุข้างเหนือ ตรงข้ามกับโรงพยาบาลศิริราช

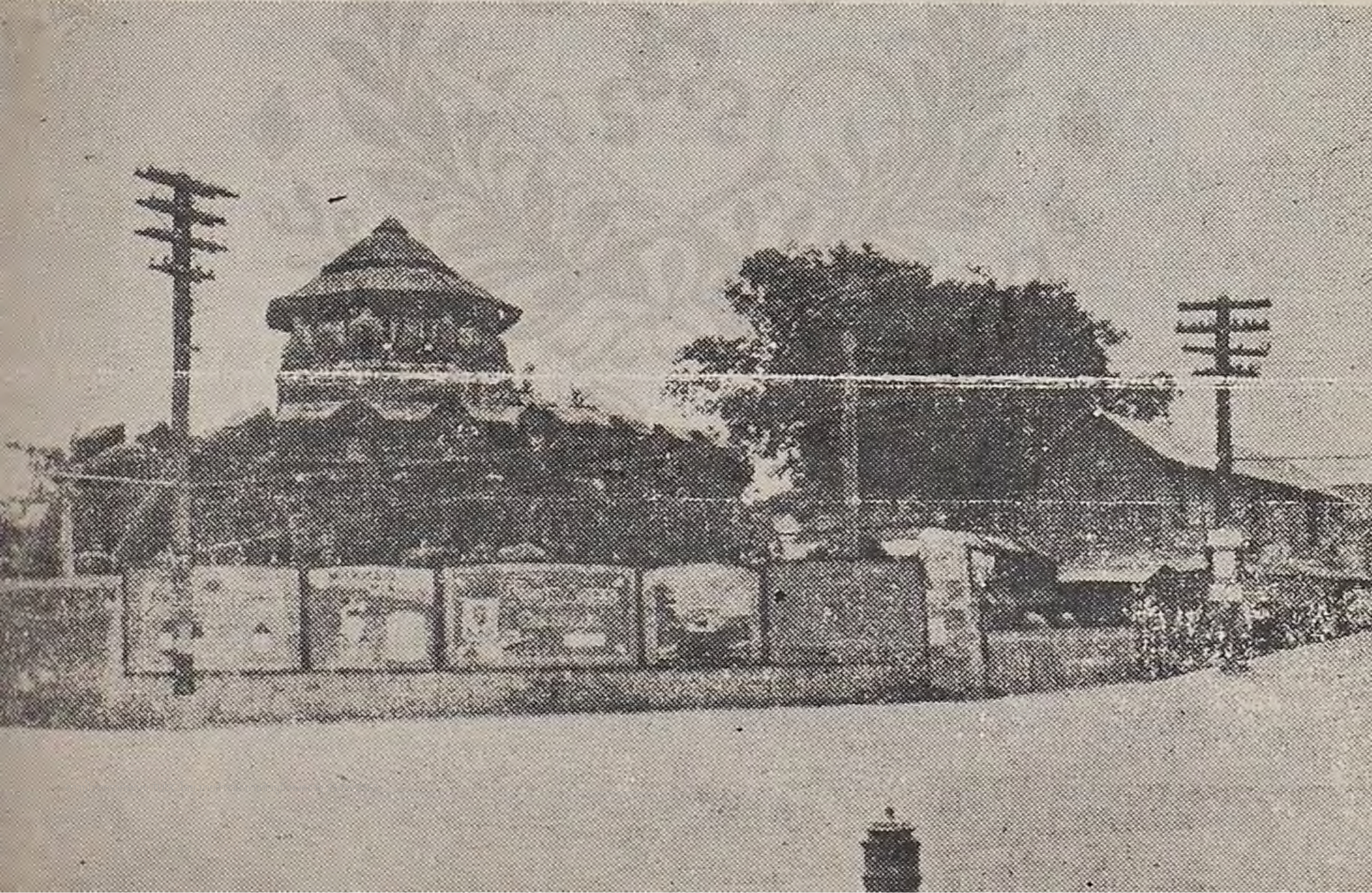
๑๓. ป้อมพระอาทิตย์ อยู่ด้านตะวันตกมุมพระราชวังบวรหรือพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เยื้องปากคลองบางกอกน้อย

๑๔. ป้อมอิสินธร อยู่ด้านตะวันตก ถนนพระอาทิตย์ ระหว่างป้อมพระสุเมรุกับป้อมพระอาทิตย์

ป้อมมหากาฬสมัยรัชกาลที่ ๕

ป้อมมหาชัย

ป้อมทั้ง ๑๔ ป้อมนี้ได้สร้างรายล้อมตามแนวคลองรอบกรุง และด้านแม่น้ำเจ้าพระยา ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-อยู่หัวทรงพระราชดำริว่า

"แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อสร้างกรุงเทพพระมหานครอมรรัตนโกสินทร์ขึ้นนั้น ได้ขอแรงลาวเขมรเมืองประเทศราช มาขุดคลองในกำแพงและนอกกำแพงพระนครจนแล้ว ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า-นภาลัยก็โปรดฯ ให้จ้างจีนขุดคลองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์ตำบล ๑ ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้จ้างจีนขุดคลองทุ่งแสนแสบ ตลอดถึงบางขนากออกแม่น้ำเมืองฉะเชิงเทราตำบล ๑ ขุดที่บางจะเกรงลัดออกแม่น้ำเหนือเมืองนครเขื่อนขันธ์ใต้ปากคลองสำโรงตำบล ๑ พระบาทสมเด็จฯ พระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๓ พระองค์ ก็ได้ทรงขุดคลองให้ราษฎรได้ไปมาโดยสะดวกใจ ทุกวันนี้บ้านเมืองเจริญขึ้นผู้คนก็มากกว่าเมื่อแรกสร้างกรุงหลายเท่า ควรที่จะขยายพระนครออกไปให้ใหญ่กว้างอีกชั้นหนึ่ง จึงโปรดฯ ให้ พณฯ หัวเจ้าท่านท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กองเจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นกงษีจ้างจีนขุดคลองคูพระนครออกไปอีกชั้นหนึ่ง ปากคลองข้างทิศใต้ออกไปริมวัดแก้วฟ้า ปากคลองข้างทิศเหนือออกไปริมวัดเทวราชกุญชร"

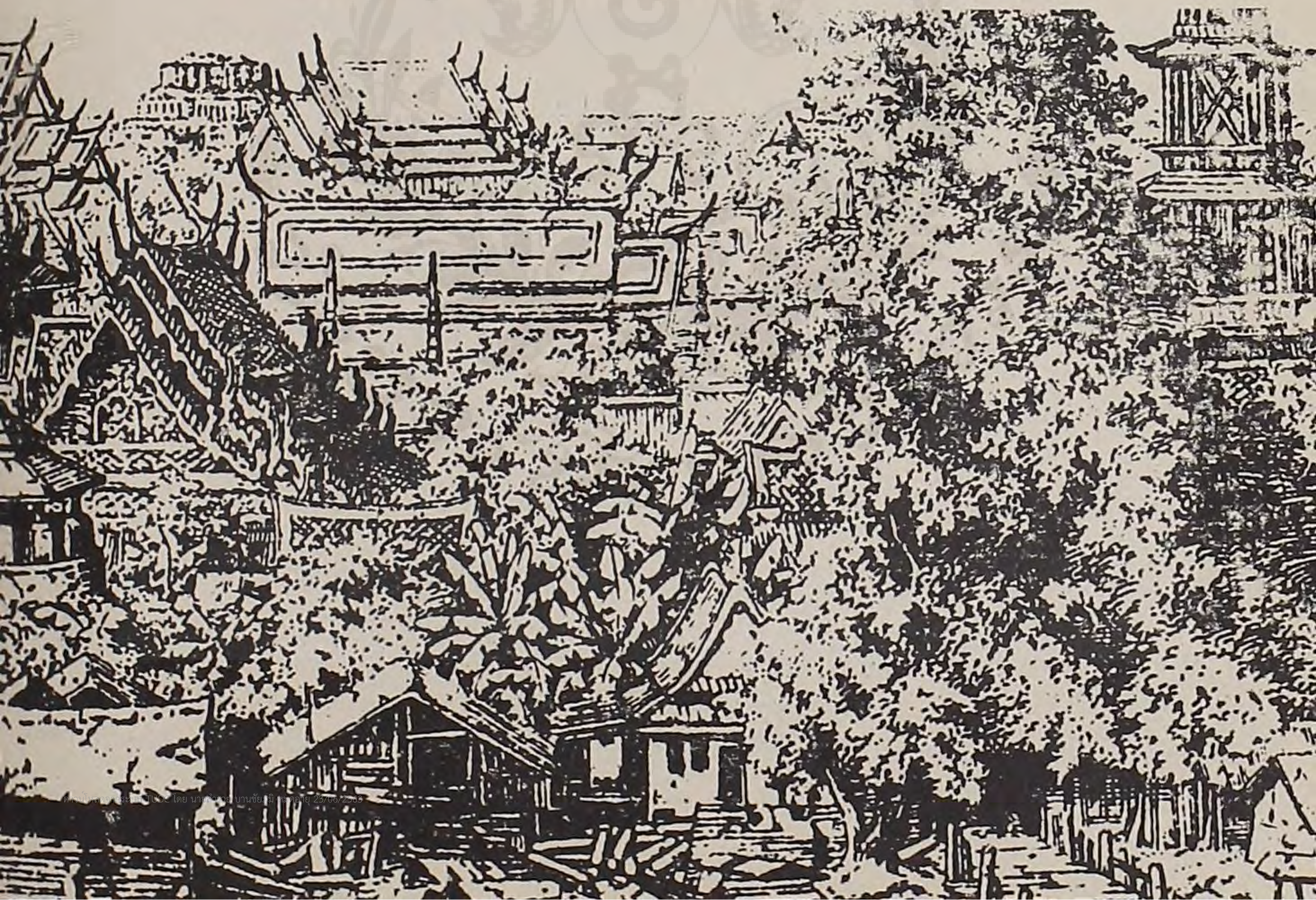
คลองนี้ได้ลงมือขุดเมื่อวันเสาร์ที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๔ ขุดอยู่ ๑๐ เดือน จนสำเร็จเมื่อวันเสาร์ที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๓๙๕ ได้คลองกว้าง ๑๐ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๑๓๗ เส้น ๑๐ วา คิดค่าขุดเส้นละ ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง คิดรวมค่าคลองค่าไม้แล้วเป็นเงิน ๓๙๑ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ๑ บาท ๑ เฟื้อง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานชื่อว่าคลองผดุงกรุงเกษม

เมื่อได้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๓ พระองค์ก็ได้ทรงกระทำการบ้านเมืองต่างๆ มาทุกพระองค์ ก็การป้อมปืกกาก็จะเป็นที่ป้องกันข้าศึกศัตรูซึ่งจะมาเบียดเบียนพระนคร อันเป็นที่ตั้งแห่งพุทธศาสนาและรักษาพุทธจักรอาณาจักรสมณพราหมณาจารย์ และญาติวงศ์ข้าราชการ ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งสิ้น ครั้งนี้ไพร่บ้านพลเมืองก็สมบูรณ์มั่งคั่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ตึกกว้านบ้านเรือนข้าราชการและราษฎรแผ่พ่านออกอยู่นอกพระนครโดยมาก ป้อมปืกกาที่เมืองสมุทรปราการและเมืองนครเขื่อนขันธ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระบรมมหากษัตราธิราชเจ้าโปรดฯ ให้สร้างไว้มั่นคงเป็นชั้นหนึ่งสองชั้นอยู่แล้ว แต่ที่กรุงเทพฯมหานครยังหาเป็นที่มั่นคงที่จะสู้รบข้าศึกศัตรูอันจะเกิดขึ้นในชั้นในไม่ ในทางลำน้ำจะขึ้นล่องไปมาก็อยู่ในฝั่งตะวันออกทั้งเหนือน้ำใต้น้ำ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ขุดคลองเป็นคูออกไปอีกชั้นหนึ่ง แล้วจะทำป้อมก่อกำแพงขึ้นด้านตะวันออกให้มั่นคงกับทางลำน้ำจะขึ้นมากรุงเทพมหานคร จะให้ทำป้อมขึ้นอีกฟากละป้อม โดยหวังพระราชหฤทัยว่า มีข้าศึกสงครามจะได้เป็นที่อุ่นใจแก่ไพร่บ้านพลเมืองซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงพระนคร กับประการหนึ่งลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขาย

การแสดงโขนละครสมัยก่อน

ป้อมมหายักษ์ ริมน้ำบริเวณวัดพระเชตุพนฯ

เห็นบ้านเมืองป้อมคูมั่นคงก็จะไม่เป็นที่หมิ่นประมาทได้ การซึ่งทำป้อมทำกำแพง พระบาทสมเด็จ ฯ พระบรมมหากษัตราธิราชเจ้าแต่ก่อนนี้ ก็ได้ขอแรงไพร่สมกำลังข้าเจ้าบ่าวข้าราชการมาปักหน้าที่ให้นายกำกับทำทุกครั้ง ก็การครั้งนี้จะปักหน้าที่ให้นายทำเหมือนแต่ก่อนไม่ได้ จะต้องขอแรงให้ทำปีหนึ่งคนละเดือนเสมอไปกว่าการจะแล้วเสร็จ ให้กรมพระสุรัสวดีจ่ายตัวเลขไปส่งต่อพณฯ หัวเจ้าท่าน ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์* ว่าที่สมุหพระกลาโหม จะได้มอบให้นายงานกรมพระกลาโหมได้ลงมือทำการ ณ วันอาทิตย์ที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๕ คือในวันรุ่งขึ้นหลังจากขุดคลองเสร็จนั้นเอง

จำนวนป้อมที่ตั้งเรียงรายอยู่ชั้นนอกรอบคลองผดุงกรุงเกษมและฝั่งตะวันตก มีทั้งหมด ๗ ป้อมด้วยกันคือ

๑. ป้อมป้องปัจจามิตร อยู่ฝั่งตะวันตกริมปากคลองสาน

๒. ป้อมปิดปัจจนึก อยู่ฝั่งตะวันออกริมปากคลองผดุงกรุงเกษมข้างใต้

๓. ป้อมผลาญศัตรูราบ อยู่ใต้วัดเทพศิรินทราวาศ หรือบริเวณริมวัดพลับพลาไชย

๔. ป้อมปราบศัตรูพ่าย อยู่ใต้ตลาดนางเลิ้ง ตรงหมู่บ้านญวนข้าม

๕. ป้อมทำลายแรงปรปักษ์ อยู่เหนือวัดโสมนัสวิหาร เข้าใจว่าจะรื้อเมื่อทำถนนราชดำเนิน เมื่อพ.ศ. ๒๔๔๒ เพราะมีกล่าวถึงในพระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ ฉบับลงวันที่ ๑๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๘ ตอนหนึ่งว่า

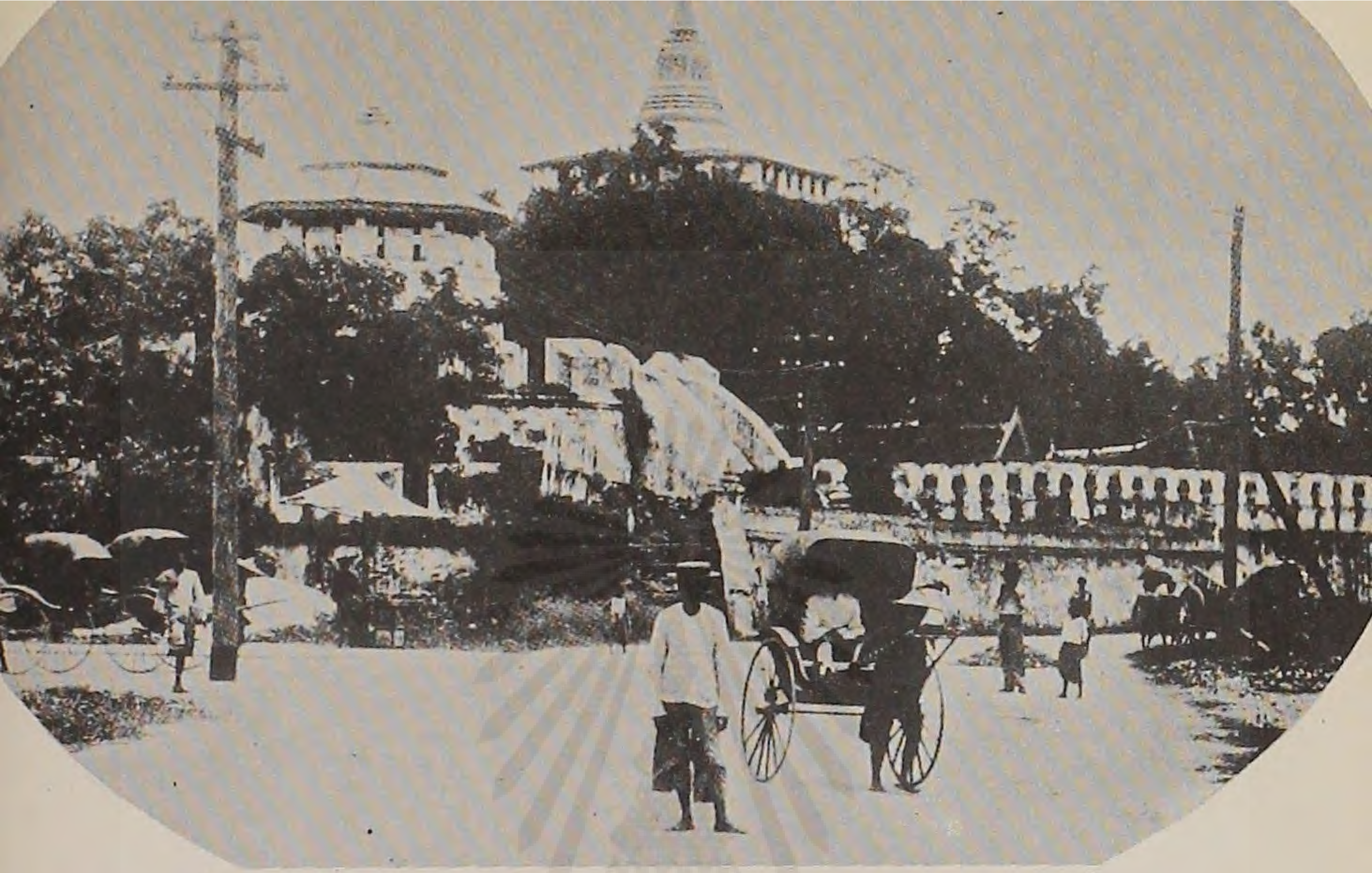
* เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งเป็นสมเด็จเจ้าพระยาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖

"อนึ่ง ป้อมทำลายแรงปรปักษ์ ซึ่งถูกถนนราชดำเนิน อิฐจะต้องรื้อนั้นเป็นของเรา สำหรับที่จะเอามาใช้การในสวนดุสิต ควรจะรื้อเอาได้แล้ว"

๖. ป้อมหักกำลังดัสกร อยู่ปากคลองผดุงกรุงเกษม ข้างเหนือ

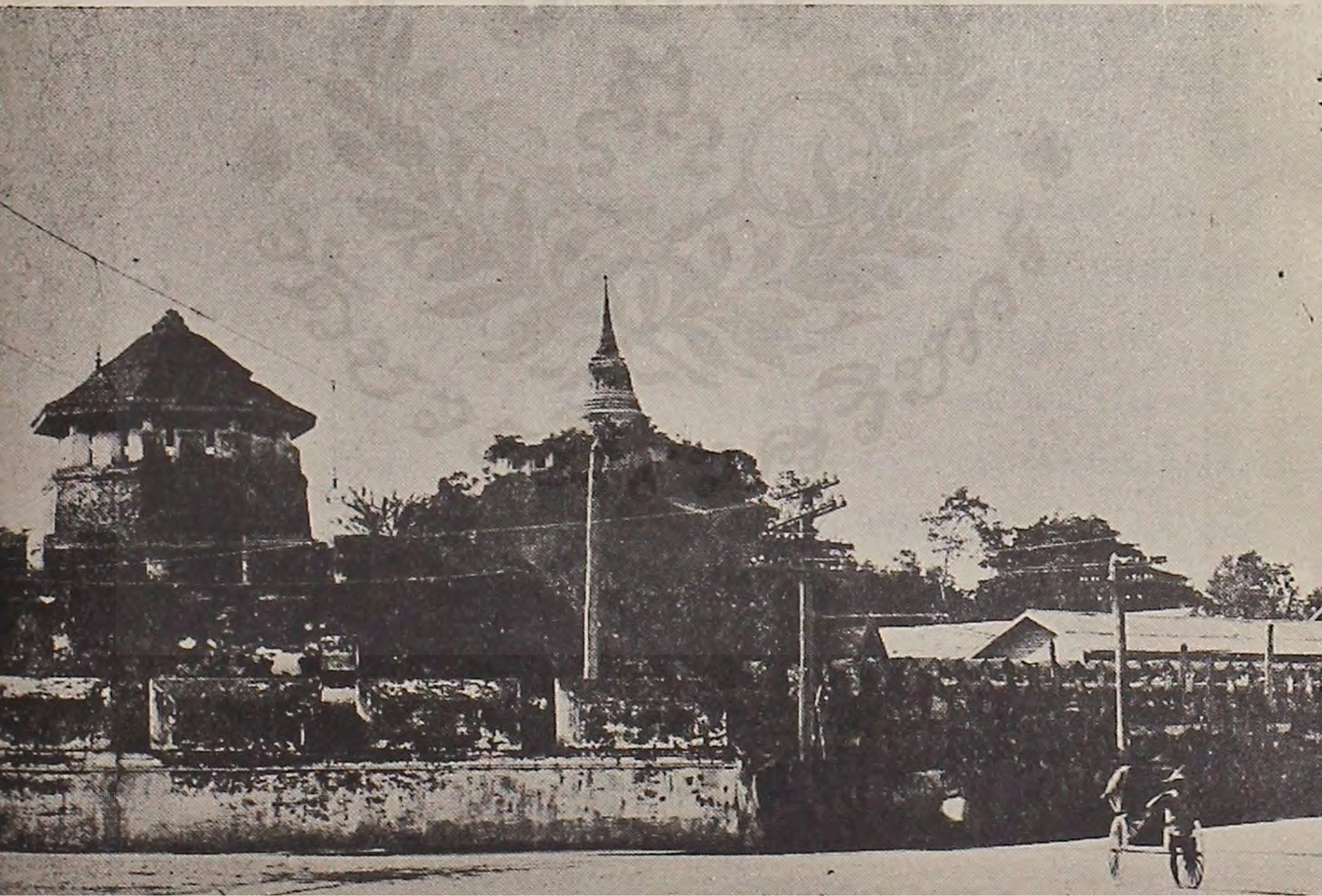
๗. ป้อมวิไชยประสิทธิ์ อยู่ฝั่งตะวันตก ปากคลองบางกอกใหญ่ หรือคลองบางหลวง ซึ่งได้เล่ารายละเอียดไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยบางกอกเก่า และสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ข้างต้น

ป้อมต่างๆเหล่านี้ส่วนมากเหลือแต่ชื่อ เพราะได้รื้อเอาไปทำประโยชน์อย่างอื่นบ้าง เอาสถานที่สร้างอาคารตึกแถวบ้าง ทำถนนบ้างคงเหลือแต่เฉพาะในกรุงเทพฯ นี้เพียง ๒ แห่ง คือ ป้อมพระสุเมรุกับป้อมมหากาฬ ซึ่งได้ทำการซ่อมแซมปฏิสังขรณ์เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๐๒ และป้อมวิไชยประสิทธิ์ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ฝั่งธนบุรีอีกป้อมหนึ่งเท่านั้น □

ป้อมมหากาฬ บริเวณหน้าศาลาเฉลิมไทยสมัยรัชกาลที่ ๕

ป้อมมหากาฬ และกำแพงพระนคร ในพระนคร

บทที่ ๙

พระราชวังหลัง

ในบทก่อนๆได้กล่าวถึงพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวรสถานมงคลมาแล้ว จึงสมควรที่จะกล่าวถึงพระราชวังหลังไว้ด้วย เพื่อให้ครบทั้งสามวัง เรื่องเกี่ยวกับชื่อที่เรียกวังนี้ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ว่า ชื่อที่เรียกวังหน้าก็ดี วังหลังก็ดี เรียกตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า ที่กรุงเก่านั้น วังจันทรเกษมอันเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราชอยู่ทางข้างด้านหน้าพระราชวังหลวงจึงเรียกกันว่า วังหน้า วังสวนหลวง (เป็นที่ทำการของหน่วยทหาร สพย. และโรงงานสุราบัดนี้) อยู่ข้างด้านหลังพระราชวังหลวง จึงเรียกกันว่าวังหลัง เรียกกันมาก่อนมีกรมพระราชวังหลัง ครั้นสถาปนากรมพระราชวังหลังขึ้นเมื่อรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา จึงขนานนามกรมว่า "กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข" ในกรุงเทพฯ นี้พระราชวังบวรสถาน-มงคลยังอยู่ข้างด้านหน้าพระราชวังหลวง เรียกว่า 'วังหน้า' ก็ถูกตามแผนที่ แต่พระราชวังหลังนั้นผิดทิศห่างไกล ที่เรียกว่า

'วังหลัง' จึงคงหมายความแต่ว่า เป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขเท่านั้น

ในหนังสือตำนานวังเก่าได้เล่าต่อไปอีกว่า พระราชวังหลังในสมัยกรุงเทพฯ นั้นสร้างที่ตำบลสวนลิ้นจี่ (คือตรงที่ตั้งโรงพยาบาลศิริราชบัดนี้) ตั้งแต่กรมพระราชวังหลังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ด้วยที่ตรงนั้นมีป้อมปราการเป็นมุมเมืองมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี จึงเป็นที่สำคัญสำหรับป้องกันพระนครทางฝั่งตะวันตก มาสถาปนาเป็นพระราชวังหลังต่อชั้นหลัง แต่จะก่อสร้างแปลกกว่าวังเจ้านายต่างกรมอย่างใดบ้าง ไม่ปรากฏสิ่งสำคัญเหลืออยู่ สืบก็ไม่ได้ความ

อนึ่ง ที่ซึ่งสร้างพระราชวังหลังนั้น บางทีจะสร้างตรงที่พระนิเวศน์เดิมของกรมพระราชวังหลัง ครั้งทรงปฏิบัติราชการกรุงธนบุรีก็เป็นได้ ด้วยกล่าวกันมาว่า เมื่อครั้งกรุงธนบุรีนั้น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดีพระพี่นางพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตั้งพระนิเวศน์สถานอยู่ที่ตำบลสวนมังคุด แล้วทรงสร้างสวนลิ้นจี่นั้นขึ้น สมเด็จพระพี่นางพระองค์นั้น มีพระโอรสทรงปฏิบัติราชการครั้งกรุงธนบุรีถึง ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ (คือกรมพระราชวังหลัง) ได้เป็นพระยาสุริยอภัย พระองค์กลาง (คือกรมหลวงธิเบศร์บดินทร์) ได้เป็นพระอภัยสุริยา พระองค์น้อย (คือกรมหลวงนรินทร์รณเรศร์) ได้เป็นหลวงฤทธิ์นายเวร มหาดเล็ก บางทีจะทรงโอนสวนลิ้นจี่ประทานกรมพระราชวังหลัง ซึ่งเป็นพระโอรสผู้ใหญ่ให้ตั้งนิเวศน์สถาน เพราะฉะนั้นจึงปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อเกิดจลาจลในกรุงธนบุรี ครั้งพระยาสรรค์เข้ามาตีพระนคร กรมพระราชวังหลังยกกองทัพเข้ามาจากเมืองนครราชสีมา มาตั้งอยู่ที่ "พระนิเวศน์สถานเดิม" พระ-

ยาสรรค์ยุให้เจ้ารามลักษณ์ไปรบกับกรมพระราชวังหลัง กองทัพเจ้ารามลักษณ์ไปตั้งอยู่ที่บ้านปูน และวางคนรายโอบขึ้นไปจดวัดบางว้าน้อย แล้วเอาไฟเผาบ้านเรือนราษฎรขึ้นไปแต่ข้างใต้ หมายจะให้ไหม้พระนิเวศน์สถานของกรมพระราชวังหลัง ตามความดังที่ปรากฏนี้บ่งว่า ขณะนั้นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดีประทับที่สวนมังคุด กรมพระราชวังหลังเสด็จอยู่ที่สวนลิ้นจี่ ตั้งค่ายรักษาทั้ง ๒ แห่ง หรือชักแนวค่ายตลอดถึงกัน ด้วยพระนิเวศน์สถานทั้ง ๒ แห่งเกือบจะต่อติดไม่ห่างกัน

ต่อมาถึงตอนปลายรัชกาลที่ ๑ เมื่อกรมพระราชวังหลังทิวงคตแล้ว (วันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๔๙ พระชันษา ๖๑) ที่พระราชวังหลังแบ่งออกเป็น ๔ วัง คือวังเดิมอันเป็นตอนพระราชมณเฑียรของกรมพระราชวังหลังนั้น พระอรรคชายาซึ่งเรียกกันว่า "เจ้าครอกข้างใน" ประทับทรงปกครองเชื้อวงศ์ของกรมพระราชวังหลัง อยู่กับพระองค์เจ้าหญิงกระจับพระองค์เจ้าหญิงจงกล ซึ่งเป็นพระธิดา และพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ ซึ่งเป็นพระโอรสพระองค์น้อย ส่วนพระโอรสซึ่งทรงพระเจริญแล้ว ๓ พระองค์นั้น แบ่งที่วังหลังข้างตอนใต้ลงมา ตั้งวังเป็น ๓ วัง วังเหนือเรียกกันว่า "วังน้อย" เป็นที่ประทับของกรมหลวงเสรีบริรักษ์ ถัดลงมาถึง "วังกลาง" เป็นที่ประทับของกรมหมื่นนเรศร์โยธี ถัดลงมาถึงวังใต้เรียกกันว่า "วังใหญ่" เป็นที่ประทับของกรมหมื่นนราเทเวศร์ เจ้าข้างในและต่างกรมในพระราชวังหลังทั้ง ๓ พระองค์ เสด็จอยู่มาจนรัชกาลที่ ๓ แต่พระองค์เจ้าปฐมวงศ์นั้นทรงผนวชอยู่วัดระฆังตลอดมาจนสิ้นพระชนมายุในรัชกาลที่ ๓ สุนทรภู่กวีเอกของไทยก็เคยเป็นมหาดเล็กของพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ และอยู่วังหลังจนได้นางจันสาวชาววัง

มาเป็นภรรยา วังหลังจึงนับว่าเป็นถิ่นที่พักพิงของกวีเอกในระยะเริ่มแรกที่จะมีชื่อเสียงอีกด้วย

บริเวณที่เป็นวังหลังนี้ นับว่าเป็นจุดเริ่มแรกของความเจริญในเมืองไทยในสมัยต่อมาได้อีกแห่งหนึ่ง เพราะเป็นที่ให้กำเนิดโรงเรียนสตรี โรงเรียนแรกในเมืองไทย โรงเรียนนี้มีชื่อว่า โรงเรียนสตรีแฮเรียต เอ็ม เฮ้าส์ (Harriet M. House School for Girls) เพราะดอกเตอร์เฮ้าส์และนางแฮเรียต ผู้ภรรยาได้มีส่วนสำคัญในการจัดสร้างดูแลโรงเรียนนี้มาก แต่คนไทยรู้จักกันในนามโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง คือเรียกตามตำบลพระราชวังหลังอันเป็นที่ตั้ง ปรากฏตามประวัติว่าในครั้งนั้น คณะสอนศาสนาคริสต์อเมริกันมีความเห็นว่าสตรีหรือเด็กหญิงของไทยควรจะเรียนหนังสือด้วย ไม่ใช่นั่งพับเพียบอยู่กับบ้านแต่อย่างเดียว พวกสตรีอเมริกันจึงเลียบเคียงเข้าไปตามบ้านที่มีลูกสาวหลานสาวแล้วชักชวนให้มาหัดตัดเย็บเสื้อรีดผ้า ทำการฝีมืออะไรไปก่อนพอให้คุ้นๆเสียชั้นหนึ่ง ต่อมาก็หาทางสอนหนังสือไปด้วย แต่ในสมัยนั้นก็รู้สึกว่าจะหาคนสนใจไม่ค่อยได้ พวกที่มาเรียนก็เป็นพวกที่รับจ้างทำงานอยู่กับคณะสอนศาสนานั่นเอง ส่วนมากเป็นคนยากจน ผู้ดีมียศยังไม่ค่อยสนใจ การหานักเรียนมาเรียนในครั้งนั้นถึงต้องง้อกัน บางรายก็ต้องจ้างให้เรียน พวกฝรั่งเอาอกเอาใจกันมาก มีอาหารเลี้ยงด้วย พวกนักเรียนส่วนมากก็ไม่ค่อยสนใจในเรื่องหนังสือเท่าใดนัก มักจะไปสนใจเรื่องเย็บปักถักร้อยเสียหมด ทั้งนี้เห็นจะเป็นเพราะมีฝีมือหรือมีความรู้ในด้านนี้มาจากบ้านบ้างแล้ว และในสมัยนั้นก็ยังถือกันว่าผู้หญิงต้องมีความรู้ทางงานฝีมือ และงานบ้านจึงจะจัดว่าเป็นสตรีที่ดี เป็นแม่บ้านได้เพราะจะต้องทำอะไรด้วยตนเองเสมอ ไม่มีร้านรับจ้างเหมือนอย่างทุกวันนี้

ในตอนแรกดอกเตอร์ และมิสซิสเฮ้าส์ได้จัดการสร้างบ้านสามชั้นหนึ่งหลัง แบ่งชั้นหนึ่งเป็นห้องเรียน อีกชั้นหนึ่งเป็นห้องนอนและที่อยู่สำหรับตนเอง ส่วนครูอยู่ชั้นที่สาม ตามหนังสือของดอกเตอร์เฟลตัสได้บันทึกไว้ว่าโรงเรียนนี้ได้เปิด เมื่อวันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ มีนักเรียนประจำ ๖ คน และนักเรียนไปมา ๑ คน ต่อมากิจการของโรงเรียนนี้เจริญขึ้น มีคนสนใจส่งบุตรหลานเข้าเรียนทวีมากขึ้นทุกปี จนไม่มีที่พอจึงได้ย้ายไปอยู่ที่ใหม่แถวบางกะปิ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ และได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นโรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย ส่วนโรงเรียนวังหลังเดิมนั้นพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ (ในรัชกาลปัจจุบันได้สถาปนาเป็นสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร์ อดุลยเดชวิกรม บรมราชชนก) ได้รับซื้อไปเปลี่ยนแปลงและจัดสร้างอาคารสำหรับพักนักเรียนพยาบาล เพราะมีอาณาเขตติดต่อกับโรงพยาบาลศิริราช

ไหนๆก็ได้กล่าวถึงโรงพยาบาลศิริราชแล้ว จะขอเล่าเรื่องย่อๆพอให้รู้รวมไว้ด้วย โรงศิริราชพยาบาลหรือที่เรียกกันในสมัยก่อนโน้นว่า โรงพยาบาลวังหลัง ได้มีกำเนิดเกิดขึ้นด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงพระราชดำริเห็นความทุกข์ยากของราษฎรในคราวที่เจ็บไข้ได้ป่วย ก็ไม่มีกำลังทรัพย์พอที่จะเยียวยารักษาตัวได้ สมควรที่จะมีสถานพยาบาลขึ้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะกรรมการจัดการโรงพยาบาลขึ้นเมื่อวันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๙ และได้พระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นเงิน ๑๖,๐๐๐ บาท เพื่อก่อสร้างโรงเรือนขึ้นตามความจำเป็นในบริเวณวังหลังเดิม ครั้นเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๐ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ได้ประชวรพระโรคบิดสิ้นพระชนม์ลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเห็นความทรมานของพระ

เจ้าลูกยาเธอ ก็ทรงเล็งเห็นถึงความลำบากของคนยากจนที่ไม่มีหมอรักษามากยิ่งขึ้น ได้ทรงพระราชดำริจะประกอบการกุศลเป็นการใหญ่ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดสร้างพระเมรุสำหรับถวายพระเพลิงพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าศิริราชฯ เป็นพิเศษ โดยให้ออกแบบเป็นโรงเรือนสำหรับที่จะใช้ในโรงพยาบาลได้ และสร้างด้วยเครื่องไม้จริงทั้งหมดเมื่อเสร็จการพระเมรุแล้วก็ให้รื้อมาก่อสร้างในโรงพยาบาล เมื่อการก่อสร้างเสร็จลงได้พระราชทานนามว่า "โรงศิริราชพยาบาล" เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงพระราชโอรส และได้ประกาศเปิดให้การสงเคราะห์แก่ประชาชนทั่วไป เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นต้นมา*

ดังนี้จะเห็นว่าความเจริญเรื่องการศึกษาของสตรี และการพยาบาลได้ก่อหวอดขึ้นทางฝั่งบางกอกเก่าคือธนบุรีก่อนที่อื่น แม้โรงเรียนรัฐบาลที่วางโครงการใหญ่ไว้ก็เริ่มจากทางฝั่งธนบุรี คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตกลงให้ศาสนาจารย์แมคฟาร์แลนด์ (ดูประวัติใน "ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย" โดย ส. พลายน้อย) เป็นผู้จัดการสร้างโรงเรียนรัฐบาลขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ ให้ชื่อว่า King's College อยู่ที่สวนอนันต์ แต่ในสมัยนั้นจัดไว้สำหรับสอนบุตรของผู้มีบรรดาศักดิ์ คือพวกข้าราชการเท่านั้น แผนการศึกษาของชาติในระยะเริ่มต้นก็ได้เริ่มวางระเบียบกันในระยะนี้โดยมีศาสนาจารย์แมคฟาร์แลนด์ร่วมทำอยู่ด้วย

สวนอนันต์ที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น ความจริงเรียกผิดเพี้ยนมาจากสวนนันทอุทยาน ตามตำนานกล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภว่า ถ้าพระองค์เสด็จสวรรคตลง พระราชโอรสธิดาและเจ้าจอม

* สารศิริราช ฉบับกันยายน ๒๕๐๑

มารดาอยู่ในพระบรมมหาราชวังบางทีจะลำบาก หรือมิฉะนั้นก็จะกีดขวางแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งจะรับรัชทายาท (ดูพระบวรราชประวัติในหนังสือ "เจ้าฟ้าจุฑามณี" โดย โสมทัต เทเวศร์) จึงโปรดฯ ให้ซื้อสวนในคลองมอญทางฝั่งเหนือตำบล ๑ แล้วโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติเบ็นนายงาน สร้างพระราชวังขึ้นในที่นั้นเมื่อบีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ พระราชทานนามว่า *วังนันทอุทยาน* สำหรับเบ็นที่ประพาส แลเตรียมไว้สำหรับเบ็นที่อยู่ของพระราชโอรสธิดา ในเวลาเมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว ครั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเสียก่อน ไม่มีบัญหาตามที่ทรงปรารภไว้ พอพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ชายทรงพระเจริญขึ้นหลายพระองค์ถึงเวลาที่จะต้องสร้างวัง จึงโปรดให้รื้อตำหนักฝ่ายในที่วังนันทอุทยานมาสร้างตำหนักพระราชทานหลายวังด้วยกัน ส่วนพระตำหนักที่ประทับแลที่สวนนันทอุทยานทั้งตำบลนั้นพระราชทานแก่พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นถึงในรัชกาลที่ ๕ ชั้นแรกพระราชทานที่พระตำหนักในนันทอุทยานให้เบ็นโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ โปรดให้ย้ายโรงเรียนนันทอุทยานที่กล่าวนี้มาเบิดสอนรวมกับโรงเรียนสุนันทาลัย ที่ปากคลองตลาด ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเบ็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓

ส่วนที่วังนันทอุทยาน ก็ได้พระราชทานให้ใช้เบ็นสถานที่ราชการทหารเรือตั้งแต่นั้นมา แต่คนส่วนมากชอบเรียกว่าสวนอนันตฯ จะเบ็นเพราะอะไรไม่ทราบ หรือจะเบ็นเพราะติดชื่อพระที่นั่งอนันตสมาคม ก็เลยเรียกนันทอุทยานเบ็นสวนอนันต์ฯ ไปก็ได้ □

บทที่ ๑๐

หลักเมือง

ตรงหัวถนนราชดำเนินใน ที่บรรจบกับถนนหน้าพระลานนั้น ตรงกับมุมกำแพงพระบรมมหาราชวังพอดี ที่มุมกำแพงด้านนี้มีป้อม มีชื่อเรียกว่าป้อมเผด็จดัสกร ถ้าเดินเลยไปทางปั้มน้ำมันสามทหาร ก็จะถึงศาลเจ้าพ่อหลักเมือง ที่หน้าศาลมีถนนหลักเมืองซึ่งต่อจากถนนสนามชัยตรงป้อมเผด็จดัสกรตรงไปถนนราชินี ด้านตรงข้ามกับศาลเจ้าพ่อหลักเมือง ก็คือกระทรวงกลาโหม แต่ก่อนนี้รถรางเริ่มต้นที่ศาลเจ้าพ่อหลักเมืองข้ามสะพานคูเมือง แล้วไปเลี้ยวเข้าถนนบำรุงเมือง ไปแยกเข้าถนนเฟื่องนครอีกทีหนึ่ง

ในการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ได้ทำพิธียกหลักเมืองเมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หลักเมืองในสมัยนั้นจะเป็นอย่างไรไม่มีใครทราบ แต่เข้าใจกันว่าในชั้นเดิมคงเป็นเพียงศาลาปลูกกันแดดกันฝนแบบธรรมดา เพราะเป็นการรีบด่วนบ้านเมืองยังไม่สงบเรียบร้อย และในครั้งนั้นก็มีแต่หลักเมืองอย่างเดียว ไม่มีเทวดาต่างๆ

เข้ามารวมอยู่เหมือนในสมัยนี้ ศาลหลักเมืองคงจะได้ปล่อยตามบุญตามกรรม ไม่ได้ซ่อมแซมมาหลายรัชกาล และคงจะมาเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

เรื่องการทำพิธียกหลักเมืองครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น ในหนังสือโหราศาสตร์ในวรรณคดี ของนายเทพย์ สาริกบุตร ได้กล่าวไว้อย่างพิสดาร เพื่อเป็นความรู้แก่ผู้ที่ไม่เคยอ่านจะขอเก็บความมารวมเล่าไว้ด้วย

การฝังหลักเมืองเมื่อวันอาทิตย์ ๒๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๕ เวลา ๖.๕๔ น. นั้น ได้ทำตามตำราพระราชพิธีนครถาน อันเป็นตำราที่กล่าวถึงการฝังหลักเมืองโดยเฉพาะ ในตำรากล่าวว่า ให้เอาไม้ไชยพฤษ์มาทำเสาหลักเมือง เอาไม้แก่นประดับนอก กำหนดให้ความสูงของเสาเมื่ออยู่พ้นดินแล้ว ๑๐๘ นิ้ว ฝังลงไปใต้ดิน ๗๙ นิ้ว มีเม็ดยอดสวมลงบนยอดหลักลงรักปิดทอง ล้วงภายในไว้เป็นช่องสำหรับเป็นที่บรรจุดวงพระชัณษาพระนคร[๑]

หลังจากที่ได้ทำพิธีต่าง ๆ เรียบร้อยแล้ว เมื่อใกล้จะถึงเวลาพระฤกพระโหราฯ กล่าวโศลกบูชาฤกษ์ แล้วพระมหาราชครูอ่านกระแสพระบรมราชโองการตั้งพระมหานคร ขุนโหรเริ่มประกอบพิธีกล่าวอุทิศเทพสังหรณ์อัญเชิญก้อนดินซึ่งพลีมาแต่ทิศทั้ง ๔ แห่งพระนคร กระทำให้เป็นก้อนกลมดุจลูกนิมิต ลงสู่ก้นหลุมเป็นลำดับกันไป เริ่มแต่ทิศบูรพา ทักษิณ ปัจจิม และอุดร จากนั้นก็นำแผ่นศิลาลงยันต์สำหรับรองรับ วางลงบนก้อนดินทั้ง ๔ นั้น ส่วนภายในก้นหลุมนั้นเล่า ก็ได้ตบแต่งไว้เรียบร้อยแล้ว กรุด้วยผ้าขาวสะอาด

๑ ดวงฤกษ์ชาตาเมือง ลัคนาสถิต ราศีเมษ กุมอาทิตย์ เกตุ อังคารอยู่ราศีพฤษภ มฤตยูราศีมิถุน จันทร์ ราศีกรกฎ เสาร์และพฤหัสบดีราศีธนู ราหู ศุกร์ พุธราศีมีน

หลักเมืองกรุงเทพฯ

บริสุทธิ์ มีใบไม้อันเป็นมงคลครบ ๙ ประการ โปรยปรายแก้วนพรัตน์เรี่ยราย ภายในก้นหลุมนั้น

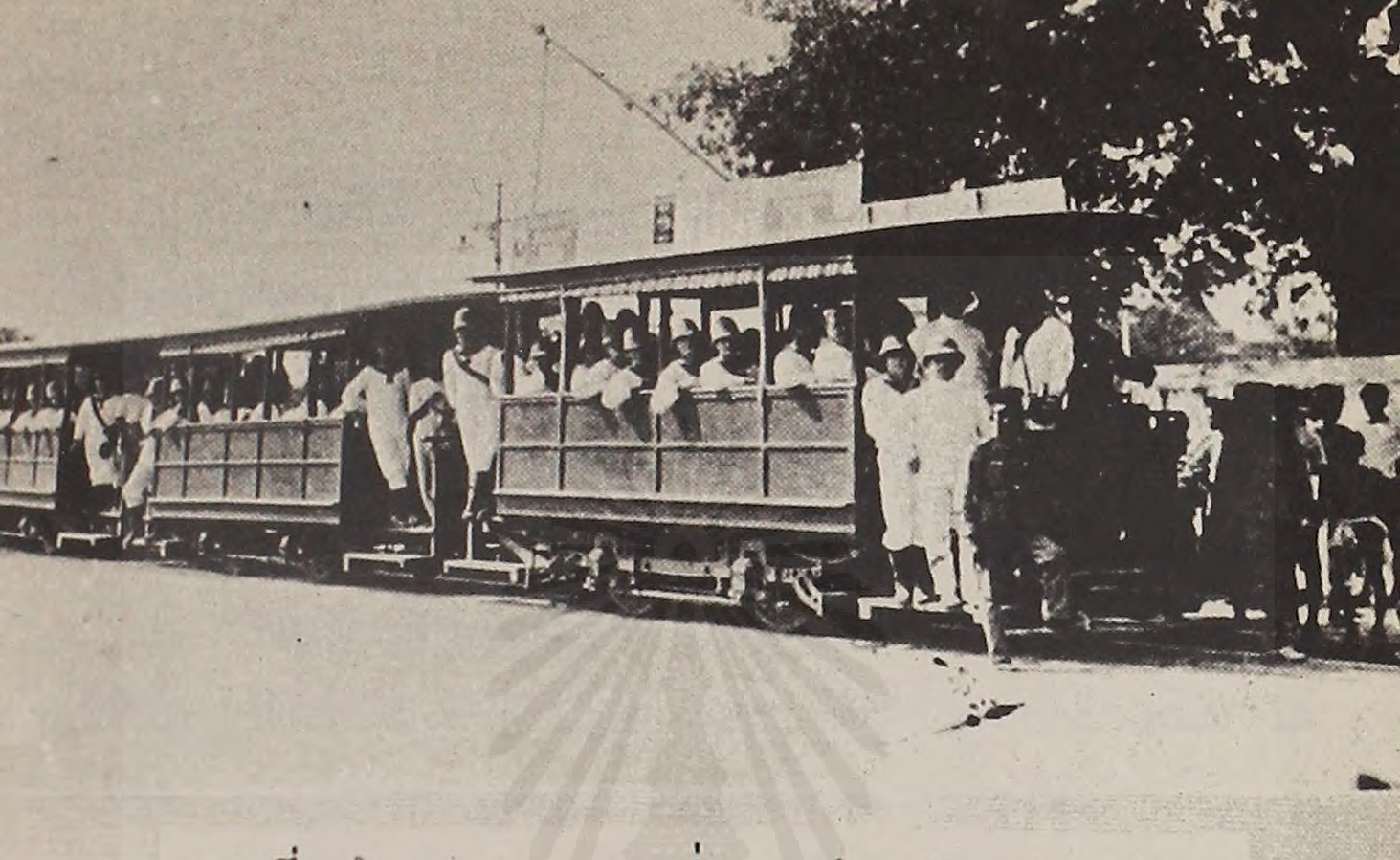
เมื่อได้พระฤกษ์พระโหรา ฯ ย่ำฆ้อง บอกกำหนดพระฤกษ์ ชีพ่อพราหมณ์เป่ามหาสังข์แกว่งบัณเฑาะก์ เจ้าพนักงานประโคมดุริยางค์แตรสังข์และพิณพาทย์ เจ้าหน้าที่ประจำปืนยิงปืนใหญ่เป็นมหาพิไชยฤกษ์ เริ่มพระราชพิธีอัญเชิญเสาหลักเมืองลงสู่หลุมโดยวางไว้บนแผ่นศิลายันต์

ทันทีนั้นเองก็ได้ปรากฏการณ์เป็นมหัศจรรย์ขึ้น โดยที่ปรากฏว่ามีงูตัวเล็ก ๆ ๔ ตัว ปาฏิหาริย์ลงไปอยู่ที่ในหลุมนั้น และก็เผอิญบันดาลให้ทุก ๆ คนที่ได้ไปร่วมชุมนุมประกอบพิธีอยู่ ณ ที่นั้น ได้เห็นงูขณะที่เคลื่อนเสาหลักเมืองนั้นลงไปในหลุมเสียแล้ว ซึ่งเมื่อก่อนที่จะยกเสาสู่หลุมนั้น หาปรากฏว่ามีงู ๔ ตัวดังกล่าวนั้นไม่ และก็หมดโอกาสที่จะแก้ไขใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะเมื่อเห็นงูนั้นเป็นขณะที่เสาได้เคลื่อนลงสู่ก้นหลุมแล้ว จึงจำเป็นต้องปล่อยให้เลยตามเลยไป โดยปล่อยเสาให้ลงไปในหลุม และกลบดินให้แน่นพาให้งูทั้ง ๔ ตัวนั้นต้องอยู่ภายในก้นหลุมนั้นเอง

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะที่ฝังหลักเมืองนี้ ได้ยังพระปริวิตกให้แก่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นอันมาก ได้ทรงเรียกประชุมเหล่าเสวกามาตย์ราชบัณฑิตปุโรหิตโหราจารย์ และพระราชาคณะบรรดาผู้รู้ทั้งปวงมาร่วมประชุมวิจารณ์ถึงเหตุการณ์ที่บังเกิดขึ้นนี้ ว่าจะเป็นมงคลนิมิตหรืออวมงคลนิมิต บรรดาผู้รู้ทั้งปวงต่างก็ให้ความเห็นสอดคล้องต้องกันว่า เหตุการณ์ทั้งนี้จัดอยู่ในจำพวกอวมงคลนิมิต และถวายความเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมควรจะประกอบพระราชพิธีสะเดาะเคราะห์เสีย ซึ่งพระองค์ก็ทรงเห็นชอบด้วย

ตามเรื่องที่ยกมากล่าวนี้ เป็นเรื่องที่ค่อนข้างแปลก และยังไม่พบหลักฐานจากที่อื่น จึงไม่สามารถยืนยันได้ว่าเป็นความจริงมากน้อยเพียงไร แต่เรื่องเกี่ยวกับการฝังหลักเมืองนี้มีเรื่องเล่ากันต่าง ๆ มากมาย บางแห่งถึงกับว่าฝังคนทั้งเป็นก็มี เช่นในหนังสือประวัติจังหวัดภูเก็ตได้กล่าวถึงการฝังหลัก-เมืองไว้ตอนหนึ่งว่า

"เมื่อท้าวเทพกษัตรี และท้าวศรีสุนทรได้ถึงอสัญกรรมแล้ว พระยาถลาง (ทองพูน) ได้เป็นเจ้าเมืองถลาง ได้จัดหาสถานที่เพื่อสร้างเมืองใหม่ขึ้น และได้ตกลงให้สร้างเมืองใหม่ขึ้นที่ตำบลเทพกษัตรี อำเภอถลางในปัจจุบันนี้ โดยเรียกว่า 'บ้านเมืองใหม่' เมื่อจัดหาที่ได้แล้ว จึงไม่ประกอบพิธีกรรมขึ้นเพื่อฝังหลักเมือง โดยนิมนต์พระภิกษุสงฆ์รวม ๓๒ รูป เจริญพระพุทธมนต์อยู่ ๗ วัน ๗ คืน แล้วจึงให้อำเภอทนายป่าวร้องหาตัวผู้ที่จะเป็นแม่หลักเมือง (ผู้ที่จะเป็นแม่หลักเมืองได้ต้องเป็นคนที่เรียกกันว่าสี่หูสี่ตา คือคนมีครรภ์นั่นเอง) การป่าวร้องหาตัวแม่หลักเมืองนี้ได้ประกาศป่าวร้องเรื่อย ๆ ไปตลอดทุกหมู่บ้านว่า โอ้เจ้ามั่น โอ้เจ้าคง อยู่ที่ไหนมาไปประจำที่ ในที่สุดจึงไปได้ผู้หญิงชื่อนางนาคท้องแก่ประมาณ ๘ เดือนแล้ว นางนาคได้ขานตอบขึ้น ๓ ครั้ง แล้วได้เดินตามผู้ประกาศไปขณะนั้นเป็นเวลาพลบค่ำแล้ว เมื่อไปถึงหลุมที่จะฝังหลักเมือง นางนาคก็กระโดดลงไปในหลุมนั้นทันที ฝาหลุมก็เลื่อนปิด เจ้าพนักงานก็กลบหลุมฝังหลักเป็นอันเสร็จพิธีการฝังหลักเมือง"

รถรางสมัยแรก จอดอยู่ต้นทางที่ศาลเจ้าพ่อหลักเมือง

ถนนราชินี บริเวณวังสราญรมย์

ตามเรื่องที่กล่าวมาแล้วนั้น ถ้าเป็นจริงก็นับว่าแปลกมาก เพราะเรื่องนี้ไม่มีปรากฏในพงศาวดารของชาติไทยเลย ไม่ว่าจะเป็นการสร้างเมืองสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา หรือกรุงรัตนโกสินทร์ หรือเมืองอื่น ๆ ในประเทศไทยก็ไม่เคยกล่าวถึงเรื่องเช่นนี้ไว้เลย และเมืองถลางก็สร้างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี่เอง นับว่าเป็นเมืองใหม่มาก ถ้าการฝังหลักเมืองมีวิธีเช่นที่กล่าวมานี้ ก็น่าจะได้มีการบันทึกไว้ในพงศาวดารบ้างเป็นแน่ และอีกอย่างหนึ่งที่กล่าวว่าใช้พระสงฆ์ทำพิธีนั้น ก็ขัดกับพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เพราะการที่ต้องเอาคนมีครรภ์มาลงหลุม เป็นเรื่องที่ทางพุทธศาสนาไม่พึงปรารถนาเป็นอย่างยิ่ง

ความเชื่อถือเกี่ยวกับการฝังคนนี้ เป็นเรื่องที่ออกจะแพร่หลายและฝังใจคนสมัยโบราณมาก แต่จะได้เรื่องนี้มาจากไหนไม่ปรากฏ เคยได้ยินพูดโจษกันตามปากชาวบ้านตั้งแต่ครั้งยังเป็นเด็ก ว่าในการสร้างพระนครนั้น จะมีการฝังอาถรรพ์ ๔ ประตูเมืองคือเอาคนเป็น ๆ ฝังในหลุม โดยการเรียกว่า อิน จัน มั่น คง ใครขานรับก็ถูกจับลงหลุม และความเชื่ออันนี้จะได้มาจากไหนก็เหลือเดาอีก ในหนังสือเก่าที่เรียบเรียงครั้งรัชกาลที่ ๑ และมีเรื่องฝังคนก็คือเรื่องราชาธิราช เมื่อพระเจ้าฟ้ารั่วสร้างปราสาทมีความตอนหนึ่งว่า

> *"ครั้นวันฤกษ์พร้อมกันคอยหาฤกษ์และนิมิตกึ่งฤกษ์เวลากลางวัน พอหญิงมีครรภ์คนหนึ่งเดินมาริมหลุม คนทั้งปวงพร้อมกันว่าได้ฤกษ์แล้ว ก็ผลักหญิงนั้นลงในหลุม จึงยกเสาปราสาทนั้นลงหลุม"*

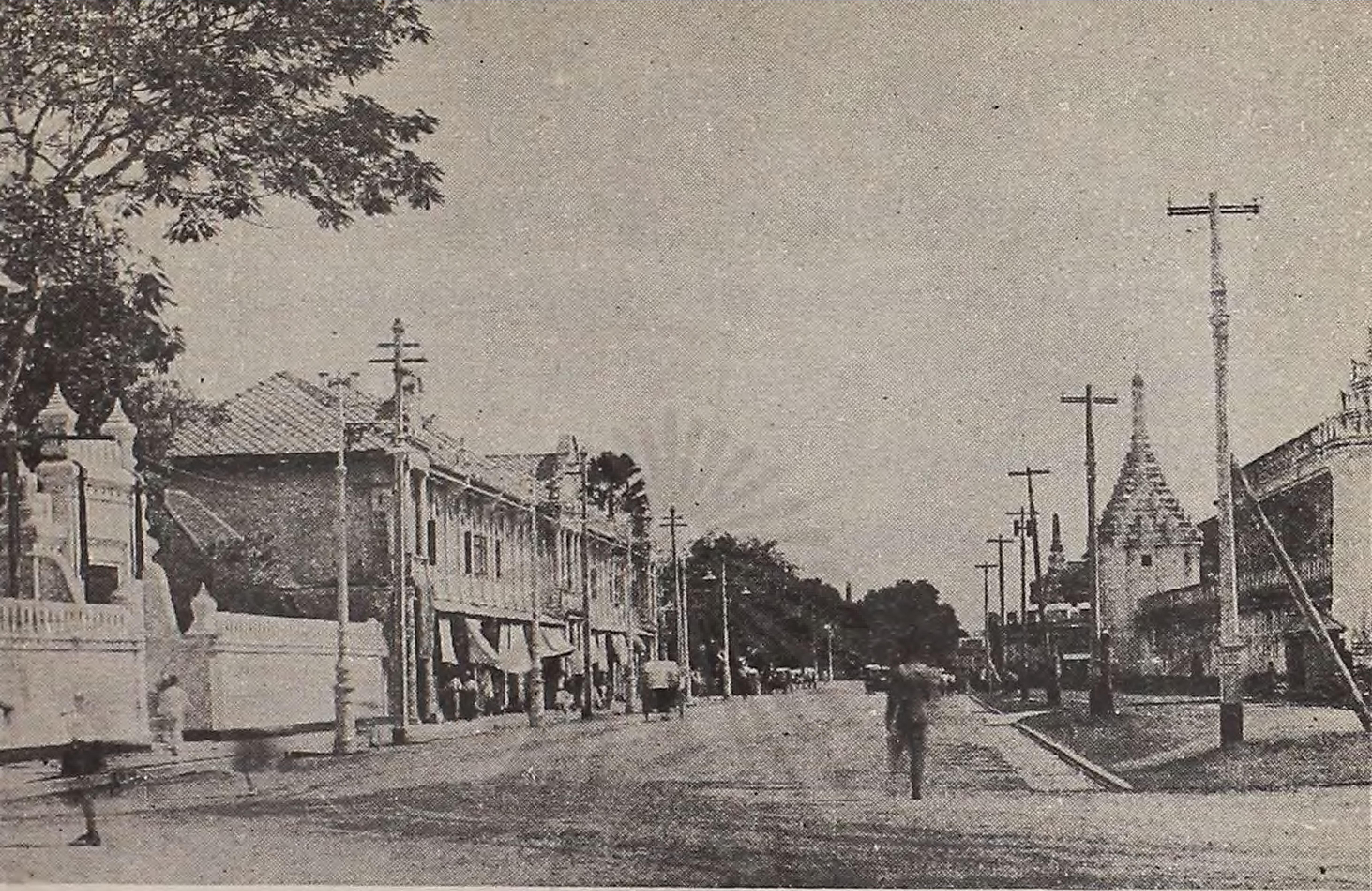
อาจจะเป็นเพราะเรื่องนี้เองก็ได้ ที่คนเอาไปโจษขานเล่าลือ และเลยหลงเข้าใจผิดไปว่า การฝังหลักเมือง หรือประตูเมืองนั้น ต้องฝังคนทั้งเป็น

จนพวกฝรั่งได้นำเอาไปเขียนอธิบายกันอย่างยืดยาว แต่เรื่องการฝังคนทั้งเป็นเช่นนี้ เชื่อแน่ว่าของไทยเราคงไม่มีเป็นแน่ จะมีก็ของมอญหรือของจีนเราก็ไม่ทราบแน่อีกเหมือนกัน ถ้าฟังตามเรื่องที่เขาเขียนไว้ก็ต้องว่ามี แต่จะมีแบบนิยายหรืออะไรก็เหลือเดา แต่ของไทยเราไม่มีใครเขียนขึ้นไว้ก็มีแต่เรื่องฝังหลักเมืองภูเก็ตที่ได้ยกมาอ้างนั้นแต่เพียงแห่งเดียว และจะมีหลักฐานเชื่อได้เพียงใดก็ยังเป็นปัญหาอยู่

หลักฐานที่แสดงว่า ในการฝังหลักเมืองหรือสร้างประตูเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่ได้ฝังคนทั้งเป็นนี้ ก็เพราะคะเนพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า ไม่ทรงศรัทธาในเรื่องฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเท่าใดนัก และทรงยึดมั่นในพระพุทธศาสนา ฉะนั้นการที่จะฝังคนทั้งเป็นจึงไม่น่าจะมีได้ ในประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ได้มีการห้ามฆ่าสัตว์ไว้อย่างเด่นชัด ดังได้คัดตามแบบถ้อยคำเดิมมาให้ดูดังต่อไปนี้

> "*แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ให้ข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อย ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการเมือง เอก โท ตรี จัตวา ทั้งปวงบรรดามีสารเทพารักษ พระภูมิเจ้าที่ พระเสื้อเมือง ทรงเมือง ให้บำรุงซ่อมแปลงที่ปรลักหักพังนั้นให้บริบูรณ์ แลแต่งเครื่องกระยาบวดพลไม้ถั่วงา เป็นต้น แลธูปเทียนของบูชา ฟ้อนรำบำบวงสรวงพะลีกำมถวายสิ่งซึ่งอันสมควรแก่เทพารักษ แต่อย่านับถือว่ายิ่งกว่าพระไตรสรณาคม* **ห้ามอย่าให้พลีกรรมด้วยฆ่าสัตว์**"

ทั้งนี้ย่อมเป็นหลักฐานที่จะชี้ให้เห็นว่า พิธีฝังคนทั้งเป็นไม่ใช่วิสัยที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะทรงเห็นชอบด้วยเป็นแน่ และคงไม่ยอมให้ทำเช่นนั้นเป็นอันขาด

ถนนหน้าพระลานด้านเหนือพระบรมมหาราชวัง ทางด้านซ้าย
ในรูปคือประตูวังท่าพระ

พาหนะที่ใช้ในบางกอกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ คือรถม้า

ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า หลักเมืองคงไม่ได้ซ่อมแซมมาหลายรัชกาล และคงชำรุดทรุดโทรมมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าหลักเมืองชำรุด จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำขึ้นใหม่ และได้บรรจุดวงพระชาตาใหม่ ทั้งนี้กล่าวกันว่าเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชำนาญในวิชาโหราศาสตร์ ทรงคิดที่จะแก้ไขดวงเมืองใหม่ ตามเรื่องกล่าวว่าดวงชาตาพระนครได้ลงในแผ่นทองคำหนัก ๑ บาท ได้ประกอบพิธีจารึกในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรมสมเด็จพระปรมานุชิต กรมหมื่นบวรรังษี* กับพระสงฆ์ราชาคณะอีก ๓ รูป รวม ๕ รูป เมื่อเวลาจารึกได้เจริญพระปริต เมื่อพระยาโหราธิบดีได้บรรจุดวงพระชาตาพระนครที่หลักเมืองเสร็จแล้ว ได้มีการสมโภชฉลอง และในการบรรจุดวงชาตาครั้งนี้ได้โปรดฯ ให้ก่อศาลาขึ้นใหม่ ให้สร้างเป็นยอดปรางค์ตามแบบอย่างศาลาที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

อนึ่งเพื่อเป็นประโยชน์ในทางโบราณคดี และจะได้ทราบถึงพิธีบรรจุดวงพระชาตาอย่างละเอียด จะขอคัดจดหมายพระราชพิธีบรรจุชาตาพระนครครั้งนั้นมาลงไว้ด้วยเพราะเอกสารเหล่านี้ก็นับวันจะหาอ่านได้ยากขึ้นทุกที

จดหมายพระราชพิธีบรรจุชาตาพระนคร

ข้าพระพุทธเจ้า พญาโหราธิบดี ขุนโชติพรหมมา ขุนเทพากรพร้อมกันขอพระราชทานคำนวนพระฤกษ์ลงดวงชาตาพระนคร และพระราชพิธีบรรจุหลัก ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายกำหนด ณ

* พระเจ้าบวรวงษ์เธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ (พระองค์เจ้าชายฤกษ์) พระราชโอรสในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ (กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๒)

วันพุธขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๔ ปีชวด จัตวาศก เพลาเช้า ๖ บาท จะได้ลงดวงพระนคร ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระสงฆ์ ๕ รูป กรมสมเด็จพระปรมานุชิต กรมหมื่นบวรรังสีเป็นประธาน ให้มีบายศรีตอง ๕ ชั้นสำรับ ๑ เทียนทอง ๕ ธูปเงิน ๕ เครื่องกระยาบวด แป้งหอม น้ำมันหอม มีเครื่องนมัสการสำรับ ๑ ให้ประโคมปี่พาทย์ กลองแขก ฆ้องไชย แตรสังข์ แล้วเจิมแป้งน้ำมันแผ่นทองหนัก ๑ บาท แผ่ ๑๒ นิ้วสี่เหลี่ยมมิให้มีแผลสนิทดี ลงสำเร็จแล้ว ครั้นถึง ณ วันพฤหัสบดี แรม ๖ ค่ำ เดือน ๖ จะได้ตั้งพระราชพิธีที่ศาลหลวง มีโรงพิธีพราหมณ์ด้วยโรง ๑ ให้มีศาลท้าวจตุโลกบาลทั้ง ๔ ทิศ ศาลพระอินทร์อยู่ท่ามกลางศาล ๑ เป็น ๕ ศาลด้วยกัน ปักราชวัตร ฉัตรธง ต้นกล้วย ต้นอ้อยรอบโรงพิธีและโรงพิธีพราหมณ์ และศาลหลักเมือง แล้วให้พั้นเทียนไชยขี้ผึ้งหนัก ๕ บาทมีเครื่องนมัสการสำรับ ๑ เชิญพระไชยพระธรรมมาตั้งในโรงพิธี บาตรน้ำ ๓ บาตร บาตรทรายบาตร ๑ วงสายสิญจน์ทั้ง ๓ แห่ง นิมนต์พระสงฆ์สวดพระปริต ๓ วัน คู่สวด ๓ สำรับๆละ ๕ องค์ สวดจตุภาณวาร ๓ องค์ สวดนครฐานปริต ๒ องค์เป็น ๒๐ รูป พระราชาคณะ ๑๕ รูปสิริเป็น ๓๕ รูปด้วยกัน มีบายศรีตองวันละ ๒ สำรับ เทียนทอง เทียนเงินวันละ ๒ คู่ มีเครื่องกระยาบวดธูปเทียนตั้งบนศาลทั้ง ๕ ศาล โหรบูชาเทวดาเพลาเย็นทั้ง ๓ วัน ประโคมปี่พาทย์กลองแขกฆ้องไชย แตรสังข์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๖ เพลาเช้า ๒ โมงแล้ว ๘ บาท เป็นวันพระฤกษ์ให้ตั้งบายศรีแก้วทองเงิน ๓

สำรับ เทียนทองเทียนเงินสิ่งละ ๓ เล่ม บูชาพระฤกษ์ตั้งเครื่องมัจฉะมังษาหาร และบายศรีศีรษะสุกร ธูปเทียนทั้ง ๕ ศาล โหรบูชาเทวดาแล้วพระยาโหราธิบดีเชิญดวงชาตาพระนครเข้าบรรจุในยอดหลักติดรูปเทวดา แล้วประโคมปี่พาทย์กลองแขกฆ้องไชยแตรสังข์ และยิงปืนใหญ่ทั้ง ๔ ทิศ พระสงฆ์สวดชยันโตแล้วประน้ำโปรยทราย เอาผ้าชมภูผูกห้อยทำขวัญเวียนเทียนหลักเมืองเจิมแป้งหอมน้ำมันหอมห้อยพวงดอกไม้ แล้วพญาโหราธิบดีเชิญเทวดาเข้าสิงในหลักเมือง และเทวรูปมีค่านน ๓ บาท ได้แก่โหรสำเร็จการพระราชพิธีเท่านี้"

จากจดหมายรายการพระราชพิธีนี้ เราจะเห็นว่าได้ทำกันอย่างใหญ่โตสมกับเป็นของสำคัญ มีการเชิญเทวดาให้มาประดิษฐานในเทวรูปบนยอดหลักที่บรรจุพระสุพรรณบัฏจารึกดวงพระชัณษากรุงเทพฯ เพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่หลักเมืองด้วย เพื่อเป็นเครื่องประกอบความรู้ จะได้คัดสำเนาคำประกาศเทวดาครั้งนั้นมาให้ศึกษาพิจารณาดังต่อไปนี้

"ข้าแต่ท้าวเทวราชสุรารักษ์ อันควรจะเสด็จสถิตย์อธิวาศนานุรักษ์บนยอดหลักสำหรับพระมหานคร ข้าพระพุทธเจ้าขออัญเชิญเทพยมหิทธิมเหศรผู้ทรงสิทธิศักดิ์ จงเข้าสิงสู่สำนักในเทวรูป ซึ่งประดิษฐานบนยอดบรมมหานครโตรัณ อันบรรจุใส่สุพรรณบัฏจารึกดวงพระชัณษากรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร มหินทรายุทธยาบรมราชธานีนี้ จงช่วยคุ้มครองป้องกันสรรพไพรีราชดัษกร

อย่าให้มาบีฑาถึงพระมหานครราชธานีและบุรีรอบเขตรขันธสีมามณฑล ทั่วสกลราชอาณาประวัติ แล้วจงอภิบาลรักษาสมเด็จพระบรมกษัตริย์อันเสด็จเถลิงถวัลยราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎสุทธิสมมุติเทพยพงษ์ ทั้งเอกองค์อรรควรราชอนุชา และพระบรมขัติยวงษาเสวกามาตย์ราชอันเตบุเรบริจาริกา อีกทั้งสมณพราหมณประชาราษฎร ทั่วนิกรสัตวจัตุบททวิบาทในพระราชอาณาจักร ให้ปราศจากสรรพปรปักษ์ปัจจามิตรภัยพาล จงเกษมสุขสำราญนิรันตรายบำราศทุกสิ่งสรรพโรคาพยาธิอุปัทวอันตรธาน อย่าให้มีโรคภัยพิบัติอุปัทวบีฑาคณานิกรราชบรรพสัษย์สิ้นทั้งปวง ให้พระมหานครหลวงและเมืองขึ้นออกทุกเขตขัณฑ์ ประจันตชนบทสิมา ดุจคำประกาศอันข้าพระพุทธเจ้ากล่าวอาราธนกถาดังนี้เทอญฯ

ประกาศเมื่อวันอาทิตย์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ ปีฉลู เบญจศกศักราช ๑๒๑๕ เวลา ๗ ทุ่ม ๓ บาท พระฤกษ์เดิมเวลา ๗ ทุ่ม ๓ บาท เลื่อนมาเป็นเวลาเช้า ๓ โมง ได้บรรจุพระสุพรรณบัฏเวลาค่ำ ๗ ทุ่มกับ ๓ บาท ใส่เม็ดยอดหลักกลึงเหล็กเป็นเสร็จการฯ"

นี่คือพิธีบรรจุชาตาพระนครในสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งท่านจะเห็นว่าได้ประกอบพิธีทั้งพุทธและพราหมณ์ และตามตำราที่กล่าวมาทั้งในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๔ ก็มิได้กล่าวถึงการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตอะไรเลย

ในรัชกาลปัจจุบัน องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึกในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ดูแลศาลหลักเมืองมาตั้งแต่ปีพุทธศักราช

หอกลองที่สวนเจ้าเชต หน้าวัดพระเชตุพนฯ

๒๔๙๑ ได้ปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมมาตามลำดับ จนในที่สุดได้เปลี่ยนแปลงลักษณะรูปศาลเป็นจตุรมุข ขยายบริเวณศาลให้กว้างออกไป เมื่อการปฏิสังขรณ์สำเร็จบริบูรณ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาประกอบพิธีสังเวยสมโภช เมื่อ ณ วันจันทร์ที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๓

ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า ที่ศาลหลักเมืองในสมัยโบราณนั้นมีแต่หลักเมืองและเทพารักษ์เท่านั้น แต่เดี๋ยวนี้ถ้าท่านเข้าไปในศาลหลักเมืองจะเห็นว่ามีรูปเทพารักษ์ต่างๆรวมอยู่ทั้งสิ้น ๕ องค์ด้วยกัน เทพารักษ์เหล่านี้เป็นรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ปิดทอง ๔ องค์ อีกองค์หนึ่งไม้จำหลักปิดทอง ฝีมือการสร้างเป็นของสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๕ องค์

แต่แรกเริ่มเดิมทีนั้น เทพารักษ์เหล่านี้มิได้อยู่ในศาลหลักเมืองนี้ ต่างองค์มีที่อยู่ต่างหากแยกกันอยู่ และมีชื่อเรียกต่างๆกันตามสถานที่อยู่นั้น ต่อมาศาลที่เคยอยู่เดิมถูกรื้อไป ไม่มีที่อยู่ก็เลยนำมารวมเก็บรักษาไว้ที่ศาลหลักเมืองเป็นการชุมนุมเทพารักษ์เพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ให้มากขึ้นอีก เทพารักษ์เหล่านี้มีประวัติและลักษณะดังต่อไปนี้คือ

๑. เจ้าพ่อหอกลอง เจ้าพ่อองค์นี้เดิมอยู่ที่ศาลใกล้หอกลองจึงเรียกกันว่า เจ้าพ่อหอกลอง รูปร่างของหอกลองเป็นตึกโบราณสามชั้นเล็กๆแต่สูง ตั้งอยู่ในสวนเจ้าเชตหรือที่เป็นกรมรักษาดินแดนเดี๋ยวนี้* หอกลองในชั้นเดิมนั้นหลังคาเป็นรูปทรงยอดเกี้ยว ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้แก้ไขเป็นยอดทรงมณฑป ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เห็นว่าหอกลองไม่มีประโยชน์อะไรแล้วจึงได้รื้อเสีย

* สวนเจ้าเชตเป็นชื่อสวนที่ตั้งขึ้นภายหลังในสมัยรัชกาลที่ ๕ คือเมื่อย้ายหอกลอง ศาลเทพารักษ์และคุกไปไว้ที่อื่นแล้ว ได้โปรดฯ ให้สมเด็จฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ดัดแปลงให้เป็นสวนแล้วให้ชื่อว่าสวนเจ้าเชตโดยเหตุที่เป็นเขตติดต่อกับวัดพระเชตุพนจึงสมมติว่าเจ้าเชตกุมารยกสวนถวาย

เมื่อพูดถึงหอกลองก็จะขอเล่าถึงการที่ต้องมีหอกลองไว้เสียด้วย การที่ได้สร้างหอกลองขึ้นนี้ เห็นจะเป็นประเพณีที่สืบเนื่องมาจากครั้งกรุงศรีอยุธยา เพราะที่กรุงศรีอยุธยานั้นก็ปรากฏว่ามีหอกลองเหมือนกันดังปรากฏข้อความในจดหมายเหตุเรื่องภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา ตอนหนึ่งว่า "อนึ่งที่ตะแลงแกงนั้นมีหอกลองมีซุ้มยอดทาแดง หอกลองนั้นสามชั้น สูงเส้นสิบวา และชั้นยอดนั้นคอยดูข้าศึกศัตรูชื่อมหาฤกษ์ ชั้นกลางคอยเพลิงจะไหม้ชื่อพระมหาระงับดับเพลิง ถ้าเพลิงไหม้ฟากแม่น้ำนอกกรุงฯ คาดกลองสามที ถ้าเพลิงไหม้เชิงกำแพงแลในกำแพงกรุงฯ คาดกลองกว่าเพลิงจะดับชั้นต้นใส่กลองใหญ่สำหรับตีย่ำเที่ยง ย่ำสันนิบาตเพลาตะวันยอแสง พลบค่ำ ตามประเพณีกรุงแต่ก่อนมา ชื่อพระทิวาราตรี แลกรมพระนครบาลได้รักษา ผู้รักษานั้นเลี้ยงวิลากันมิให้มุสิกะกัดกลอง ครั้นเวลาเช้าเย็นเก็บเบี้ยร้านตลาดหน้าคุกแต่ในจำหล่อจนหอกลองเข้าไปร้านละห้าเบี้ยสำหรับซื้อปลาย่างให้แมวกิน" ครั้นถึงสมัยกรุงเทพฯ ก็ได้สร้างหอกลองไว้เหมือนกัน เห็นจะรักษาธรรมเนียมกรุงศรีอยุธยาไว้ หอกลองในบางกอกที่กล่าวถึงนี้มีกลองอยู่ด้วยกัน ๓ ใบใบหนึ่งชื่อ "ย่ำพระสุริย์ศรี" ใช้ตีบอกเวลาย่ำรุ่ง ย่ำค่ำ และเที่ยงคืน ใบที่สองชื่อ "อัคคีพินาศ" ใช้ตีเวลาเกิดเพลิงไหม้ และใบที่สามชื่อ "พิฆาตไพรี" ใช้ตีเวลามีศึกสงครามบอกเหตุเรียกระดมพล

สำหรับรูปร่างของเจ้าพ่อหอกลองนั้น เป็นรูปเทวดาสวมมงกุฎหล่อด้วยโลหะปิดทอง มีขนาดสูง ๑๐๕ เซ็นติเมตร ยืนอยู่บนแท่นแปดเหลี่ยม ยกกรทั้งสองข้างขึ้นสูงอยู่ในระดับทรวงอก มีนาครัดจากข้อพาหุในเบื้องหลัง หรืออย่างที่เรียกว่ามัดไพล่หลังซึ่งนับว่าเป็นเทวดาที่แปลกมาก ดูราวกับว่าเป็นเทวดาที่ถูกจับ หรือจะเป็นเทวรูปประจำคุกเก่าซึ่งมีอยู่ในสวนเจ้าเชตด้วย จึงได้มีรูปร่างเช่นนั้น ต่อมาเมื่อกรมรักษาดินแดนได้สร้างศาลเจ้าพ่อหอกลองขึ้นใหม่ทาง

ด้านถนนราชินี ได้มีผู้เล่าประวัติเจ้าพ่อหอกลองไว้ว่า เจ้าพ่อเป็นทหารเอกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีนามว่า เจ้าพระยาสีหสุรศักดิ์ (จัน) เกิดที่กรุงศรีอยุธยา เดิมเป็นทหารเอกของพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นพลรบฝ่ายซ้าย ต่อมาได้เลื่อนเป็นพลรบฝ่ายขวาแทนพระยาพิชัยดาบหัก นายทหารผู้นี้มีความชำนาญในเชิงหอก ชอบให้ทหารเข้าตีข้าศึกโดยลั่นกลองศึกอยู่ตลอดเวลา ทหารทั้งหลายจึงพร้อมใจกันตั้งชื่อว่า "เจ้าพ่อหอกลอง" ประวัตินี้มีกล่าวถึงในข่าววันกองทัพไทยของหนังสือพิมพ์ "เดลินิวส์" พ.ศ. ๒๕๑๖ ไม่ทราบว่าไปได้หลักฐานมาจากไหน ในพงศาวดารก็ไม่พบตำแหน่งบรรดาศักดิ์นี้ จึงไม่ขอยืนยัน

๒. พระเสื้อเมือง เป็นรูปเทวดาสวมมงกุฎ พระหัตถ์ซ้ายถือคทา พระหัตถ์ขวายกชูขึ้นในระดับเศียรทำท่าราวกับว่าจะถืออะไรสักสิ่งหนึ่ง เครื่องทรงมีชายไหวชายแครงดูภูมิฐานกว่าเจ้าพ่อหอกลองมาก ประทับยืนอยู่บนแท่นสี่เหลี่ยม สูงประมาณ ๗๘ เซ็นติเมตร หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ปิดทอง

๓. พระทรงเมือง เป็นรูปเทวดาสวมมงกุฎ ถือพระขรรค์ด้วยพระหัตถ์ซ้ายพระหัตถ์ขวายกขึ้นในระดับพระเศียรเช่นเดียวกับพระเสื้อเมือง ประทับยืนอยู่บนแท่นสี่เหลี่ยมสูงประมาณ ๗๖ เซ็นติเมตร หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ปิดทอง

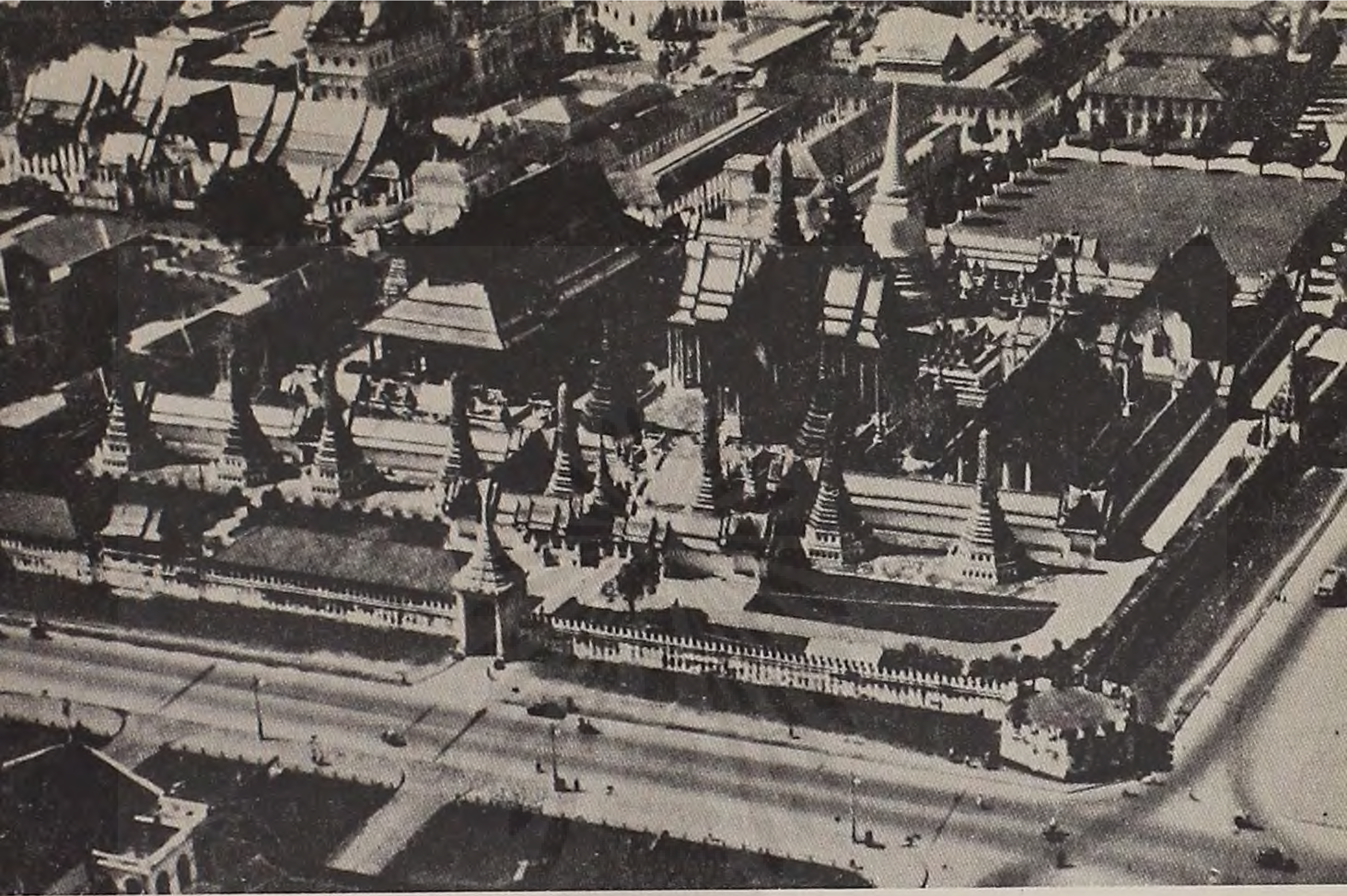
๔. พระกาฬ เป็นรูปพระกาฬประทับอยู่บนหลังนกแสก มีแท่นรอง สูงจากแท่นถึงพระเศียรประมาณ ๗๒ เซ็นติเมตร หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ปิดทอง

๕. เจ้าพ่อเจตคุปต์ หรือที่ชาวบ้านมักเรียกกันว่า "เจ้าพ่อเจตคุก" เป็นรูปเทวดาสวมมงกุฎประทับยืนบนแท่น พระกรทั้งสองข้างยกขึ้นเสมอพระ

อุระ แต่น่าเสียดายที่พระกรหักเสีย เข้าใจว่าจะทำแบบเดียวกับเจ้าพ่อหอกลอง จะผิดกันก็แต่เจ้าพ่อเจตคุกจำหลักด้วยไม้ ในชั้นเดิมนั้นเจ้าพ่อเจตคุกองค์นี้ก็มีศาลเล็กๆอยู่ที่หน้าคุกจึงเรียกกันว่าเจตคุก และเข้าใจกันว่า เจ้าพ่อเจตคุกกับเจ้าพ่อหอกลองนี้แต่เดิมทีเดียวก็คงจะมีชื่อเรียกกันว่า เจตคุปต์ เหมือนกันทั้งสององค์ เพราะมีรูปร่างเหมือนกัน ที่มาเรียกผิดกันไปนั้นก็เพราะองค์ที่หล่อด้วยสัมฤทธิ์อยู่ใกล้หอกลอง คนจึงเรียกว่าเจ้าพ่อหอกลอง ส่วนองค์ที่ทำด้วยไม้อยู่ใกล้คุกคนก็เลยเรียกกันว่าเจตคุก

เรื่องเกี่ยวกับชื่อที่กล่าวมาข้างต้นนั้น สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศ-รานุวัดติวงศ์ ทรงสันนิษฐานว่า พระกาฬชัยศรีนั้นจะมาแต่อุมาปางหนึ่ง ซึ่งพวกฮินดูมักทำรูปไว้บูชาเรียกว่า "กาลี" และเจ้าเจตคุกนั้นเห็นจะหมายความว่า เจตคุปต์ อันเป็นเสนาของยมราชตนหนึ่ง ซึ่งเป็นพนักงานอยู่ในยมโลกสำหรับจดบัญชีคนทำดีและคนทำชั่ว

การที่เทวรูปต่างๆที่กล่าวมาแล้วนั้น ต้องมารวมอยู่ที่ศาลหลักเมืองก็เพราะศาลเดิมที่เคยอยู่ต้องถูกรื้อไป แต่ก็นับว่าเป็นเรื่องที่ดี เพราะคนที่เคยเคารพกราบไหว้บูชามาแต่ก่อน ก็พากันมารวมเคารพที่ศาลหลักเมืองเพียงแห่งเดียว ไปต้องแยกไปให้เสียเวลาเหมือนอย่างแต่ก่อน ศาลเจ้าพ่อหลักเมืองจึงเป็นที่ชุมนุมสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ในสมัยนี้ก็มีคนไปบนบานกันมาก และมีละครแก้บนเล่นกันเป็นประจำทีเดียว □

พระบรมมหาราชวังและวัดพระแก้ว

ท่าราชวรดิฐสมัยรัชกาลที่ ๕

บทที่ ๑๑

ท่าพระ–ท่าราชวรดิฐ

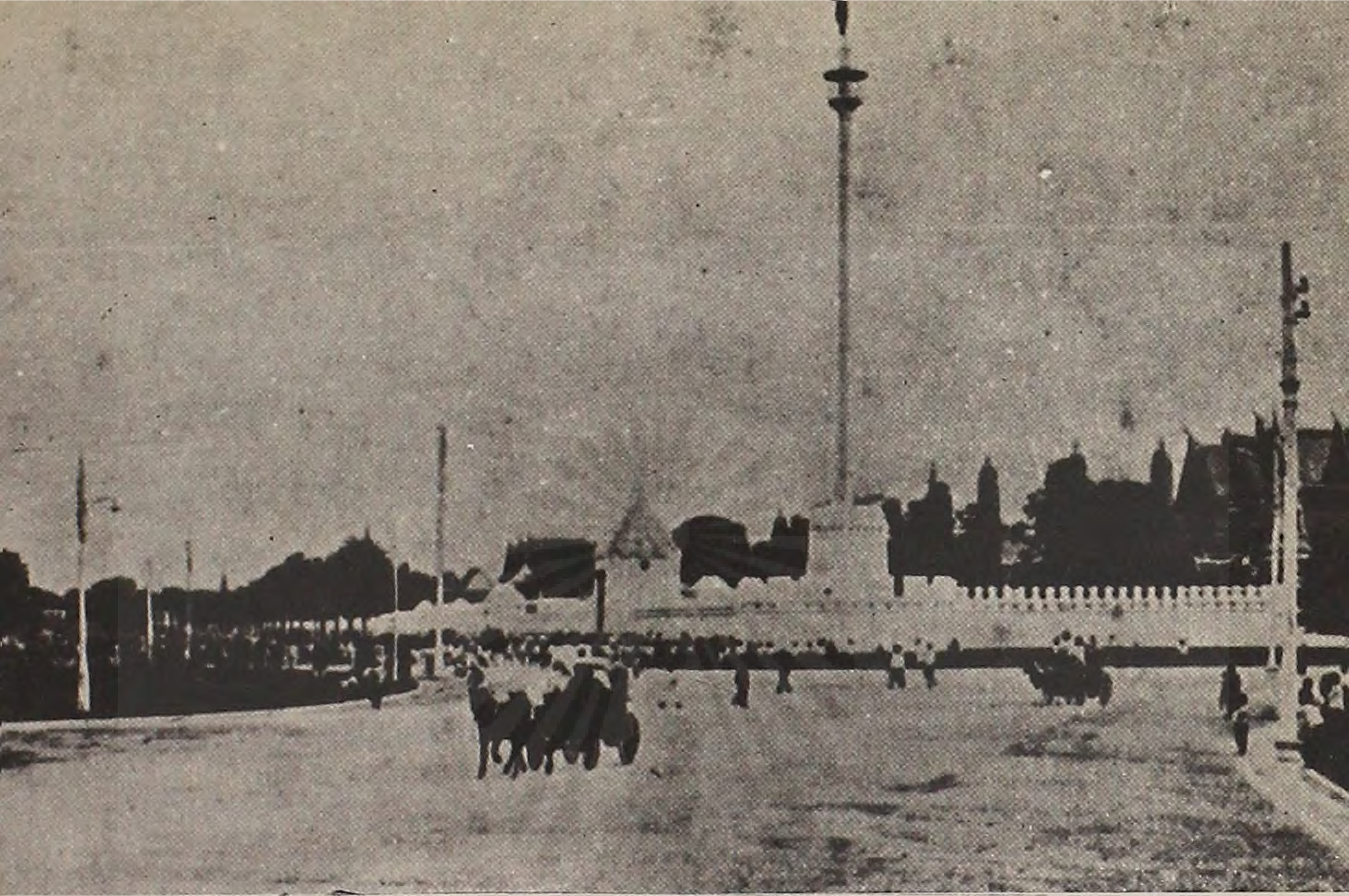
ตรงป้อมเผด็จดัสกรที่อยู่หัวมุมกำแพงพระบรมมหาราชวังนั้น เป็นจุดเริ่มต้นของถนนหลายสายด้วยกัน เช่นถนนราชดำเนินใน ถนนสนามชัย และถนนหน้าพระลาน ถนนหน้าพระลานนี้เป็นถนนริมกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านสนามหลวง ตั้งแต่ป้อมเผด็จดัสกรเรื่อยไปจนถึงถนนมหาราชจดลำน้ำเจ้าพระยาที่ท่าพระ ถนนสายนี้เป็นถนนประวัติศาสตร์สายหนึ่งของบางกอก คือเป็นถนนที่ได้แห่พระศรีสากยมุนีไปประดิษฐานไว้ที่วัดสุทัศนเทพวราราม * พระพุทธรูปองค์นี้ได้มาชลอขึ้นจากแพตรงท่าพระ ซึ่งแต่ก่อนนั้นเรียกกันว่าท่าช้าง เพราะเป็นท่าที่เอาช้างลงอาบน้ำ เมื่อตอนที่ชลอพระจะเข้าประตูท่าช้างนั้น ปรากฏว่าพระโตคับประตูเมือง จึงโปรดให้รื้อประตูท่าช้างขยายให้กว้างขึ้นอีก พอที่จะชลอพระเข้ามาได้ เมื่อการชลอพระเสร็จสิ้นแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำประตูท่าช้างให้ดีดังเดิม แล้วจึงพระราชทานนามประตูท่าช้างนั้นว่า "ประตูท่าพระ" เพื่อเป็นอนุสรณ์ว่าพระได้มาขึ้นที่นั้น

---

* ดูตอนที่ว่าด้วย "เสาชิงช้า–วัดสุทัศน์"

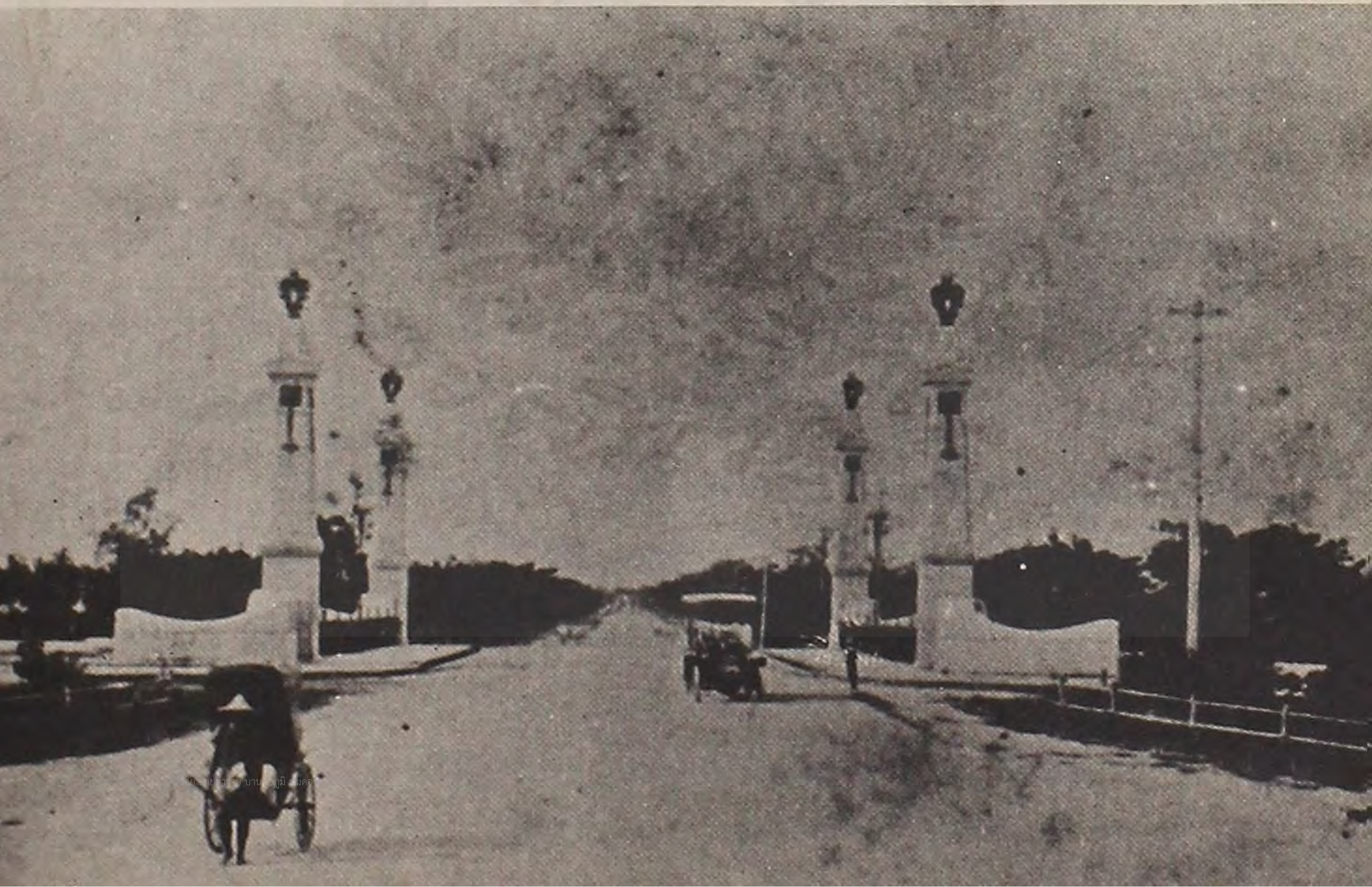
บริเวณท่าพระนั้น แต่เดิมเป็นวังของเจ้านายหลายพระองค์เคยอยู่มาก่อน บริเวณตึกแถวและที่เป็นมหาวิทยาลัยศิลปากรปัจจุบันนี้ เคยเป็นวังของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ หรือที่เรียกกันทั่วๆไปว่า "วังท่าพระ" และแต่ก่อนนั้นขึ้นไปครั้งแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็เป็นวังที่ได้โปรดฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อพระราชทานสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต ซึ่งเรียกกันว่า "เจ้าฟ้าเหม็น" พระราชนัดดา (พระประวัติของเจ้าฟ้าพระองค์นี้ มีกล่าวไว้แล้วในหนังสือ "พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา" ของ ส. พลายน้อย) ได้ประทับอยู่จนตลอดพระชนมายุ ถึงรัชกาลที่ ๒ ได้พระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในรัชกาลที่ ๓ ก็ได้พระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ครั้นเมื่อพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ ก็ได้พระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าชุมสาย (ดูพระประวัติในหนังสือ "พระบรมราชินีฯ" ที่กล่าวแล้ว) เมื่อพระองค์เจ้าชุมสาย (กรมขุนราชสีหวิกรม) สิ้นพระชนม์แล้วถึงรัชกาลที่ ๕ ได้พระราชทานให้เป็นที่ประทับของกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติสิ้นพระชนม์แล้วจึง พระราชทานสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ (ซึ่งต่อมาได้ทรงสถาปนาเป็นกรมพระยา) ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

เมื่อได้ออกพระนามพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ ก็ทำให้คิดถึงท่านสุนทรภู่ เพราะเป็นกวีที่เจ้านายพระองค์นี้ทรงพระปรานีอยู่มาก และตามประวัติก็กล่าวว่าเมื่อสุนทรภู่เป็นกวีที่ปรึกษาในรัชกาลที่ ๒ นั้น ได้ทรงตั้งเป็นที่ขุนสุนทร

ป้อมเผด็จดัสกร มุมพระบรมมหาราชวัง

ถนนราชดำเนิน ตอนสะพานมัฆวาฬรังสรรค์ สมัยรัชกาลที่ ๕

โวหารในกรมพระอาลักษณ์และพระราชทานที่ให้ปลูกเรือนอยู่ใต้ท่าช้าง แต่ในที่บางแห่งกล่าวว่าเมื่อสุนทรภู่ถูกปลดจากตำแหน่งขุนสุนทรโวหาร ในรัชกาลที่๓ นั้น ต้องเวนคืนบ้านที่อยู่เหนือท่าพระและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานบ้านนี้ให้พระยาราชมนตรี (ภู่) ซึ่งว่าการพระคลังมหาสมบัติได้อยู่ต่อมา เมื่อเป็นเช่นนี้ก็พอจะพิจารณาได้ว่า บ้านของสุนทรภู่คงจะเป็นบ้านสร้างพระราชทานให้อยู่ ไม่ใช่พระราชทานที่ให้ปลูกเรือนอยู่เท่านั้น เมื่อถูกปลดจึงต้องคืนบ้านและบ้านของสุนทรภู่จะอยู่ตรงไหนแน่ก็ไม่ทราบอีก เพราะในตำนานก็บอกไว้กว้างมาก คืออยู่เหนือท่าพระและใต้ท่าช้างเลยไม่รู้ว่าอยู่ตรงไหนกันแน่ ถ้าเป็นใต้ท่าช้างวังหน้าและเหนือท่าพระก็พอฟังได้ แต่บ้านนั้นจะต้องอยู่ริมน้ำอย่างไม่ต้องสงสัย เพราะตามเรื่องว่าที่หน้าบ้านพระยาราชมนตรีมีแพจอดอยู่อีกหลังหนึ่ง

เมื่อพูดถึงบ้านพระยาราชมนตรี (ภู่) ซึ่งเกี่ยวกับวังท่าพระ ก็เห็นสมควรนำบันทึกความจำเรื่องวังท่าพระของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์* ตามที่มีกล่าวอ้างในหนังสือ "ป้าป้อนหลาน" มาเล่ารวมไว้ด้วย เพื่อให้ทราบถึงลักษณะสภาพความเป็นไปของวังท่าพระในสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งยังไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงจากสมัยที่เคยเป็นพระราชวังเดิมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมากนัก ตามเนื้อความในหนังสือเล่มนั้นกล่าวว่าวังท่าพระมีกำแพงใบสีมาล้อมรอบอย่างวังเจ้าฟ้า มีประตูสามหน้า มีต้นสนคู่ที่ในประตู มีโรงม้าหลังประตูข้าง๑ โรงเสลี่ยงข้าง ๑ เป็นเก๋งจีน ๒ ห้อง มีท้องพระโรงตรงทางออกประตู ข้างด้านตะวันตกท้องพระโรงมีเก๋งแฝด เป็นที่ชำระความ มีศาลเจ้าอยู่ที่ฝาหลังเก๋ง

* พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ เป็นพระโอรสในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม และหม่อมน้อยซึ่งเป็นบุตรีพระยาราชมนตรี (ภู่) ต้นสกุล "ภมรมนตรี"

ที่ไหว้เจ้าเขียนรูปมังกรน่ากลัวอยู่ในศาล สลักลายปิดทองเสาเก๋ง เครื่องบนตัวไม้ใหญ่ๆ เขียนลวดลายสีน้ำมันปิดทองบ้าง เป็นเก๋งสี่เหลี่ยมกว้างเท่าท้องพระโรงด้านตะวันออกท้องพระโรงมีตึกคลังมั่นคง นัยว่าเป็นคลังเงินทอง เสื้อผ้ามีเรือนแถวริมกำแพงด้านนั้นตลอดไปถึงกำแพงหน้าวัง เป็นที่อยู่ของช่างทองหลังกำแพงหน้าวังก็มีบ้านเจ้ากรมปลัดกรม ต่อกับห้องแถวด้านตะวันออกมาจนหลังโรงม้า มีช่องระหว่างบ้านเจ้ากรม (?) กับห้องแถว หลังกำแพงด้านหน้าภาคตะวันตก ก็มีเรือนแถวไปจนถึงบ้านเจ้ากรม ? (ปลัดกรมจางวางอะไรไม่ทราบ) ซึ่งอยู่ที่มุมกำแพงหน้าวังกับกำแพงด้านตะวันตก ข้างด้านตะวันตกก็มีเรือนแถว ต่อบ้านมุมกำแพงเข้ามาต่อกับบ้านจางวาง? ซึ่งอยู่มุมหน้าศาลชำระความ บ้านนั้นได้ถุนเป็นคุกมีประตูช่องกุฎเข้าออกจากวัง ที่นั้นมีทางเดินหน้าเรือนแถวและบ้านเจ้ากรมปลัดกรม มีห้องแถวกับบ้านเจ้ากรมปลัดกรมจางวางหรืออะไรเป็นหย่อมๆ ด้านเรือนแถวรอบวัง เว้นแต่ด้านตะวันออก หลังตึกคลังเข้าไปเป็นส่วนข้างใน ไม่มีห้องแถว

ตั้งแต่ท้องพระโรงหลังศาลชำระความเข้าไปแนวเดียวกัน เป็นส่วนข้างในทั้งนั้น มีกำแพงแก้วคั่นเป็นเขต ด้านตะวันตกมีประตู มีลับแลปูนบังหลังประตู เขาว่าเป็นทางพระเข้าบิณฑบาต ตอนข้างในด้านตะวันตกเกือบสุดเขตวัง มีประตูมั่นคงเรียกว่าประตูดินออกไปลงตำหนักแพ ตรงประตูช่องกุฎออกกำแพงพระนครมีกำแพงสองข้างทาง แต่กำแพงพระนครไปจนเกือบถึงตำหนักแพ มีประตูที่สุดกำแพง เรียกว่าฉนวน กำแพงฉนวนด้านเหนือเป็นเขตโรงสีข้าวและฉางข้าวหลวง ตำหนักแพ ๓ ห้องเฉลียงรอบกินเข้าไปในเขตโรงสีมีกำแพงกั้นเขตย่อเข้าไป หลังตำหนักแพเป็นลานว่างสี่เหลี่ยมกว้างยาวประมาณ ๗ วา ด้านใต้กินบ้านพระยาราชมนตรีเข้าไป จนไปติดกับรั้วไม้ยกพื้นเขตบ้าน

การพาช้างไปอาบน้ำที่ท่าพระ

ลิเกในสมัยเริ่มแรก

ด้านหน้า หน้าหอนั่งย่อมุมเข้าไปในเขตบ้าน แต่ในเข้ามาถึงแนวหน้าหอนั่ง เป็นแนวเดียวกับประตูกำแพงฉนวนเขตบ้านไปต่อกับกำแพงฉนวน และมีเพิงห้องแถวตลอดไปถึงหลังบ้าน ด้านหลังก็ต่อกับกำแพงเมืองมีเพิงห้องแถวตลอดไปจนถึงโรงช้างอาละวาดนอกกำแพงเมือง ซึ่งเป็นเขตบ้านพระยาราชมนตรีปลูกเป็นเรือนตุ๊กตาไว้ให้พระองค์ประเสริฐศักดิ์ ขยายยืดออกไปจนเสมอแนวหน้าโรงช้างชวากช้างลงน้ำเป็นเขตบ้าน มีเรือนแถวนอกบ้านมีสะพานคนเดินไปลงเรือที่แม่น้ำหน้าเรือนแถว มีกำแพงเขตบ้านข้างโรงช้างไปทางแม่น้ำ จนถึงมุม "หอนั่งข้างใน" มีประตูใหญ่ออกจากบ้าน ที่นั้นมี "โรงหมี่" โรงขายของสองข้างประตู แนวหลังโรงช้างเป็นเขตบ้านพระยาราชมนตรีกับพระองค์ประเสริฐศักดิ์ต่อกัน มีฉางข้าวอยู่ในเขตบ้านพระยาราชมนตรี มีเรือนแถวเฉลียงด้านเดียว ต่อฉางไปจนตลอดเขตบ้านลงแม่น้ำ

ทีนี้จะกลับกล่าวถึงพระราชวังเดิมต่อไป (ที่ต้องกล่าวถึงเขตบ้านพระยาราชมนตรี ก็เพราะเกี่ยวกับเขตตำหนักแพที่กินที่บ้านเข้าไป ซึ่งเป็นเพราะเป็นกันเอง "ไอ้ภู่" จางวางของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ จึงคาบเกี่ยวที่ทางกันได้ ส่วนบ้านพระยาราชมนตรีและองค์ประเสริฐศักดิ์นั้น จะได้กล่าวในที่อื่น จะทำแผนที่ทั้งวังและบ้านไว้ให้ชัดแจ้งโดยละเอียดด้วย) ตอนหลังท้องพระโรงเข้าไปเป็นตำหนักแฝด ยาวยืนเข้าไปเฉลียงด้านหน้าต่อกับท้องพระโรง เป็นทางเดินไปขึ้นหอพระที่มุมท้องพระโรง (ในกำแพงแก้วเขตข้างใน) ทางตะวันออกมาลงชลาระหว่างตำหนักแฝดกับตำหนัก ๗ ห้อง ด้านตะวันตก มีประตูทั้ง ๒ ด้าน

ท้องพระโรง ๕ ห้องเฉลียงรอบ กั้นฝาด้านหลังเอาเฉลียงไว้เป็นเขตข้างในชายคาเฉลียงท้องพระโรงกับตำหนักแฝดต่อกัน มีรางยาวตลอด และ

รางตำหนักแฝดเอาน้ำมารวมลงรางนี้ด้วย จำได้ว่าถ้าฝนตกหนักแล้ว ที่นั้นน้ำล้นรางเป็นน้ำพุซ่าใหญ่

หลังท้องพระโรงมีพระทวารเล็กเข้าออกห้องทรงธรรมได้ (ห้องทรง-ธรรมเห็นจะเป็นสำหรับข้างใน) มีพระทวารใหญ่กลางท้องพระโรง มีพระทวารและอัฒจันทร์ออกหน้าท้องพระโรง ๒ ออกด้านสกัดตะวันตก ตะวันออกด้านละ ๑ มีชลาสามด้าน ประตูกำแพงแก้ว ตรงพระทวาร ๓ ประตู ด้านสกัดมีด้านละประตูตรงลานด้านหน้า ศาลชำระความมีประตูเล็กเข้าจากทางท้องพระ-โรงได้ ศาลด้านหน้าโถงไม่มีฝา มีเฉลียงด้านหน้า

ตำหนักแฝด ๕ ห้อง เฉลียงรอบ มีพระทวารด้านสกัด ๒ ทั้งสองด้าน ด้านยาวมีแต่ด้านละ ๑ มีการงานต้องทำอัฒจันทร์ขึ้นพระแกลด้านหลังสำหรับสะดวกแก่คนใช้เข้าออก พระแกลท้องพระโรงถักลวดทั้งนั้น ตำหนักแฝดดูเหมือนไม่มี

ตำหนัก ๗ ห้องยาวเท่าตำหนักแฝด เรียงกันไปมีชลาระหว่าง กว้างเท่าชลาท้องพระโรงเรียงเป็นแนวเดียวกัน ยื่นเข้าไปทางหลังศาลชำระความมีกำแพงแก้วเป็นเขตตำหนัก ๗ ห้องด้านตะวันตก มีประตูไปจากลานตำหนักไปลงดินหลังตำหนัก ท้องพระโรงกับตำหนักแฝดชั้นล่างก่อปูน ชั้นบนเป็นเครื่องไม้ฝาไม้ทั้งนั้น ตำหนักแฝดชั้นล่างก่อปูนแต่ด้านชลาระหว่าง ๒ ตำหนักแต่แนวเฉลียง ในประธานเป็นเสาลงดิน ไม่มีฝาที่ดินหลังตำหนัก ๗ ห้องลุ่มฝนตกหน้าน้ำ ๆ ท่วมสักคืบหนึ่ง

หลังตำหนักแฝด ตำหนัก ๗ ห้องเข้าไป มีชลาถมขึ้นมาเสมอชลาหว่างตำหนักกว้างเท่า ๆ กัน มีเรือนแถวขัดแตะถือปูนขวาง ตลอดไปจนสุดเขตตำหนัก ๗ ห้อง ๒ หลัง ยาวเท่า ๆ กันมีช่องระหว่างเรือนแถว เป็นทางเดิน

ทางเสาไม้ใต้ถุนสูงโปร่งแถวตอนหลังตำหนักแฝดเป็นห้องเครื่อง ตอนหลังตำหนักแฝดเป็นห้องคนอยู่ ถัดเข้าไปก็มีเรือนแถวอีก ๑ แถวเหมือนอย่างแถวหน้าเท่า ๆ กัน มีทางเดินระหว่างเรือนแถวกว้างเป็นชลาถมขึ้นไปให้พ้นน้ำ แต่ไม่ได้ปูกระเบื้องหน้าวัว ชลาท้ายพระโรงดาดปูน

ข้างปลายเรือนแถวสุดเขตตำหนัก ๗ ห้องมี "หอนก" ๒ ห้องโถงสกัดเขตชลาระหว่างเรือนแถวอยู่ ๑ หลัง

หลังตำหนักแฝด หลังตะวันตกถมชลาสูงขึ้นไปตอน ๑ กว้างพอปลูกศาลาโถง ๒ ห้องเล็ก ๆ เฉลียงรอบได้ กว้างเท่ากับเรือนแถวเป็นศาลา ๔ เหลี่ยม มีเฉลียงรอบสำหรับเลี้ยงลูกเล็ก ๆ นั่งเล่นและกินข้าว ร่นเรือนแถวหลังห้องเครื่องเข้าไป ให้พอปลูกได้ มีทางเข้าออกระหว่างศาลาและห้องเครื่อง และเรือนแถวหลังต่อเข้าไป ล่องถุนศาลาก่อปูนมีประตูเข้า เด็ก ๆเอาวัวไปเลี้ยงไว้ขี่ได้

สวนหลังตำหนักแฝดได้กล่าวแล้วในตอนต้น

หลังเรือนแถว ๆ ที่ ๒ เข้าไป เป็นที่ดินว่างเปล่า มีสระใหญ่ ๔ เหลี่ยมอยู่กลางใกล้กำแพงวังด้านตะวันออก ต่อกับวังกรมสมเด็จระหว่างสระกับกำแพงมีต้นตาลเรียงไปตามกำแพงสับสนอยู่ ๑ หมู่ สัก ๑๐ ต้นหรือกว่า เรียกกันว่า "ดงตาล" ผีกระสือชุม เห็นแวมๆเวลาเดือนมืดเสมอเด็ก ๆ กลัวกันนัก ใครกลัวเล่นเอาเถิดเล่นไอ้โม่งกัน หนีไปทางนั้นแล้วคนอยู่โยงกลัวไม่ตามไปจับ ที่นั้นเป็นดงขี้ ผีกระสือจึงชอบไปเที่ยวกินขี้ที่นั่น

ตามแนวกำแพงวังข้างด้านเหนือ มีห้องแถว มีสะพานยาวเดินหน้าห้องเพราะน้ำท่วมเรียกแถวนั้นว่า "แถวลาว" ตลอดไปถึงมุมกำแพงวังด้านตะวันออก ที่สุดแถวมีบ้านสำหรับจางวาง ๑ บ้าน

ต้นทางเข้าไปในแถวลาวทางตะวันตก มีกำแพงแก้วสกัดมีประตูกำแพงแก้วก่อเลยมาทางใต้ ต่ำเป็นล่องถุนบ้านเจ้ากรม มีห้องนั่งอีก ๑ บ้าน ดีกว่าบ้านอื่นๆ มีประตูกำแพงเข้าบ้าน อัฒจันทร์ขึ้นนอกชานบ้านที่ประตูกำแพงกั้นนอกชาน มีกระเบื้องเคลือบโปร่งเป็นกำแพงแต่ผนังบ้านเป็นไม้

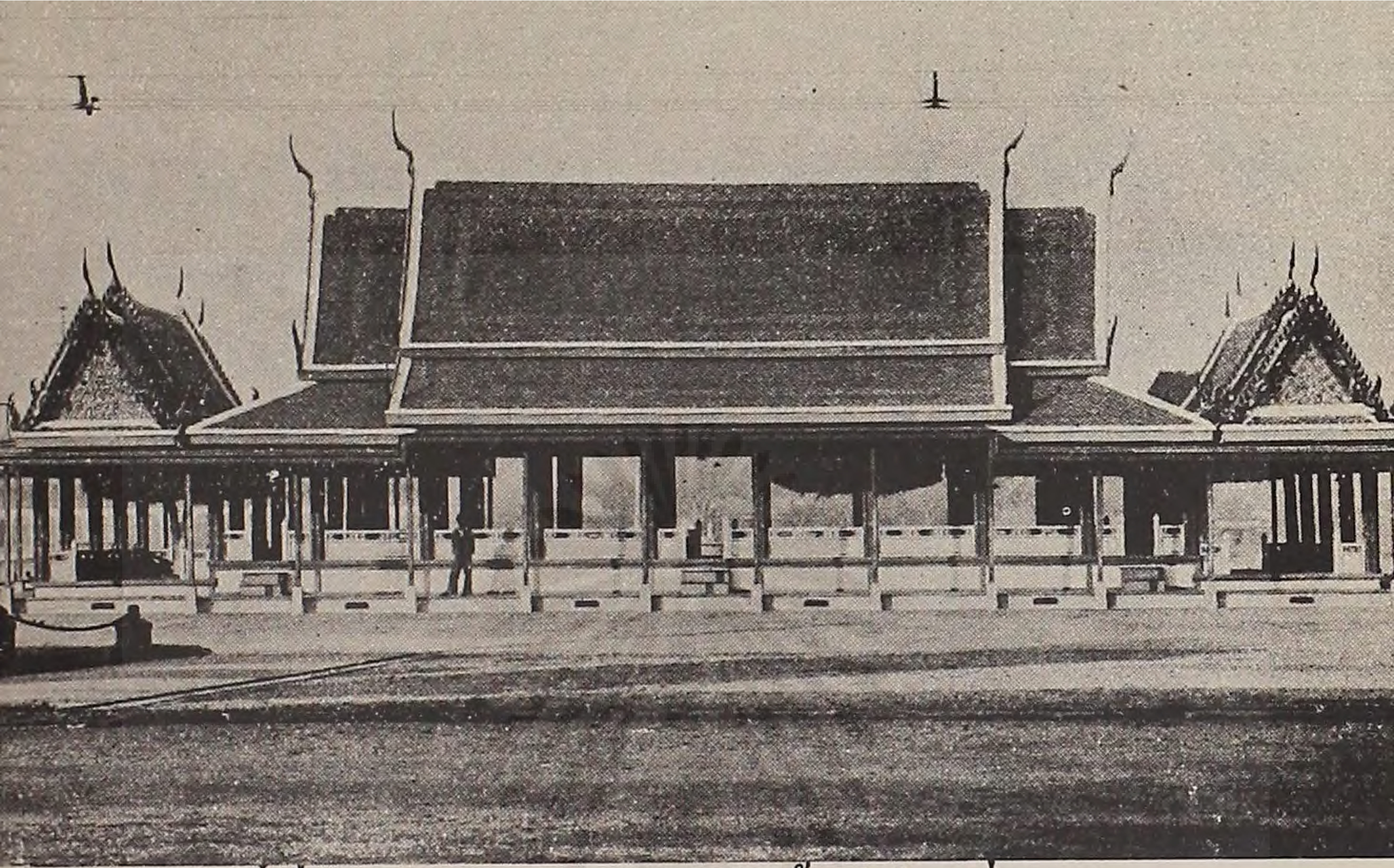
ต่อแถวลาวไปจากประตูเข้าแถวลาว มีบ้านฝากระดานอีก ๑ บ้านใต้ถุนโปร่งเสาฝาไม้

แถวกำแพงด้านตะวันตก มีบ้านอีก ๒ บ้านระหว่างเรือนแถว

ที่ดินที่ว่าง ระหว่างเรือนแถวหลังห้องเครื่องและเรือนแถวด้านตะวันตก เป็นที่ลุ่ม น้ำท่วมหน้าน้ำ หน้าฝนชุกเป็นเวลาๆทั้งนั้น เป็นที่สำหรับเด็กๆ เล่นน้ำ (สกปรกจริง) เล่นเรือกันอย่างสนุกสนาน

ที่หน้าวังนอกกำแพงมีตึก ๒ ชั้น อยู่ข้างขวามือเข้าไปที่ประตูวัง หลังคามุงกระเบื้องจีน พื้นปูกระเบื้องหน้าวัวเป็นโรงหมอ แต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ ประทับอยู่ที่วังนั้นพระองค์ทรงสร้างขึ้น มีหมอมียาจำหน่ายและมีที่อยู่สำหรับคนไข้ด้วย ข้างซ้ายประตูวังมีตึกคู่กันอยู่อีก ๑ หลังแบบเดียวกัน แต่เป็นตึกชั้นเดียว เป็นโรงทาน สร้างแต่ครั้งนั้นเหมือนกัน ด้วยพระองค์ทรงผักใฝ่อยู่ในทางบุญทาน ทรงเลื่อมใสอยู่ในพระพุทธศาสนาเป็นสัมมาทิฐิมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ มีไม้ซุงเป็นเขื่อนกั้นอยู่มั่นคงรอบ สำหรับกันช้างตกมันอาละวาดเพราะเป็นทางช้างลงน้ำ

การอยู่กิน กำลังพาหนะเวลาเสด็จอยู่บนวัง ก่อนท่านเบี้ยตาย ที่วัง

พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยตำหนักแพ ตั้งอยู่ข้างวังฝั่งตะวันออก
ของลำน้ำเจ้าพระยาบนท่าราชวรดิฐ

ถนนเจริญกรุงเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๓ จะเห็นว่าในสมัยนั้นนิยมรถลากกันมาก

มีคนอยู่แถวลาวตลอด สุดแถวลาวสารวัดทองช่างสีลาอยู่บ้านที่นั้น เสด็จ[๑] ว่ากรมช่าง ๑๐ หมู่ปลัดกรมแสงอยู่บ้านต้นทางเข้าประตูแถวลาว ขุนพิพิทพ่อปลัดกรมแสงนัยว่าเป็นพระญาติข้างเจ้าคุณจอมมารดาเอม เกี่ยวกับเจ้าพระยาภูธราภัย[๒] เลยนับญาติไปถึงกรมภูธเรศ[๓] เข้าด้วย อยู่บ้านที่ประตูดิน จางวางช้างอยู่บ้านระหว่างเรือนแถวกำแพงตะวันตก นายพยอมพี่ปลัดกรมแสง อยู่หลังบ้านในแถวนั้นเหมือนกัน พวกคนใช้มหาดเล็กช่างไม้อยู่เรือนแถวหลังห้องเครื่อง สุดเรือนแถวทางตะวันออกที่มีศาลาหอนก ตาครุฑช่างทองอยู่ ผู้หญิงคนใช้ที่มีผัวอยู่เรือนแถวหน้าต่อเก๋งไป ที่ไม่มีผัวอยู่ในตำหนักแฝดหลังท่านเพชรอยู่

ส่วนข้างหน้าออกไป ที่ประตูกำแพงวังหน้าศาลาชำระความ เจ้ากรมช้างอยู่บ้านริมประตูเข้าออกด้านแม่น้ำ ใต้ถุนเป็นตะราง เมื่อปฤษฎางค์ยังเยาว์ยังมีคนโทษใส่พวงคอล่ามโซ่ไปอาบน้ำ บางคนมีตะโหงกใส่คอก็มีคราวหนึ่งเรือนแถวต่อไปด้านนั้น ก็มีคนอยู่ไปจนถึงมุมกำแพงหน้าวัง ที่มุมมีบ้านๆหนึ่งแม่นมสำริดอยู่เป็นแม่นมปฤษฎางค์กับนมพึ่งอีกคน ๑ ห้องแถวหน้าวังก็มีคนอยู่ตลอดไปจนถึงประตู ส่วนเรือนแถวแต่โรงม้าไปมีคนอยู่บ้าง บ้านที่มุมกำแพงด้านหน้ากับด้านตะวันออกต่อกัน ตามิ่งผู้เฒ่าท่าเป็นบาเรียนอยู่ที่นั้น เรือนแถวพวกช่างทองก็มีคนอยู่ที่ด้านตะวันออกเหมือนกัน ตึกคลังว่างเปล่าเปิดอยู่เด็ก ๆ กลัวไม่กล้าเข้าเพราะมืด

๑ คำว่าเสด็จ หมายถึง กรมขุนราชสีหวิกรม (พระองค์เจ้าชายชุมสาย) ต้นสกุล ชุมสาย ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้ทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่

๒ เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์)

๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ (พระองค์เจ้าชายทวีถวัลยลาภ) ต้นสกุล ทวีวงศ์ มีศักดิ์เป็นหลานตาของเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์)

คนทั้งสิ้นในวังเวลานั้นไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ คน ทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ที่โรงม้าก็มีม้า เสด็จทรงเป็นครั้งคราว

เสด็จยกพื้นขึ้นบรรทม ที่เฉลียงตำหนัก ๗ ห้องมีลูกกรงรอบอัฒจันทร์ขึ้น ๒ ข้างเพราะในห้องท่านร้อน ไม่ใคร่บรรทม เสวยบนยกพื้นนั้น ข้า ฯ ไม่ได้เห็นเครื่องจัดถวายใส่โต๊ะเงิน โต๊ะเงินก็มีแต่ไม่เห็นใช้ ใช้แต่ขันถมกระโถนก็ใช้กระโถนทองเหลืองกระโถนถ้วย เครื่องจัดใส่ตะลุ่มมุก ทั้งคาวหวานจานเชิง

ท้องพระโรงถ้ามีงานการจึงจัดกวาดที ๑ โดยปรกติใช้เป็นโรงงานช่างไม้ ช่างเขียน ช่างลลัก ช่างประดับกระจก จนถึงช่างเขียนผู้หญิง ออกมาเขียนทองผ้าลายทรงก็เขียนที่ท้องพระโรง บางทีมีช่างทหารในญวนมาทำงานสมทบ ถ้าเร่งรัดก็เลี้ยงสำรับทำงานจนกลางคืนดึกดื่น จุดไต้จุดตะเกียงแดงไปทั้งนั้น

เมื่อครั้งทำเรือพระที่นั่ง วังเหลา ก็เกณฑ์เอาช่างสนับมาเย็บม่านที่วัง ดูไม่ว่าช่างอะไรเรียกเอาใช้ได้หมด ไม่ชั่วแต่ช่าง ๑๐ หมู่

เท่าที่กล่าวถึงวังท่าพระมาอย่างยืดยาวนั้น ก็เพื่อให้ท่านผู้อ่านได้ทราบถึงความเป็นอยู่ในวังสมัยก่อนว่าเป็นอย่างไร สภาพทั่ว ๆ ไปในวังสมัยก่อนและในปัจจุบันนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง ต่อจากนี้ก็จะได้เล่าถึงวังที่อยู่ใกล้เคียงกันต่อไป

วังท่าพระนั้นเรียกกันว่าวังตะวันตก เพราะเป็นวังอยู่ริมทางด้านตะวันตก ถัดวังท่าพระมาทางตะวันออก ตามแนวถนนหน้าพระลาน ยังมีอีก ๒ วัง คือวังกลางที่ต่อจากวังท่าพระ วังนี้พระบาท

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรด ฯ ให้สร้างเป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุโณทัย ซึ่งทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพ (กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓) ต่อมาเจ้าฟ้าอาภรณ์ ซึ่งเคยเป็นศิษย์ของสุนทรภู่ได้มาประทับอยู่แทน เมื่อเจ้าฟ้าอาภรณ์เสด็จไปประทับวังตะวันออก (ซึ่งจะกล่าวต่อไป) เจ้าฟ้ามหามาลากรมขุนบำราบปรปักษ์ ก็ได้เสด็จมาอยู่

ถัดวังกลางออกมาทางตะวันออกจนถึงมุมถนนหน้าพระธาตุซึ่งอยู่ตรงกับประตูวิเศษไชยศรีทางเข้าพระบรมมหาราชวัง เป็นวังอีกวังหนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรด ฯ ให้สร้างพระราชทานเป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอภัยทัต ซึ่งทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ เลื่อนเป็นกรมหลวง* และได้เสด็จอยู่วังนี้มาจนตลอดพระชนมายุ (พ.ศ. ๒๓๘๐) ต่อมาเจ้าฟ้าอาภรณ์ได้เสด็จมาอยู่ เมื่อเจ้าฟ้าอาภรณ์สิ้นพระชนม์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้รวมวังตะวันออกตรงประตูวิเศษไชยศรีกับวังกลางเป็นวังเดียวกันให้เป็นที่ประทับของสมเด็จเจ้าฟ้า กรมขุนบำราบปรปักษ์ (ต่อมาได้ทรงเลื่อนเป็นกรมพระยา) เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสพระองค์ใหญ่ได้เสด็จอยู่ต่อมาจนตลอดชนมายุ แล้วจึงได้ตั้งเป็นโรงงานช่างสิบหมู่ ซึ่งต่อมาได้เป็นที่ทำการกรมศิลปากร ดังที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้

* ในรัชกาลที่ ๒ ได้ว่ากรมพระคชบาล

กำแพงวังทางด้านถนนหน้าพระลานในปัจจุบันนี้ มีเหลือเฉพาะวังตะวันตกคือวังท่าพระเท่านั้น ส่วนวังกลางและวังตะวันออกได้รื้อออกสร้างเป็นตึกแถว และถัดวังท่าพระไปทางถนนมหาราช ก็เป็นตึกแถวเช่นเดียวกัน

ในตอนต้นได้พูดถึงบ้านขุนสุนทรโวหาร ว่าอยู่เหนือท่าพระ ก็คงจะอยู่ในแนวถนนมหาราชด้านริมแม่น้ำนี่เอง ถนนมหาราชเริ่มตั้งแต่สะพานเจริญรัชปากคลองตลาด ผ่านถนนหน้าพระลานไปจนถึงถนนพระจันทร ตามสองข้างถนนมหาราชมีเรื่องที่พอจะเก็บมาเล่าอยู่บ้าง จึงขอพาท่านเลี้ยวเข้าถนนมหาราชตรงท่าพระ เลาะไปตามริมกำแพงพระบรมมหาราชวัง ไปทางท่าราชวรดิฐ

ท่าราชวรดิฐนี้แต่เดิมเป็นตำหนักน้ำชนิดปักเสาลงในน้ำ ทอดคานเหมือนอย่างเรือนแพ แต่หลังคามุงกระเบื้อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รื้อตำหนักของเดิมเสีย แล้วลงเขื่อนถมที่ขึ้นเสมอพื้นแผ่นดิน สร้างพระที่นั่งขึ้นหมู่ ๑ เป็นพลับพลาสูงตรงกลางองค์ ๑ พระราชทานนามว่าพระที่นั่งชลังคพิมาน ต่อพลับพลาสูงเข้าไปทางด้านตะวันออก มีพระที่นั่งสูงเป็นที่ประทับองค์ ๑ พระราชทานนามว่าพระที่นั่งทิพยสถานเทพสถิต พระที่นั่งข้างเหนือลดพื้นต่ำลงมา เป็นท้องพระโรงฝ่ายหน้าองค์ ๑ พระราชทานนามว่าพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย มีพระที่นั่งข้างใต้เหมือนกันกับองค์ข้างเหนือเป็นที่พักฝ่ายในอีกองค์ ๑ พระราชทานนามว่า พระที่นั่งอนงค์ในสราญรมย์ ตรงหน้าพระที่นั่งชลังคพิมาน ใต้ท่าทางเสด็จลงเรือก่อเขื่อนทำสระเป็นที่สรงสระ ๑ ก่อกำแพงเป็นบริเวณข้างในทั้ง ๓ ด้าน มีป้อมริมน้ำปลายแนวกำแพงด้านเหนือพระราชทานชื่อว่าป้อมพรหมอำนวยศิลปป้อม ๑ ป้อมอินทรอำนวยศรป้อม ๑

โปรดให้เรียกรวมกันทั้งบริเวณท่าราชวรดิฐ ข้างเหนือขึ้นไปให้ทำท่าสำหรับข้าราชการอีกท่า ๑ โปรดให้เรียกว่า ท่านิเวศน์วรดิฐ

ที่กล่าวมาข้างต้นนั้น เป็นพระที่นั่งและสถานที่ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ นำมากล่าวไว้เพื่อให้รู้ว่า ท่าราชวรดิฐในสมัยก่อนนั้นเป็นอย่างไร ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ พระที่นั่งต่างๆ ในบริเวณท่าราชวรดิฐผุชำรุด จึงโปรดให้ซ่อมรักษาไว้แต่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ซึ่งยังคงอยู่จนบัดนี้ และแต่ก่อนนั้นบริเวณพื้นที่ก็แคบกว่านี้ เมื่อรื้อพระที่นั่งออกแล้ว จึงได้ปราบที่ให้เรียบร้อย ทำเขื่อนขยายที่ออกไปอีก ทำให้บริเวณนั้นกว้างขึ้น

เคยมีคนถามผู้เขียนว่า เหตุไรจึงได้พระราชทานนามว่า ท่าราชวรดิฐ คำถามนี้ตอบไม่ยากเพราะมีหลักฐานแสดงถึงเหตุผลที่ทรงตั้งไว้ในประกาศซึ่งออกในรัชกาลที่ ๔ นั้นเอง เพื่อเป็นประโยชน์แก่ท่านที่สนใจต่อไป จึงขอถือโอกาสคัดประกาศเกี่ยวกับชื่อท่าราชวรดิฐมารวมไว้ด้วยดังต่อไปนี้ (สะกดการันต์ตามฉบับเดิม)

ประกาศขนานนามพระที่นั่งในท่าราชวรดิษฐ แลพระที่นั่งสร้างใหม่

ณ วันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะแม เอกศก

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ทุกหมู่ทุกกรม ทุกพนักงานให้ทราบทั่วกันว่า พระตำหนักที่ประทับริมฝั่งน้ำ ที่เรียกกันว่าพระตำหนักน้ำบ้าง พระตำหนักแพบ้างนั้น บัดนี้พระราชทานชื่อว่าพระที่นั่ง (ชลังคพิมาน) ดังนี้ จำเพาะแต่หลังสูงริมน้ำหลังเดียว มิใช่ชื่อทั้งจังหวัด หลังสูงอีกองค์หนึ่งมีฝารอบพระที่นั่ง

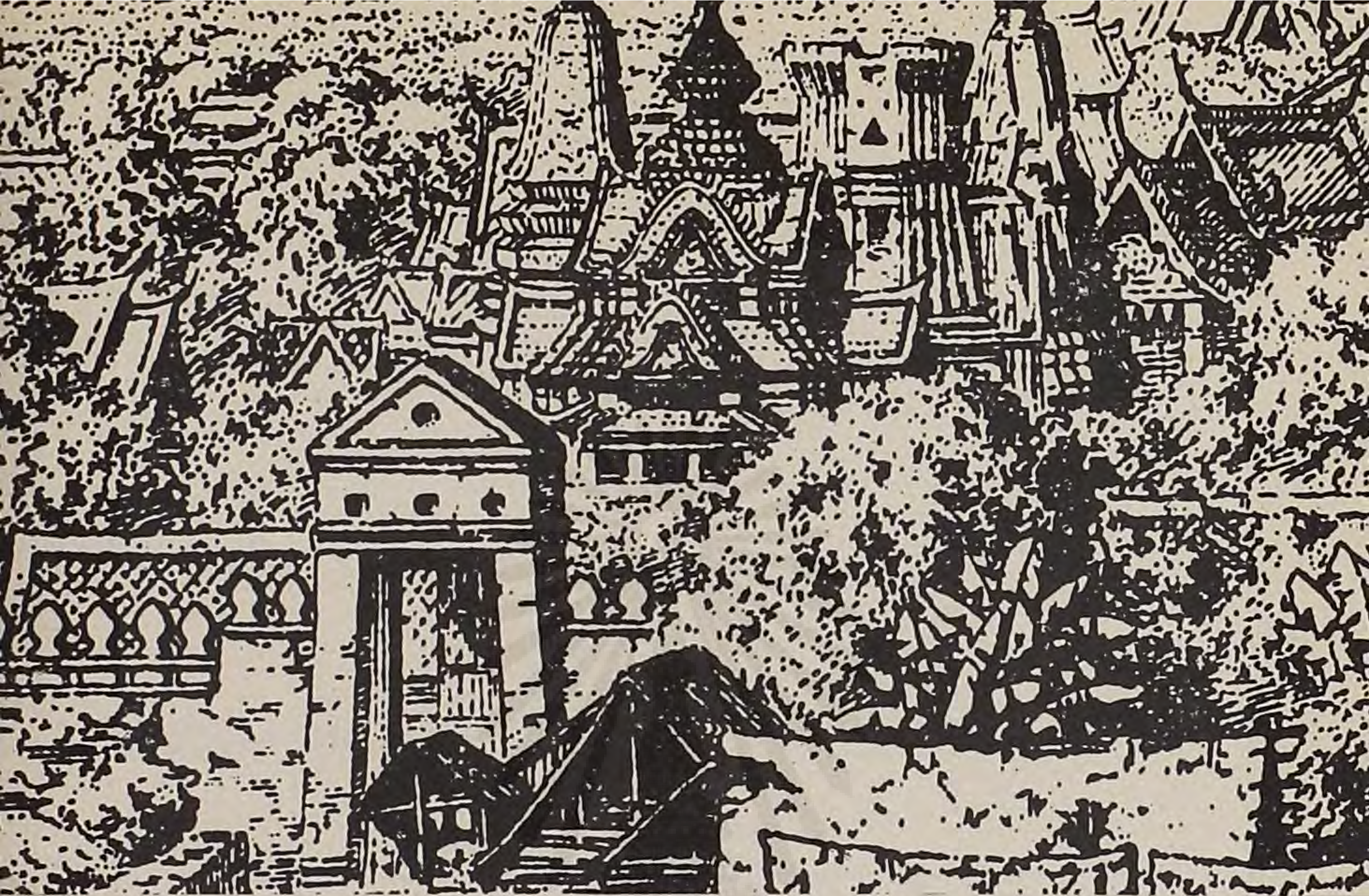
(ทิพยสถานเทพยสถิต) หลังใหญ่องค์ข้างเหนือพระที่นั่ง (ราชกิจวินิจฉัย) หลังใหญ่องค์ข้างใต้พระที่นั่ง (อนงค์ในสราญรมย์) ป้อมริมน้ำข้างเหนือชื่อป้อม (พรหมอำนวยศิลป) ป้อมริมน้ำข้างใต้ชื่อป้อม (อินทรอำนวยศร) แลชื่อทั่วจังหวัดนั้น เรียกที่ประทับ (ราชวรดิษฐ) ท่าน้ำทางเสด็จพระราชดำเนิน ตรงพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยลงไปนั้น ชื่อท่าที่ประทับ (ราชวรดิษฐ) ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยจะใช้ลงในท้องตรา หรือจะบัตรหมายแลจะเขียนเรื่องราวทูลเกล้าฯถวาย หรือจะกราบทูลพระกรุณาให้ใช้ให้ถูกตามประกาศนี้จงทั่วกันเทอญ

ประกาศฉบับนี้ได้ออกเมื่อปี มะแม พุทธศักราช ๒๔๐๒ แต่ตามต้นฉบับเขียนว่า ราชวรดิษฐ จะเป็นมาอย่างนั้นเดิมหรือจะเขียนแก้ใหม่ไม่ทราบ แต่ในที่แห่งอื่นเขียนว่า ราชวรดิฐ ซึ่งดูจะถูกต้องมากกว่า และในครั้งนั้นผู้คนก็เห็นจะไม่มีใครเรียกตามหมายประกาศว่า ท่าราชวรดิฐ เพราะเคยชินกับชื่อเดิมที่เรียกกันมาก่อนว่า ท่าขุนนางเสียแล้ว เหมือนอย่างชื่อ ท่าพระ แต่ก่อนก็ไม่มีใครเรียก พากันเรียกแต่ว่าท่าช้าง เรื่องนี้มีปรากฏหลักฐานอยู่ในพระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องตำหนักแพตอนหนึ่งว่า

"แต่ท่าขุนนางนั้นเห็นว่าเป็นท่าอันสมควรที่จะมีชื่อ จึงให้ตั้งชื่อของท่านั้นว่าท่าราชวรดิฐ ราชะแปลว่าพระยามหากษัตริย์ วระแปลว่าประเสริฐ ดิฐแปลว่าท่าน้ำ หรือฝั่งตลิ่งก็ได้ รวมสามคำว่าราชวรดิฐๆ นั้นแปลรวมๆ รวบๆ ว่าท่าอันประเสริฐแห่งราช

การดังนี้ มีปรากฏแน่ แต่ไม่ใคร่จะมีใครเรียกตามชื่อหลวง ยังหลงเรียกอยู่แต่ว่าท่าขุนนางอย่างเก่าๆ เหมือนท่าช้างลงน้ำก็มีชื่อหลวงว่า ท่าพระ แต่คนชอบเรียกว่า ท่าช้าง และไม่ใคร่จะได้ยินใครเรียกว่า ท่าพระ เพราะความเพ่งหมายของผู้ที่เรียกท่านั้น ไม่เห็นมีวัดอยู่บนบก ไม่เห็นพระลงอาบน้ำที่ท่านั้น ก็สำคัญใจเป็นแน่ดังนี้ จึงไม่อาจเรียกว่าท่าพระๆ ก็ใช้แต่ราชการเป็นคราวๆ คงเรียกว่าท่าช้างอยู่ตามเดิม คำนี้ต้องยอมให้เรียกเพราะเขาเห็นช้างลงมาอาบน้ำจริงๆ"

เป็นอันเรารู้ได้แน่นอนแล้วว่า ท่าพระ นั้นเป็นชื่อหลวง ชื่อราชการ ส่วนที่เรียกว่าท่าช้างนั้นเป็นชื่อตามปากชาวบ้าน □

ประตูเมืองริมน้ำด้านวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ ๖

ตลาดภายในกำแพงพระนคร สมัยรัชกาลที่ ๕

บทที่ ๑๒

ท่าเตียน–วัดโพธิ์

เลยท่าราชวรดิฐลงไปทางใต้ ก็เข้าสู่เขตตลาดใหญ่ที่เรียกกันว่า ท่าเตียน ชื่อนี้ใครๆ ก็รู้จักกันดี ในสมัยที่ยังเป็นเด็กเคยถามผู้ใหญ่บางคนว่า ทำไมจึงเรียกบริเวณตลาดแถววัดโพธิ์ หรือวัดพระเชตุพนฯว่า ท่าเตียน ก็มักจะได้รับคำตอบว่า สมัยหนึ่งยักษ์วัดแจ้งกับยักษ์วัดโพธิ์เกิดวิวาทกัน ยักษ์วัดแจ้งยกพวกข้ามฟากมาตีกับยักษ์วัดโพธิ์ที่ตรงนั้น จึงทำให้ที่นั้นราบเรียบเตียนโล่งไป แต่นี่ก็เป็นนิทานตามความถนัดของพวกชาวบ้าน แต่ตามความจริงนั้นเราเพิ่งจะมาเรียกว่า ท่าเตียน เอาในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี่เอง

เรื่องเดิมมีอยู่ว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นพระองค์ได้มีรับสั่งให้ปลูกโรงใหญ่ๆ รวม ๘ หลังไว้ริมน้ำ สำหรับเก็บเรือรบศีรษะมีดโกน คือปลูกตั้งแต่หน้าวัดโพธิ์ขึ้นไปจนท้ายประตูแดง ที่ใกล้ๆ ริมๆ โรงเรือแปดหลังนั้น พระองค์มีรับสั่งห้ามปลูกเหย้าเรือนอยู่ใกล้โรงเรือเป็นอันขาด เพราะเกรงจะเป็นเชื้อไฟ ที่นั้นจึงมีแต่โรงเรืออยู่โดดเดี่ยว ไม่มีบ้านเรือนหนาแน่นเหมือนที่อื่นๆ

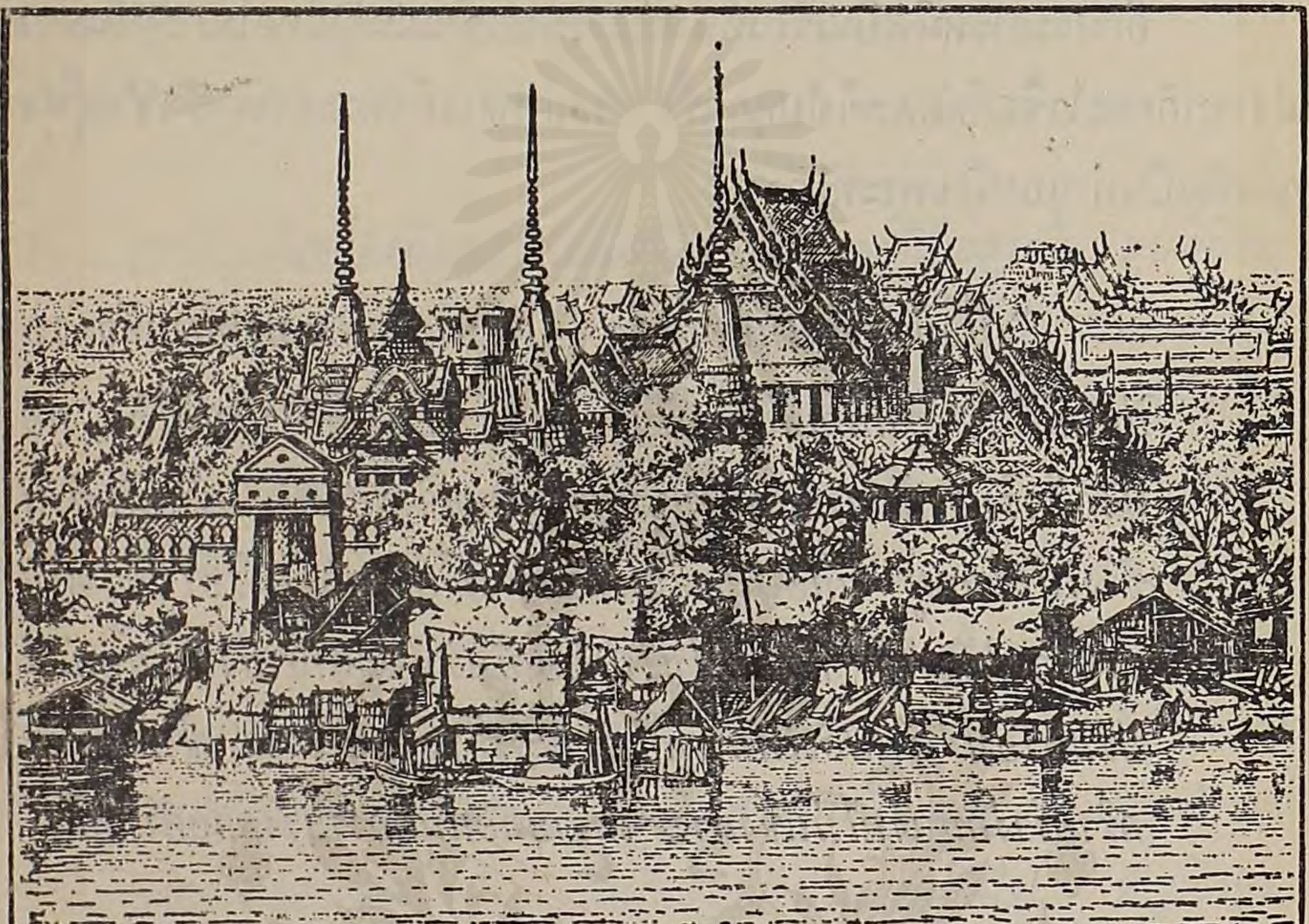
ครั้นถึงรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้เจ้าพระยามหาเสนาบุนนาค รื้อโรงเรือแปดหลังนี้ไปปลูกที่บางละมุดแขวงเมืองนนทบุรี แล้วถอยเอาเรือรบทั้งหมดไปไว้ในโรงเรือบางละมุด ครั้นรื้อโรงเรือแล้วจึงโปรดให้เจ้าพระยามหาเสนาบุนนาค ซึ่งเป็นตาของพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าเศวตฉัตร (ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ทรงกำกับกรมพระนครบาล กรมท่า และกรมมหาดไทย ในโอกาสต่างกัน) ทำที่นั้นเป็นวัง ในที่บางแห่งกล่าวว่าได้พระราชทานวังนั้นแก่พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าเศวตฉัตร แต่ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๖ กล่าวว่าในรัชกาลที่ ๑ นั้นโปรดเกล้าฯให้สร้างวังท่าเตียนพระราชทานสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์พระโอรสพระองค์น้อยของสมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อย เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ประทับอยู่วังนี้จนในรัชกาลที่ ๓ ย้ายไปประทับที่วังสวนมังคุด (ฝั่งธนบุรี) พระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานวังท่าเตียนให้กรมหมื่นสุรินทรรักษ์พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๑ ประทับต่อมา จนสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อพุทธศักราช ๒๓๗๓

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ได้เกิดเพลิงไหม้ที่วังกรมหมื่นสุรินทรรักษ์จนหมดสิ้น ก็ในบริเวณนั้นตั้งแต่เขตพระบรมมหาราชวังลงไปจนถึงเขตวัดโพธิ์ เมื่อแรกสร้างกรุงเทพฯก็เป็นบ้านเสนาบดีอยู่กันเป็นส่วนมาก เช่นบ้านเจ้าพระยารัตนาพิพิธที่สมุหนายกแล้วก็บ้านเจ้าพระยามหาเสนาบุนนาค เมื่อเกิดไฟไหม้ครั้งนั้นจะลุกลามเผาผลาญบ้านเรือนไปมากน้อยเพียงไรไม่มีกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร แต่มีรายละเอียดแจ้งอยู่ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ และคณะทูตที่ไปอังกฤษดังต่อไปนี้

"ณ วัน ๕ ฯ๓ ๑ ค่ำ เพลายามเศษ เกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่โรงของพระองค์เจ้ามหาหงส์ในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เพราะที่นั่นเย่าเรือนกระท่อมห้อมหอรุงรังมากแลทางคับแคบนัก หามีใครในบ้านเรือนพวกนั้นช่วยกันดับไม่มีแต่ขนของ คนจะเข้าช่วยดับก็ไม่มี ทางคับแคบนัก จนคนในบ้านออกไม่ได้ตายในไฟคนหนึ่ง เรือนหม่อมเจ้าในวังกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ และเรือนข้าราชการที่ใกล้เคียงติดหมู่บ้าน และโรงงานของนายด้านทำการในพระราชวังนี้ และด้านทำการในวัดพระเชตุพนติดพันกับวังนั้นก็ไหม้เสียหมด ครั้งนี้ลมพัดบ่วนไปมาหวนกำแพง เพลิงไหม้ร้อนแรงนักคนเข้าตัดทางก็ไม่ได้ ไฟไหม้ขึ้นมาข้างบนจนกำแพงโรงไหมใกล้พระคลังสินค้า ข้างล่างไหม้ลงไปจนตพานฉนวนวัดพระเชตุพน คนที่ไปดับตั้งรับอยู่ที่นั้นได้ช่วยกันยื้อแย่งสกัดไว้ เพลิงจึงหยุดเพียงนั้น การเป็นอันน่ากลัวนัก ที่ป้อมภูผาสุทัศน์ เพราะเพลิงไหม้ใกล้ป้อมจนหลังคาร้อนเป็นควัน ในป้อมมีดินปืนอยู่ จะเอาไว้ก็ใช่จะเอาออกมายกไปอื่นก็ใช่ ต้องเอาน้ำลดดินเสียให้ชุ่มโชกทีเดียวจนพ้น กลัวลูกไฟล่วงลงแล้วจึงขนออกมาได้เอาไปเสียที่อื่นแลป้อมนั้นรดน้ำรักษาไว้ได้ ข้าพเจ้าก็ไปอยู่บนป้อมนั้นด้วย เสียแต่ประตูยอดท่าช้างท่าเรือจ้างล่างไฟไหม้บานแลทับหลังหมด ที่นั้นวังหน้าท่านไปรับอยู่ก็ดับไม่ได้ เพราะตักน้ำมาแต่สระวัดพระเชตุพนไม่ใคร่จะทันจะพอ คิดโรงเรือนที่ไหม้เสียนั้น เรือนหม่อมเจ้าในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ๒๘ หลัง โรงพระองค์เจ้ามหาหงส์ ๓ หลัง เรือน ๑๓ หลัง เรือนข้าราชการแลราษฎร ๔๔ หลัง ศาลาวัดสองหลังครึ่ง

โรงงานของในหลวง ๕ โรง ประตูท่าช้างล่าง ๑....ตัวไม้ในโรงงานนั้น เป็นของจะทำที่อยู่ข้าพเจ้า แลพระอารามหลวง ไหม้เสียหมด ถ้าจะคิดเป็นไม้ต้นก็มากกว่าร้อยต้น และเครื่องเขียนที่ด้านเบิกไปกับน้ำมันก็เสียหมด ดับได้แต่ไม้ซุงยังไม่ได้เลื่อยเหลืออยู่กึ่งบ้าง ค่อนบ้าง สัก ๕ ต้น ๑๐ ต้นเท่านั้นแล้ว เพราะเป็นเจ้าแผ่นดินต้องเสียค่าทำขวัญหม่อมเจ้าพวกในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์แลข้าราชการซึ่งเพลิงไหม้เรือนนั้น ตามอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยพระราชทานครั้งก่อน เป็นเงิน ๑๑ ชั่ง เสื้อผ้าเป็นอันมากราคาประมาณ ๔-๕ชั่งอีก เพราะฉะนั้นควรจะสงสารข้าพเจ้าให้มากทุกคน เงินที่ให้ไปนั้นก็ไม่ได้เอาเงินคลัง เอาเงินภาษีที่ขึ้นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ซึ่งเป็นส่วนพระคลังสินค้าตกมาส่งให้ข้าพเจ้าใช้สอยอยู่ตามบังคับสมเด็จองค์น้อย ท่านให้ไว้แต่แรกแม่ตานี (เจ้าจอมมารดาของกรมหมื่นสุรินทรรักษ์) ตายแล้วมานั้น แลเมื่อแรกเกิดเพลิงขึ้นในทิศนั้นข้าพเจ้าเห็นใกล้ตกใจรีบลงไปว่าจะเข้าช่วยรักษาบ้านสรรเพธภักดี ครั้นลงไปได้ความว่าเพลิงไหม้ขึ้นมาข้างบน แลเห็นตะพานวัดพระเชตุพน กรมพระพิทักษเทเวศร์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท แลเจ้านายราชวรวงศ์หลายองค์ ตั้งรับอยู่มากที่ตะพานวัดพระเชตุพน แล้วข้างบนเป็นปลายลมสำคัญใกล้วังด้วย ข้าพเจ้าจึงได้รับอยู่ที่ป้อมภูผาสุทัศน์ดูให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยารววงศ์มหาโกษาธิบดี เจ้าพระยายมราชช่วยกันรักษาโรงไหม แลพระคลังสินค้าไว้ให้ได้ พระยาเพ็ชรพิไชยรักษาป้อมอยู่กับข้าพเจ้า

สรรเพธภักดีอย่าน้อยใจว่าไม่ไปช่วยรักษาบ้าน ด้วยห่างอยู่แล้ว เวลานั้นเป็นต้นลมด้วยเห็นเป็นแน่ว่าจะไม่เป็นอะไร"

ภาพวัดพระเชตุพนฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นภาพถ่ายที่นำมาแกะบล๊อกลงพิมพ์ในหนังสือจดหมายบันทึกเรื่องการเดินทางของราชทูตเยอรมัน ที่เข้ามาเมืองไทยระหว่างวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๖๑ ถึง ๓๐ มกราคม ค.ศ. ๑๘๖๒

เท่าที่ยกมากล่าวอย่างยืดยาวนั้น ก็เพื่อให้แลเห็นว่าไฟได้ไหม้มากน้อยเพียงไรและทำให้ทราบว่าในบริเวณริมน้ำตามแนวถนนมหาราช หรือบริเวณท่าเตียนแต่ก่อนนั้นก็เป็นเรือนชนิดมุงจากหลังเล็กหลังน้อยรุงรังอยู่ เมื่อเกิดเพลิงขึ้นจึงได้ลุกลามอย่างรวดเร็วและวิธีการดับเพลิงในสมัยนั้นก็เป็นเพียงใช้ถัง

หรือครุตักน้ำไปสาดดับต้องใช้คนจำนวนมากจึงจะทันการ ยิ่งเป็นทางแคบๆ ด้วยแล้วก็ไม่ได้ผล

อีกประการหนึ่งเป็นเรื่องที่น่าสงสารพระเจ้าแผ่นดินไทยในครั้งนั้นมาก ไม่ว่าจะเกิดอะไรขึ้นก็ต้องเสด็จไปทุกครั้ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยตรัสเป็นทำนองน้อยพระทัยว่า

> *"เมื่อท่านข้างโน้นอยู่กรุง (หมายถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า)* ถ้าเกิดเพลิงไหม้ที่ไกลๆแล้วจะนิ่งเสียไม่ไปก็ได้ ต่อที่ใกล้ๆริมวังเจ้านายแลบ้านขุนนางผู้ใหญ่จึ่งต้องไป ครั้นเมื่อท่านข้างโน้นไม่อยู่ เกิดเพลิงขึ้นที่ไหนๆ เมื่อใดๆก็ต้องรีบไปช่วยดับเองเร็วๆให้จงได้ ครั้นจะไม่ไปด้วยเห็นว่าไกลฤาลำบาก ผู้คนไม่พรักพร้อม ถ้าเพลิงไหม้มากไปราษฎรก็จะโทษเอาว่า ข้าพเจ้าแก่คร่ำคร่าง่อนแง่นไม่แข็งแรง เพราะฉะนั้นต้องระวังคอยดับเพลิง"*

บางกอกในสมัยก่อนนี้ก็มีเพลิงไหม้กันบ่อยเหมือนกัน พระเจ้าแผ่นดินก็มักจะต้องเสด็จไปอำนวยการดับเพลิงอยู่เสมอ ในหนังสือคำอธิบายราชภัณฑ์ได้กล่าวถึงประเพณีเดิมไว้ว่าถ้าไฟไหม้ในพระนคร พระมหากษัตริย์เสด็จฯ ช่วยบัญชาในการดับเพลิงจะเสด็จโดยกระบวนราบหรือทรงช้างก็เคย กล่าวกันว่าเป็นดังนั้น และในการนี้พระองค์จะมีพระแสงดาบดับเพลิง ฝักทอง หรือที่เรียกกันว่ามีดหัวตัดไปด้วย

* โปรดอ่านพระบวรราชประวัติอย่างละเอียดใน "เจ้าฟ้าจุฑามณีหรือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ" ของโสมทัต เทเวศร์

ความจริงนั้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ ก็มีเครื่องดับเพลิงใช้กันบ้างแล้ว แต่คงไม่ได้ผลเท่าไรนักและเกี่ยวกับการรักษาไม่ดีด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตรัสถึงเรื่องนี้ไว้ในพระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกับที่ยกมาข้างต้นนั้นว่า

"เครื่องมือจะดับเพลิงนั้น สำคัญอยู่ก็คือสูบน้ำ สูบที่มีอยู่สองสามสำรับแต่ก่อน เมื่อปีหลังเมื่อเกิดเพลิงที่วังกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์นั้นก็เอาไปใช้ได้ เพราะได้แก้ไขไว้ดีใหม่ๆครั้นเมื่อเกิดเพลิงครั้งนี้ ลากเอาไปจะใช้ดับเพลิงที่ประตูท่าช้างสูบน้ำก็ไม่ขึ้นเลย เพราะลำท่อหนังหนูกัดขาดทลุไปยังไม่มีใครซ่อมแซมเตรียมที่ในกระบอกสูบนั้นหนูเข้าไปทำรังกัดไม้แลหนังลูกสูบเสียหมดจะถอดออกดูก็ไม่ออก เหล็กควงเป็นสนิมติดกันไปหมด การรักษาของไม่ดีไม่มีใครเอาใจใส่ นี่ก็เป็นธรรมเนียมของข้าราชการเมืองไทยอยู่แล้ว วันนั้นวังหน้าท่านอวดก้อไป ท่านว่าสูบอย่างเช่นเอาไปนั้น เป็นสูบอย่างเก่าเขาไม่ใช้แล้ว เขาจึงขายเสียแก่คนโง่ๆ สูบอย่างใหม่ของท่านมีอยู่เล็กกว่านี้อีก แต่แรงกว่าอย่างนี้สองเท่าสามเท่า ท่อหนังนั้นก็ไม่ได้เย็บด้วยด้ายแลบ้านตรึงด้วยหมุดทองเหลืองแน่นหนาดี แต่อวดก็อวดไป วันนั้นก็ไม่เอามาใช้เสียดายอยู่ฤาอย่างไรไม่ทราบ การที่ท่านทูตานุทูตได้ไปอยู่กรุงลอนดอนครั้งนี้ ก็เป็นช่องที่จะได้หาของดีๆ ขอท่านจงเอาใจใส่หา สูบอย่างใหม่แลเครื่องมือดับไฟอย่างไรดีๆ ที่ควรพอกำลังไทยจะใช้ได้ จะรักษาได้นั้น มาให้ข้าพเจ้าเป็นกำลังไว้

สำหรับดับเพลิงสักสำรับ ๑ ฤา ๒ สำรับข้าพเจ้าจะดีใจมาก แต่อย่าตื่นเครื่องจักรพื้น จักรไฟไปกลัวจะเกินวาสนาไทย และเป็นของไม่สู้ใหญ่โตพอเอาลาก ฤายกไปตามถนนเล็กๆเมืองนี้ได้ไม่คับถนนขัดทางบกทางเรือ"

จากพระราชหัตเลขาที่อัญเชิญมานี้ ทำให้เราได้แลเห็นลักษณะนิสัยของข้าราชการในสมัยนั้น การที่ตรัสว่า "การรักษาของไม่ดี ไม่มีใครเอาใจใส่นี่ ก็เป็นธรรมเนียมของข้าราชการเมืองไทย" เป็นเรื่องที่น่าสังวรอย่างยิ่ง ในสมัยปัจจุบันนี้ก็เคยมีปรากฏอยู่บ่อยครั้ง ที่เครื่องดับเพลิงใช้ไม่ได้เพราะการรักษาไม่ดี ผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องไม่ได้ตรวจสอบ เมื่อคราวต้องใช้กระป๋องสักใบหนึ่งยังมีประโยชน์มากกว่า

ได้เล่าถึงเรื่องไฟไหม้และการดับเพลิงในสมัยรัชกาลที่ ๔ มายืดยาวก็เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องที่น่ารู้ น่าศึกษานอกจากจะเป็นประวัติศาสตร์แล้วยังได้ทราบถึงสังคมตลอดจนความคิดอ่านของคนแต่ก่อนด้วย เป็นเรื่องที่ไม่ไร้ประโยชน์เสียทีเดียว จะขอกลับไปเล่าถึงท่าเตียนต่อไปอีก คือหลังจากที่ไฟไหม้ใหญ่ดังได้เล่ามาในตอนต้นนั้นแล้วในบริเวณที่นั้นก็เตียนโล่งไปตลอดตีนท่าหน้าวัดโพธิ์ และตรงนั้นเป็นที่จอดเรือจ้างข้ามส่งไปวัดแจ้งผู้คนเมื่อเห็นที่นั้นว่างโล่งเตียน ก็เลยพากันเรียกเป็นที่กำหนดนัดหมายให้รู้กันว่า "ท่าเตียน" มาแต่ครั้งนั้น

หลังจากที่ไฟไหม้วังกรมหมื่นสุรินทรรักษ์เรียบเตียนไปแล้ว บรรดาเจ้าบุตรหลานก็แยกย้ายกันไปอยู่ที่อื่น ไม่มีใครริรื้อฟื้นที่จะอยู่ต่อไปอีก ที่ตรงนั้นจึงว่างเปล่าเป็นที่หลวงไป และต่อมาในรัชกาลที่ ๔ นั้นเอง ไดสร้างศาล

ต่างประเทศกับตึกหลวงขึ้นที่ตรงวังนั้น (ตรงเหนือท่าเตียน) เป็นตึกรวม ๔ หลัง หลังใต้เป็นที่กรมท่ารับกงสุลต่างประเทศและต่อมาใช้เป็นศาลต่างประเทศด้วย ตึกต่อขึ้นมาเป็นที่สำหรับแขกเมือง และเป็นที่อยู่ของฝรั่งที่รับราชการ นอกจากนี้ยังได้ย้ายตลาดท้ายสนม ซึ่งอยู่ใกล้ๆกันนั้นออกไปตั้งที่ริมน้ำอีกด้วย จากเรื่องต่างๆที่นำมาเล่านี้ ก็พอประมาณได้ว่าตลาดท่าเตียนนั้นได้เริ่มมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ นี่เอง

ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า ถนนมหาราชยาวไปจนถึงสะพานเจริญรัชหรือบรรจบกับถนนจักรเพชรตรงสะพานเจริญรัชผ่านวัดพระเชตุพนฯ (ซึ่งได้เล่าไว้ที่อื่นแล้ว)* ตรงปลายถนน (ที่สะพานเจริญรัช) มีถนนอีกสายหนึ่งตัดมาบรรจบกันเรียกว่า ถนนสนามไชย ทำให้ที่ตรงนี้เกิดเป็นมุมสามเหลี่ยม ตรงปลายแหลมคือที่ตั้งสถานีตำรวจพระราชวัง ในปัจจุบัน เหนือขึ้นไปเป็นกระทรวงเศรษฐการ ถัดกระทรวงเศรษฐการขึ้นไปเป็นอาณาเขตของวัดพระเชตุ-พนฯ

ในที่ดินบริเวณสามเหลี่ยมระหว่างถนนมหาราช และถนนสนามไชย ตอนใต้วัดพระเชตุพนฯ นี้ เดิมทีเป็นวังเจ้านายที่ได้สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสร้างพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ โดยเฉพาะบริเวณที่ตั้งกระทรวงเศรษฐการนั้น แต่เดิมก็เป็นวังถึง ๓ วังคือวังกรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว รัชกาลที่ ๕ พระราชทานเป็นวังกรมหลวงอดิศรอุดมเดช วังนี้หันหน้าออกถนนสนามชัยจัดเป็นวังที่ ๑ หลังวังที่ ๑ เป็นวังของกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ ต่อมาตกเป็นวังของกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ จัดเป็นวังที่ ๒ วังกลางหันหน้าวังออกถนนสนามชัยเช่นเดียว

* ดูประวัติ "วัดโพธิ์" ในหนังสือ "ภูมิศาสตร์วัดโพธิ์" เล่ม ๑

กับวังที่ ๑ เป็นวังของพระองค์เจ้างอนรถ ต่อมาเป็นวังของกรมหลวงบดินทร์ไพศาลโสภณ สามวังนี้ต่อมาได้ซื้อสร้างเป็นสถานที่ราชการ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๕ เพราะปรากฏว่าได้เปิดตึกกระทรวงเศรษฐการเริ่มทำงานในปี พุทธศักราช ๒๔๖๕

ส่วนตรงที่ปลายแหลมที่เป็นสถานีตำรวจพระราชวังนั้น ก็เป็นวังของกรมหมื่นบริบาลฯ ตรงข้ามสถานีตำรวจพระราชวัง ข้ามถนนมหาราชมาทางริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ก็ปรากฏว่ามีวังเจ้านายอยู่หลายวัง วังที่ปากคลองตลาดเป็นวังกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์สร้างในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้สร้างเป็นโรงเรียนสุนันทาลัยหรือโรงเรียนราชินีในปัจจุบันนี้ วังสมเด็จฯ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ อยู่ใต้ป้อมมหาฤกษ์ ซึ่งเป็นป้อมตามกำแพงพระนครรอบนอก เหนือป้อมมหาฤกษ์ขึ้นไปเป็นวังของพระองค์เจ้าเฉลิมวงศ์ และต่อมาได้เป็นของสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ และเหนือเขตโรงเรียนราชินีขึ้นไปอีกแต่เดิมก็เป็นบ้านของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ครั้งรัชกาลที่ ๑ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นกวีมีชื่อ ได้แต่งหนังสือไว้หลายเรื่อง ที่ขึ้นชื่อลือชาก็คือพงศาวดารจีนเรื่องสามก๊ก ซึ่งถือเป็นตัวอย่างสำนวนภาษาไทย เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นบิดาเจ้าจอมมารดานิ่ม ในรัชกาลที่ ๒ เป็นตาของสมเด็จกรมพระยาเดชาดิศรและได้รับมรดกที่บ้านของเจ้าพระยาพระคลัง

เท่าที่กล่าวมาแล้วแต่ในบทต้นๆ ท่านผู้อ่านคงจะสังเกตพบและนึกสงสัยว่าเหตุใด การสร้างวังพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงนิยมสร้างพระราชทานเฉพาะในเขตทางตอนใต้ ทางตอนเหนือขึ้นไปไม่ค่อยมี เรื่องนี้ก็เป็นเรื่องน่ารู้อยู่เหมือนกัน และดูเหมือนจะไม่ได้สังเกตกันเท่าไรนัก

การที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องมาจากการรักษาพระนคร ได้ทำตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยา โดยเอาท้องที่ที่ตั้งพระราชวังเป็นเขตแบ่งหน้าที่กัน อย่างในกรุงเทพฯ พระบรมมหาราชวังอยู่ทางด้านใต้ ก็ให้รี้พลฝ่ายวังหลวงรักษาทางด้านใต้ พระราชวังบวรอยู่ทางด้านเหนือ รี้พลฝ่ายวังหน้าก็รักษาทางด้านเหนือ การปกครองท้องที่ในพระนครก็แบ่งเป็น อำเภอวังหลวง อำเภอวังหน้า เพิ่งจะเลิกธรรมเนียมนี้เมื่อรัชกาลที่ ๕ และโดยเหตุที่พระเจ้าลูกยาเธอ ฝ่ายวังหลวงมีมาก มีตำแหน่งราชการมากกว่า ก็เลยต้องสร้างวังพระราชทานหลายแห่งและสร้างในเขตพระนครทางด้านใต้เท่านั้น □

บทที่ ๑๓

เสาชิงช้า–วัดสุทัศน์

ในสมัยเมื่อแรกสร้างพระนครนั้น ถือกันว่ากึ่งกลางพระนครอยู่ตรงบริเวณวัดสุทัศนเทพวราราม จึงได้ตั้งเทวสถานมีเสาชิงช้าลง ณ ที่นั้น บริเวณแห่งนี้ จึงมีเรื่องน่าศึกษาอยู่มาก และบริเวณรอบๆเสาชิงช้าแต่ก่อนนั้นเป็นย่านที่เจริญแห่งหนึ่ง ที่ว่าเจริญนั้นก็กำหนดเอาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา ก่อนนั้นขึ้นไปก็คงเป็นที่เงียบเหงารกร้างและอาจจะเป็นที่อยู่ของพวกพราหมณ์ และจีนเป็นส่วนมาก แขกที่มีชื่อเสียงโด่งดังก็คือแขกลันได ซึ่งซัดเซพเนจรมาจากอินเดียและมาอาศัยอยู่แถวโบสถ์พราหมณ์เสาชิงช้า เที่ยวสีซอขอทานไปจนกระทั่งเกิดวิวาทแย่งนางประแดะกับแขกเลี้ยงวัวคือนายประดู่เข้า และเรื่องนี้ได้เลื่องลือกันหนาหูจนพระมหามนตรีนึกสนุกจับเอาไปแต่งเป็นกลอน

บริเวณเสาชิงช้าเป็นแหล่งที่มีงานปีสนุกสนานมาก เมื่อถึงเทศกาลโล้ชิงช้าคราวใดก็มีผู้คนพากันมาดูคราวนั้น ในนิราศรำพึงของพระอยู่ซึ่งจำพรรษาอยู่วัดสุทัศน์ได้รำพึงถึงงานนี้ว่า

"แล้วคิดไปถึงเดือนยี่พิธีไสย มีงานใหญ่แห่ชิงช้าเมื่อหน้าหนาว
พวกหญิงชายมาดูกันกรูกราว ทั้งเจ๊กลาวแขกฝรั่งทั้งญวนมอญ
เราคิดพาพวกเหล่าเมียสาวสวย ทั้งรูปรวยเดินหลามตามสลอน
ไปดูแห่ตามระหว่างหนทางจร กรรมกรตามหลังออกพรั่งพรู
เราจะเดินออกหน้าวางท่าใหญ่ มิให้ใครลดเลี้ยวเกี้ยวแม่หนู
คอยระวังดูเหล่าพวกเจ้าชู้ เกี้ยวเมียกูเตะให้คว่ำขะมำดิน
พาเมียหยุดดูชิงช้าหน้าตลาด ใครไม่อาจเข้ามาขวางกลัวคางบิ่น
แสนสบายมิได้มีที่ราคิน เลิกงานลินลาศมาบ้านเบิกบานใจ"

ในนิราศของพระอยู่ (เข้าใจว่าจะลึกก่อน ร.ศ. ๑๑๒ เพราะในหนังสือนิราศฉบับพิมพ์เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ บอกว่านิราศรำพึงแต่งโดยนายอยู่) ที่ยกมาข้างบนนั้น บอกว่าเสาชิงช้าอยู่หน้าตลาดซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นตลาดเสาชิงช้าเก่าสร้างมาก่อนรัชกาลที่ ๕ อาจจะเป็นร้านโรงทำด้วยไม้ธรรมดา เพราะตึกแถวตลาดเสาชิงช้าที่สร้างตามแบบใหม่นั้นมีเมื่อรัชกาลที่ ๕ ภายหลังที่พระอยู่แต่งนิราศรำพึงหลายปี ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

เรื่องเกี่ยวกับตลาดเสาชิงช้านี้ ขุนวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธุ์) ได้เล่าว่าตลาดเสาชิงช้าเดิมทีเดียวอยู่ตรงตึกโค้งสามชั้นริมถนนบำรุงเมือง จะเลี้ยวไปถนนดินสอปัจจุบันนี้ ผู้ใหญ่เล่าว่าที่ตลาดเสาชิงช้านี้ขายทองรูปพรรณเช่นสายสร้อย กำไล แหวน ตุ้มหู ฯลฯ ทำด้วยทองเหลือง เลยเป็นคำพูดเรียกกันว่า "ทองเสาชิงช้า" มาแต่โบราณเสาชิงช้าก็อยู่ค่อนไปทางเหนือไม่ได้อยู่ตรงที่อยู่เดี๋ยวนี้ ในรัชกาลที่ ๔ นายสกอตต์ นายห้างสกอตต์แอนด์โกนำไฟ

แก๊สเข้ามาใช้* ตั้งโรงที่พระราชวัง ถึงรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๑๗ โรงแก๊สระเบิด จึงมาสร้างโรงแก๊สที่บริเวณเสาชิงช้า มีกำแพงทึบ ๔ ด้าน ด้านหน้าตรงกับวัดสุทัศน์ เป็นประตูใหญ่ ข้างในขุดเป็นสระใหญ่เลี้ยงจระเข้ให้คนเข้าไปดูได้ ต่อมามีบริษัทไฟฟ้าขึ้นจึงรื้อโรงแก๊สลงหมด ย้ายเสาชิงช้าออกมาตั้งตรงที่ตั้งอยู่ปัจจุบันนี้ ตรงโรงแก๊สที่รื้อสร้างตลาด คือสร้างเป็นตึกแถวยาวหักวกเป็นรูปสี่เหลี่ยมจดกันสี่ด้าน เว้นช่องเป็นประตูตรงกลางทุกด้านภายในทำเป็นตลาดใหญ่ แล้วย้ายตลาดเสาชิงช้าเดิมมาตั้งที่สร้างใหม่นี้ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗–พ.ศ. ๒๔๙๘ เทศบาลได้รื้อตึกตลาดเสาชิงช้านี้ทั้งหมดแล้วทำเป็นลานกว้างใหญ่สำหรับเล่นกีฬา สระจระเข้ที่กล่าวถึงข้างต้นนั้นก็อยู่ตรงกลางลานนี้

ตลาดเสาชิงช้าใหม่ที่มาสร้างในรัชกาลที่ ๕ นั้น ปรากฏตามจดหมายเหตุว่าผู้สร้างตึกชื่อมิสเตอร์ สุวาราโต และเข้าใจว่าจะเปิดตลาดเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๑๙) เพราะมีพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๒๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๙ ถึงกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์แลเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์มีความว่า

> "ด้วยตลาดเสาชิงช้าตอนข้างในแล้วเสร็จพอที่จะเปิดให้เข้าไปขายของในนั้น รื้อร้านที่โสโครกเสียได้สักคราวหนึ่ง ฉันได้กำหนดว่าจะเปิดในวันที่ ๑๘ คือเดือน ๖ ขึ้นค่ำหนึ่ง เพราะเหตุว่าถ้าจะเปิดในเวลาสงกรานต์ จะเป็นการชุลมุนกับเรื่องก่อพระทรายแลกระทุ้งรากที่วัดเบญจมบพิตร แต่มีเรื่องที่จะต้องพูดกับเธอแลกรมศุขาภิบาล ๒–๓ เรื่องคือ

* ในบันทึกของหมอบรัดเลย์กล่าวว่า นาย ร.ศ. สก๊อตได้นำไฟแก๊สเข้ามาใช้ในกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรก เมื่อ วันที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๔๐๙ ดูเรื่องประกอบใน "ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย" ของ ส. พลายน้อย

๑. ในตลาดนั้นอยากจะให้ติดไฟฟ้า คิดประมาณดูว่าจะต้องติดกิ่งฟากโรงตลอดฟากเดียวไม่ติดตามตึกโดยรอบริมขอบถนนนี้ด้านละ ๕ ดวงด้านสกัดด้านละ ๑ ดวงรวมเป็น ๑๒ ดวง ในตลาดเพียงสัก ๓ ดวงก็พอ เพราะเหตุว่าของเหล่านั้นย่อมขายในเวลากลางวัน ติดไฟไว้พอให้สว่างในการที่จะรักษาของอันเก็บไว้ในตลาดรวมเป็นไฟข้างใน ๑๕ ดวง ไฟที่ถนนในระหว่างตึกที่จะไปเว็จแลไปบ่อน้ำถ้าจะมีแต่มุมละดวงก็เกือบจะพอดอกกระมัง ถ้าเช่นนั้นก็จะเป็นไฟเพียง ๑๙ ดวง ๆ หนึ่ง ๒๐ แรงเทียน ถ้ากรมสุขาภิบาลจะให้ได้จะเป็นที่ยินดีมาก หรือจะเกี่ยงอยู่ว่าในตลาดไม่ใช่เป็นท้องถนน จะให้เจ้าของตลาดใช้ค่าไฟฟ้า ๓ ดวงข้างในนั้นก็ได้ การที่จะติดเหล่านี้ถ้าเธอมีความสงสัยให้หารือเจ้าหมื่นเสมอใจ แต่ถ้าติดไฟให้ได้จุดทันวันกำหนดเปิดตลาดจึงจะเป็นการดี

๒. ที่เสาชิงช้าซึ่งจะยกพื้นขึ้นรอบแลจะปักเสาโคมสี่มุมนั้นถ้าสำเร็จได้ด้วยในเวลานั้นจะเป็นการงามมาก

๓. เมื่อตลาดได้ย้ายไปในที่ใหม่แล้ว ตลาดเก่านั้นจะได้ให้รื้อทันที เมื่อรื้อลงแล้วขอให้กรมศุขาภิบาลได้ทำพื้นที่นั้นให้สิ้นความโสโครก ให้เป็นลานใหญ่สำหรับรถเดินไปมาได้โดยสดวกโดยเร็วด้วย"

ในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ ทำให้รู้เรื่องเสาชิงช้าเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่าพื้นเสาชิงช้าที่ก่ออิฐถือปูนทำเป็นแท่น และเสาโคมสี่มุมนั้นเป็นของทำขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ การที่ทางเทศบาลไม่เปลี่ยนแปลงนั้นนับว่าเป็นการทำที่ถูก

เพราะอย่างน้อยเราก็พอจะชื่อวดลูกหลานให้ดูได้ว่า นั่นเป็นของที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นพระราชดำริของพระองค์ที่จะให้ทำอย่างนั้น

ตลาดเสาชิงช้าในสมัยก่อนมักจะเปิดในเวลากลางวันมีกำหนด ถ้าเลยเวลาแล้วก็ไม่มีของขาย และตลาดเสาชิงช้าแต่ก่อนนี้ก็มีสถานที่ที่ช่วยทำความครึกครื้นอีกอย่างหนึ่งคือมีโรงบ่อนเบี้ย เรียกกันว่าโรงบ่อนตลาดเสาชิงช้า ซึ่งในสมัยนั้นอนุญาตให้เล่นตั้งแต่เวลาโมงเช้าจนถึงเวลา ๕ ทุ่ม แลเวลาที่เล่นนั้นให้มีโปลิศประจำอยู่ทุกบ่อน เพื่อมิให้จีนเจ้าของบ่อนคิดทุจริตด้วยประการต่าง ๆ ก็ธรรมเนียมของโรงบ่อนแต่ก่อนนายบ่อนหรือขุนพัฒน์มักจะหาทางล่อใจให้คนมาเล่น จึงมักจะติดตลาดให้มีร้านรวงครึกครื้น หางิ้วและละครมาเล่นให้ดูที่หน้าบ่อนเพื่อที่คนดูจะได้ไถลเลยเข้าไปเล่นเบี้ยด้วย ก็เป็นอันว่าพวกงิ้วพวกละคร ได้รับการอุปถัมภ์ค้ำชูจากเจ้าของบ่อนอยู่เสมอ เพราะเขาหาไปเล่นแบบเล่นงานเหมาคราวละ ๗-๑๐ วัน

เท่าที่กล่าวมาในตอนต้นว่า เดิมเสาชิงช้าไม่ได้อยู่ตรงที่ปัจจุบันนี้นั้น ปรากฏหลักฐานตรงกันหลายแห่ง จึงเชื่อได้ว่าเดิมเสาชิงช้าไม่ได้ตั้งอยู่ตรงปัจจุบันนี้แน่นอน* และถ้าย้ายก็เห็นจะย้ายในปีที่สร้างตลาด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

เมื่อพูดถึงเสาชิงช้าก็จะขอเล่าเรื่องเสาชิงช้าไว้ด้วย เพราะบางทีจะมีผู้ต้องการรู้อยู่บ้าง สาเหตุที่จะสร้างเสาชิงช้าในกรุงเทพ ฯ นั้น กล่าวกันว่าเนื่องมาจากมีพราหมณ์นาฬิวันชาวเมืองสุโขทัยผู้หนึ่ง ซึ่งมีนามว่าพระครูสิทธิชัย (กระต่าย) ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ว่าในการประกอบพระราชพิธีตรียัมปวายอันเป็นประเพณีของ

* ดูฟื้นความหลัง ของ เสฐียรโกเศศ เล่ม ๑ หน้า ๒๓๒ ก็กล่าวไว้ตรงกัน

พราหมณ์มีมาแต่โบราณนั้น จำเป็นต้องมีการโล้ชิงช้า แต่ตอนนั้นเพิ่งจะสร้างเสาชิงช้าขึ้นตรงกลางพระนคร (แต่โบราณมากำหนดเอาบริเวณเสาชิงช้าว่าเป็นกึ่งกลางพระนคร) เมื่อวันที่ ๘ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๒๗*

ครั้นต่อมาอีก ๓๔ ปี คือเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๖๑ (รัชกาลที่ ๒) ได้เกิดฟ้าผ่าลงบนยอดเสาชิงช้าทำให้เสียหายไปเล็กน้อย และดูเหมือนว่าตั้งแต่นั้นมาก็จะไม่ได้ซ่อมแซมกันเท่าไรนัก ต่อมาอีกร้อยปี ปรากฏว่าบริษัทหลุยส์ ที เลียวโนเวนส์ซึ่งเป็นบริษัทค้าไม้อยู่ในเวลานั้น ได้อุทิศซุงไม้สักให้หลายต้นเพื่อซ่อมแซมให้ดีดังเดิมโดยอุทิศบุญกุศลเป็นที่ระลึกแก่หลุยส์ ธอมัส เลียวโนเวนส์ (เป็นลูกชายของแอนนา เลียวโนเวนส์ ได้เขียนประวัติไว้แล้วในหนังสือ "ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย" ของ ส. พลายน้อย) การซ่อมแซมครั้งนั้นสำเร็จลงเมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม ๒๔๖๓ ดูเหมือนจะมีคำจารึกติดไว้ที่เสาด้วย

ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๒ ทางเทศบาลได้จัดการซ่อมแซมใหม่ ได้ทำพิธียกกระจังขึ้นตั้งบนยอดเสาเมื่อเดือนธันวาคม ๒๕๐๒ เสาชิงช้านี้มีขนาดและความสูงดังต่อไปนี้คือ

สูงจากพื้นถนนถึงยอด	๒๑.๑๕ เมตร
สูงจากพื้นถนนถึงฐาน	๐.๗๕ เมตร
สูงจากพื้นฐานถึงคาน	๑๘.๗๐ เมตร
สูงจากคานถึงยอดกระจัง	๑.๗๐ เมตร
ปลายเสาตอนบนห่างกัน	๔.๐๕ เมตร
โคนเสาตอนล่างห่างกัน	๕.๗๐ เมตร

* เรื่องนี้กล่าวตามหนังสือ "คนแรก" ไม่ทราบว่าไปได้หลักฐานมาจากไหน

การซ่อมเสาชิงช้านี้ ทางบริษัทหลุยส์ทีเลียวโนเวนส์เคยเป็นผู้ออกเงินให้ โดยกำหนดให้ปีละ ๑๐๐ ปอนด์แต่ภายหลังไม่เหลียวแล

เมื่อพูดถึงเสาชิงช้าแล้ว ก็จะขอกล่าวถึงประเพณีการโล้ชิงช้า หรือที่เรียกกันเป็นภาษาราชการว่า พระราชพิธีตรียัมพวายไว้ด้วย ตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนมีดังนี้

"ความมุ่งหมายของการพิธีตรียัมพวายที่ทำนี้ว่าพระอิศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาเยี่ยมโลกปีละครั้ง ครั้งหนึ่งกำหนด ๑๐ วัน วันเดือนอ้ายขึ้น ๑ ค่ำเป็นวันเสด็จลง แรมค่ำ ๑ เป็นวันเสด็จกลับต่อนั้นในวันค่ำ ๑ พระนารายณ์เสด็จลงมา แรม ๕ ค่ำเสด็จกลับ การที่เลื่อนมาเดือนยี่เกินกำหนดซึ่งเสด็จลงมาแต่ก่อนก็จะไม่เป็นการยากอันใด ด้วยพราหมณ์ย่อมถือตัวว่าเป็นผู้ถือประแจสวรรค์คล้ายกันกับโป๊ป เมื่อไม่อ่านเวทเปิดประตูถวายก็เสด็จไม่ได้อยู่เอง การซึ่งรับรองพระอิศวรนั้น ก็จัดการรับรองให้เป็นการสนุกครึกครื้นตามเรื่องราวที่กล่าวไว้ คือมีเทพยดาทั้งหลายมาเฝ้าประชุมพร้อมกันเป็นต้นว่า พระอาทิตย์ พระจันทร์ พระธรณี พระคงคา โลกบาลทั้งสี่ก็มาเล่นเขอคัสโล้ชิงช้าถวาย พญานาคหรือเทพยดาว่ากันเป็นสองอย่างอยู่ก็มารำเสนงพ่นน้ำหรือสาดน้ำถวาย บรรดาในการพระราชพิธีตรียัมพวาย ส่วนพระอิศวรนั้นเป็นการครึกครื้นมีผู้คนไปรับแจกข้าวตอก ข้าวเม่าที่เหลือจากสรวงสังเวยเป็นสวัสดิมงคล แต่ส่วนการพระราชพิธีตรียัมพวาย

ของพระนารายณ์นั้นทำเป็นการเงียบ ด้วยพระองค์ไม่โปรดในการโซไซเอตีมีพื้นเป็นโบราณอยู่ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ความมุ่งหมายของการพระราชพิธีมีความนิยมดังกล่าวนี้"

ส่วนการโล้ชิงช้านั้นเป็นเรื่องที่ออกจะสนุกอยู่เพื่อให้ท่านผู้อ่านได้รู้ถึงการโล้ชิงช้าว่าเขาทำกันอย่างไรบ้าง จะขอยกตำราพิธีทวาทศมาสฉบับเก่าซึ่งอธิบายถึงการโล้ชิงช้าไว้เป็นอย่างดีและแปลกกว่าฉบับอื่น มาให้ท่านอ่านดังต่อไปนี้

"พระราชพิธีตรียัมพวาย ให้ตั้งโรงราชพิธีประดับดุจก่อนให้ชีพ่อพราหมณ์เชิญพระอิศวรพระนารายณ์มาตั้ง แล้วให้เจ้าพนักงานตั้งชุมรุมพิธีเป็นปรำสูง ๖ ศอก แล้วให้เจ้าพระยาพลเทพแต่งตัวโอ่โถง ใส่อินทรธนู ใส่เสนากุฎ กั้นสัปทนกระฉิ่งคานหามแห่มาเข้าโรงราชพิธี

ครั้นได้ฤกษ์ดี ให้เจ้าพระยาพลเทพออกยืนตีนเดียว ในปรำมีพราหมณ์ ๔ คนเฝ้าอยู่ ให้เจ้าพนักงานขึ้นถีบชิงช้าทีละ ๔ คน เงิน ๑ ตำลึงเป็น ๓ ผลัด เป็นคน ๑๒ คน เป็นเงิน ๓ ตำลึงถีบไปกว่าจะฉวยเงินได้เหมือนกันทั้ง ๓ วัน

ครั้นวันสุดท้าย ให้เจ้าพนักงานเอาแม่ขันสาคร ๓ ใบตั้งน้ำไว้กับเขนงเขาโคเพลาะ ครั้นถีบชิงช้าแล้วให้เขาทั้ง ๑๒ คนจับเขนงรำพัดชา ตักน้ำสาดกันไปเวียนรอบไปกว่าจะสิ้นน้ำนั้น แล้วให้เจ้าพนักงานเอากระดานแขวนไว้ ๓ วัน แล้วให้เจ้าพนักงานเก็บไว้ตามตำแหน่งที่นั้นเถิด เสร็จการพระราชพิธีตรียัมพวาย เพื่อทรงพระเจริญพิพัฒมงคล"

แต่ตำรานี้ดูจะเก่าและแปลกกว่าตำราอื่นเช่นใช้คำว่าจับเขนงรำพัดชา เรื่องการโล้ชิงช้าตามพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวว่า "กลางชมรมตั้งราวไม้ไผ่หุ้มผ้าขาวสำหรับนั่งราวหนึ่ง สำหรับพิงราวหนึ่ง นำพระยาเข้าไปนั่งที่ราว ยกเท้าขวาพาดเข่าซ้าย เท้าซ้ายยันพื้น.... นาลิวันขึ้นโล้ชิงช้ากระดานละ ๔ คน ๓ กระดาน มีเสาไม้ไผ่ปลายผูกถุงเงินปักไว้ กระดานแรก ๓ ตำลึง กระดานที่สอง ๑๐ บาท กระดานที่สาม ๒ ตำลึง นาลิวันซึ่งโล้ชิงช้านั้นแรกขึ้นไปนั่งถวายบังคมแลนั่งโล้ไปจนชิงช้าโยนแรงจึงได้ลุกขึ้นยืน คนน่าคอยคาบเงินที่ผูกไว้บนปลายไม้ คนหลังคอยแก้ท้ายให้ตรงเสาเงิน ครั้นโล้ชิงช้าเสร็จสามกระดานแล้ว ตั้งกระบวนกลับ....วัน ๙ ค่ำ.... นาลิวันโล้ชิงช้า ๓ กระดาน เงินที่ผูกปลายไม้ก็เท่ากันกับวันแรก เมื่อโล้ชิงช้าแล้วนาลิวันทั้ง ๑๒ คน ยกขันที่เรียกขันสาคร มีน้ำเต็มในขันมาตั้งหน้าชมรม รำเสนงสาดน้ำกันครบสามเสนง แล้วพระยาย้ายไปนั่งชมรมที่ ๒ ที่ ๓ นาลิวันก็ยกขันตามไปรำเสนงที่หน้าชมรมสาดน้ำแห่งละสามเสนง ๆ เป็นเสร็จการ" ดังนี้จะเห็นว่ารายละเอียดบางอย่างผิดกัน อาจจะเปลี่ยนแปลงในสมัยหลัง ๆ นี้บ้างก็ได้ นำมากล่าวไว้เพื่อให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของพิธีโบราณเท่านั้น

เรื่องการโล้ชิงช้านี้ยังมีคนเข้าใจผิด ๆ กันอยู่ว่า ถ้าใครโล้ชิงช้าแล้วตกลงมาจะถูกฝังไว้ที่ใต้เสาชิงช้านั้น เรื่องนี้ไม่เคยปรากฏว่ามีการตกหรือได้ฝังใครเลย และในตำราก็ไม่มีเล่มใดที่ได้บอกไว้ดังนั้นมีที่กล่าวไว้แปลกแห่งหนึ่งคือในคำให้การชาวกรุงเก่าเขียนไว้ว่า "ให้พราหมณ์โล้ชิงช้าไปคาบเงินที่ห้อยไว้ ถ้าคาบได้ก็ได้เงินนั้น ถ้าแลคาบมิได้พราหมณ์นั้นต้องถูกฝังดินเพียงบั้นเอว" เท่านั้น จึงคิดว่าเป็นเรื่องเข้าใจผิด ๆ ติดมาจากเรื่องการฝังหลักเมืองเป็นแน่ คือเอะ

อะอะไรก็จะผังกันเสียทุกที (ดูตอนที่ว่าด้วยหลักเมือง ความจริงนั้นผู้ที่จะขึ้นโล้ชิงช้าเขาก็มีเชือกเป็นที่ยึดถือไว้แน่นทั้ง ๔ คน คือสองคนอยู่หัวกระดานข้างหนึ่ง และอีกสองคนอยู่หัวกระดานอีกข้างหนึ่ง และมีเชือกจับมั่นคง ไม่มีทางตกลงมาได้นอกจากว่าจะเป็นลม แต่ก็ไม่เคยปรากฏ

การที่จะฉวยเอาเงินรางวัลได้นั้นก็อยู่ที่คนหัวกระดานเป็นคนฉวยเงินนั้นเขาผูกแขวนไว้กับฉัตรสูงปักไว้แล้วมีคันทวยยื่นออกไปประยะห่างพอที่จะโล้ชิงช้ามาถึงได้ ที่ใต้ชิงช้านั้นเขาผูกเชือกล่ามลงมา สำหรับให้คนข้างล่างช่วยชักอีกทีหนึ่ง การโล้ชิงช้าเป็นเรื่องที่น่าสนุกและตื่นเต้นก็ตอนที่จะฉวยเงินนี่เองจะได้หรือไม่ได้คนดูที่อยู่ข้างล่างก็ตีปีกเชียร์กันอย่างสนุก

การโล้ชิงช้านี้ได้มีติดต่อกันมาหลายรัชกาลจนถึงรัชกาลที่ ๗ เศรษฐกิจของไทยเราชักไม่ค่อยมั่นคง เงินในท้องพระคลังร่อยหรอลงเต็มทีถึงกับต้องตัดรายจ่ายที่ไม่สำคัญออก และปลดข้าราชการออกเป็นแถว เหลือเอาไว้ใช้แต่เฉพาะกรมที่สำคัญๆเท่านั้น การโล้ชิงช้าต้องใช้เงินมาก และเป็นการหมดเปลืองเงินหลวงและในระยะนั้นเป็นสมัยที่เพิ่งเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยใหม่ๆเหตุการณ์ยังไม่ค่อยสงบดีนัก ด้วยเหตุผลต่างๆเหล่านี้จึงได้ยกเลิกประเพณีการโล้ชิงช้าเสีย คงทำเฉพาะปี พ.ศ. ๒๔๗๗ ซึ่งพระยาชลมารควิจารณ์ (ม.ล. พงศ์ สนิทวงศ์) ได้เป็นประธานหมู่นาฬิวัน นับเป็นปีสุดท้ายที่ได้มีการโล้ชิงช้า ส่วนในปีต่อมาได้จ่ายเงินให้แก่พราหมณ์ไปจัดทำเอาเองด้วยยอดเงิน ๔๐๐ บาท การโล้ชิงช้าก็เลยงด จัดแต่พิธีบวงสรวงสังเวยพระผู้เป็นเจ้าเท่านั้น

ได้เล่าเรื่องย่านเสาชิงช้ามาแล้ว ถ้าไม่เล่าถึงวัดสุทัศนเทพวรารามไว้ด้วยก็ดูจะบกพร่องไปสักหน่อย เพราะชื่อเก่าของวัดสุทัศนเทพวรารามยังมีคนไม่รู้อีกมาก แต่จะเล่าย่อๆพอให้รู้เค้าว่ามีความเป็นมาอย่างไรเท่านั้น

วัดสุทัศนเทพวรารามเป็นวัดใหญ่อีกแห่งหนึ่งในบางกอก ได้สร้างสืบต่อกันมาถึง ๓ รัชกาลจึงได้แล้วเสร็จ และได้สร้างภายหลังเสาชิงช้า (ของเดิม) ประมาณ ๒๓ ปีเพราะมีหมายกำหนดการขุดรากพระอุโบสถไว้ว่า "พระฤกษ์จะได้ขุดรากพระอุโบสถ วัดทำใหม่ ณ เสาชิงช้า พระราชาคณะ ๒๐ รูป จะได้สวดพระพุทธมนตร์ ณ วัน ๑ฯ๕๓ ค่ำ ปี เถาะ นพศก (จุลศักราช ๑๑๖๙) เพลาบ่าย ครั้นสวดพระพุทธมนตร์จบแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะ ๕ รูปจะได้ประน้ำพระพุทธมนตร์ คนผู้กระทำการเครื่องหัตถกรรมและที่ขุดทั้งปวง แล้วโหรจะได้บูชาเทวดา ๘ ทิศและพระภูมิเจ้าที่กรุงพาลีตามประเพณีไสยศาสตร์นั้นครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ๒ฯ๕๓ ค่ำ เพลาย่ำฆ้องรุ่ง จะได้ตั้งบายศรีซ้ายขวาบูชาพระฤกษ์ ครั้นเถิงเพลาเช้าโมง ๓ บาทได้พระมหาพิไชยฤกษ์ ให้ลงมือขุดรากพระอุโบสถพร้อมกันส่วนการก่อรากพระอุโบสถนั้นได้มากระทำเมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ปี มะโรง พุทธศักราช ๒๓๕๑ (วันที่ ๕ พฤษภาคม)

ในระหว่างที่ทำการก่อสร้างวัดสุทัศน์นี้เอง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็มีพระราชโองการรับสั่งให้พระพิเรนทรเทพขึ้นไปรับพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระประธานอยู่ในพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยลงมากรุงเทพฯ พระพุทธรูปองค์นี้คือพระศรีสากยมุนี เป็นพระหล่อด้วยโลหะหน้าตักกว้าง ๓ วา ๑ คืบ สูง ๔ วาถ้วน นับว่าเป็นพระพุทธรูปหล่อที่ใหญ่กว่าพระพุทธรูปหล่อองค์อื่นๆเท่าที่มีอยู่ในเมืองไทย เมื่อพระพุทธรูปมาถึงนั้น เป็นวันเดียวกันกับวันก่อรากพระอุโบสถ ได้ทอดทุ่นอยู่กลางน้ำหน้าพระตำหนักแพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการมหรสพสมโภช เพลากลางวันกลางคืนมีการเวียนเทียนด้วย

ครั้นสมโภชครบ ๓ วันแล้ว ถึงวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ จึงอัญเชิญชักพระขึ้นจากแพทางประตูท่าช้าง แต่พระพุทธรูปนั้นโตคับประตูเมืองเข้าไม่ได้ จึงโปรดให้รื้อประตูท่าช้างขยายให้กว้างขึ้นกว่าเก่า พอที่จะชักพระเข้ามาได้ ในงานนี้มี "พระโองการตรัสให้แต่งเครื่องนมัสการพระทุกหน้าวัง หน้าบ้าน ร้านตลาดจนถึงที่" และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาทตามกระบวนไปด้วยทั้งๆที่ทรงพระประชวร

พระพุทธรูปที่ชักไปนั้นยังไม่ได้อัญเชิญขึ้นประดิษฐานเลยทีเดียว เพราะตอนนั้นพระอุโบสถยังไม่ได้ทำพื้น ฐานพระก็ยังไม่มีจึงเพียงแต่ "ทำร่มไว้ข้างถนนเสาชิงช้า" เป็นการชั่วคราว และในขณะที่ทำแท่นปูพื้นพระอุโบสถนั้นเอง ก็โปรดให้ปฏิสังขรณ์แก้ไขพระศรีสากยมุนีเททองใหม่ในวัดสุทัศน์นั้นเอง การที่แก้ไขนั้นมีปรารภเหตุอยู่ในคำอาราธนาเทวดามีเนื้อความว่า

> *"บัดนี้ทรงพระราชศรัทธากระทำการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่ตรำแดดตรำฝนต้องเพลิงป่าหาผู้จะพิทักษ์รักษามิได อยู่ที่เมืองสุโขทัยนั้น ทรงพระราชกรุณาให้อาราธนาลงมาไว้เป็นที่เจดีย์ฐานบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ลักษณะอันใดมิได้ต้องด้วยพระพุทธลักขณา ผิดจากพระบาฬีและอัตถกถานั้น ทรงพระกรุณาให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นให้ต้องด้วยพระอัตถกถาพระบาฬี ตั้งพระทัยจะให้พระราชพิธีปฏิสังขรณ์นี้สำเร็จโดยศิริสวัสดิ์ ปราศจากพิบัติบกพร่อง การที่จะใส่ไฟสำรอกขี้ผึ้งเททองนั้น จะให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ต้องด้วยพระราชประสงค์จงทุกประการ"*

อย่างไรก็ตามพระศรีสากยมุนีก็ได้อัญเชิญขึ้นประดิษฐานบนที่เรียบร้อยซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ทรงพอพระราชหฤทัยแล้ว ในหนัง

สือพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ได้ทรงกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "เมื่อมีการที่จะต้องหล่อแก้ไขอยู่เช่นนี้ก็ต้องกินเวลาไปอีกช้านาน เป็นเวลาที่ได้ก่อพื้นพระอุโบสถและฐานพระขึ้นไปถึงที่ทันกันกับการตบแต่ง คงจะไปแล้วเสร็จได้ยกพระพุทธรูปขึ้นในปีมะเส็งเอกศกใกล้เวลาเสด็จสวรรคต ได้เสด็จพระราชดำเนินไปในเวลาเชิญพระขึ้นตั้งที่ อันเป็นเวลาทรงพระประชวรมากอยู่แล้ว จึงรับสั่งว่า 'เพียงได้ยกพระขึ้นถึงที่สิ้นธุระเท่านั้นแล้ว' เหตุด้วยทรงเป็นห่วง กลัวจะสวรรคตเสียก่อนที่ได้เชิญพระขึ้นที่ การแต่งพระศรีสากยมุนีและการก่อฐานพระคงจะได้ทรงเร่งรัดอยู่มาก ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นเชิญพระขึ้นที่ทันสมพระราชประสงค์ ทรงพระโสมนัส จึงทรงเปล่งอุทานว่า "สิ้นธุระแล้ว"

วัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรมหาวิหารการก่อสร้างที่ค้างมาแต่รัชกาลที่ ๑ ได้มาสร้างต่อในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย "ทรงพระดำริให้ช่างเขียนเส้นลายบานประตูวัดพระใหญ่ยกเข้าไป ทรงพระศรัทธาลงลายพระหัตถ์สลักภาพกับกรมหมื่นจิตรภักดี"* (ปัจจุบันบานประตูที่กล่าวถึงนี้ได้ถอดไปเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ) แต่การก่อสร้างก็ยังไม่เสร็จเรียบร้อยดี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้ทำการบูรณะ "สร้างพระวิหารหลวงจนสำเร็จแล้ว โปรดฯ ให้สร้างพระอุโบสถและการเปรียญ พระพุทธรูปซึ่งเป็นพระประธานในการเปรียญนี้ โปรดฯให้หล่อด้วยกลักฝิ่น ซึ่งจับรวบรวมเอามาเผาเสียเมื่อปีกุน

---

* พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีพระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าชายทับ ได้กำกับกรมช่างสิบหมู่ กรมช่างหล่อ เป็นต้นสกุล ทัพกุล ณ อยุธยา

พ.ศ. ๒๓๘๒ กับโปรดฯให้สร้างสัตตมหาสถาน และสร้างกุฏิที่สำนักสงฆ์ประดิษฐานเป็นสังฆาราม พระราชทานนามว่า วัดสุทัศนเทพวราราม นิมนต์พระสงฆ์ไปอยู่ประจำตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ต่อมา"

ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ กล่าวว่า "ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาเป็นแม่กองดูแลไปทั้งวัด ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทักษเทเวศรทำพระอุโบสถใหญ่และพระระเบียงล้อมพระวิหาร การนั้นก็แล้วสำเร็จทั่วทุกแห่งทั้งกุฏิสงฆ์ด้วย จึงให้อาราธนาพระธรรมไตรโลกอยู่วัดเกาะแก้ว* ตั้งเป็นพระพิมลธรรมเป็นเจ้าอธิการจัดเอาพระภิกษุในวัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ รวมได้ ๓๐๐ รูปไปอยู่เป็นอันดับ"

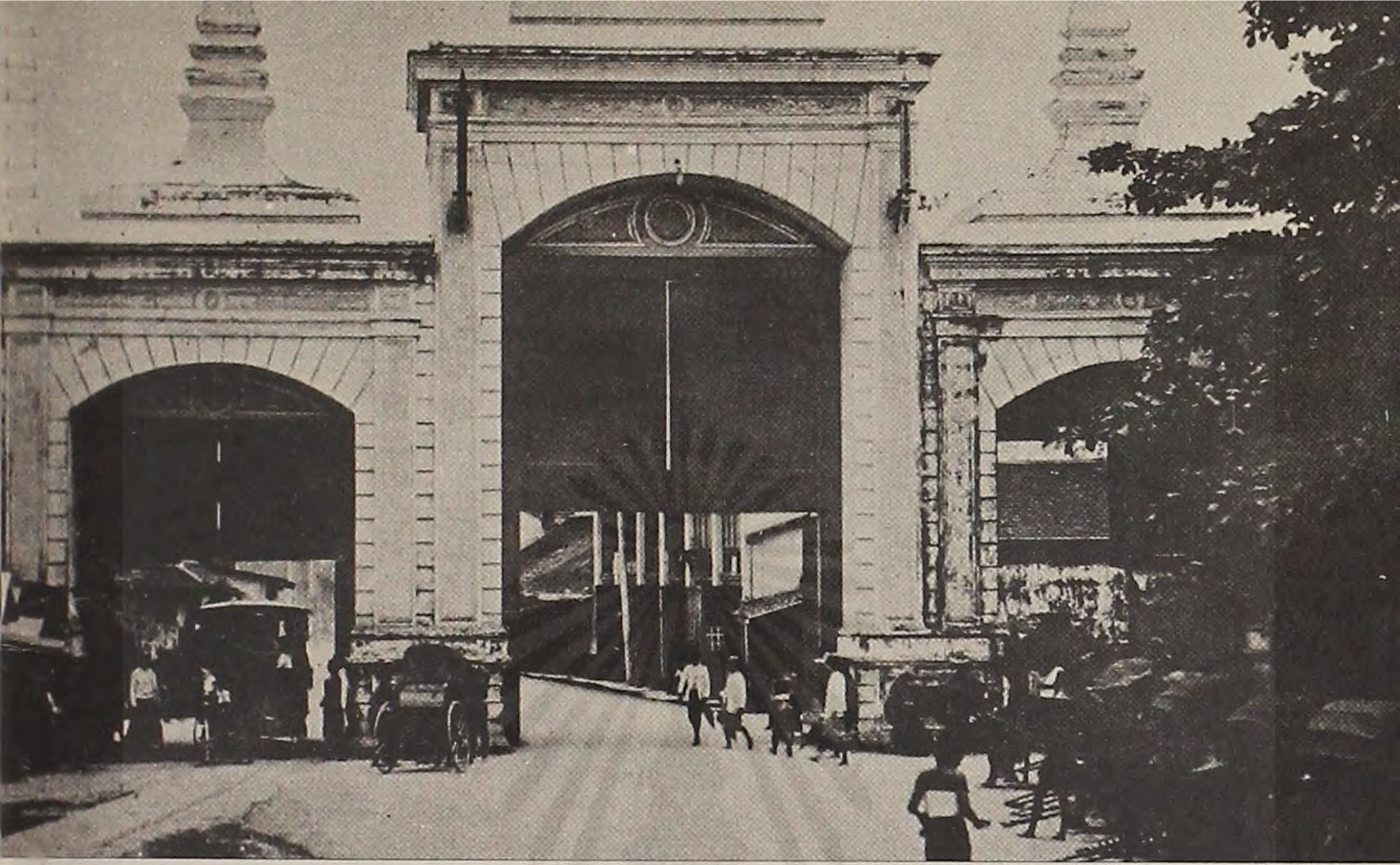
พระพุทธรูปที่ว่าหล่อจากกลักฝิ่นนี้ เป็นพระพุทธรูปหล่อที่นับว่าใหญ่กว่าพระพุทธรูปอื่นๆในสมัยรัตนโกสินทร์ คือมีหน้าตักกว้าง ๑๐ ศอก ๘ นิ้ว สูง ๔ วา ๑๘ นิ้ว ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระนามว่า "พระพุทธตรีโลกเชษฐ"

บริเวณวัดสุทัศน์แต่เดิมนั้นเป็นที่ลุ่ม เมื่อจะสร้างวัดนั้นเห็นจะต้องถมที่ให้สูงขึ้น เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชประสงค์จะทำให้สูงเท่าวัดพนัญเชิงที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และเหตุที่อัญเชิญพระที่มีขนาดโตมาไว้จึงได้เรียกกันในชั้นแรกว่า "วัดพระโต" แต่ตามความจริงแล้วเห็นจะทรงตั้งชื่อไว้แล้ว เพราะมีชื่อในหมายรับสั่งว่า "วัดมหาสุทธาวาส" พระ

* พระธรรมไตรโลก (อู่) วัดเกาะแก้วลังการาม ซึ่งภายหลังเปลี่ยนเป็นวัดสัมพันธวงศ์ (ดูตอนที่ว่าด้วย "ย่านวัดเกาะ") ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ ถึงมรณภาพเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ เสด็จพระราชทานเพลิง ณ เมรุผ้าขาวที่วัดสระเกศ

บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนใหม่เป็นวัดสุทัศน์เทพวราราม ซึ่งแปลได้ความว่า อารามอันงามประดุจดังวิมานพระอินทร์ซึ่งมีนามว่าสุทัศน์

มีเรื่องแทรกเล่ากันมาว่า เมื่อแรกสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้านั้นได้กะแผนที่จะตัดถนนตรงวัดสุทัศน์ ฯ ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นจริง ๆ ก็จะต้องรื้อวัดสุทัศน์ แต่สมเด็จพระสังฆราช (แพ) ได้ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า วัดสุทัศน์เป็นวัดที่สร้างแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้สร้างไว้กลางพระนคร ไม่ควรที่จะรื้อเสีย ด้วยเหตุนี้จึงได้เปลี่ยนแผนผังสร้างถนนให้อ้อมกำแพงวัดไป □

ประตูสามยอด ถนนเจริญกรุง

ประตูสามยอด มองจากด้านสะพานเหล็ก

บทที่ ๑๔

สามยอด–เจริญกรุง

เดินเลาะกำแพงวัดสุทัศน์ฯ หันหน้าไปทางเฉลิมกรุงไปชั่วอึดใจ ก็จะถึงเขตที่ชื่อเสียงแห่งหนึ่งของพระนครในสมัยก่อน ที่ตรงนั้นเป็นแหล่งชุมนุมของหญิงงามเมือง ถ้าใครถามว่าไปไหนแล้วตอบว่าไปสะพานถ่าน คนก็จะพากันยิ้มว่าช่างซุกซนเสียจริงๆ ชื่อสะพานถ่านโด่งดังเพราะมีหญิงพวกนี้อาศัยเป็นที่ทำมาหากิน ถ้าไม่มีหญิงพวกนี้แล้วอาจจะหาคนรู้จักได้ยาก ความจริงนั้นที่ตรงนี้เป็นคลองยาวปลายข้างหนึ่งไหลออกคลองหลอดตรงข้างวัดราชบพิธ อีกด้านหนึ่งไหลออกคลองรอบกรุง (เรื่องคลองจะได้เล่าต่อไปข้างหน้า) แต่เดิมเห็นจะเรียกกันว่าคลองสะพานถ่าน เพราะที่ปลายคลองด้านคลองหลอดอันเป็นเขตวัดราชบพิธปัจจุบันนี้ แต่เดิมทีเป็นวังของกรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ต้องการที่สร้างวัดราชบพิธจึงต้องย้ายวัง และวังนี้แต่ก่อนเรียกกันว่า วังริมคลองสะพานถ่าน จึงเป็นการแน่นอนว่าคลองนั้นชื่อคลองสะพานถ่านไปด้วย

ชื่อสะพานถ่านจะเสียมาตั้งแต่เมื่อไรยังสืบไม่ได้ความ ได้ถามคนเก่าๆ ดูก็บอกได้แต่ว่านานมาแล้ว เป็นสถานที่คนหนุ่มชอบเที่ยว* เมื่อใครเอ่ยถึงสะพานถ่านก็เป็นอันรู้กันว่าที่นั่นเป็นถิ่นของพวกนักเที่ยว มีผู้หญิงหากิน ใครที่ประพฤติตนเป็นคนไม่รู้จักอาย ก็มักจะถูกว่าเป็นคน "หน้าด้านสะพานถ่าน" คือหน้าด้านเหมือนคนพวกนั้น

เคยมีคนถามเสมอว่า ทำไมจึงชื่อสะพานถ่าน ผู้เขียนเองก็ตอบไม่ได้ ได้ถามผู้ใหญ่ที่เคยเที่ยวแถวนั้นดู ก็ได้รับคำตอบว่า แต่เดิมแถวนั้นเป็นที่ขึ้นถ่าน คือพวกเรือถ่านมาขึ้นขายที่นั่น เรื่องนี้จะมีความจริงแค่ไหนไม่ทราบ เพราะยังไม่พบหลักฐานแต่จำได้ว่าเคยอ่านพบออกชื่อสะพานถ่านมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ และบริเวณนั้นเคยเกิดไฟไหม้ใหญ่มาแล้วครั้งหนึ่ง

เดินเลยสะพานถ่านไปอีกเพียงนิดเดียวก็ถึงถนนเจริญกรุงอันเป็นถนนใหญ่ที่สุดในสมัยก่อนโน้น ชาวต่างประเทศที่เข้ามาเมืองไทยก็มักจะพูดถึงถนนสายนี้มากกว่าถนนสายอื่น ๆ เช่นมีฝรั่งคนหนึ่งชื่อคาร์ล บอค ได้เข้ามาเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ๘๐ ปีเศษมาแล้ว และได้เขียนเล่าถึงถนนในบางกอกสมัยนั้นไว้ด้วย เขาเรียกถนนสำคัญสายหนึ่งไว้ว่า กรุงจรูน ก็คือถนนเจริญกรุงนั่นเอง แกคงจะฟังผิดแล้วก็เลยเอาไปเขียนผิด ๆ แต่สิ่งที่แกเห็นนั้นคงไม่ผิด แกเล่าว่าถนนบางตอนอยู่ใต้น้ำเมื่อถึงหน้ามรสุมฝนตกหนักนี่ก็แสดงว่าถนนอยู่ในบริเวณที่ลุ่มน้ำไหลไม่ได้สะดวก

ถนนเจริญกรุงสมัยนั้นเห็นจะมีต้นไม้ปลูกประดับกันบ้างแล้ว นาย-คาร์ลเล่าว่าตามทางแยกที่จะเลี้ยวเข้าตรอกปลูกต้นโกรต๋นหรือที่เราเรียกกันส่วน

---

* ห้องแถวไม้ซึ่งปลูกเป็นที่พำนักของหญิงที่ประกอบอาชีพชนิดนี้ ได้รื้อเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ เพื่อปลูกตึกทำย่านการค้า

มากว่าโกสนนั่นเอง เรื่องนี้เห็นจะจริงเพราะในสมัยนั้นกำลังสนใจปลูกต้นโกสนกันมาก กล่าวกันว่าเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นผู้สั่งเข้ามาจากอินเดียเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๒๓ นายคาร์ลเข้ามาในระยะที่คนไทยในเมืองและตามวัดวาอาราม กำลังตื่นต้นโกสนพอดี จึงได้เห็นต้นโกสนตามถนนซึ่งตรงกันข้ามกับในสมัยนี้ที่ต้นโกสนกำลังจะหายไป แต่คิดดูแล้วก็ไม่ใช่เรื่องแปลกอะไรนักทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไปตามสงสารวัฏ

ถนนเจริญกรุงเป็นถนนใหญ่และยาวที่สุดในสมัยนั้น การเรียกชื่อก็แบ่งเป็นตอน ๆ ตามแบบชาวบ้าน เช่นตั้งแต่ถนนสนามไชยไปถึงสะพานมอญ แต่ก่อนนั้นก็เรียกกันว่า ถนนข้างวังกรมวรจักร (คือมีวังของกรมขุนวรจักร-ธรานุภาพ พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๒ ตั้งอยู่ที่ตรงนั้น ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้ไปสร้างวังใหม่ที่ถนนเจริญกรุงตรงมุมถนนวรจักร และพวกชาวบ้านก็เลยเรียกถนนข้างวังใหม่นั้นว่าถนนวรจักรอีก) เมื่อข้ามสะพานมอญไปแล้วจนถึงสี่กั๊กพระยาศรีก็เรียกกันว่า ถนนบ้านพระยาศรี (เพราะบ้านของพระยาศรี-สหเทพ อยู่ตรงนั้น) ต่อจากสี่กั๊กพระยาศรีไปจนถึงกำแพงเมืองคือตรงสะพานเหล็กหรือสะพานดำรงสถิต (ที่ชื่อสะพานดำรงสถิต ก็เพราะมีวังของสมเด็จ ฯ กรมพระดำรงราชานุภาพอยู่ที่นั้น) ในระยะนี้แต่ก่อนเรียกกันว่าถนนบ้านลาว เพราะมีพวกลาวพวนตั้งบ้านเรือนอยู่แถวนี้ บริเวณที่พวกลาวพวนอยู่ก็คือที่เป็นถนนทหารบกถนนทหารเรือ หรือแถวโรงภาพยนตร์เฉลิมกรุงเดี๋ยวนี้นั่นเอง นี่เป็นชื่อถนนที่เรียกตามปากชาวบ้านในสมัยนั้น ซึ่งแบ่งเรียกเอาตามแต่ว่าถนนนั้นจะอยู่ใกล้กับอะไร เช่นใกล้วังก็เรียกตามชื่อวังนั้น ใกล้หมู่บ้านพวกลาวก็เรียกบ้านลาว แต่ความจริงนั้นก็เป็นถนนอันเดียวกันทั้งนี้ก็ถือเอา

ความสะดวกความเข้าใจของผู้พูดผู้ฟังเป็นเกณฑ์ เมื่อพูดแล้วคนเข้าใจก็เป็นอันใช้ได้

ถนนเจริญกรุงนั้น แต่ก่อนนี้ได้จัดสร้างแบ่งเป็นสองตอน คือถนนเจริญกรุงตอนใน กับถนนเจริญกรุงตอนใต้ ทั้งสองตอนนี้มาบรรจบกันที่สะพานเหล็กบนหรือที่เรียกในภาษาราชการว่า "สะพานดำรงสถิตย์" เดิมทีที่ตรงนั้นเป็นประตูเมืองเก่า ประตูนี้เมื่อสมัยสร้างกรุงในรัชกาลที่ ๒ ได้ทำเป็นประตูไม้ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ จึงได้เปลี่ยนเป็นเครื่องก่ออิฐ หลังประตูทำเป็นหอรบ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ ได้มีการซ่อมกำแพงและประตูพระนคร เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ จึงโปรดให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เป็นแม่กองแก้ประตูที่ที่สร้างในรัชกาลที่ ๓ เสียใหม่ คราวนี้ทำให้เป็นประตูยอด และการแก้ใหม่นี้เอง ทำให้ชาวบ้านเรียกกันว่า ประตูใหม่ เพราะเห็นทำเป็นยอดแบบใหม่

แต่ประตูที่สร้างใหม่นี้ก็ยังไม่เหมาะสมกับความเจริญของบ้านเมือง เพราะเป็นประตูแคบ ๆ รถที่วิ่งไปมามักชนกันเองบ้าง ชนประตูบ้าง ไม่เป็นการดีนัก จึงโปรดให้กรมหมื่นภูธเรศร์ธำรงศักดิ์เป็นแม่กองสร้างประตูขึ้นใหม่อีก* คราวนี้แก้เป็น ๓ ช่องแต่คงทำเป็นประตูยอดตามแบบเก่า เพิ่มยอดขึ้นอีกคือสามช่องก็สามยอด ด้วยเหตุนี้ชาวบ้านจึงทิ้งชื่อประตูใหม่ หันมาเรียกตามลักษณะประตูที่สร้างใหม่ว่า "ประตูสามยอด" ภายหลังหดสั้นเรียกกันแต่ว่า "สามยอด" และได้กลายมาเป็นชื่อตำบลจนกระทั่งทุกวันนี้

---

*การสร้างประตูคราวนี้ เข้าใจว่าจะเป็นปีระกา จ.ศ. ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) เพราะมีปรากฏในจดหมายเหตุโหรว่า วันจันทร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๑๑ เพลาเช้า ๓ โมงเศษ จีนลูกจ้างฝรั่งรื้อประตูสะพานเหล็กประตูหักพังทับจีนตาย ๓ คน เมื่อเป็นเช่นนี้ ประตูสามยอดก็ต้องสร้างในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ นั่นเอง

บริเวณสามยอดที่จะข้ามสะพานดำรงสถิต สมัยรัชกาลที่ ๖

บริเวณเดียวกันกับหมายเลข ๕๘ ในพ.ศ. ๒๕๐๗

ประตูทั้งสามช่องนี้ มีบานประตูเหล็กใหญ่สองบานบีดเบีดได้ทั้งสามช่อง และได้แบ่งทางไว้เพื่อความสะดวก คือประตูช่องกลางสำหรับให้ยวดยานพาหนะต่าง ๆ ผ่านไปมา ส่วนช่องใต้ใช้สำหรับเฉพาะรถรางเท่านั้น ในที่บางแห่งกล่าวว่าประตูสามยอดนี้ได้รื้อเสียเมื่อตอนขยายถนนทำตึกแถวถนนเจริญกรุง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ในรัชกาลที่ ๕ แต่ได้อ่านพบในหนังสือพิมพ์สยามไมตรี บี ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

"ได้ทราบข่าวพอขึ้นวันที่ ๑ เดือนธันวาคม ร.ศ. ๑๑๗ กระทรวงโยธาจะได้รื้อประตูสามยอด แลแก้ไขตะพานเหล็กให้ดีขึ้นกว่าแต่ก่อนแลตะภานน่าวังบูรพาก็จะให้แล้วทัน รถจะได้เดินไปทางนั้นแลถึงถนนเยาวราช จะตัดทะลุไม่ทันก็จะให้รถออกทางถนนราชวงษ์เลี้ยวลงถนนเจริญกรุงตามเดิม"

ถนนเจริญกรุงตอนในก็คือตอนที่กล่าวถึงข้างต้น เบ็นถนนภายในกำแพงเมือง ถนนสายนี้สร้างเมื่อบีจอ พุทธศักราช ๒๔๐๕ ปรากฏในพระราชพงศาวดารตอนหนึ่งว่า

"ครั้น ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑ ค่ำ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพระยายมราช (ครุฑ) และพระพรหมบริรักษ์ เบ็นแม่กองตัดทางใหม่ ตั้งแต่มุมวัดพระเชตุพน ไปถึงกำแพงพระนครตรงวังเจ้าเขมรข้าม เจาะประตูใหม่ ถนนนั้นกว้าง ๔ วา ยาว ๒๕ เส้น ๑๐ วา ๒ ศอก มีท่อ ค่าก่ออิฐกันข้างถนนราคาเส้นละ ๒ ชั่ง

๑๐ ตำลึง ค่าอิฐ ค่าปูน ค่าทราย รวมเป็นเงิน ๑๗๘ ชั่ง ๕ ตำลึง แล้วให้ก่อตึกตลาดทั้ง ๒ ฟากถนนให้ลูกค้าเช่า ให้ชื่อถนนเจริญ-กรุง"

ถนนเจริญกรุงในสมัยนั้น ใครเห็นก็ว่ากว้างมาก มีคำเล่าว่าท่านผู้ใหญ่ที่ไปดูการทำถนนเจริญกรุงและถนนบำรุงเมืองยังบ่นว่าถนนใหญ่โตอย่างนี้จะเอาใครมาเดิน แต่เดี๋ยวนี้แคบไปเสียแล้ว รถมีมากขึ้น รถใหญ่ขนาด ร.ส.พ. วิ่งคันเดียวก็เกือบเต็มถนนแม้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เอง ก็มีคนบ่นกันแล้ว ดังมีกล่าวไว้ในหนังสือวชิรญาณ ซึ่งออกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้มีผู้แก้ปัญหาพยากรณ์กล่าวถึงถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง ไว้ตอนหนึ่งว่า

"ถ้าออกเดินถนนใหญ่เหมือนถนนเจริญกรุงบำรุงเมือง ก็ยิ่งน่ากลัวอย่างเอกทีเดียว ทั้งม้าแลรถเมล์ รถข้าราชการ รถเจ๊กรถแตรมเว ขับสวนกันไปสวนกันมาดูออกไขว่ ตาบอดเดินคนเดียวรถคงต้องโดนฤาทับตาย ถ้าไม่ตายก็คงแข้งขาหักคราวหนึ่ง แต่คนตาดีๆรถยังทับตายแลแข้งขาหักบ่อยๆ"

นี่เป็นข้อเขียนแสดงถึงลักษณะถนนเจริญกรุงบำรุงเมืองในสมัย ๘๐ ปีมาแล้วจะเห็นว่าถนนสองสายนี้ถือกันว่าเป็นถนนใหญ่กว่าถนนอื่นๆมีรถวิ่งกันมากและถ้าผู้เขียนเรื่องนั้นมีชีวิตอยู่ถึงทุกวันนี้ ก็คงจะต้องโอดครวญมากขึ้นอีกหลายสิบเท่านัก เพราะถนนเจริญกรุงบำรุงเมืองที่ว่าใหญ่นั้น บัดนี้ดูแคบเหลือเกินรถก็มีวิ่งมากขึ้นจนเต็มถนนจะหาที่เดินอย่างเมื่อก่อนไม่ได้แล้ว

ถนนเจริญกรุงนี้ได้เริ่มทำตั้งแต่ถนนหน้าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ผ่านสะพานมอญ สี่กั๊กพระยาศรี ไปออกประตูเมืองใหม่หรือที่เรียกกันว่าประตู

สามยอด สองฟากถนนเจริญกรุงตอนในนี้โปรดให้สร้างตึกแล้วพระราชทานพระราชโอรสธิดา แต่เป็นตึกชั้นเดียว หลังคามุงกระเบื้องดิน พื้นอยู่กับดินไม่มีอิฐหรือกระดานปู ผนังตึกทุกๆห้องมีรูเจาะกลวงใหญ่ขรุขระไม่น่าดูเหมือนอย่างในทุกวันนี้ (และทุกวันนี้ก็กำลังไม่น่าดูไปอีกแล้ว เพราะกำลังมีโครงการจะรื้อปลูกใหม่อีก เป็นเรื่องของสงสารวัฏอีกเหมือนกัน)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าสองข้างถนนเจริญกรุงตอนในคือภายในกำแพงเมืองตั้งแต่สะพานดำรงสถิตเข้ามา เป็นตึกแถวชั้นเดียวแต่ปลูกเป็นระยะไม่ติดกันเป็นพืดเหมือนอย่างในทุกวันนี้ รูปร่างตึกในสมัยนั้นกล่าวกันว่าถ่ายแบบมาจากสิงคโปร์ ตึกรูปนั้นเป็นแบบเดียวกับตึกแถวถนนตะนาวเดี๋ยวนี้และโดยมากก็เป็นร้านค้าของพวกจีน (ซึ่งในทุกวันนี้ก็ยังคงเป็นอยู่อย่างนั้น คนไทยยังไม่นิยมอยู่ตึกแถวริมถนนเพื่อค้าขาย) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ พวกฝรั่งจึงมาตั้งห้างค้าขายกันมากขึ้น อย่างที่สี่กั๊กพระยาศรีก็มีบริษัทใหญ่ขายรถยนต์มีชื่อเรียกว่า ไซแอมอิมปอร์ต และ ไซแอมมอเตอร์เวอร์กส์ บริษัทนี้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ เป็นตึกแถวยาวหลายห้อง และจัดว่าทันสมัยมากมีห้องกระจกโชว์สินค้ายาวถึง ๑๐๐ ฟุต เมื่อเดินผ่านไปตามถนนจะแลเห็นรถยนต์เรียงอยู่ข้างในร้านเป็นแถว

ท่านที่ผ่านไปทางสี่กั๊กพระยาศรีในปัจจุบันนี้จะเห็นว่าบริเวณนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปมาก ตึกแถวบริเวณนั้นได้เปลี่ยนแปลงเป็นร้านขายเพชรพลอยและของที่ระลึกของชาวต่างประเทศ ระยะปีสองปีมานี้ได้เพิ่มจำนวนร้านใหม่ๆขึ้นอีกหลายร้าน ความจริงนั้นที่สี่กั๊กพระยาศรีก็เคยเป็นที่ตั้งร้านจำหน่ายเพชรพลอยมีชื่อมาแล้ว คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้มีห้างชื่อ แอล. ยี. ริกันตี ตั้งขึ้น

ห้างนี้ขายพวกเพชร พลอย และนาฬิกาชนิดต่างๆของสวิส นับว่าเป็นห้างใหญ่ในสมัยนั้นทีเดียว

นอกจากนี้แถวสี่กั๊กพระยาศรียังมีร้านตัดเสื้อร้านใหญ่ ที่ตัดเครื่องแบบทหารและพลเรือนร้านหนึ่ง ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ชื่อร้านเสนาอามาตยาภรณ์ ซึ่งมีความหมายถึงเครื่องแบบข้าราชการโดยตรงทีเดียว ร้านนี้นาย เอส. ซี. เต๊กเป็นเจ้าของ นอกจากร้านนี้ก็มีอีกร้านหนึ่งเป็นร้านของชาวยุโรปชื่อนายดอส ตั้งอยู่ตรงหัวมุมถนนเจริญกรุงกับถนนอัษฎางค์ตัดกัน ร้านนี้ก็ตัดเสื้อกางเกงตามแบบยุโรป

เท่าที่เล่าถึงห้างร้านต่างๆมานั้น ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่าถนนเจริญกรุงในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นถนนสายสำคัญเป็นถนนที่มีการค้าใหญ่ๆตั้งอยู่หลายแห่ง และดังได้กล่าวมาแล้วว่า ตึกแถวต่างๆนั้นไม่ได้สร้างติดต่อกันเป็นพืด ยังมีที่ว่างบ้างบางตอน และตามที่ว่างๆเหล่านี้ก็ปลูกต้นไม้สองข้างถนน ซึ่งทำให้ถนนแคบเข้าไป เพราะกิ่งไม้จะยื่นล้ำเข้าไปในถนน แต่ในสมัยนั้นก็ไม่เดือดร้อนอะไร เพราะรถใหญ่ๆยังไม่มีวิ่ง มีแต่รถเจ๊ก รถม้า และต้นไม้เหล่านี้ก็ปลูกขึ้นเพื่อจะให้เป็นที่ร่มเย็นแก่ผู้ที่เดินทางไปมาจะได้ใช้บังแดด มีที่งามอยู่ระยะหนึ่งคือระยะตั้งแต่สะพานมอญมาถึงสี่กั๊กพระยาศรี แถวนั้นปลูกต้นหูกวาง (เป็นต้นไม้ใบใหญ่ แตกกิ่งเป็นชั้นๆ) กล่าวกันว่างามมากแต่เสียอย่างเดียวมีฝุ่นละอองขึ้นไปจับตามใบเกรอะกรัง เวลามีลมพัดหรือฝนตก เจ้าฝุ่นละอองเหล่านั้นก็ไหลตามน้ำฝนหรือปลิวตามลมมาโดนคนเดินถนน ทำให้เปรอะเปื้อนเดือดร้อน รวมความว่าทั้งต้นไม้ ทั้งลมและฝนรวมทั้งเทวดาก็พลอยถูกบ่นไปตามๆกันเพราะทำให้คนไม่พอใจ

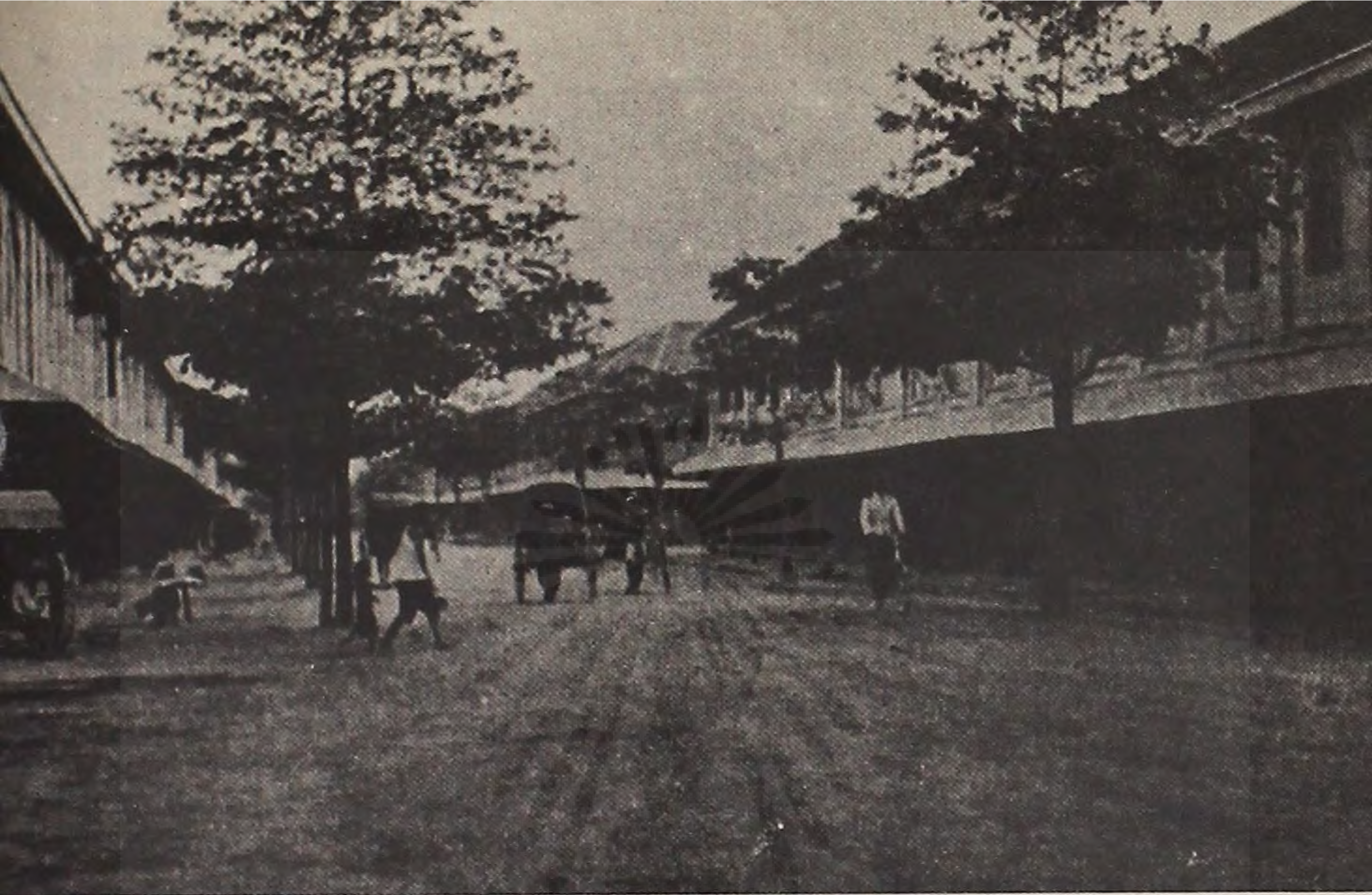
ถนนเจริญกรุงตอนในหรือตอนในเมืองนี้กล่าวกันว่าสร้างภายหลังถนนเจริญกรุงตอนใต้คือตอนนอกกำแพงเมืองออกไป และที่สร้างภายหลังก็เพราะจะให้ฝรั่งได้มีที่ขี่ม้าเที่ยวเล่นให้เป็นที่สำราญเสียก่อน ในจดหมายเหตุของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้กล่าวไว้ว่าครั้งนั้นกงสุลต่างประเทศพากันเข้าชื่อ ทำเรื่องราวถวายว่า

"ชาวยุโรปเคยขี่รถขี่ม้าเที่ยวตากอากาศ ได้ความสบายไม่มีไข้เจ็บเข้ามาอยู่ที่กรุงเทพพระมหานคร ไม่มีถนนหนทางที่จะขี่รถขี่ม้าพากันเจ็บไข้เนืองๆได้ทรงทราบหนังสือแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่าพวกยุโรปเข้ามาอยู่ในกรุงมากขึ้นทุกๆปี ด้วยประเทศบ้านเมืองเขามีถนนหนทางก็เรียบรื่นสะอาดไปทุกบ้านทุกเมือง บ้านเมืองของเรามีแต่รกเรี้ยวหนทางก็เป็นตรอกเล็กซอกน้อย หนทางใหญ่ก็เปรอะเปื้อนไม่เป็นที่เจริญตา ขายหน้าแก่ชาวนานาประเทศ เขาว่าเข้ามาเป็นการเตือนสติ เพื่อจะให้บ้านเมืองงดงามขึ้น"

ที่ฝรั่งเขาว่าเช่นนั้นก็ถูกของเขา และที่ว่าเข้ามาเป็นการเตือนสตินั้นก็ขอบใจเพราะทำให้เกิดความคิดสร้างถนนขึ้นใช้ แต่ถ้าคิดดูอีกทีฝรั่งเหล่านั้นก็ได้ประโยชน์ในทางการค้าไม่ใช่น้อย การสร้างถนนให้ติดต่อถึงกันได้มากมายหลายสายนั้นก็เป็นวิธีหนึ่งที่จะขยายบ้านเมืองให้เจริญกว้างขวางได้ง่ายขึ้น ดังจะเห็นได้จากปัจจุบันนี้ เมื่อมีถนนถึงไหนผู้คนก็ขยับขยายออกไปอยู่ แต่ในสมัยก่อนโน้นมีคนน้อย ในสมัยที่สร้างถนนเจริญกรุงตอนนอกกำแพงเมืองก็ดูจะ

เปล่าเปลี่ยวไม่มีคนใช้กี่คนนัก คนสมัยนั้นจึงได้พากันว่าสร้างใหญ่เกินไป ผู้ที่มองเห็นการณ์ไกลในสมัยนั้นก็มีไม่กี่คนเพื่อที่จะให้ผู้อ่านได้ทราบเรื่องเกี่ยวกับการสร้างถนนเจริญกรุงอย่างละเอียด จะขออัญเชิญพระราชปรารภเรื่องถนนเจริญกรุง ในรัชกาลที่ ๔ มาประกอบ อักขรวิธีใช้ตามต้นฉบับเดิมดังนี้

"เหมือนหนึ่งถนนเจริญกรุง ฤๅจะเอาตามปากชาวเมืองว่าถนนใหม่ ชาวต่างประเทศเข้าชื่อกันขอให้ทำขึ้น เพื่อจะใช้ม้าใช้รถให้สบายให้ถูกลมเย็นเส้นสายเหยียดยืดสบายดี ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทยเห็นชอบด้วย จึ่งได้ยอมทำตามสร้างขึ้น ครั้นสร้างขึ้นแล้วคนใช้ม้าทั้งไทยทั้งชาวนอกประเทศกี่คน ใช้รถอยู่กี่เล่ม ใช้ก็ไม่เต็มถนน ใช้อยู่แต่ข้างหนึ่งก็ส่วนถนนอีกข้างหนึ่งก็ทิ้งตั้งเปล่าอยู่ไม่มีใครเดินม้าเดินรถเดินเท้า ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายไทยทำถนนกว้าง เสียค่าจ้างถมดินถมทรายเสียเปล่าไม่ใช่ฤๅถ้าจะทำแต่แคบ ๆ พอคนเดินก็จะดี แต่ซึ่งทำใหญ่ไว้นี้ ก็เผื่อไว้ว่าเมื่อนานไปภายหน้าบ้านเมืองสมบูรณ์ มีผู้คนมากมายขึ้นรถแลม้าแลคนจะเดินได้คล่องสดวกจึงทำให้ใหญ่ไว้ แต่เดี๋ยวนี้บ้านเมืองยังไม่เจริญทันใจครึ่งหนึ่งของถนนเพราะไม่มีคนเดินคนใช้ก็ยับไปเสียก่อน หากว่าปีนี้ไม่มีฝน ถ้าฝนชุกก็เห็นจะยับไปมากฤๅหญ้าก็จะขึ้นรกอยู่ข้างทาง ให้เจ้าของบ้านเจ้าของเมืองเกณฑ์คนไทยไปถางก็ได้ แต่จะถางไปทำไม ก็เพราะแต่ครึ่งหนทางที่เป็นทางเตียนอยู่เดี๋ยวนี้ ก็เป็นอันพอแก่คนเดินอยู่แล้วก็เตแลแกรบ ถ้าจะขึงแต่ปากน้ำมากรุงเทพ ฯ ทาง ๑๐ ไมล์ขึ้นไป

ตึกแถวถนนเจริญกรุง สมัยรัชกาลที่ ๕

คลองคูเมืองด้านนอก บริเวณวัดสระเกศและสะพานผ่านฟ้าลีลาศ

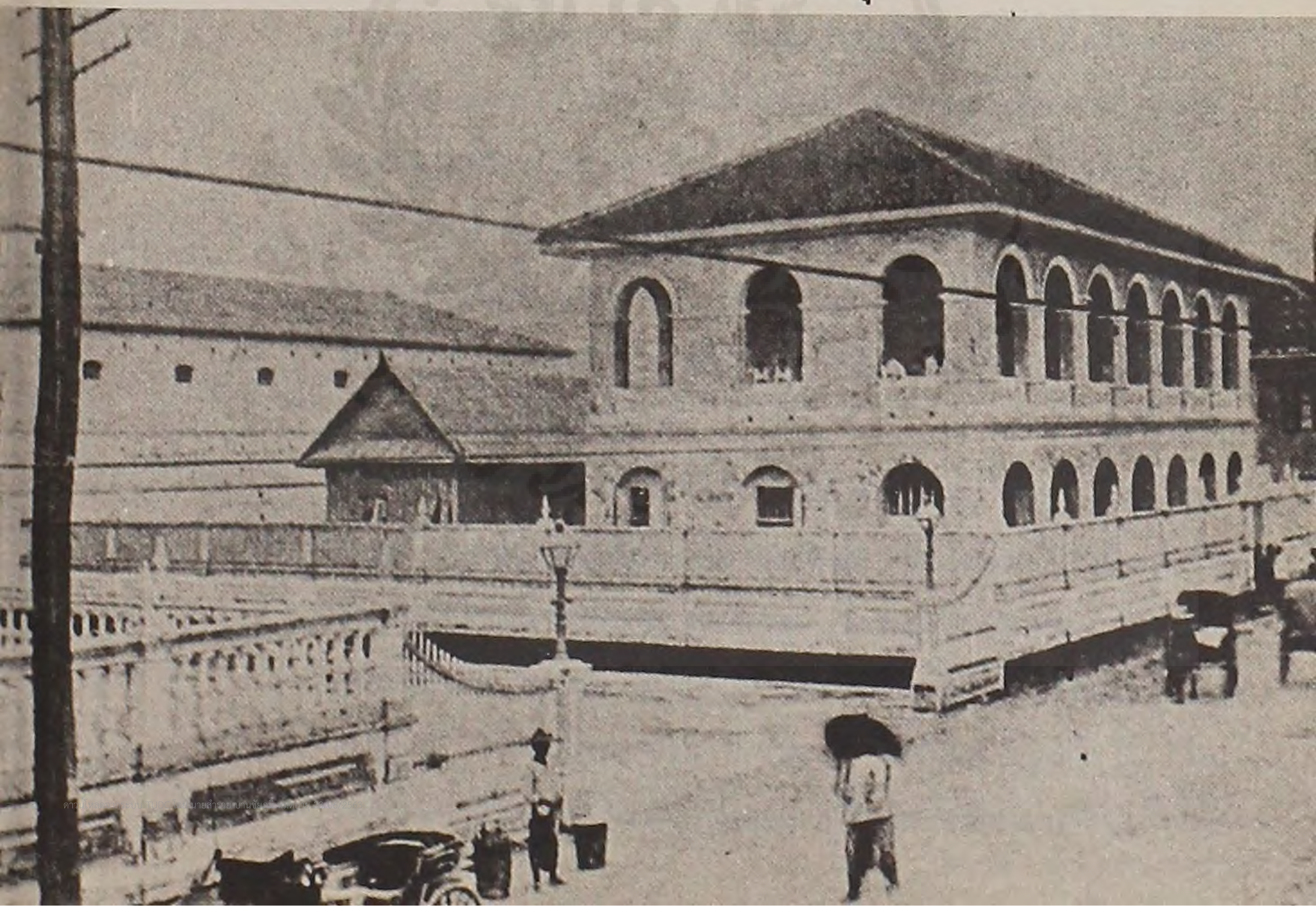
๑๕ ไมล์ลงมา ก็ข่าวที่จะส่งกันด้วยเตแลแกรบคือจะบอกเรือไปเรือมา แลการอื่น ๆ ทั้งของผู้ครองแผ่นดินแลของลูกค้า ก็คงจะต้องเสียเงิน ผู้เฝ้าเตแลแกรบที่เป็นชาวนอกประเทศ เข้าใจสันทัดในการนี้ให้เฝ้าอยู่ดูแลเตแลแกรบทั้งที่บนที่ล่าง เป็นนิตยฤาตามเวลากำหนด ผู้ที่มารับจ้างทำการใหม่ ๆ เห็นว่าคนไทยตื่นการนั้นก็คงจะโก่งเอาค่าจ้างเดือนละ ๑๐๐๐ เหรียญ ๒๐๐๐ เหรียญขึ้นไป"

จากพระราชปรารภนี้ ทำให้เราได้แลเห็นสภาพของบางกอกในสมัยรัชกาลที่ ๔ หลายประการ ถนนเจริญกรุงที่ว่าใหญ่นั้นก็เพราะยังมีคนใช้ถนนน้อย รถที่จะใช้วิ่งก็มีเพียงรถม้าของพวกฝรั่งเพียงไม่กี่คัน และเป็นทางที่ไม่ค่อยมีบ้าน ผู้คนไม่หนาแน่นจึงเป็นถนนรกเสียมาก และในสมัยนั้นคนดูดฝิ่นกินกัญชาก็มีมาก โครงการที่จะสร้างความเจริญให้กับประเทศจึงล่าช้าทำไปไม่ตลอด เพราะคนยังไม่เจริญพอที่จะใช้ความเจริญนั้น ๆ ได้ พระราชปรารภนี้มีอะไร ๆ ที่ขบขันน่าคิดหลายตอน ผู้เขียนคัดมาเฉพาะเรื่องถนนเจริญกรุงพอเป็นตัวอย่างเท่านั้น □

ถนนเจริญกรุง สมัยรัชกาลที่ ๕

ถนนมหาชัย หน้าเรือนจำลหุโทษ

บทที่ ๑๕

สองฟากเจริญกรุง

ถนนเจริญกรุงในสมัยรัชกาลที่ ๕ นับว่าเป็นถนนที่สวยงาม และทันสมัยที่สุดกว่าได้ เพราะนอกจากจะปลูกต้นไม้ มีร้านค้ามากกว่าถนนอื่นแล้ว ตามริมถนนยังมีเสาโคมสังกะสีติดกระจกเป็นรูปกรอบสี่เหลี่ยมปักเป็นระยะห่างๆ เวลาบ่ายๆ จวนเย็นจะมีเจ้า-พนักงานแบกกระไดหิ้วกระป๋องน้ำมันมาเติมและจุดตะเกียงตามเสาโคมเหล่านี้ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้เปลี่ยนมาใช้โคมไฟฟ้า ตรงนี้น่าจะคุยอวดสักนิดว่า เมืองไทยเป็นประเทศแรกในภาคตะวันออกนี้ที่ใช้ไฟฟ้า

แต่ก่อนนั้นขึ้นไปบางกอกก็เหมือนกับในชนบทบางแห่งในสมัยนี้ คือยังใช้ไต้ใช้ตะเกียงธรรมดา ชาวบ้านยังใช้น้ำมันถั่ว น้ำมันปลา น้ำมันมะพร้าวกันอยู่ ซึ่งท่านที่ยังจำเหตุการณ์เมื่อสงครามโลกครั้งที่สองได้ ก็คงจะนึกเห็นภาพตะเกียงกระป๋องน้ำมันมะพร้าว หรือไส้หญ้าปล้องที่เอามาทำเป็นไส้ตะเกียงกันได้ ในสมัยนั้นตามชนบทเก็บหญ้าปล้องมาดุนเอาไส้ออกตากไว้ให้แห้ง

ใช้ทำไส้จุดไฟได้ดี สมัยสงครามทำให้บ้านเมืองกลับไปสู่สมัยอดีตได้อีกอย่างไม่น่าเชื่อ เพราะน้ำมันแพงหายาก ตะเกียงเจ้าพายุหรือตะเกียงลานในสมัยนั้นก็เลยหมดความหมายไป

บางกอกในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น ถ้าคนพอมีจะกินหน่อยก็ใช้ตะเกียงน้ำมันก๊าด เช่นโคมชนิดมีหูหิ้วอย่างที่ชาวบ้านเรียกกันว่าตะเกียงรั้ว ที่เรียกเช่นนี้ก็ว่าเมื่อแรกสั่งเข้ามาใช้นั้น เอามาจุดประดับตามรั้วเวลามีงานก่อน ตะเกียงรั้วมีโป๊ะแก้วกันลมได้ ตะเกียงอีกชนิดหนึ่งเรียกกันว่าตะเกียงแมงดา มีลักษณะกลม ๆ นูนเล็กน้อย และค่อนข้างแบนคล้ายรูปแมงดา จึงเรียกกันว่าตะเกียงแมงดา ในหม้อนั้นมีน้ำมันก๊าดบรรจุอยู่ มีท่อเล็ก ๆ ต่อจากหม้อน้ำมันลงมาที่ปลายท่อมีรูเล็ก ๆ เรียกว่านมหนู เมื่อน้ำมันหยดลงมาตะเกียงก็สว่างขึ้นเป็นระยะ ๆ เสียงดังฟู่ ๆ ตะเกียงแมงดานี้ต้องใช้แขวนจากเสา นอกจากตะเกียงแมงดาแล้วก็มีตะเกียงลาน อย่างนี้พอจะเคยเห็นกันบ้าง ตะเกียงชนิดนี้ใช้ลานให้หมุนใบพัดเป่าลมให้เปลวไฟตั้งตรงทำให้แสงไฟไม่วูบวาบสว่างนวลและไม่มีควัน

เมืองไทยเราเฉพาะในบางกอกนั้น ได้วิวัฒนาการในเรื่องแสงสว่างมาตามลำดับเมื่อเลิกใช้โคมน้ำมันแล้วก็หันมาใช้แก๊ส ต่อจากนั้นก็หันมาใช้ไฟฟ้า แต่ไฟฟ้าสมัยนั้นก็ยังไม่แพร่หลายทั่วไปทั้งบางกอก เพราะถนนยังไม่มาก บ้านช่องผู้คนก็น้อยอยู่ห่าง ๆ กันและที่ร้ายที่สุดก็คือยังใช้กันไม่เป็น เพื่อให้ท่านได้ทราบถึงความเจริญของบางกอกในเรื่องการใช้ไฟฟ้า จะขอเล่าแทรกไว้ด้วย หวังว่าจะไม่เป็นการนอกเรื่องเท่าไรนัก

ในสมัยนั้นการจำหน่ายไฟฟ้า บริษัทไฟฟ้าสยาม จำกัด ซึ่งตั้งอยู่ที่ข้างวัดเลียบเป็นผู้ผูกขาดการจำหน่ายแต่ผู้เดียว แต่อาณาเขตการจำหน่ายก็

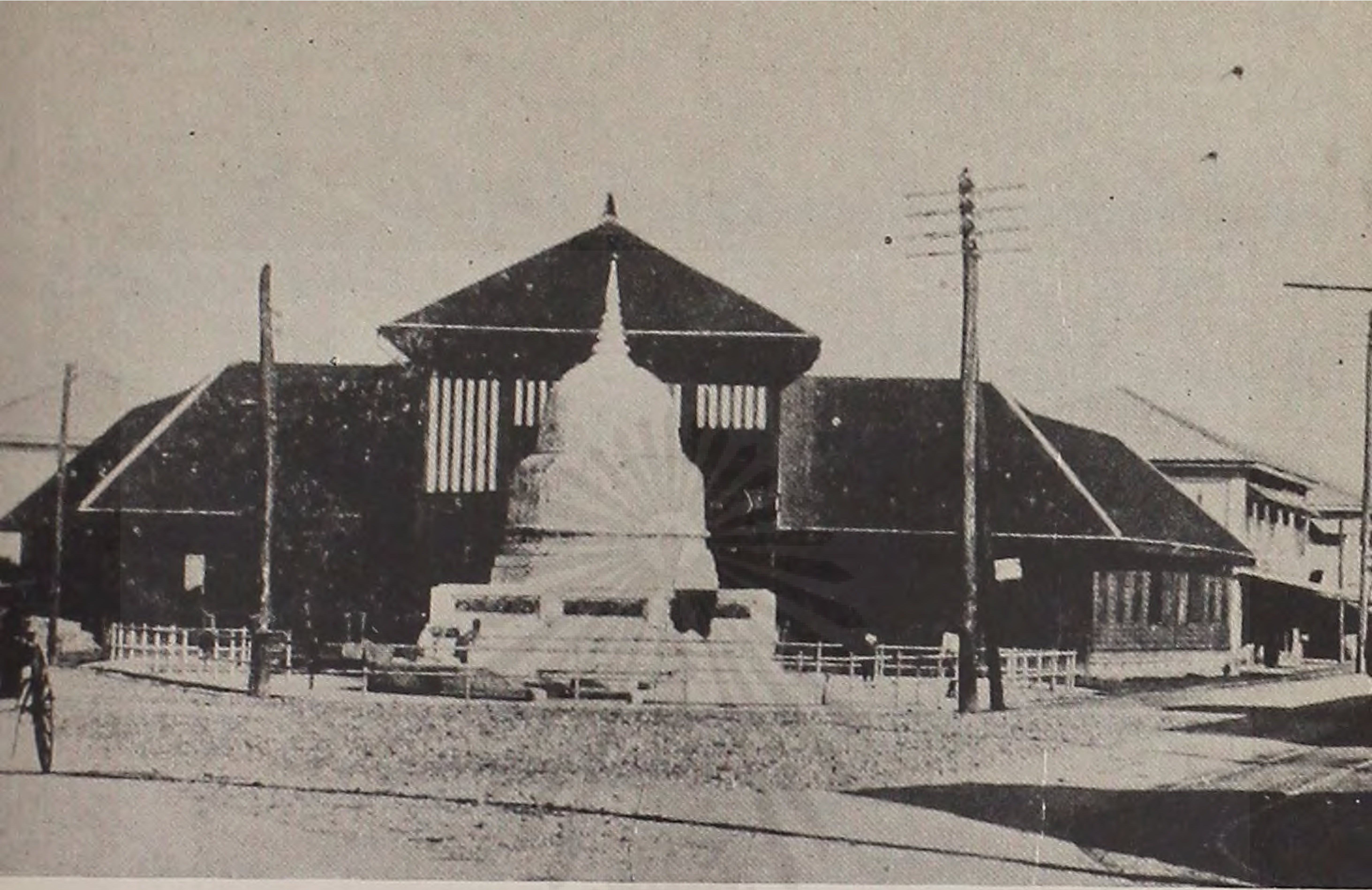
ไม่ไกลเท่าใดนักมีแค่บางลำภู บางกระบือ สวนดุสิต เทเวศร์ วนเวียนกันอยู่ในกลุ่มนี้เท่านั้น ภายหลังจึงได้ไกลไปถึงถนนตก สถานที่ราชการตลอดจนในพระราชวังก็ต้องซื้อไฟจากเอกชนใช้ แต่ว่าได้ราคาที่ถูกกว่าชาวบ้านหน่อยเท่านั้นเอง

ถึงแม้ราคาค่าไฟที่หลวงใช้จะถูกกว่าชาวบ้านก็จริง แต่การใช้ไฟในสมัยนั้น คือในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ดูจะประหยัดมากอยู่ ตามถนนบางสายก็ไม่มีไฟฟ้าเพราะปรากฏว่าไม่ค่อยมีคนเดิน บางสายก็ต้องติดห่าง ๆ กัน เพราะถ้าขืนติดถี่ ๆ ให้สว่างเหมือนอย่างทุกวันนี้แล้ว ก็น่ากลัวว่ารัฐบาลในสมัยนั้นจะไม่มีเงินให้ค่าไฟฟ้าเป็นแน่ ทั้งนี้ก็เพราะภาษีบำรุงท้องที่ในสมัยนั้นยังไม่มีรายได้ที่จะเอามาปรับปรุงบ้านเมืองก็มีน้อย เรื่องการติดไฟฟ้าตามถนนนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพิถีพิถันเอาพระทัยใส่อยู่เป็นอันมากเพราะพระองค์ทรงรู้ว่าการไฟฟ้าเป็นของใหม่ คนไทยเรายังไม่ค่อยเข้าใจ แม้แต่การปิดเปิดสวิทซ์ก็ยังเซ่อกันมาก บางทีปล่อยให้ไฟเปิดสว่างโร่อยู่ตลอดวันตลอดคืนก็มี (แม้ในทุกวันนี้ตามบ้านหลวงและตามสถานที่ราชการที่ใช้เงินแผ่นดินก็ยังมีอยู่เพราะคนเหล่านั้นคิดเสียว่าหลวงเป็นผู้จ่ายค่าไฟจึงไม่เดือดร้อน) ทำให้หมดเปลืองพระราชทรัพย์ไปโดยเปล่าประโยชน์ ฉะนั้นในการติดไฟตามถนนจึงมักพิจารณาดูว่าถนนไหนคนเดินมากเดินน้อย ถ้ามีคนเดินมากจึงติดไว้ เรื่องเกี่ยวกับไฟฟ้านี้จะขอยกพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ แต่ครั้งยังเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจมาให้ท่านพิจารณาสักสองฉบับแล้วท่านจะเห็นได้เองว่าในหลวงรัชกาลที่ ๕ ของเรานั้นท่านต้องเดือดร้อนวุ่นวายเพียงใด ฉบับแรกที่จะยกมานี้ได้ตรัสถึงการติดไฟฟ้ามีข้อความตอนหนึ่งว่า

"ไฟฟ้าควรจะมีแต่เพียงตะพานเทเวศร์ ไปตะพานกิมเซ่งหลี ถนนดวงตะวันในไปถึงถนนเบญมาศ ถนนดวงเดือนนอก ถนนดาวข่าง ส่วนถนนคอเสือแลปลายพฤฒิบาศถ้ามีก็ได้แต่จะต้องรอดูสักหน่อยก่อน พอให้มีเค้าคนเดิน เพราะเหตุที่ถนนหน้าวัดโสมนัสไม่มีไฟฟ้า รอไว้ตั้งแต่ครั้งปีก็ได้"

จากพระราชหัตถเลขานี้แสดงให้เห็นว่าในสมัยนั้นไฟฟ้าไม่มีทั่วทุกถนน ติดไฟฟ้าเฉพาะเท่าที่จำเป็นเท่านั้น อีกฉบับหนึ่งได้ทรงกล่าวถึงค่าไฟฟ้าและการใช้ไว้ว่า

"เรื่องไฟฟ้านั้นจะต้องให้วินิจฉัยต่อภายหลัง เวลานี้ทำอะไรไม่เปลืองแต่เกิดมาเป็นคนไทยไม่รู้จักเปิดรู้จักปิด จะไปเล่นกับไฟฟ้าคิดเป็นยูนิตมันก็ฉิบหายอย่างเดียวเท่านั้น ข้อซึ่งได้กล่าวว่าจัดคนไว้ให้คอยเปิดคอยปิดอะไรเปล่าทั้งนั้น สั่งมัน ๆ ก็รับแต่ว่ามันไม่ได้ทำ ไฟติดอยู่ยังค่ำ ๆ ถนนรนแคมแดงโร่อยู่เสมอ ร้ายไปกว่าที่จุดตามเรือนซึ่งคงไม่ปิดเหมือนกันสักแห่งเดียว เพราะไม่มีเครื่องที่จะแบ่งปิดได้ ปิดก็ต้องปิดทั้งหมด ถ้าจะให้เจ้าของเรือนทั้งปวงรู้สึกเสียดายแล้ว จะจ่ายเป็นเงินพระราชทานสำหรับค่าไฟฟ้าเสียวันละเท่านั้นๆ แล้วแต่จะใช้มากใช้น้อยว่ากันเป็นเรือนดีกว่า เหลือจากเงินไปมากน้อยเท่าใดเจ้าของอยากจุดก็ให้เสียเงินเอง เจ้าตั้งบิลไปเรียกเอา แต่ข้อสำคัญจะต้องติดที่ที่ดับไว้ให้เขาผ่อนใช้ได้ มากบ้างน้อยบ้างตามสมควร แต่ส่วนถนนแลพลับพลานั้น จะต้องกำหนดว่าจุด ๑๒ ชั่วโมง เท่าไรยูนิต ถ้าเขาคิดราคามาเกิน ๑๒ ชั่วโมงเท่าใดต้องให้ใช้เจ้า ถ้าหากว่าเป็นเช่นนี้ไฟจึงจะได้ดับ ความฉิบหาย

ถนนเจริญกรุง ตอนโรงพักสามแยก

ถนนเจริญกรุง บริเวณสี่กั๊กพระยาศรี

เรื่องไม่ดับไฟนี้ ศุขาภิบาลทั้ง ๒ กรมเห็นจะทำให้เงินแผ่นดินต้องเสียเปล่ามากโดยไม่เอื้อเฟื้อ"

ค่าไฟฟ้าสำหรับใช้ตามถนนและในพระราชวังในสมัยนั้น คงจะสิ้นพระราชทรัพย์ปีหนึ่ง ๆ ไม่ใช่น้อย ยิ่งเมื่อสร้างสวนดุสิตคือพระราชวังดุสิตกับพระที่นั่งอนันตสมาคมตลอดจนโครงการประปาขึ้นอีก ความจำเป็นที่จะต้องใช้ไฟฟ้าก็ทวีมากขึ้นอีกหลายเท่าตัวจะไปซื้อไฟฟ้าบริษัทอยู่ก็จะแย่ และทางบริษัทเองก็บริการไม่ไหวอยู่แล้ว ทางกระทรวงนครบาลอันมีเจ้าพระยายมราชเป็นเสนาบดี จึงได้นำความขึ้นกราบบังคับทูลขอพระราชทานกระแสพระราชดำริ ซึ่งในที่สุดก็ได้รับพระบรมราชานุญาตให้จัดทำไฟฟ้าเอง แต่กว่าจะติดต่อตกลงกันได้ก็พอดีรัชกาลที่ ๕ สวรรคตเสียก่อน การสร้างได้มาเริ่มเอาใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ในรัชกาลที่ ๖

โรงไฟฟ้าหลวงแห่งแรกนี้ในชั้นเดิมเห็นจะเรียกกันว่าโรงไฟฟ้าสุขาภิบาล แต่ที่เรียกกันทั่ว ๆ ไปคงเรียกกันว่า โรงไฟฟ้าหลวง สถานที่ราชการแห่งแรกที่ใช้ไฟฟ้าของโรงไฟฟ้าหลวงแห่งนี้ก็คือ โรงงานยาฝิ่นสามเสนนั่นเอง สำหรับบ้านของเอกชน ก็คือบ้านของพระยาเมธาธิบดี ซึ่งนับว่าเป็นบ้านเอกชนบ้านแรกที่ใช้ไฟฟ้าหลวง เพราะอยู่ในละแวกเดียวกันกับโรงยาฝิ่น สายไฟเดินผ่านอยู่แล้ว

ในสมัยนั้นช่างไฟฟ้ามีไม่ถึง ๑๐ คน เวลามีงานเฉลิมพระชนม์พรรษาปีแรกนั้นบรรดาห้างร้าน และสถานที่ราชการทุกแห่งต่างก็พากันประดับโคมไฟกันอย่างสวยงาม มีไฟพวงและพระปรมาภิไธย ว.ป.ร. และครุฑ ในจำนวนช่างที่มีไม่ถึง ๑๐ คนนี้ จะถูกดึงไปทำที่โน่นบ้างที่นี่บ้าง ของใครก็จะเอาให้แล้วเสร็จก่อน พวกช่างก็วิ่งกันหัวซุกหัวซุนไปทีเดียว โรงไฟฟ้าจึงต้องถือหลัก

ใครสั่งก่อนทำก่อน ใครขี้เกียจรอช่างก็ต่อใช้เอง ซึ่งผลก็คือไฟช้อตหลอดขาดกันเป็นแถวไปหมด พูดถึงหลอดไฟในสมัยก่อน ก็ไม่มีร้านขายเหมือนอย่างในสมัยนี้ โรงไฟฟ้าสั่งซื้อเข้ามาใช้โดยเฉพาะ เวลาจะใช้ไฟมาก ๆ ก็ต้องเช่ากันเป็นรายดวงไปทีเดียว ซึ่งไม่เหมือนในสมัยนี้ซึ่งดูสะดวกสบายไปเสียทุกอย่าง

ได้เล่าเรื่องไฟฟ้านอกเรื่องถนนเจริญกรุงมาเสียยืดยาว แต่ก็คงไม่ทำให้เสียเรื่องเพราะทำให้รู้สภาพบ้านเมืองในสมัยนั้นด้วย ทีนี้จะเล่าถึงถนนเจริญกรุงต่อไปอีก ถนนเจริญกรุงตอนใต้นั้น สร้างตั้งแต่สะพานเหล็กบนคือตั้งแต่สะพานดำรงสถิตเป็นต้นไป ซึ่งนับว่าเป็นถนนนอกกำแพงเมือง ปรากฏในตำนานการสร้างว่า เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ รัชกาลที่ ๔ โปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) เป็นแม่กอง พระ-อินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นนายงาน ตัดถนนตั้งแต่คลองคูเมืองชั้นใน ที่ริมวังเจ้าเขมร* ตรงลงไปต่อกับถนนตรงไปพระโขนงที่คลองผดุงกรุงเกษมตรงหัวลำโพงสายหนึ่ง ตัดถนนแยกจากถนนใหม่ (คือจากคูพระนครถึงพระโขนง) ที่เหนือวัดไตรมิตรทำถนนลงไปข้ามคลองผดุงกรุงเกษมที่ใต้วัดตะเคียน (วัดมหาพฤฒาราม) คือข้ามสะพานทิพยเสถียรเดี๋ยวนี้ แล้วตรงไปออกดาวคนองสายหนึ่ง สายที่สามให้ขุดคลองขวาง แต่บางรักไปถึงถนนตรง ตรงศาลา (แดง) ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์สร้างไว้ แล้วทิ้งดินลงมาทางฝั่งใต้ทำเป็นถนนที่เรียกกันปัจจุบันนี้ว่า ถนนสีลม ถนนทั้งสามสายนี้ตัดกว้าง ๕ วา ๒ ศอก ถมดินสูงกว่าพื้นเดิม ๒ ศอกคืบ เป็นระยะทางยาวรวมกันทั้ง ๓ สายเป็น ๒๘๑ เส้น ๕ วา ค่าจ้างทำถนนเป็นเงิน ๒๘,๐๓๘ บาท และเมื่อรวมจากถนนหน้าวัดพระเชตุพนฯ ไปจนถึงถนนตก ก็มีระยะยาวประมาณ ๑๐ กิโลเมตรซึ่งนับว่าเป็นถนน

---

* ที่สะพานเหล็กบน ตรงบริษัทไทยนิยมเดิม บัดนี้ได้รื้อหมดแล้ว

สายที่ยาวที่สุดในสมัยนั้นทีเดียว (วัดจากสนามชัยถึงแม่น้ำถนนตกยาว ๘,๕๗๕ เมตร)

ลักษณะของการทำถนนในสมัยนั้นไม่เหมือนกับทำสมัยนี้ เพราะถนนในสมัยนั้นไม่มีการลงรากกระทุ้งดินให้แน่นเสียก่อน เพียงแต่เกลี่ยดินให้เรียบแล้วก็เอาอิฐเรียงตะแคงให้ชิดกันทำตรงกลางให้นูน สองข้างถนนมีร่องสำหรับให้น้ำไหล โดยก่อด้วยอิฐกว้างประมาณฟุตเศษๆลึกประมาณ ๒ ฟุต ด้วยวิธีทำถนนแบบนี้ ไม่กี่ปีถนนก็ทรุด (การทำถนนได้เปลี่ยนวิธีทำใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยเอาแบบต่างประเทศ) และเมื่อทรุดแล้วก็ไม่มีทุนที่จะซ่อม การซ่อมถนนในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงเป็นการบอกบุญเรี่ยไรกันเป็นส่วนมาก เพื่อให้ท่านเห็นการซ่อมถนนในสมัยนั้น จะขอนำเอาประกาศแผ่พระราชกุศลซ่อมแซมถนนในรัชกาลที่ ๔ มาให้ท่านพิจารณาดังต่อไปนี้

"ด้วยเจ้าพระยายมราชชาติเสนางคนรินทรมหินทราธิบดี รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสั่งว่า บัดนี้ถนนในพระนครชำรุดทรุดโทรมยับย่อยไปมาก สมณชีพราหมณ์อนาประชาราษฎรเดินไปเดินมาลำบาก จึ่งทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เจ้าพระยายมราชเป็นแม่กองทำถนนที่ชำรุดลุ่มขุดไปนั้น ทำเสียใหม่ให้เป็นปกติเป็นหลายแห่ง แล้วทรงพระราชดำริว่าการก่อถนนนี้เป็นสาธารณกุศลเป็นประโยชน์แก่คนทั่วไป ใครๆก็จะได้เดินไปมาสบายด้วยกันทุกๆคน ควรด้วยท่านทั้งปวงจะยินดีทำด้วยกัน เพราะฉะนั้นจึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศบอกแผ่การพระราชกุศลต่อพระบรมวงศานุวงศ์ ข้า

ราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน ข้างหน้าข้างในในพระบรมมหาราชวัง พระบวรราชวังที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ในจำนวนปีมะเส็ง นพศกนี้ ให้ได้รับส่วนพระราชกุศลด้วยกัน ตามได้ตามมีตามศรัทธาอุสาห คือขอให้เอาอิฐดีบ้างหักบ้าง มากและน้อยตามแต่จะยินดีช่วยมากแลน้อย ไม่ว่าไม่เกณฑ์ จงมาเพิ่มในการพระราชกุศลทุกๆคน เทอญ"

เมื่อวิธีการทำถนนในสมัยนั้นเป็นเช่นนี้ลักษณะที่ปรากฏก็จะเป็นว่าเวลาหน้าแล้งก็มีฝุ่นตลบ หน้าฝนก็เป็นบ่อโคลนตมเต็มไปหมด นอกจากนี้น้ำยังไหลจากถนนลงไปข้างทางนองเจิ่งไปหมด เพราะท่อระบายน้ำเล็กน้ำไหลไม่สะดวก พวกชาวร้านข้างถนนก็มักจะใจง่าย ทิ้งขยะลงไปในท่อเข้าอีก ท่อก็เลยตันน้ำไหลไม่สะดวกยิ่งขึ้น เทศบาลในสมัยนั้นยังไม่มีไว้สำหรับช่วยการระบายน้ำ ฉะนั้นจึงต้องปล่อยให้น้ำนองเจิ่งอยู่เช่นนั้นและปล่อยไว้จนกว่ามันจะแห้งหายไปอย่างเชื่องช้า

ถนนเจริญกรุงตอนใต้ คือตั้งแต่สะพานดำรงสถิตออกไปนอกกำแพงพระนครตลอดจนถึงตลาดน้อยและบางรัก สองฟากถนนเต็มไปด้วยร้านโรงที่มุงหลังคาด้วยจากทั้งนั้น ก่อนสมัยรัชกาลที่ ๕ ขึ้นไปยังไม่มีตึก บางแห่งก็รกร้างว่างเปล่า ไม่มีใครปลูกสร้างทำอะไร ต่อมาภายหลังจึงมีคนไปปลูกตึกขึ้นบ้างหลังสองหลัง ผู้ที่จะมีตึกได้ก็เฉพาะคนมีเงินเท่านั้น อย่างเช่นตึกขุนพัฒน์แหยม• ซึ่งอยู่ตรงเชิงสะพานดำรงสถิตหรือตรงเวิ้งนครเขษมข้าม (ได้รื้อสร้าง

• ท่านผู้นี้เป็นลูกจีน เป็นบุตรของขุนพัฒน์เซียะ นายอากรบ่อนเบี้ยคนแรกของประเทศไทย ต่อมาหมดตัวเพราะไม่มีเงินจ่ายค่าแลกปี้ แล้วเป็นง่อย เป็นผู้ปลูกต้นประดู่สองข้างถนนเจริญกรุงตั้งแต่สะพานเหล็กบนไปจนถึงบ้านใหม่ใต้บ้านทวาย

เป็นตึกสองชั้นในสมัยต่อมา) นอกจากนี้ก็มีบ้านมุงจากสลับกันไปกับโรงบ่อนเบี้ย ซึ่งกล่าวกันว่ามีถึง ๗ โรงคือ

๑. โรงบ่อนเชิงสะพานดำรงสถิตฟากทางรถราง

๒. โรงบ่อนปากตรอกอาม้าเก๊ง

๓. โรงบ่อนปากตรอกเจ๊สัวเนียม

๔. โรงบ่อนตรงข้ามบริษัทสยามภาพยนตร์เก่า

๕. โรงบ่อนตลาดน้อย

๖. โรงบ่อนบางรัก

๗. โรงบ่อนบ้านทวาย

โรงบ่อนที่กล่าวนี้เป็นโรงบ่อนเฉพาะในแถวถนนเจริญกรุง ส่วนเรื่องโรงบ่อนเบี้ยในบางกอกนั้น จะได้เล่าเป็นตอนหนึ่งต่างหาก ความจริงนั้นตลอดถนนสายนี้เป็นที่ทำการของบริษัทใหญ่ๆหลายบริษัท เป็นแหล่งที่ทำการค้ามีชื่อเสียงมาก ฉะนั้นถนนสายนี้จึงสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมืองอย่างมากมาย เพื่อให้ท่านได้ทราบถึงความเก่าแก่ของบริษัทการค้าในสมัยนั้น จะขอยกมาให้เห็นสักสองสามบริษัท

บริษัทการค้าที่ใหญ่โตและเก่าที่สุดเห็นจะได้แก่บริษัทบอเนียว เท่าที่ทราบดูเหมือนจะเริ่มกิจการมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๙ บริษัทนี้อยู่ที่บ้านทวาย เช่นกันกับบริษัทบางกอกด๊อค ซึ่งตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ ห้างใหญ่ที่ขายสรรพสินค้านานาชาติ ที่มีคนรู้จักกันมากก็คือห้างไวท์อเว ซึ่งเป็นชื่อของเจ้าของห้างเองห้างนี้ได้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ อยู่ตรงมุมถนนสี่พระยา ด้านถนนเจริญกรุง

เมื่อได้สร้างถนนเจริญกรุง (ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗) เสร็จแล้ว จึงโปรดให้มีการฉลองถนน ๓ วัน ตั้งแต่เดือน ๖ ขึ้น ๑๑ ค่ำเป็นต้นไป ในงานนั้น

มีมหรสพและดอกไม้ไฟ ตั้งระทาสูง ๑๒ วาที่หน้าพระที่นั่งไชยชุมพล (เป็นพระที่นั่งองค์เล็กอยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวัง ตรงหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม) และเสด็จประพาสถนนที่สร้างใหม่นั้นทุกสาย พระราชทานนามถนนที่ตัดใหม่ทั้งตอนในและตอนนอกพระนครว่า "ถนนเจริงกรุง" (ได้ทำการฉลองพร้อมกันกับถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนคร) ถนนเจริญกรุงนั้นแต่ก่อนเรียกกันว่า ถนนใหม่ เพราะเป็นของสร้างขึ้นใหม่ ฝรั่งก็เลยเรียกตามว่า New Road แต่ในหมู่พวกชาวจีนนั้นเขาเรียกกันว่า "ซินพะโล่ว" ซึ่งก็แปลว่า ถนนตัดใหม่เหมือนกัน

มีเรื่องเล่ากันว่า เมื่อกะแผนผังจะตัดถนนเจริญกรุงนั้น เดิมทีนายช่างขีดเส้นลากจากจุดสามแยก จะให้พุ่งดิ่งเข้ามาในพระนครเลยทีเดียว และถ้าทำเช่นนั้นก็จะตรงเป็นไม้บรรทัด ไม่อ้อมเหมือนเช่นทุกวันนี้ แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นนักการทหารพระองค์หนึ่งไม่ทรงเห็นด้วย ได้ทรงทักท้วงว่าผิดหลักยุทธศาสตร์ เพราะถ้าข้าศึกเอาปืนใหญ่ตั้งที่ถนน ก็อาจจะยิงทำลายประตูเมืองได้สบาย ด้วยเหตุนี้จึงได้แก้ถนนให้เลี้ยวมาออกสะพานดำรงสถิตตามที่เห็นอยู่ทุกวันนี้

ในตอนต้นได้พูดถึงสามแยก ฉะนั้นจะขอแวะตรงนี้สักนิด ตรงบริเวณที่เป็นธนาคารแห่งเอเชียเดี๋ยวนี้ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นโรงพัก เรียกกันว่าโรงพักสามแยกตรงด้านหน้ามีเจดีย์ขนาดย่อมองค์หนึ่งทาสีขาว ได้สอบถามคนเก่าๆและพบจากเอกสารเล่มหนึ่งกล่าวว่า เจดีย์องค์นี้พระยาราชรองเมืองเป็นผู้สร้าง แต่จะสร้างเพื่อบรรจุอะไรไม่ทราบ บางท่านบอกว่า ตรงสามแยกแต่ก่อนนี้มีต้นประดู่ใหญ่ต้นหนึ่ง คนจึงเรียกกันว่าสามแยกต้นประดู่ ต่อมาจึงหดหายเหลือเพียงสามแยก

ถนนเจริญกรุงในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นเห็นจะสกปรกมาก พวกฝรั่งพากันติเตียนประจวบกับในเวลานั้น (พ.ศ. ๒๔๒๐) ข้าหลวงสิงคโปร์จะเข้ามาเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเกรงว่าจะอายฝรั่ง จึงทรงกำชับให้เจ้าพนักงานทำถนนให้สะอาด ดังมีพระราชหัตถเลขาถึงพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง มีความว่า

> *"ด้วยตามถนนเจริญกรุงตลอดมารกเปือนด้วยฝุ่นฝอย ยอดอ้อยเปลือกมะพร้าวทุกหนทุกแห่งนั้น ให้พระยาราชรองเมืองคิดชำระเสียให้หมดให้ได้ในสองสามวันนี้ จะเกณฑ์ให้เจ้าของบ้านผู้ทำรกเปือนช่วยขนตามหน้าบ้านของตัวบ้างก็ตาม ให้คนโทษขนบ้างก็ได้ สุดแต่อย่าให้รกเปือนอยู่ได้จนถึงวันที่ ๔ ตั้งแต่วันนี้ไปเป็นอันขาดทีเดียว"*

นี่จะเห็นว่าผู้คนในสมัยนั้นก็คงจะทิ้งอะไรตามถนนไม่มีระเบียบกันอยู่เป็นจำนวนมาก เจ้าพนักงานที่คอยทำความสะอาดก็เห็นจะมีน้อยตัวเต็มที เพราะยังไม่มีเทศบาลคอยดูแลเหมือนอย่างในทุกวันนี้

ถนนเจริญกรุงสมัยก่อนนั้น มีตรอกมีซอยแยกจากถนนใหญ่มากมาย และในตรอกในซอยเหล่านั้นก็สกปรกเป็นที่สุด ถ้าท่านไม่รังเกียจก็จะขอเล่าเรื่องตรอกต่างๆให้ท่านได้ทราบไว้เป็นเครื่องประดับความรู้ไว้สักเล็กน้อย

เนื่องจากตรอกมีมากนี่เอง คนที่ไม่เคยมาบางกอกจึงไปไหนไม่ถูก ถึงคนในบางกอกที่จะรู้จักตรอกไปหมดทุกตรอกก็เห็นจะไม่มีเช่นเดียวกัน เพราะตรอกในบางกอกนั้นมีมากมายนัก ตรอกบางตรอกก็เร้นลับ เข้าไปแล้วออก

แทบไม่ถูก วกวนเลี้ยวซ้ายเลี้ยวขวาหลายครั้ง บางตรอกเข้าไปแล้วก็ตันหาทางออกไม่ได้ ต้องย้อนออกมาทางเดิมเรื่องตรอกตันนี่ทำให้คิดถึงสภาพตรอกในสมัยโบราณ ว่าคงจะเป็นตรอกตันเสียเป็นส่วนมาก จึงได้มีสำนวนพูดกันอย่างหนึ่งว่า "สู้อย่างสุนัขจนตรอก" ลองหลับตาวาดภาพสุนัขตัวหนึ่งถูกไล่เข้าไปในตรอก วิ่งไปๆก็หมดทางตรอกตันเสียแล้ว ไม่มีทางหนีก็ต้องหันมาสู้ เพราะจนตรอกไม่มีทางไปแล้ว นี่ก็เป็นคำพังเพยเกี่ยวกับตรอกคำหนึ่ง

คนที่เคยอยู่บางกอกเมื่อ ๓๐–๔๐ ปีก่อน แล้วไปอยู่บ้านนอกต่างหัวเมืองไม่ได้เข้ามาบางกอกอีกเลย และถ้าจะเข้ามาในเวลานี้แล้วถามหาตรอกบางตรอก เช่นตรอกป่าช้าหมาเน่า ก็เห็นจะไม่มีใครตอบได้ว่าอยู่ที่ไหน เพราะเปลี่ยนแปลงไปมาก มีตึกรามร้านรวงเพิ่มขึ้น ก็ตรอกป่าช้าหมาเน่านี้แต่เดิมทีเป็นตรอกสกปรกสมชื่อ และที่จะได้ชื่อเช่นนี้ก็เพราะมีคนชอบเอาสุนัขตายมาเหวี่ยงทิ้งไว้เกลื่อนไปหมด ดูราวกับว่าตรอกนั้นเป็นป่าช้าสุนัข จึงได้เรียกกันว่าตรอกป่าช้าหมาเน่า ต่อมาเห็นว่าชื่อนี้ฟังแล้วชวนอาเจียนมากนักจึงได้จัดการเปลี่ยนแปลงชื่อเสียใหม่ ให้เรียกว่าถนนแปลงนาม ซึ่งยังคงใช้เรียกกันอยู่ในบัดนี้

นอกจากตรอกป่าช้าหมาเน่า ก็มีตรอกอาม้าเก๊งหรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าตรอกอาจม ที่เรียกเช่นนี้ก็เพราะในสมัยก่อนโน้นผู้คนนิยมไปถ่ายอุจจาระในตรอกนั้นกันมาก ต่อมาเมื่อได้ขยายเป็นถนนขึ้นแล้ว คนก็ยังไม่คลายความนิยมยังคงไปถ่ายทุกข์กันแถวปลายตรอกตอนที่จะออกสำเพ็งอยู่เช่นเดิม ซึ่งต่อมาได้สร้างสถานบรรเทาทุกข์หนักให้ดีขึ้นให้เป็นระเบียบเรียบร้อยไม่ให้เรี่ยราดเหมือนแต่ก่อน และโดยเหตุที่ชาวจีนเรียกที่ถ่ายอุจจาระนั้นว่ากงสีล้ง จึงทำให้ตำบลนั้นมีชื่อว่ากงสีล้งสืบมาจนทุกวันนี้

ตรอกบางตรอกเป็นตรอกประวัติศาสตร์ไปแล้ว และคนส่วนมากก็ไม่ค่อยจะสนใจว่าทำไมจึงได้ชื่ออย่างนั้น ชื่อตรอกในสมัยก่อนพวกชาวบ้านตั้งกันเองพอเป็นเครื่องหมายให้รู้กัน แต่ถึงกระนั้นก็เป็นชื่อที่มักจะถือเอาความสำคัญที่มีอยู่ในตรอกเป็นเกณฑ์ ความสำคัญของตรอกมีอยู่สองอย่างคือคนกับสิ่งของ ตรอกไหนมีคนสำคัญที่รู้จักกันมากก็ตั้งชื่อคนนั้น หรือตรอกไหนมีของอะไรขายมากก็ตั้งชื่อตามของที่ขาย อย่างเช่นตรอกโรงโคม เรียกกันอย่างนี้ก็เพราะในสมัยก่อนมีคนจีนทำโคมกระดาษแขวนโคมไว้ขายมาก คนก็เลยเรียกกันว่าตรอกโรงโคม (หนังสือศรีกรุงสมัยก่อนเคยมีภาพเขียนตรอกโรงโคมพิมพ์ไว้ ถ้ามีหนังสือศรีกรุงรายเดือนก็ลองค้นดูเถิด)

คนสำคัญที่เอามาตั้งเป็นชื่อตรอกสมัยก่อน มักจะเป็นชื่อของแม่เล้าอย่างเช่นเมื่อ ๙๐-๑๐๐ ปีมาแล้ว คนที่มีชื่อเสียงมากที่สุดของสำเพ็งคือยายแฟง ชื่อยายแฟงมีจารึกอยู่ในหน้าสมุดประวัติศาสตร์และปูมโหร ก.ศ.ร. กุหลาบ นักหนังสือพิมพ์สมัยรัชกาลที่ ๕ เห็นจะเป็นคนที่ยกย่องยายแฟงมาก ถึงกับเรียกว่า "คุณยายแฟงเศรษฐีนี" คุณยายแฟงคนนี้เป็นคนสร้างวัดใหม่ยายแฟง ซึ่งภายหลังได้เปลี่ยนเป็นวัดคณิกาผล ซึ่งอาจจะแปลเอาความได้ว่า วัดที่สร้างจากผลประโยชน์ของหญิงคณิกา วัดนี้หลวงบริคุตเคยทูลถวายรัชกาลที่ ๕ ให้เป็นพระอารามหลวง แต่ไม่โปรด รับสั่งว่าวัดหลวงมีมากแล้ว (แต่มีบางคนกระซิบว่าที่ไม่โปรดเห็นจะเป็นเพราะสร้างขึ้นด้วยเงินที่ได้มาจากเรื่อง "อย่างว่า" นั่นเอง)

บ้านคุณยายแฟงคงจะอยู่ในตรอกใดตรอกหนึ่งแถวสำเพ็ง เพราะในจดหมายเหตุมีกล่าวไว้ว่า *"ณ วันพุธ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ ไฟไหม้สำเพ็งตรอกอำแดงแฟง"* นี่แสดงว่าคุณยายแฟงมีชื่อเสียงมาก

จึงได้เอาชื่อไปใช้เป็นชื่อตรอก การที่คุณยายแฟงมีชื่อเสียงโด่งดังมาจนทุกวันนี้นั้นก็เพราะแกสร้างวัดใหม่ยายแฟงไว้ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งแกเป็นแม่เล้ามีชื่ออยู่ ใครๆก็ต้องรู้จักชื่อของแกและที่ร่ำรวยขึ้นมาได้ถึงขนาดสร้างวัดนี้ก็เพราะอาชีพเป็นแม่เล้า ยังมีเรื่องเล่ากันอีกว่าเมื่อยายแฟงสร้างวัดแล้วใหม่ๆ ใคร่จะทราบว่าการที่ตนสร้างวัดนั้นจะได้อานิสงส์มากน้อยเท่าใด ก็จัดแจงแต่งตัวนั่งรถเจ๊กจากสำเพ็งไปลงเรือจ้างข้ามฟากไปวัดระฆัง เพื่อจะถามถึงอานิสงส์ของการสร้างวัดต่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สมเด็จฯ ท่านเห็นจะรู้กิติศัพท์ชื่อเสียงของคุณยายแฟงอยู่บ้าง เมื่อถูกถามเรื่องอานิสงส์ก็ตอบไปว่า อานิสงส์การสร้างวัดของโยมได้สลึงเฟื้อง คุณยายแฟงได้ยินดังนั้นก็โกรธหัวฟัดหัวเหวี่ยงทีเดียว ที่โกรธก็เห็นจะเป็นเพราะอานิสงส์ที่ได้รับสลึงเฟื้องนั้น เท่ากับราคาของนางคณิกาในสมัยนั้นนั่นเอง เป็นการแทงใจกันอย่างสำคัญ

คนที่มีอิทธิพลจนคนเอาชื่อไปเรียกเป็นชื่อตรอกยังมีอีกคนหนึ่ง เป็นแม่เล้าที่ร่ำรวยไม่แพ้คุณยายแฟง คนทั้งหลายทั้งปวงเรียกแกว่า ยายเต๊า เดิมทีนั้นแกอยู่ในตรอกวัดญวน แต่ด้วยอภินิหารแห่งความร่ำรวยของแกนั่นเอง ได้บันดาลให้ชื่อตรอกวัดญวนลบหายไป ใครๆก็พากันเรียกตรอกวัดญวนว่าตรอกเต๊าไปหมด และยังคงเรียกกันอยู่จนถึงเดี๋ยวนี้ ตรอกเต๊านี้กวีเอกของกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ ๖ คือหลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรถึก) ซึ่งมีชีวิตอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๑–๒๔๗๑ ได้เคยอาศัยอยู่เหมือนกันนับได้ว่าตรอกเต๊าเป็นตรอกประวัติศาสตร์ตรอกหนึ่งของสำเพ็ง

เมื่อหลายปีมาแล้ว มีชายคนหนึ่งโทรศัพท์ไปหาผู้เขียนที่สำนักงานได้ถามถึงเรื่องโรงเขียนว่าหมายถึงอะไร ตามความเข้าใจของชายผู้นั้นคิดว่าเป็นชื่อศาลเจ้า ความจริงนั้นโรงเขียนอยู่ในตรอกแห่งหนึ่งข้างโรงภาพยนตร์ศรี-

ถนนเจริญกรุง ตอนเชิงสะพานดำรงสถิต ฟากตะวันออก

ถนนเจริญกรุง บริเวณเดียวกันในปัจจุบัน

เยาวราช ซึ่งต่อมาได้เรียกตรอกนั้นว่าตรอกโรงเขียน ตรอกนี้พวกหนุ่มๆในสมัย ๙๐ ปีก่อนนี้รู้จักกันดี เพราะในตรอกนี้มีโรงหญิงคณิกาอยู่โรงหนึ่ง เป็นหญิงหากินฝ่ายไทย (หญิงคณิกาสมัยนั้นเป็นหญิงจีนกวางตุ้งเป็นส่วนมาก) การที่ตรอกแห่งนี้จะได้ชื่อว่าตรอกโรงเขียนนั้น ก็เพราะเจ้าของสำนักได้เขียนภาพเรื่องงิ้วไว้ที่ผนังห้อง ทั้งนี้ก็เพื่อเอาใจชาวจีนซึ่งเป็นขาประจำมากกว่าคนไทย นับว่าเป็นสำนักคณิกาแห่งแรกในเมืองไทยที่มีจิตรกรรมฝาผนัง เสียดายที่ภาพเหล่านี้ไม่มีเหลืออยู่เลย ถ้ายังมีอยู่จนถึงเดี๋ยวนี้ ก็เข้าใจว่าจะมีผู้ไปชมภาพงิ้วเพื่อศึกษาถึงศิลปะและชั้นเชิงในการเขียนภาพกันมากทีเดียว แต่ถ้าภาพเหล่านั้นเป็นศิลปะอนาจารก็คงถูกตำรวจจับอย่างแน่นอนอีกเหมือนกัน

หลักฐานที่แสดงว่าตรอกโรงเขียนเป็นตรอกเก่าแก่ เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจและหาโรคใส่ตัวของคนหนุ่มและไม่หนุ่มสมัยเมื่อร้อยปีมาแล้ว มีปรากฏอยู่ในหนังสือนิราศหลวงบุรุษฯ ฉบับพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ในหนังสือเล่มนี้ได้กล่าวถึงไว้ตอนหนึ่งว่า *"บ้างเล่นหัวถั่วตองโปผ่องพ่าย บ้างฉุยฉายเที่ยวหยอกนางตรอกเขียน"*

เท่าที่เล่ามาทั้งหมดนี้ จะเห็นว่าชื่อตรอกที่สำคัญแถวสำเพ็งที่มีคนรู้จักกันมากในสมัยนั้นเป็นชื่อของแม่เล้าเป็นส่วนมาก ชื่อคนสำคัญอย่างอื่นมีคนรู้จักน้อย นี่จะเห็นว่าแม่เล้านั้นมีอิทธิพลมากและยังคงมีอิทธิพลสืบมาจนกระทั่งบัดนี้ □

ถนนบำรุงเมือง ตึกมุมขวาคือห้างแบดแมน สมัยรัชกาลที่ ๕

ตึกแถวถนนบำรุงเมือง สมัยรัชกาลที่ ๕

บทที่ ๑๖

บำรุงเมือง–เฟื่องนคร

ในตอนต้นได้เล่าถึงย่านเสาชิงช้า และได้เอ่ยถึงถนนบำรุง-เมืองไว้นิดหน่อย ฉะนั้นจะขอเล่าต่อไปให้จบตามที่นึกไว้ ถนนบำรุงเมืองสร้างเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖ รัชกาลที่ ๔ โปรดให้พระ-พรหมบริรักษ์เป็นนายงานจัดขยายถนนสร้างไปทางเสาชิงช้า โดยเริ่มตั้งแต่ถนนสนามชัย (คือถนนตั้งแต่ป้อมเผด็จดัสกรตรงมุมกำแพงพระบรมมหาราชวัง ถึงถนนมหาราชแลถนนราชินี) ผ่านเสาชิงช้า ประตูผีหรือสำราญราษฎร์ วัดสระเกศไปจนถึงสะพานยศเส เป็นระยะทางยาว ๒๙ เส้น ๑๔ วา ๓ ศอก สิ้นเงินค่าใช้จ่าย ๑๕,๐๙๒ บาท

อันที่จริงถนนบำรุงเมืองเป็นถนนสายสำคัญสายหนึ่งในบางกอกสมัยก่อน เพราะเป็นถนนที่มีร้านโรงขายของสองฟากถนนมากกว่าถนนสายอื่นๆและเป็นถนนสายเดียวที่ยังคงรักษาอาชีพที่เกี่ยวกับพระสงฆ์องค์เจ้า คือขายพวกสบง จีวร และเครื่องอัฏฐบริขารของพระสงฆ์ไว้ได้ ในสมัยก่อนทีเดียวก็มีร้านขายอาหารเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป นับว่าเป็นถิ่นที่เจริญแห่งหนึ่ง เป็นที่คนจีนอาศัยอยู่มาก

เพราะปรากฏว่าแถวริมถนนบำรุงเมืองแต่ก่อนนั้น เคยมีศาลเจ้าของพวกจีนเป็นตึกขนาดใหญ่ เรียกกันว่าศาลเจ้าเสือ มีรูปเจ้าจีนทำด้วยทองคำหนักถึง ๑๒๐ บาท ครั้นเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๐ (รัชกาลที่ ๒) ตอนตีห้าได้มีพวกผู้ร้ายปล้นเอารูปเจ้านี้ไป ขุนสวัสดินครินทร์นายอำเภอใหญ่ที่ควบคุมดูแลเขตนั้นอยู่ เลยต้องรับเคราะห์ถูกเฆี่ยนเสีย ๓๐ ที โทษฐานไม่รักษาหน้าที่ราชการให้เรียบร้อย ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ต้องการขยายถนนบำรุงเมืองให้กว้างเพื่อเป็นทางรถ และสร้างตึกแถว จำเป็นจะต้องรื้อศาลเจ้าเสือไปไว้ที่อื่น จึงโปรดฯ ให้พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (เถียน) จัดการรื้อศาลเจ้าแห่งนี้ไปสร้างให้ใหม่ในที่พระราชทานริมถนนเฟื่องนคร ใกล้วัดมหรรณพาราม คือที่เรียกว่าศาลเจ้าพ่อเสือเดี๋ยวนี้

ในการย้ายศาลเจ้าเสือครั้งนั้น พวกจีนไม่พอใจจะให้ย้าย ได้คิดอุบายถ่ายเทให้เจ้าเข้าคนทรง ก็พูดเป็นทำนองว่า ถ้าขืนย้ายก็จะเกิดภัยอันตรายต่างๆ ทำให้คนจีนเกิดความหวาดกลัวจะขอแห่เจ้าเอาใจมิให้คิดทำร้าย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานอนุญาตให้แห่ได้ตามประสงค์ และเสด็จออกทอดพระเนตร ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเล่าว่า[๑]

> *"กระบวนที่แห่นั้นก็เป็นแห่อย่างเจ๊ก มีธงทิวและล่อโก๊เป็นต้นแปลกแต่มีคนทรงเจ้าแต่งตัวใส่เสื้อกั๊กนุ่งกางเกงและโพกหัวสีแดง นั่งบนเก้าอี้หามมาในกระบวนสักสองสามคน บางคนเอาเข็มเหล็กแทงแก้มทะลุเข็มคาหน้ามาให้คนเห็น บางคน*

[๑] ความทรงจำ พระนิพนธ์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า ๑๕๗

บันดาลให้คนหามเก้าอี้เดินโซเซไม่ตรงถนนได้ เมื่อมาถึงพระที่นั่ง ตรัสสั่งให้ตำรวจเข้าหามเจ้าโซเซหามไปได้ตรง ๆ คนดูก็สิ้นเลื่อมใส เมื่อเสร็จการแห่แล้วโปรด ฯ ให้กรมเมืองประกาศว่า ถ้าเจ้ายังขึ้นพยากรณ์เหตุร้ายจะเอาผิดกับคนทรง ในไม่ช้าเจ้าเสือเข้าคนทรงอีก แต่คราวนี้ประกาศว่า ที่โปรด ฯ ให้ย้ายศาลไปสร้างใหม่นั้นเป็นการดีนัก เจ้าพอใจมาก"

เมื่อจัดการขยายถนนบำรุงเมืองแล้ว ได้โปรดให้เจ้าหมื่นสรรเพชรภักดี (โต)[๒] จัดสร้างตึกแถวสองชั้นขึ้นในบริเวณสองฟากถนน เรื่องการสร้างตึกนี้ได้มีประกาศในรัชกาลที่ ๕ มีสาระน่ารู้ในด้านประวัติอยู่มาก จึงขอคัดมารวมไว้ด้วยดังนี้

ประกาศสร้างตึกถนนบำรุงเมือง

มีพระบรมราชโองการ มานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยแลราษฎรทั้งปวง ผู้เป็นเจ้าของที่เจ้าของตึกเจ้าของที่หลังตึก ซึ่งอยู่ในถนนบำรุงเมืองให้ทราบทั่วกันว่า พระบาทสมเด็จพระมหาจุฬาลงกรณเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกแล้ว ก็ตั้งพระราชหฤทัยจะใคร่ทำนุบำรุงการแผ่นดิน แลตกแต่งพระนครให้งามดีขึ้นกว่าแต่ก่อน จะได้สมควรแก่ความเป็นกรุงเทพ ฯ มหานครบรมราชธานี

---

๒ เขียนกันต่าง ๆ บางแห่งเป็นเจ้าหมื่นสรรพเพชรภักดี ภายหลังโปรด ฯ ให้เป็นเจ้าพระยานรรัตนราชมานิตเป็นต้นสกุล 'มานิตยกุล'

จึงทรงพระราชดำริว่าถนนบำรุงเมืองนี้เป็นถนนใหญ่อยู่กลางพระนครเป็นทางที่เสด็จทรงพระราชดำเนินปีหนึ่งหลาย ๆ ครั้ง ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้จัดไว้แต่ก่อนก็ยังคับแคบอยู่ แลโอนค้อมไปหาตรงไม่ และไม่ใหญ่กว้างเสมอกัน ครั้งนี้จะให้ขยายถนนให้กว้างไปอีก ๘ ศอก ๙ ศอก แลจะแกข้างปลายถนนให้ตรงได้แนวกันด้วยจะได้เป็นทางรถทางม้า แลราษฎรเดินไปมาได้โดยสะดวก อนึ่งตึกแลโรงร้านเป็นที่จำหน่ายขายค้านั้น แลผู้ที่เป็นเจ้าของต่าง ๆ สร้างทำขึ้นแต่ก่อนมาก็สั้น ๆ ยาว ๆ เล็ก ๆ ใหญ่บัดนี้ชำรุดทรุดโทรมไปเป็นอันมาก ไม่เป็นที่หมดจดงดงามทั่วกันไป ครั้งนี้จะให้สร้างทำขึ้นใหม่ให้งามแก่บ้านเมือง และจะไม่เป็นที่ร้อนใจแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง จะพระราชทานทุนเงินพระคลังข้างที่ออกให้เป็นค่าจ้างทำเป็นการหลวง แต่ถ้าเจ้าของที่มีทรัพย์มีกำลัง จะทำสร้างเป็นตึกได้เองก็ตาม ที่แคบที่กว้างนั้นตามแต่เจ้าของกำหนดแต่หลังคาให้สูงเท่ากันแลด้านหน้าให้เหมือนกัน ให้ทำตามแบบอย่างของหลวงที่พระยาราชสงคราม[๑] ทำขึ้นไว้ ถ้าไม่มีทรัพย์ไม่มีกำลังจะทำได้ในหลวงจะลงทุนจ้างคนให้ทำขึ้น แล้วจะขอเก็บเงินค่าเช่าแบ่งเป็น ๔ ส่วน ยกเป็นหลวง ๓ ส่วน ให้เจ้าของที่ส่วน ๑ ไปกว่าจะครบทุนที่ในหลวงจ้างให้ทำนั้น เมื่อเก็บเงินหลวงได้ครบแล้ว ก็เป็นสิทธิ์แก่ผู้เจ้าของต่อไปตามเดิม ในหลวงจะลงทุนล่วงหน้า ให้จ้างทำตึกขึ้นทั้งสองฟากถนน จนตลอดถึงประตูใหญ่ออกไปวัดสระเกศนั้น เป็นเงินหลายพันช่างก็ยอมเสียลงทุนให้ ขอให้แต่งามแก่บ้านเมืองเท่านั้น อนึ่งฤๅเมื่อในหลวงลงทุนจ้างให้ทำขึ้นเสร็จแล้วเจ้าของที่จะให้เงินหลวงครบตามค่าจ้างซื้อเอาเป็นของตัวทีเดียวก็ยอมให้ ในหลวงจะไม่คิดเอากำไรแลดอกเบี้ยอะไรเลยนอกจากที่จ้างนั้น ถ้าแลมีผู้อื่นมิใช่เจ้าของ

๑ เข้าใจว่าจะเป็นพระยาราชสงคราม (กรุด อินทวิมล)

จะมาขอซื้อตึกคิดเงินให้ตามราคาหลวงที่ออกให้จ้างทำนั้น แต่เจ้าของที่ไม่ยอม ในหลวงก็จะไม่ยอมขายให้ ต่อเจ้าของยอมขายให้ ในหลวงจึงจะยอมให้ตามใจเจ้าของ

แลการที่จะแก้ไขถนนครั้งนี้ จะต้องขยับกินที่ข้างหลังตึกหลังโรงเข้าไปบ้างก็จะถูกที่วังเจ้าบ้านข้าราชการ แลบ้านราษฎร แต่ถ้าเป็นที่ว่างเปล่าอยู่ก็ขอให้ยอมยกให้เป็นอันช่วยท่านบำรุงการแผ่นดินด้วยบ้าง ถ้าถูกที่เรือน แลที่มีผลประโยชน์ต้องการอยู่นั้น จะจัดที่อื่นเปลี่ยนให้ไม่ให้เสื่อมเสียไป แลพวกราษฎรเจ้าของที่ตึกเจ้าของที่โรง แลผู้เช่าที่เคยตั้งการค้าขายอยู่แต่เดิม เมื่อการทำถนนแลสร้างตึกขึ้นใหม่ ขอให้ผ่อนกันยกเปลี่ยนไปตั้งอยู่ที่ตึกตามแถวถนนเจริญกรุงตั้งการค้าขายให้ติดต่อกันไป ครั้นเมื่อการถนนแลตึกแถวถนนบำรุงเมืองเสร็จแล้ว ผู้ใดจะกลับคืนไปตามเดิมก็กลับไป ถ้าตั้งอยู่ในที่ใหม่ค้าขายสบายดีอยู่แล้ว จะไม่คืนกลับไปก็ตามแต่ใจ แลประกาศมาทั้งนี้ขอพระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย แลราษฎรทั้งปวงซึ่งได้ฟังแล้ว จงได้พรักพร้อมยอมยินดี มีน้ำใจช่วยท่านบำรุงการแผ่นดินให้งามดีขึ้น จะได้เป็นเกียรติยศต่อไปภายหน้า สิ้นกาลนาน

ประกาศมา ณ วันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็จขึ้นสิบสองค่ำ ปีมะเมีย โทศก ศักราช ๑๒๓๒

จากประกาศนี้ ทำให้ได้ทราบเรื่องแน่นอนขึ้นว่า การขยายถนนบำรุงเมืองนั้นได้เริ่มขยายในปี พ.ศ. ๒๔๑๓• แลตึกที่สร้างในครั้งนั้นก็ทำแบบ

• ในจดหมายเหตุโหรของจมื่นก่งศิลป์ มีรายละเอียดต่อไปอีกว่า วันจันทร์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะเมีย จ.ศ. ๑๒๓๒ ไล่ตึกแถวถนนเสาชิงช้า ลงมือรื้อตึกคนขนเข้าของแตกตื่นกันมากในถนนนั้น ครั้น ณ วันจันทร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ไล่บ้านร้านตลาด ที่ตลาดบ้านหม้อขยายถนนฟากตะวันออก ๓ ศอกที่เรียกว่าถนนเฟื่องนครนั้นต้องรื้อกันตลอด

ตึกที่สิงคโปร์ คือส่วนหน้าของตึกแถวนั้นเป็นทางเดินถึงกันตลอด เรียกว่าเป็นทางเดินในร้านคนไม่ต้องมาเดินที่ถนน ต่อมาภายหลังเจ้าของร้านเห็นว่าห้องคับแคบนักจึงพากันกั้นปิดช่องทางเดินเสียเพื่อขยายห้องให้กว้างออกมา ถ้าไปดูตามร้านเก่าๆที่ยังไม่ได้เปลี่ยนแปลง จะแลเห็นรอยซุ้มทางเดินที่ผนังได้ถนัด ลักษณะตึกเช่นนี้ที่สิงคโปร์ก็ยังมีเหลืออยู่*

ถนนบำรุงเมืองนั้น นอกจากคนจีนแล้วก็ยังมีพวกแขกอาศัยทำมาค้าขายอยู่ด้วย แต่อยู่กันพวกละตอน คนจีนอยู่ค่อนมาทางเสาชิงช้า ส่วนพวกแขกเปอร์เซียอยู่ตั้งแต่สะพานช้างโรงสีเรื่อยมา แล้วเลี้ยวไปตามถนนเฟื่องนครจนถึงวัดราชบพิธ มีห้างแขกตั้งอยู่เรียงราย เช่นห้างนาโคดา เป็นต้น

ถ้าเดินเรื่อยๆไปตามถนนบำรุงเมืองจากเสาชิงช้าไปทางวัดสระเกศ จะต้องข้ามสะพานแห่งหนึ่งเรียกว่า สะพานสมมตอมรมารค เหตุที่ตั้งชื่อสะพานเช่นนี้ เห็นจะเป็นเพราะอยู่ใกล้วังกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ซึ่งอยู่ริมถนนบำรุงเมืองตอนเหนือ หลังวังจดเขตวัดเทพธิดา ตรงเชิงสะพานนี้ถนนบำรุงเมืองจะตัดกับถนนมหาชัย แต่ก่อนนี้เรียกบริเวณนั้นว่าประตูผี ที่เรียกประตูผีก็หมายถึงประตูที่นำศพออกจากเมืองทางประตูนี้ประตูเดียว ถือเป็นประเพณีมาแต่โบราณ ว่าถ้านำศพออกทางประตูอื่นจะเกิดเสนียดจัญไรขึ้นในเมือง ประตูผีนี้ปรากฏว่ามีแทบทุกเมือง อย่างที่จังหวัดนครราชสีมาก็มี เรียกเป็นทางการว่าประตูชัยณรงค์ ที่เมืองลำพูนก็มีประตูผีออกเรียกกันว่า ประตูท่าขามหรือท่าขำ คำว่า ขำ แปลว่าค้าง ศพจะเอาออกจากเมืองได้ทางประตูนี้ประตูเดียวเหมือนกัน สำหรับประตูผีในกรุงเทพ ฯ เป็นชื่อที่ชาวบ้านเรียกกัน ต่อมาทางราชการเห็น

---

* ตึกแบบนี้ได้รื้อไปมากแล้ว ตึกแถวทางด้านกระทรวงมหาดไทยได้รื้อขยายทำถนนเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ และกำลังรื้อด้านอื่นต่อไป เพื่อขยายถนน

ชื่อประตูผีที่เรียกกันนั้น ฟังแล้วน่าขนลุกและไม่เป็นมงคล จึงได้เปลี่ยนชื่อจากประตูผีเป็นสำราญราษฎร์

ย่านประตูผีมีตลาดเรียกกันว่าตลาดประตูผีหรือตลาดสำราญราษฎร์ ในสมัยเมื่อ ๖๐ ปีมาแล้ว มีร้านให้เช่าหนังสืออยู่ร้านหนึ่ง ใครๆก็เรียกกันว่าร้าน "แม่เลื่อนลอยฟ้า" เจ้าของร้านชื่อเลื่อนเป็นคนสวยเป็นคนงามในย่านประตูผีนั้นทีเดียว บริการให้เช่าหนังสือในสมัยนั้นเห็นจะเป็นของใหม่สักหน่อย แต่ก็ปรากฏว่าพวกหนุ่มๆพากันมาเช่าหนังสือซึ่งส่วนมากเป็นเรื่องจักรๆวงศ์ๆและเรื่องจีนกันเป็นอันมาก แต่จะเช่าไปอ่านจริงๆเห็นจะน้อย ส่วนมากก็มาเช่าพอเป็นพิธี เพราะปรากฏว่าเวลาเอาหนังสือมาส่งคืน มักจะมีกระดาษแผ่นเล็กๆเขียนเพลงยาวเกี้ยวเจ้าของหนังสือสอดมาด้วย บางทีก็มีกลิ่นน้ำหอมติดหนังสือมา ร้านหนังสือของแม่เลื่อนลอยฟ้าจึงเป็นร้านหนังสือที่มีชื่อเสียงอยู่ในครั้งกระนั้น

เมื่อข้ามสะพานสมมตอมรมารคไปแล้ว จะเห็นว่ามีถนนสายหนึ่งตัดผ่านถนนบำรุงเมือง ถนนสายนี้มีชื่อว่าถนนบริพัตร เริ่มตั้งแต่สะพานมหาดไทยอุทิศ ถึงสะพานดำรงสถิต (ซึ่งได้เล่ามาแล้วตอนที่กล่าวถึงสามยอด) สะพานมหาดไทยอุทิศอยู่ใกล้ๆกับสะพานผ่านฟ้าลีลาศและกรมโยธา สะพานนี้มีภาพปั้นที่สะดุดตาอยู่หลายภาพ คือเป็นภาพผู้หญิงร้องไห้แสดงอาการเศร้าโศก นับว่าเป็นสะพานแห่งเดียวในเมืองไทยก็ว่าได้ ที่มีรูปคนแสดงอาการโศกเศร้าเหงาหงอยเช่นนี้ สะพานมหาดไทยอุทิศเป็นสะพานที่มีประวัตินำรู้ จึงขอเล่ารวมไว้ด้วย

ตัวสะพานทำด้วยปูนผสมศิลาอย่างมีแกนอันเป็นวิธีทำที่ทันสมัยยิ่งสำหรับในเวลานั้นมีขนาดกว้างในร่วมพนัก ๒ วา ๒ ศอก ยาว ๑ เส้น ๓ วา

๒ ศอก สูงจากระดับน้ำธรรมดา ๕ ศอกคืบสิ้นค่าทำทั้งสิ้น ๕๗,๐๕๓.๒๕ บาท ประวัติความเป็นมาของสะพานนี้มีปรากฏอยู่ในราชกิจจานุเบกษาว่า

"ที่ต้นคลองมหานาคตรงปลายแนวถนนบริพัตรนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระราชดำริมานานแล้ว ว่าจะสร้างสะพานให้มีทางสัญจรไปมาบรรจบกับตำบลอันเป็นเงื่อนที่รวมถนนหลายสายให้ติดต่อถึงกัน แต่การนี้ยังมิทันสำเร็จไปดังพระราชประสงค์ พระองค์ก็เสด็จสวรรคต ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทยจึงเห็นร่วมกันว่า ควรจะกระทำการให้เป็นไปดังพระราชประสงค์เดิม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงได้พร้อมกันบริจาคเงินรวม ๔๑,๒๔๑.๖๑ บาท มอบให้กรมสุขาภิบาลสร้างสะพานขึ้นไว้ ณ ที่นี้"

แต่จำนวนเงินที่ทางราชการกระทรวงมหาดไทยบริจาคนี้ไม่พอ ทางกรมสุขาภิบาลต้องจ่ายเพิ่มเติมให้อีก ๑๕,๘๑๑,๖๘ บาท และได้เปิดใช้เมื่อเวลาบ่ายห้าโมงเศษ ของวันที่ ๒๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๗ โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปทำพิธีเปิดด้วยพระองค์เอง

แต่ก่อนนั้นถนนบำรุงเมืองมีรถรางเดินเกือบตลอดสาย คือตั้งแต่บางลำพูมาจนถึงสะพานกษัตริย์ศึก ในระยะทางสายนี้มีหลักที่สำคัญอยู่ที่สะพานดำ เพราะที่ตรงนั้นเป็นที่รถรางสองสายตัดกัน ใคร ๆ ก็ต้องไปลงต่อรถกันที่สะพานดำกันมาก ชื่อเสียงของสะพานดำก็เป็นที่รู้จักกันมาก แต่ดูเหมือนว่าจะหาคนที่เคยเห็นสะพานดำได้น้อยตัวเหลือเกิน เพราะได้รื้อไปนานแล้ว เหตุที่

จะเรียกสะพานนี้ว่าสะพานดำ ก็เพราะสะพานนี้ทาสีดำนั่นเอง ต่อมาสะพานดำก็ถูกรื้อไป แต่คนก็ยังชินปากเรียกว่าสะพานดำอยู่นั่นเอง แม้ว่าจะได้รื้อไปกว่า ๖๐ ปีมาแล้ว

เคยมีคนเข้าใจผิดว่าทำไมที่ตรงนั้นจึงมีชื่อสองชื่อ คือบางทีก็เรียกกันว่าสะพานดำ บางทีก็เรียกกันว่าสี่แยกแม้นศรี ความจริงนั้นก็ถูกทั้งสองชื่อ แต่ที่เรียกว่าสี่แยกแม้นศรีนั้นมาเรียกภายหลัง คือหลังจากที่ได้รื้อสะพานแม้นศรีตัดทำถนนแล้ว การที่เรียกชื่อสะพานดำเป็นชื่อที่ชาวบ้านใช้เรียกกันติดปากมาก่อน เมื่อเปลี่ยนชื่อมาเป็นสะพานแม้นศรีคนก็ยังไม่ยอมเปลี่ยน เพราะเคยชินมาอย่างนั้น แต่ทางราชการดูเหมือนจะเรียกว่าสี่แยกแม้นศรี เพื่อให้ท่านที่ยังไม่ทราบประวัติความเป็นมาของสะพานนี้ ก็จะขอแทรกประวัติไว้ด้วย

สะพานแรกที่เรียกกันว่าสะพานดำนั้น เห็นจะเป็นสะพานที่ไม่แข็งแรงเท่าใดนัก ต่อมาเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๕๑ มีเหตุที่จะต้องใช้สะพานนั้นเป็นทางให้คนจำนวนมากเดินผ่าน คือในปีนั้นทางวังบูรพาภิรมย์กำหนดงานพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าศิริวงษ์วัฒนเดช และศพคุณแม้น ราชินิกูล กระบวนแห่พระศพจากวังบูรพาภิรมย์จะต้องไปตามถนนบำรุงเมืองและต้องข้ามสะพานดำไป ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์จึงโปรดให้สร้างสะพานขึ้นใหม่ให้กว้างและแข็งแรงพอที่จะรับน้ำหนักคนมากๆได้ และทรงตั้งชื่อสะพานที่สร้างใหม่ว่า "สะพานแม้นศรี" เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่คุณแม้น ราชินิกูลและพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริวงษ์วัฒนเดช โดยเอาชื่อทั้งสองมารวมกัน เรื่องเกี่ยวกับชื่อนี้มีหลักฐานอยู่ในหนังสือโคลงการพระราชทานเพลิงซึ่งจะขอคัดมาประกอบการศึกษาของท่านที่สนใจดังต่อไปนี้

วารสามสิบเอ็จแจ้ง มกรา คมนอ
ร้อยยี่สิบเจ็ดปรา กฏแท้
กระบวนแห่เดินคลา จากถิ่น เธอเฮย
ประกอบโยงโปรยแล้ อีกด้วยพระนำ

ดำเนินดลที่สร้าง สะพาน
สมเด็จอนุชประทาน เบิดใช้
กระบวนจึ่งผ่านสถาน ที่เบิด ไปนา
บันลุเมรุเกณฑ์ไว้ รับสิ้นสบสรรพ์

สะพานอันแปลงใหม่นี้ นามนาน
เดิมสะพานดำสถาน ที่พร้อง
ทำอุทิศเนื่องในการ พระศพ ศพนอ
เปลี่ยนเรียก "แม้นศรี" ต้อง เหตุสร้างโดยประสงค์

ดังนี้จึงเป็นหลักฐานได้แน่นอนว่า สะพานแม้นศรีได้เปิดใช้เมื่อเดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) เป็นชื่อที่ตั้งขึ้นภายหลังสะพานดำ ตามคำบอกเล่าของคนที่เคยเห็นสะพานแม้นศรี ว่าที่สะพานทำเป็นรูปสัตว์และมีน้ำประปาไหลออกทางปากไว้ให้คนดื่มกินด้วย เสียดายที่ยังหาภาพสะพานแห่งนี้ไม่ได้ เพราะได้รื้อไปนานแล้ว คงเหลือแต่ชื่อเรียกกันว่า สี่แยกแม้นศรีมาจนทุกวันนี้

ในนิราศพระบาทจำลอง ของพระพินิจหัตถการ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๗ กล่าวว่า

"ถึงสะพานแม้นศรีมีนามตั้ง ชื่อเสียงดังรู้แจ้งแถลงไข
ที่สะพานมีรูปสัตว์จัดขึ้นไว้ มีน้ำไหลจากปากออกมากครัน
ให้เป็นทานคนเหนื่อยที่เมื่อยล้า เป็นน้ำท่าใสดีมีที่นั่น
มีคนกินมิได้สิ้นไปสักวัน สารพันเหมาะตาถ้าคนเดิน"

ปลายถนนบำรุงเมืองไปสิ้นสุดลงที่สะพานยศเส ในสมัยที่มีรถรางคนที่ต้องการจะข้ามไปทางถนนพระรามที่ ๑ ต้องไปต่อรถรางบนสะพานนี้ เรื่องชื่อสะพานยศเสจะมีที่มาอย่างไรแน่ยังไม่พบหลักฐานที่แน่นอน เป็นแต่มีเรื่องเล่าประกอบอยู่สองเรื่อง เรื่องหนึ่งเล่าว่าแต่ก่อนมีแขกชื่อโยเซมาทำสะพานให้คนข้ามตรงนี้ จึงได้เรียกกันว่าสะพานโยเซแล้วเพี้ยนมาเป็นสะพานยศเส อีกเรื่องหนึ่งเล่าว่าแต่เดิมที่บริเวณนั้นเป็นที่อยู่ของขุนยศเสอันเป็นชื่อขุนนางเก่าแล้วก็เลยเรียกตำบลนั้นว่าตำบลยศเสตามชื่อขุนนาง ซึ่งคงจะเป็นใหญ่กว่าใครๆ ในละแวกนั้น ครั้นเมื่อมีสะพานขึ้น คนก็คงจะเรียกกันว่าสะพานยศเสสำหรับเรื่องแรกนั้นดูจะไกลจากความเป็นจริงมากออกจะเลื่อนลอย ส่วนเรื่องหลังมีเค้าความจริงอยู่มาก เพราะเคยอ่านประวัติของท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) ได้เล่าว่าเมื่อไปเป็นเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ นั้น มีข้อรำคาญอยู่อย่างหนึ่งคือวัดไม่มีทางออก ต้องอาศัยเดินทางรถไฟลำบากมาก ท่านได้พยายามพูดขอทางออกหลังวัดอยู่ถึง ๓ ปีจึงสำเร็จปรากฏว่าที่บริเวณนั้นเป็นของหลวงยศเสซึ่งหวงที่มาก เมื่อได้ความเช่นนี้ก็ทำให้แน่ใจว่าชื่อตำบลยศเสและสะพานก็คงจะได้ชื่อมาจากหลวงยศเสเจ้าของที่ดินในบริเวณนั้นนั่นเอง

หลวงยศเสคนที่กล่าวถึงนี้ ท่านเจ้าคุณพระอุบาลีไม่ได้ออกชื่อไว้ แต่เท่าที่ปรากฏชื่ออยู่ในระยะเวลาดังกล่าวมีอยู่คนเดียวคือหลวงยศเสเสาวราช (สิน)

ชื่อสะพานยศเสเห็นจะเรียกมาก่อน พ.ศ. ๒๔๖๖ (อาจจะก่อน พ.ศ. ๒๔๔๗ ก็ได้ ขณะนี้ยังไม่ได้ค้นละเอียด) ส่วนสะพานโค้งข้ามทางรถไฟที่อยู่ถัดสะพานข้ามคลองไปนั้นสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ ต่อมาจะเป็นด้วยเหตุผลอะไรไม่ทราบ ได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นสะพานกษัตริย์ศึก แต่ลองเดาเจตนาดูก็เข้าใจว่าคงจะตั้งเพื่อเป็นอนุสรณ์แด่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั่นเอง คือเมื่อครั้งยังดำรงตำแหน่งเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ไปตีเมืองลานช้าง ภายหลังกรุงธนบุรีเกิดจลาจลเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจึงได้รีบยกทัพกลับเข้ามา ตามพงศาวดารว่าเข้ามาทางทุ่งแสนแสบอาจจะเดินทัพผ่านบริเวณสะพานยศเสนี้ก็ได้ เพราะตามเรื่องว่าได้แวะที่วัดสะแก (ซึ่งจะได้เล่าถึงในตอนภูเขาทอง–วัดสระเกศต่อไป) ในเวลานั้นคลองคูด้านนี้ยังไม่ได้ขุด และคงจะเนื่องมาจากเหตุนี้เอง จึงได้เปลี่ยนชื่อสะพานยศเสเป็นสะพานกษัตริย์ศึก

ถนนที่สร้างพร้อมกับถนนบำรุงเมือง ก็คือถนนเฟื่องนคร โดยใช้นายงานคนเดียวกัน ถนนเฟื่องนครนั้นแคบกว่าถนนบำรุงเมือง ๒ ศอก คือกว้างเพียง ๑๐ ศอกเท่านั้น ถนนเฟื่องนครเป็นถนนสร้างเป็นมุมแยกจากถนนบำรุงเมือง ไปออกถนนเจริญกรุงในเขตบ้านหม้อ ถนนทั้งสองสายนี้ได้ทำการฉลองพระราชทานชื่อพร้อมกับถนนเจริญกรุง จึงมีชื่อเรียงกันว่า เจริญกรุง บำรุงเมือง เฟื่องนคร □

บทที่ ๑๗

ภูเขาทอง-วัดสระเกศ

ตรงเชิงสะพานสมมตอมรมารคด้านถนนมหาชัย ตัดกับถนนบำรุงเมืองนั้น แต่ก่อนมีสถานีตำรวจซึ่งเรียกกันว่าโรงพักสำราญราษฎร์ เป็นอาคารสร้างด้วยไม้ เมื่อย้ายสถานีตำรวจสำราญราษฎร์ไปสร้างใหม่ทางด้านขวาของถนนบำรุงเมือง (จากเสาชิงช้า) แล้วได้รื้อโรงพักเก่าสร้างเป็นที่พักตำรวจ ในหนังสือนิราศพระบาทจำลอง ซึ่งได้แต่งเมื่อประมาณพุทธศักราช ๒๔๖๖ ก็ได้กล่าวไว้ว่า

ถึงสะพานสมมตปรากฏนาม เป็นคลองข้ามคูคั่นขยันยิ่ง
ดูสะอาดเลี่ยนเตียนจริงจริง ดูก็ยิ่งน่าชมสมกับนาม
เชิงสะพานตั้งสถานที่โรงพัก คนรู้จักทั่วไปในสยาม
สำราญราษฎร์ชื่อประตูเขารู้ความ ไม่ต้องถามเขาก็รู้ทุกผู้คน
มีตำรวจตรวจตรารักษากิจ ที่สถิตย์กองใหญ่ใกล้ถนน
ประจำการตามทางทั่วตำบล มีผู้คนสับเปลี่ยนเวียนเป็นเวร

เมื่อข้ามสะพานสมมตอมรมารคไปแล้ว ทางด้านซ้ายมือจะเห็นวัดใหญ่วัดหนึ่งซึ่งรู้จักกันดีคือวัดสระเกศ วัดนี้มีชื่อเสียงมาแต่

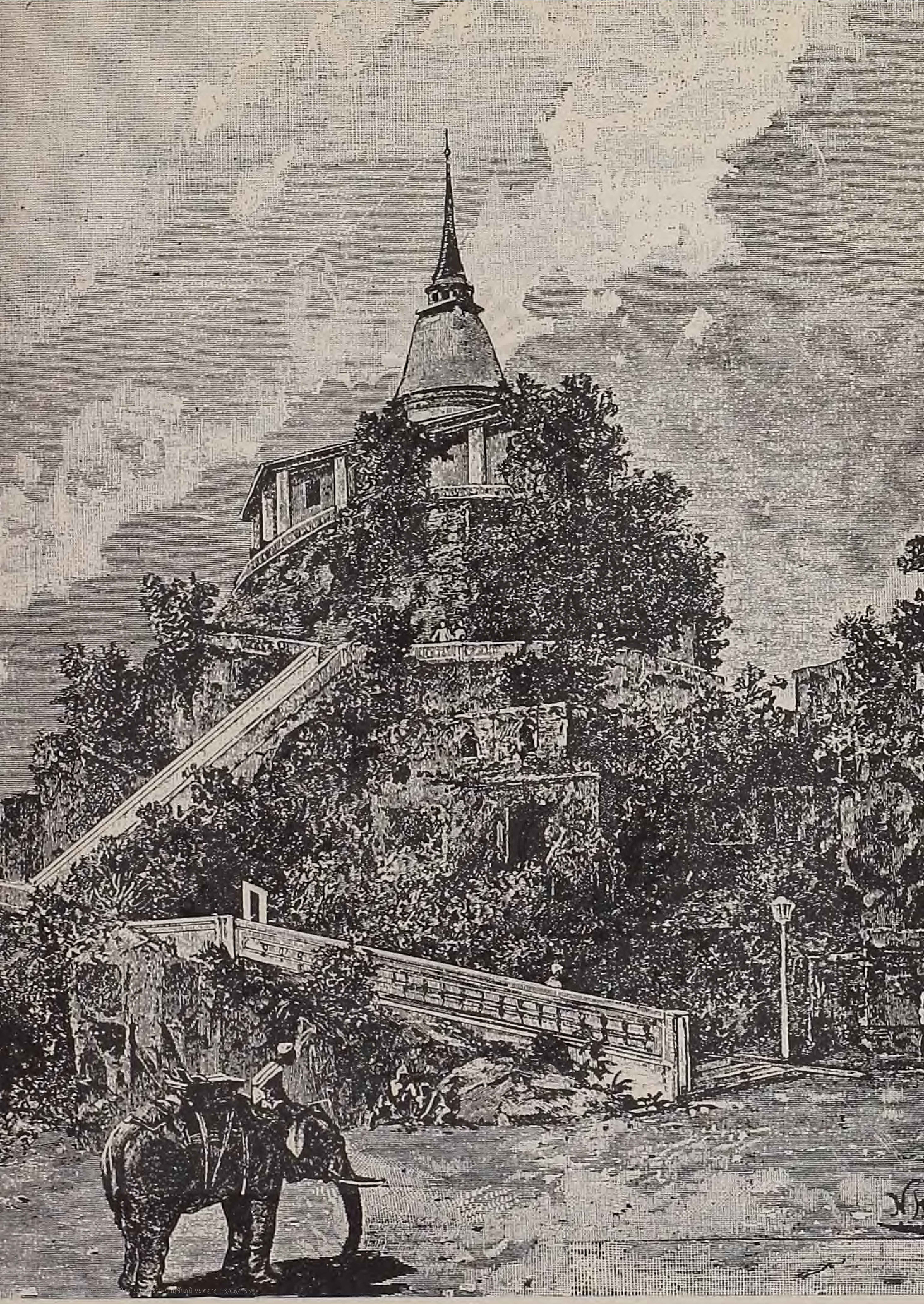
โบราณ และดูจะเข้าคู่กับวัดสุทัศน์ มีคำพูดติดปากของคนเก่าๆว่า ยักษ์วัดแจ้ง แร้งวัดสระเกศ เปรตวัดสุทัศน์* เพราะที่วัดแจ้งมีรูปยักษ์ วัดสระเกศมีแร้งมาก พวกแร้งเหล่านี้มาคอยกินซากศพบริเวณตึกแถวถนนบำรุงเมืองข้างวัดสระเกศนั้น แต่ก่อนนี้ก็มีชื่อเรียกกันมาว่าป่าช้าทิ้งผีดิบ** ทั้งนี้ก็น่าจะเป็นความจริง เพราะในสมัยเมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ปรากฏว่าบริเวณตั้งแต่วัดสุทัศน์เสาชิงช้า ตลอดไปจนถึงวัดสระเกศคลองมหานาคยังเป็นป่ารก ไม่มีบ้านเรือนผู้คนมากมายเหมือนอย่างทุกวันนี้ พวกที่ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นปึกแผ่นแน่นหนากว่าพวกอื่นๆก็คือพวกตะนี ซึ่งเป็นไทยอิสลาม บริเวณแถวนั้นเลยได้ชื่อเรียกกันในสมัยก่อนอีกอย่างหนึ่งว่า บ้านตะนี หรือตานี เชื้อสายของพวกตะนียังคงมีอยู่แถวนั้นและตามคลองมหานาคสืบมาจนกระทั่งทุกวันนี้

วัดสระเกศเป็นวัดเก่าแก่มีมาก่อนสร้างกรุงเทพ ฯ เดิมทีเดียวชื่อวัดสะแก การที่ชื่อวัดสะแกนี้มีบางท่านให้เหตุผลว่าคงเป็นการตั้งชื่อตามภูมิประเทศ คือแต่ก่อนนั้นบริเวณแถวนี้เป็นป่าสะแก จึงเรียกตามชื่อว่าวัดสะแก เรื่องนี้จะว่าไม่มีมูลก็ไม่ถนัดนักเพราะมีธรรมเนียมการตั้งชื่อวัด แบบนี้หลายแห่ง เช่น วัดแจ้งหรือวัดอรุณราชวรารามก็มีชื่อเดิมว่าวัดมะกอกมาก่อน แสดงว่าตั้งอยู่ในป่ามะกอกมาเหมือนกัน อนึ่งที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีวัดนอกกำแพงเมืองที่ชื่อวัดสะแกเหมือนกันและตลอดย่านนั้นก็เต็มไปด้วยต้นสะแก จึงทำให้น่าคิดว่า วัดสะแกคงได้ชื่อตามภูมิประเทศเป็นแน่

---

* เปรตวัดสุทัศน์นั้น มีบางท่านว่าหมายถึงเปรตตัวสูงกว่าเสาชิงช้าเอามือจับเสาชิงช้าเล่นได้ แต่ผู้เขียนยังสงสัยเพราะนึกไปถึงพวกขอทานที่ยกมือไหว้ท่วมหัวเหมือนเปรต บางทีพวกขอทานจะมีมากแถว ๆ วัดสุทัศน์กระมัง

** ในป่าช้าผีดิบมีกุฏิที่บำเพ็ญกรรมฐานปลูกไว้เป็นแถว มีพวกเถรอาศัยอยู่อย่างสบาย

ภูเขาทอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘

วัดสระเกศนอกจากจะเคยเป็นป่าสะแกแล้ว ต่อมาคงจะมีต้นตาลมากด้วย ในหนังสือของทอมมัส ดับบลิว. นอกซ์ ซึ่งตีพิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๑ ได้กล่าวว่ามีต้นตาลด้วยเหมือนกัน ผู้ใหญ่แต่ก่อนก็ว่าอีแร้งจับอยู่บนต้นตาลคอยหาเหยื่อ

การที่เปลี่ยนชื่อจากวัดสะแกเป็นวัดสระเกศนั้น มีเรื่องเล่ากันมาว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อครั้งยังดำรงตำแหน่งสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกนั้น ได้เดินทางไปทำสงครามกับเขมร ครั้นเกิดเรื่องไม่สงบขึ้นในกรุงธนบุรี จึงได้ยกทัพกลับและได้แวะสระพระเกศที่วัดสะแกนี้* เรื่องนี้แม้ว่าจะไม่ปรากฏในพงศาวดาร แต่ก็เห็นจะพอเชื่อได้ เพราะประเพณีโบราณนั้นเมื่อกลับจากทำศึกสงครามก็มักจะทำพิธีสรงน้ำ ตามจดหมายเหตุกล่าวว่า ได้พระราชทานนามวัดหลังจากขุดคลองมหานาคแล้ว (ดูเรื่องคลองมหานาคประกอบ)

วัดสระแกในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น เห็นจะชำรุดทรุดโทรมมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงได้โปรดให้ขุดรากทำพระอุโบสถใหม่ ส่วนรายการอื่นยังหาหลักฐานไม่ได้ว่าได้ทำอะไรไว้บ้าง แต่เข้าใจว่าคงจะไม่ได้สร้างถาวรวัตถุอะไรมากนัก เพราะปรากฏว่าในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบูรณปฏิสังขรณ์ใหม่ทั่วทั้งพระอาราม โดยสร้างกุฏิสงฆ์เป็นตึกหมด ส่อให้เห็นว่าของเดิมคงเป็นไม้ นอกจากนี้ยังได้ทรงสร้างพระวิหารใหญ่หลังหนึ่ง แล้วเชิญพระอัฏฐารสซึ่งประดิษฐานอยู่ที่เมืองพิษณุโลกลงมาประดิษฐานไว้ที่วิหารหลังใหม่นี้ แต่การก่อสร้างในรัชกาลที่ ๓ นี้ทำไปไม่ตลอด เพราะปรากฏว่าในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

* จดหมายเหตุความทรงจำ (ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๑ หน้า ๒๔๐)

ได้โปรดให้สร้างพระระเบียงรอบพระอุโบสถ ซึ่งทำค้างมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ จนสำเร็จเรียบร้อย

เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบูรณะวัดสระเกศนั้น พระองค์ได้ทรงสร้างพระเจดีย์ขึ้นองค์หนึ่ง ด้วยหวังพระทัยจะให้เป็นเจดีย์ใหญ่อย่างเจดีย์ที่วัดภูเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา แต่จะให้ใหญ่โตกว่าที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาดังมีเรื่องราวก่อสร้างปรากฏในพงศาวดารว่า

> "นอกกำแพงพระนคร วัดสระเกศนั้น โปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา* เป็นแม่กองทำพระปรางค์ใหญ่องค์หนึ่ง ฐานเป็นไม้ ๑๒ เหลี่ยม ด้าน ๑ ยาว ๕๐ วา ขุดรากลึกลงไปถึงโคลน แล้วเอาหลักแพทั้งต้นเป็นเข็ม ห่มลงไปจนเต็มที่แล้วเอาไม้ซุงทำเข็มและปูเป็นตาราง แล้วเอาศิลาแลงก่อขึ้นมาเกือบเสมอดินจึงก่อด้วยอิฐ ในระหว่างองค์พระนั้นเอาศิลาก้อนซึ่งราษฎรเก็บมาขายบรรจุลงไปจนเต็ม การก่อขึ้นไปได้ถึงชั้นทักษิณที่ ๒ ศิลาที่บรรจุข้างในกดหนักลงไปจนระเบิดออก และทรุดลงไปถึง ๔ วา อิฐที่ก่อหุ้มข้างนอกนั้นก็แตกร้าวรอบไปทั้งองค์ ของนี้ไม่ทลายก็เพราะทรุดกลางกดดันลงไป พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาให้ขุดดินริมพระชันสูตรดู ก็พบศีรษะและระเบิดขึ้นมาหมด จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ขอแรงพระราชวงศานุวงศ์ และขุนนางข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชทานกฐิน ผู้คนยังพรักพร้อมอยู่ ให้ปักเสา

* ชื่อทัศนหรือทัตเป็นบุตรของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ในรัชกาลที่ ๔ ได้เลื่อนเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหาพิชัยญาติ

หลักแพเป็นหลักมั่นกันแน่นหลายชั้น กันฐานพระไม่ให้ดินถีบออกไปสิ้นไม้หลักแพหลายพัน แล้วก็จัดการก่อแก้ไขที่ทรุดแตกร้าวนั้นเสียให้ดี องค์พระปรางค์ก็ทรุดหนักลงมาอีก ๓ วา เห็นว่าจะแก้ไขไม่ได้ แล้วก็เลิกการนั้นเสีย จึงทำแต่การอื่นต่อไป สร้างพระวิหารขึ้นไว้พระอัฏฐารสศรีสุคตทสพลญาณบพิตร สูง ๒๔ ศอก ๔ นิ้ว ซึ่งได้มาแต่วัดวิหารทองพิษณุโลก แล้วก็ได้ทำกุฎิสงฆ์เป็นตึกทั้งสิ้น และการอื่นๆ ทั่วทั้งวัด ให้ทำเมรุมีพลับพลาโรงครัวระทาดอกไม้ไว้พร้อมทุกสิ่งสำหรับเป็นทาน"

ที่ว่าให้ทำเมรุนั้น จะเป็นเมรุปูนที่เรียกกันติดปากว่าเมรุปูนวัดสระเกศหรืออย่างไร ยังไม่ได้สอบให้ละเอียด ในหนังสือนิราศพระบาทจำลองที่กล่าวถึงข้างต้นก็กล่าวไว้ว่า

ที่เมรุใหญ่ใกล้ถนนหนทางรถ ยังปรากฏคิดไปฤทัยหวน
แต่ก่อนนั้นหลายหลากมากกระบวน มีครบถ้วนฉันได้เห็นที่เป็นมา
ตามแบบแผนเมรุที่นี่ก็มีมาก รื้อออกจากตรงนี้มีนักหนา
ทั้งโรงโขนโรงหุ่นช่องระทา มิใช่ว่าเมรุตั้งอยู่หลังเดียว*

การที่พระเจดีย์ที่สร้างทรุดลงมานั้น เป็นเพราะดินอ่อนมาก กล่าวกันว่าที่ตรงที่สร้างนั้นเดิมทีเป็นสระน้ำที่พระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้า-

*เคยอ่านพบในหนังสือพิมพ์สมัยรัชกาลที่ ๕ ว่า ในครั้งนั้นได้มีผู้จัดตั้งบริษัทรับเผาศพขึ้น มีผู้นิยมไม่น้อยเพราะทำได้เรียบร้อย

จุฬาโลกตักน้ำมา สรงพระเกศดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ที่สร้างลงในสระนี้ก็เพื่อจะถือเอานิมิตมงคล เพราะรัชกาลที่ ๑ สระพระเกศด้วยน้ำในสระนี้แล้ว พระองค์ก็ทรงปราบยุคเข็ญที่เกิดขึ้นจนราบคาบ จึงได้สร้างเจดีย์ลงในสระนั้นเพื่อเป็นอนุสรณ์แด่ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ซึ่งถ้าเป็นเช่นนี้ก็จะเห็นว่าพระราชประสงค์ที่ว่าจะสร้างพระเจดีย์ใหญ่อย่างภูเขาทองที่อยุธยานั้น เป็นเพียงพระราชประสงค์อันดับรองลงไปเท่านั้น

เมื่อแรกลงมือสร้างพระเจดีย์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระราชทานนามว่า "พระเจดีย์ภูเขาทอง" แต่เมื่อสร้างไม่สำเร็จกลายเป็นกองอิฐกองหินอยู่เช่นนั้นไม่มีรูปองค์เจดีย์ ก็ไม่มีใครเรียกว่า พระเจดีย์ภูเขาทอง ตามที่ได้พระราชทานนามไว้ ผู้คนกลับเรียกสั้นๆ แต่เพียงว่า "ภูเขาทอง" เพราะดูรกใหญ่โตเหมือนภูเขาจริงๆ ซึ่งชื่อนี้ก็ยังคงเรียกติดปากมาจนถึงทุกวันนี้ ด้วยเป็นคำสั้นๆ ง่ายๆใช้กันจนชินปากเสียแล้ว

"ภูเขาทอง" นี้คงจะทิ้งให้หญ้าขึ้นรกอยู่เป็นเวลานาน ครั้นขึ้นรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๖ จึงได้มีพระราชดำริเริ่มสร้างพระเจดีย์บนยอดภูเขาทองอีกครั้งหนึ่งปรากฏรายละเอียดในพระราชพงศาวดารว่า

> *ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ[๑] เป็นแม่กองทำพระบรมบรรพต ขอแรงกรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ด้านหนึ่ง[๒] กรมขุนราชสีหวิกรมด้านหนึ่ง[๓] กรม*

---

๑ พระราชโอรสองค์แรกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นสกุล "นพวงศ์ ณ อยุธยา"

๒ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเป็นกรมพระเทเวศรวัชรินทร์ เป็นต้นสกุล "วัชรีวงศ์ ณ อยุธยา"

๓ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นสกุล "ชุมสาย ณ อยุธยา"

เมรุปูนวัดสระเกศ สมัยรัชกาลที่ ๕

หมื่นบวรวิไชยชาญด้านหนึ่ง[๔] พระองค์เจ้าชิดเชื้อพงศ์ด้านหนึ่ง[๕] ทำเป็นภูเขาใหญ่สูง ๑๓ วา มณฑปสูง ๗ วา รวม ๒๐ วา เป็นที่ไว้พระบรมอัฏฐิ แล้วมีมณฑปน้อยอีก ๔ ทิศเป็นที่ไว้พระอัฏฐิกรมพระราชวังบวรบ้าง พระบรมวงศ์ผู้ใหญ่แต่ก่อนบ้าง มีศาลาช่อฟ้าบนยอดเขาต่อเนื่องมณฑปลงมา เป็นที่พระสงฆ์สดับปกรณ์และฉันด้วย มีพระที่นั่งทรงธรรมใหญ่อยู่ใกล้บรมบรรพต มีศาลารายล้อมภูเขาแทนสามสร้าง ภูเขานั้นทำวิจิตรมีรูปภาพและเครื่องจักรกลไกต่างๆ เกณฑ์เจ้าต่างกรมทำภูเขาน้อยอีก ๔ ทิศ ประกวดประขันกัน แล้วขอแรงเจ้าต่างกรมที่ไม่ถูกเกณฑ์ และพระราชาคณะขอทำเก๋งมีเครื่องจักรกลไกในเก๋งต่างๆ ตั้งล้อมภูเขาออกไปอีกชั้นหนึ่งมีรูปสัตว์และระทาสูง ๑๒ วา มีราชวัติฉัตรธงสิ่งของอื่นๆ เครื่องประดับและเครื่องเล่นเหมือนอย่างพระบรมศพอย่างใหญ่ทุกสิ่งทุกประการ โปรดฯ ให้เอารูปราชสีห์ไปตั้งให้ราษฎรดูด้วย[๖]

ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ (วันอังคารที่ ๘ กุมภาพันธ์) ได้เชิญพระพุทธรูปตั้งกระบวนแห่แต่หน้าพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ออกไปสมโภชที่พระบรมบรรพต ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ เชิญพระพุทธรูปแห่กลับเข้าพระราชวัง"

---

๔. พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ อ่านพระบวรราชประวัติอย่างละเอียดในหนังสือ "เจ้าฟ้าจุฑามณี" ของ โสมทัต เทเวศร์

๕. เดิมเป็นหม่อมเจ้าชายชิด ในกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร ทรงสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าชิดเชื้อพงศ์ เมื่อรัชกาลที่ ๔

๖ ได้เขียนเล่าไว้แล้วในเรื่องสิงห์หรือราชสีห์ ในหนังสือ "สัตวนิยาย" โดย ส. พลายน้อย

ตามที่ในพงศาวดารกล่าวไว้เช่นนี้ แสดงให้เห็นว่าในขั้นแรกไม่ได้ตั้งใจจะให้เป็นที่บรรจุอะไรเป็นของสำคัญ คงจะมุ่งให้เป็นที่สำหรับใช้สมโภชพระบรมอัฏฐิของพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่มากกว่า เพราะปรากฏว่าในรัชกาลที่ ๔ ก็ได้มีการแห่พระบรมอัฏฐิสมเด็จพระไอยกาธิราช ปฐมวงศ์ และรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ตลอดจนเจ้านายอื่นๆ จากพระบรมมหาราชวัง มาทำพิธีสมโภชที่พระบรมบรรพตนี้ ต่อมาภายหลังพิธีนี้เห็นจะงด

ภูเขาทองที่รัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างต่อครั้งนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อเสียใหม่ว่า "**บรมบรรพต**" และได้ทำเป็นบันไดเวียน ๒ สาย คือทางขึ้นทางหนึ่งและทางลงทางหนึ่ง สำหรับชื่อ "บรมบรรพต" นั้น ต่อมาเห็นจะไม่ค่อยมีคนเรียกขานกันเท่าไรนัก ดังมีประกาศ เมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่า

> *"กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์[๑] รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่าภูเขาก่อด้วยอิฐ มีพระเจดีย์อยู่บนยอดอันตั้งอยู่ที่วัดสระเกศ ซึ่งชนเป็นอันมากเรียกว่าภูเขาทองนั้น เดิมเป็นของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น ด้วยทรงพระดำริจะทำเป็นเจดีย์ใหญ่เพื่อจะให้มีชื่อเหมือนพระเจดีย์ภูเขาทองที่กรุงเก่า ทั้งรูปก็ทำเช่นนั้นด้วย แต่จะให้ใหญ่กว่าการนั้นไม่สำเร็จ ด้วยทรุดดินฟูดขึ้นโดยรอบ จึงเป็นอันทิ้งค้างอยู่ คนก็คงเรียกพระเจดีย์ภูเขาทองตามนามที่โปรดเกล้าฯ พระราชทานไว้เมื่อแรกสร้าง*

๑ ในรัชกาลที่ ๖ เลื่อนเป็นกรมพระสมมตอมรพันธุ์ เป็นต้นสกุล "สวัสดิกุล ณ อยุธยา"

คลองหน้าวัดสระเกศ สมัยรัชกาลที่ ๕

คลองสี่แยกมหานาค

แต่เพราะเหตุซึ่งไม่เป็นรูปพระเจดีย์มีแต่กองอิฐ ต้นไม้ขึ้นคลุมรก ตัววัดก็ไม่ได้ชื่อวัดภูเขาทอง ชื่อวัดสระเกศอยู่ตามเดิมด้วย ฉะนั้น ต่อมาคำต้นที่เรียกว่าพระเจดีย์นั้น จึงได้หายไปเหลืออยู่แต่ภูเขาทองเพราะเป็นกองอิฐใหญ่แดงอยู่ ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๒๖๖ มีงานพระเมรุบรมบรรพตท้องสนามหลวงแล้ว ทรงพระราชดำริเริ่มสร้างพระเจดีย์บนยอดภูเขาทอง ครั้นถึงเดือน ๖ ปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ ได้เสด็จพระราชดำเนินไปก่อพระฤกษ์ และโปรดเกล้าฯ ให้มีละครข้างในเป็นการฉลองด้วย โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อภูเขาทองว่า บรมบรรพต เหมือนอย่างพระเมรุบรมบรรพตที่เคยเรียกมาแล้ว คำ บรมบรรพตนี้ยังใช้อยู่ในราชการ มิได้โปรดให้แก้ไขเปลี่ยนแปลง แต่บัดนี้มีผู้เรียกบรมบรรพตว่าสุวรรณบรรพต ซึ่งเป็นชื่อนึกแปลคำไทยเป็นภาษามคธสันสกฤตเอาเอง ไม่มีผู้ตั้งแต่งในราชการโดยมากหนาขึ้น เป็นการผิดจากนามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไว้ เพราะฉะนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า เจดีย์สถานที่นี้มิได้พระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่าสุวรรณบรรพตเลย อย่าให้ผู้ใดเรียกและใช้ในหนังสือราชการ ให้คงใช้เรียกว่า บรมบรรพต อันเป็นนามถูกต้องนั้นเทอญ"

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น ก็ได้มีการนัดไหว้พระและปิดทองที่พระบรมบรรพตนี้กันบ้างแล้ว ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้เหมือนกับภูเขาทองที่จังหวัดพระนคร-

ศรีอยุธยา แต่การไหว้พระในครั้งนั้นค่อนข้างสนุก มีการเล่นแข่งเรือ ร้องเพลงเรือ เล่นดอกสร้อยสักรวาจุดดอกไม้ไฟทั้งในน้ำและบนบก ในสมัยนั้นสะพานมหาดไทยอุทิศยังไม่ได้สร้าง น้ำก็ยังมีเต็มคลองไม่ตื้นเขินเหมือนอย่างในทุกวันนี้ บ้านเรือนผู้คนปลูกอยู่ตามริมคลองมาก เรือแพก็มากมาย ฉะนั้นความสนุกในครั้งนั้นจึงไปรวมอยู่ในน้ำมากกว่าบนบก

ในรัชกาลที่ ๕ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับพระบรมสารีริกธาตุหลายครั้ง และส่วนมากได้พระราชทานให้อัญเชิญมาประดิษฐานไว้ที่บรมบรรพตการอัญเชิญที่มีกระบวนแห่ใหญ่โตก็คือ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๐ ได้จัดกระบวนแห่พระบรมธาตุ จากพระบรมมหาราชวังนำไปบรรจุไว้ที่บรมบรรพต วัดสระเกศซึ่งรายการละเอียดในการบรรจุมีแจ้งไว้แล้วในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๔ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๓๙ ฉะนั้นจึงของดไว้ไม่นำมากล่าวให้ยืดยาว และอีกครั้งหนึ่งเมื่อปี ๒๔๔๒ มาร์ควิสเคอร์สัน อุปราชอินเดียได้ส่งพระบรมสารีริกธาตุที่ขุดได้จากเนินพระเจดีย์ที่เมืองกบิลพัสดุ์มาถวาย ก็โปรดให้แห่มาประดิษฐานไว้ในซุ้มพระเจดีย์

พระบรมธาตุที่อัญเชิญจากพระราชวังมาประดิษฐานที่บรมบรรพต เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๐ นั้นก็คือพระเขี้ยวแก้วจำลองที่พระเจ้ากรุงสิงหลในเกาะลังกาถวายเป็นราชบรรณาการแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ การที่พระราชทานมาประดิษฐานที่บรมบรรพต ก็เพราะหวังที่จะให้ประชาชนได้มานมัสการและจะให้งานบรมบรรพตที่ร่วงโรยไปนั้นได้กลับครึกครื้นขึ้นอีก พระเขี้ยวแก้วองค์นี้ยาวประมาณ ๒ องคุลี เดิมทีนั้นเก็บไว้ที่ห้องภูษามาลาในพระบรมมหาราชวัง ในสมัยแรกๆนั้นได้นำเอาพระเขี้ยวแก้วนี้ออกแห่ไปรอบๆ บริเวณใกล้

เคียง เพื่อเป็นการประกาศว่าบัดนี้ถึงเทศกาลที่จะไหว้พระอีกแล้ว ขอเชิญชวนพุทธศาสนิกชนไปร่วมงานกันเถิด

ก็งานไหว้พระกำหนดทำในเดือน ๑๒ น้ำนองตลิ่ง จึงเหมาะกับการแข่งเรือมาก และในสมัยนั้นคลองมหานาคก็เป็นคลองที่มีชื่อเสียงน่าเที่ยว ปรากฏว่าในครั้งนั้น มีเกาะอยู่เกาะหนึ่งชื่อว่า "เกาะยายชี" บนเกาะนี้มีศาลาอยู่หลังหนึ่ง ที่นี่เป็นจุดศูนย์กลางที่ผู้คนมาชุมนุมกันมาก

ภูเขาทองวัดสระเกศในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นถ้าจะคิดไปอีกทีก็เห็นจะเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจของพวกหนุ่มๆสาวๆในสมัยนั้นได้แห่งหนึ่ง เหมือนอย่างสวนลุมพินีในสมัยนี้ เพราะภูเขาทองในสมัยนั้นค่อนข้างรก มีถ้ำดูลับลมคมในอย่างไรพิกลอยู่ มักจะมีคู่หนุ่มสาวไปแอบพลอดรักกันเสมอ เพื่อแสดงให้เห็นความอุตริของคนเรา จะขอนำกลอนที่แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งได้บรรยายเหตุการณ์ในสมัยนั้นไว้อย่างดี มาให้ท่านพิจารณาปลงสังเวชสักตอนหนึ่งดังนี้

"ยังโก๋หนึ่งอัศจรรย์ขันที่สุด เมื่อวันตรุษพอจะเลื่อนเข้าเดือนห้า
จึงชวนคู่พิสมัยเดินไคลคลา ถึงคูหาห้องสุวรรณพรรณราย
ปลอบประโลมโฉมยุพินกินเรศ ในประเทศถ้ำทองอันผ่องฉาย
มนะน้อมพร้อมกำหนัดสัมผัสกาย แสนสบายปลอดเปลี่ยวไม่เหลียวแล
ชายคนหนึ่งไปเก็บยาที่หน้าถ้ำ ตาเจ้ากรรมมองเข้าไปในแถว
ดำตะคุ่มลุ่มดอนแอบซ่อนแล จึงรู้แน่เห็นกระจ่างว่านางนาย
จึงทักถามนามไปว่าใครนั่น ทำไมกันในคูหาน่าใจหาย
สองผงกตกใจจริงวิ่งตะกาย ไม่เสียดายผ้าผ่อนหลุดล่อนตัว

แสนสงสารนางนายตะกายถ้ำ โดนชอกช้ำเจ็บกรมระบมหัว
ดูล่อนจ้อนหลงจั้งประจงตัว แต่ความกลัวล้างอายพอหายกัน
กินนรผัวมีขาวม้าออกมาด้วย พอชูช่วยกันอายให้หายขัน
แต่นางเมียนุ่งมือดือไม่บัน วิ่งถลันแอบตนที่ต้นโพธิ์
คิดถึงกายอายกระไรใจจะขาด เจียนชีวาตม์จะขาดกระเด็นไม่เป็นโส
ถ้าใครเห็นอนิจจาน่าพุทโธ ดูกาโยกาเยเกเรลง
นางร้องไห้ไหว้พระโพธิ์อันโสภา ได้เมตตาข้าเมื่อจนเป็นคนหลง
ยืมจีวรท่อนดำทำสบง แล้วนุ่งทรงจงกระเบนเป็นเณรนาง
ครั้นเย็นย่ำสุริยันก็ผันผาย ค่อยเยื้องกายตามทำนองไม่หมองหมาง
ดูเหมือนแม้นภิกษุณีที่สำอาง จักษุวางดีแท้ๆไม่แลใคร
นุ่งจีวรห่มจีวรชะอ้อนกาย ดูแยบคายโสภาจะหาไหน
ที่บางคนนึกว่าพระมาลัย ยกมือไหว้นอบน้อมอยู่พร้อมกัน
ครั้นถึงเรือนผลัดภูษาผ้าจีวร ม้วนเป็นก้อนเข้าให้กลมดูคมสัน
ทอดผ้าป่าเสียในคลองเลิกครองกัน อ้ายเรื่องนั้นขอตัดเป็นสัจจริง"

นี่คือความอุตริสัปดนของคนบางคนในสมัยนั้นที่ชอบเข้าไปทำอนาจารในภูเขาทอง เรื่องนี้ความจริงนอกเรื่องภูเขาทองไปหน่อย แต่ก็จะทำให้ท่านได้แลเห็นสภาพของภูเขาทองในสมัยก่อนนั้นว่าได้รกเพียงใด เป็นสถานที่หนุ่มสาวที่ไม่มีสติชอบไปเที่ยวหาความสำราญ บางทีจะเป็นข้อเตือนสติของคนบางคนได้บ้าง

ภูเขาทองนับตั้งแต่เริ่มสร้างมาก็ได้ชำรุดทรุดโทรมไปตามกาลเวลา มีการซ่อมแซมกันบ้างนิดหน่อยเท่าที่กำลังเงินจะอำนวย ส่วนการซ่อมใหญ่นั้น

เพิ่งมีเพียง ๒ ครั้งคือครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ซึ่งได้ตัดต้นไม้ต้นหญ้าที่ขึ้นรกปกคลุมให้เตียนแล้วโบกปูนตามผนังอิฐที่ก่อไว้ให้เรียบร้อยขึ้น ครั้งที่สองได้ลงมือซ่อมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ คราวนี้ซ่อมมากกว่าคราวแรกมาก เพราะผนังอิฐที่ก่อไว้ร้าวรานมากแห่ง ทั้งนี้เนื่องจากในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ ญี่ปุ่นได้เอาปืนต่อสู้อากาศยานขึ้นไปยิงบนภูเขาทอง ทำให้บรมบรรพตหรือภูเขาทองได้รับความสะเทือนมาก ฉะนั้นในการซ่อมครั้งนี้ต้องรื้อของเก่าส่วนบนลงเกือบหมดแล้วกระทุ้งรากผูกโครงเหล็กเทคอนกรีตหุ้มรอบนอก นอกจากนี้ยังได้เปลี่ยนหลังคาซึ่งเคยมุงด้วยกระเบื้องเป็นคอนกรีตทำเป็นดาดฟ้า มีรั้วและฉัตรเพิ่มขึ้นซึ่งแลดูสวยงามกว่าแต่ก่อนมาก การซ่อมครั้งนี้ได้มาแล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ และต่อมาก็ได้มีการตบแต่งเพิ่มเติมอยู่เสมอ เช่นการประดับกระเบื้องทองซึ่งท่านทั้งหลายก็คงจะทราบดีอยู่แล้วจึงไม่จำเป็นต้องนำมาเล่าอีก

พูดถึงทหารญี่ปุ่นเอาปืนขึ้นไปยิงบนภูเขาทองทำให้นึกถึงเหตุการณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ คือในชั้นเดิมบรมบรรพตมีแต่องค์พระเจดีย์ จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) แต่ครั้งยังเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ขึ้นไปสำรวจและพิจารณาเห็นว่าบนบรมบรรพตเป็นที่สูงสามารถมองเห็นตลอดไปทุกทิศจึงคิดว่าบรมบรรพตนี้เป็นที่สำคัญถ้าข้าศึกมายึดไว้ได้และใช้ปืนใหญ่ขึ้นมายิงก็อาจทำลายเมืองได้สะดวก จึงนำความเห็นขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอจัดการเป็น ๒ อย่างคือ อย่าง ๑ ขอรื้อพระเจดีย์ออกแล้วสร้างป้อมเหล็ก ตั้งปืนใหญ่ไว้ เมื่อเรือรบเข้ามาก็จะได้ใช้ปืนป้อมเหล็กนี้ทำลายเรือรบได้อีกอย่าง ๑ ถ้าจะไม่โปรดเกล้าฯ ให้ทำป้อม ก็ขอรับพระราชทานทำแต่งเพิงให้ไพร่พลพักอยู่รอบองค์เจดีย์ และมีเสาธงคอยบอกเหตุ กับให้มีเครื่องโทรศัพท์อยู่บนนั้นด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบในความคิดประการหลัง โปรดเกล้าฯ ให้จัดทำได้เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงให้สร้างเพิงพลขึ้นรอบองค์พระเจดีย์ ปักเสาธงและให้ทหารขึ้นไปรักษาการ ๔ โหล เมื่อเกิดเหตุร้ายหรือไฟไหม้ก็ให้แจ้งไปยังกรมทหารหน้า แต่การที่จัดขึ้นนี้ได้ปฏิบัติอยู่เฉพาะเวลาที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถยังเป็นผู้บังคับการทหารหน้าอยู่เท่านั้น เข้าใจว่าเมื่อเลิกแล้ว เพิงพลก็ยังคงอยู่และได้ซ่อมแซมใช้ต่อมาอีกช้านาน □

บทที่ ๑๘

บ้านหม้อ-สะพานหัน

ในตอนที่กล่าวถึงถนนเจริญกรุงตอนในกำแพงพระนคร ได้กล่าวไว้ว่ามีถนนหลายสายตัดผ่าน หรือมีถนนแยกไปทั้งสองข้างหลายสายด้วยกัน และได้เล่าถึงถนนเหล่านั้นไว้ด้วย แต่ยังมีที่สำคัญที่ควรจะเล่าอีกแห่งหนึ่งนั่นคือบ้านหม้อ ซึ่งจะได้เล่าพร้อมกับถนนพาหุรัดและสะพานหัน เพราะเป็นเขตที่ต่อเนื่องถึงกัน

ถนนบ้านหม้อเริ่มจากถนนเจริญกรุงตรงสี่กั๊กพระยาศรี ตรงไปทางปากคลองตลาดตัดถนนพาหุรัด เขตถนนบ้านหม้อแต่ก่อนนั้นก็เป็นถิ่นที่เจริญแห่งหนึ่ง เป็นย่านอุตสาหกรรมในครอบครัวที่มีชื่อเสียงมาก การที่ได้ชื่อว่าบ้านหม้อก็เพราะแต่เดิมเป็นถิ่นที่ทำหม้อมาก่อนนั่นเอง ในหนังสือ "นิเทศสาธกคำกลอน" ของ ต.ว.ส.วัณณาโภ ได้กล่าวไว้ว่า "แต่บัดนี้ที่ย่านเรียกบ้านหม้อ เหตุด้วยก่อเกิดธุระที่ประสงค์ ทำหม้อขายดายมาสินค้าคง จึงตกลงนามย่านของบ้านบาง"

ถ้าจะมีคำถามสอดเข้ามาว่า ทำหม้อมาตั้งแต่เมื่อไร ก็เห็นจะต้องหลับตาตอบว่า น่าจะทำมาตั้งแต่ครั้งสร้างกรุงกระมัง เพราะ

แต่ก่อนนี้บริเวณนั้นก็คงเป็นป่าละเมาะแบบบ้านนอกทั่วไป พวกราษฎรอาศัยปลูกบ้านสร้างเรือนอยู่ ก็คงจะทำหม้อขายเลี้ยงชีพต่อๆกันมา ครั้นบ้านเมืองเจริญขึ้น อาคารบ้านเรือนก็เปลี่ยนแปลงไปตามสมัยการทำมาหากินก็เปลี่ยนไปด้วย เมื่อสร้างตึกแถวเป็นย่านการค้าขึ้น คนจีนก็เข้าไปเปิดร้านค้าขายของต่างๆในสมัยหลังๆนี้ไม่มีหม้อขายเสียแล้วกลับมามีชื่อในทางทำเครื่องเงินเครื่องทองขาย

บ้านหม้อได้ชื่อว่าเป็นที่ตั้งของธนาคารคนไทยแห่งแรก แต่ในสมัยแรกตั้งไม่ได้เรียกว่าธนาคาร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย* ผู้ก่อกำเนิดได้ทรงนำภาษาฝรั่งมาตั้งชื่อว่า "บุคคลัภย์" (BOOK CLUB) โดยทรงให้เหตุผลไว้ในลายพระหัตถ์ที่ได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า

> "แต่เพราะความไม่แน่ใจว่าการนั้นจะสำเร็จได้ ด้วยเหตุว่าถึงแม้ว่าทางจ่ายแน่แก่ใจอยู่แล้วว่าจะมีที่จ่าย แต่การฝากนั้นยังทราบไม่ได้ ถ้าการฝากไม่มีพอแล้ว ก็ย่อมทำให้การจ่ายไม่สำเร็จอยู่ตามธรรมดา จึงได้รับใส่เกล้าเรียกออฟฟิศนี้ว่า บุคคลัภย์ สำหรับไทยฟังก็คิดแปลเล่นขันๆไม่รู้ว่าอะไร ถ้าฝรั่งก็เข้าใจว่า ปับปลิกไลเบรรี และทำอะไรต่ออะไรให้เคลือบคลุม เพื่อไม่ให้ทราบว่าจัดการแบงก์กิงแต่ต้น เพราะถ้าไปไม่สำเร็จก็เป็นที่น่าอัปยศ หรือจะเป็นการตัดความคิดเสียที่จะทำต่อไปไม่ได้"

* มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายไชยันตมงคล เป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เป็นต้นสกุล "ไชยันต ณ อยุธยา"

นี่คือเหตุผลที่ว่าทำไมจึงต้องตั้งชื่อเช่นนั้น ทำไมไม่ใช้คำว่า แบงก์ เหมือนอย่างที่อื่น ทั้งนี้ก็เพราะการแบงก์เป็นของใหม่สำหรับคนไทย เกรงว่าจะไม่เป็นการดี ไม่เป็นที่นิยมของประชาชน จึงได้ตั้งเป็นการชิมลางขึ้นก่อน ความจริงนั้นอะไรที่เป็นของใหม่ในสมัยนั้น ถ้าเป็นของฝรั่งแล้วก็มักจะไม่มีใครไปยุ่งด้วย เหมือนอย่างยาฝรั่งคนก็ไม่นิยมต้องแก้ไขพลิกแพลงว่าเป็นยาไทย แต่ในเรื่องการธนาคารนี้ก็เป็นอย่างที่ได้ทรงไว้นั้น คือเป็นการชิมลาง และได้เริ่มกิจการตั้งแต่วันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นต้นมา และในปัจจุบันนี้ได้เปลี่ยนชื่อเป็น "ธนาคารไทยพาณิชย์"

ในเขตบ้านหม้อนั้น มีสิ่งที่แสดงถึงศิลปวัฒนธรรมของไทยหลงเหลืออยู่อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งบางท่านอาจจะไม่ได้สังเกตหรือมองข้ามไปเสีย สิ่งนั้นก็คืออาคารแบบไทยโบราณที่นับวันก็จะหาดูได้ยาก อาคารที่กล่าวถึงนี้ก็คือท้องพระโรงที่วังบ้านหม้อ วังนี้เป็นที่รู้จักของคนในสมัยก่อนมาก เพราะท่านเจ้าของวังเป็นเจ้าของคณะละครมีชื่อ ซึ่งเรียกกันในครั้งนั้นว่า "ละครเจ้าพระยาเทเวศร์" เรื่องเกี่ยวกับละครนี้จะได้เล่าต่อไปข้างหน้า ในตอนที่ว่าด้วยการมหรสพของชาวพระนคร

ความจริงนั้นวังบ้านหม้ออยู่ทางด้านถนนอัษฎางค์ (บ้านเลขที่ ๑๒๘) แต่ที่นำมาเล่าในตอนนี้ก็เพราะชื่อเกี่ยวกับบ้านหม้อ และดูจะเป็นสถานที่ที่เก่าแก่ที่ยังเหลืออยู่ในปัจจุบัน วังบ้านหม้อจะสร้างเมื่อไรไม่ทราบแน่ชัด แต่ปรากฏว่าเมื่อปีเถาะ พุทธศักราช ๒๓๗๔ ได้เกิดไฟไหม้ใหญ่ในบริเวณบ้านหม้อ มีเรื่องกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารในปีนั้นว่า

"ครั้นมาถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาบ่าย ๑ โมงเศษ เกิดเพลิงไหม้ในกำแพงพระนคร ตั้งแต่หอกลองตลอดถึงสะพานช้างบ้านหม้อ เพลิงกินทั้ง ๒ ฟาก คลองตลอดไปถึงบ้านพระยาศรีสหเทพ แล้วกินเลียบคลองไปหยุดเพียงสะพานมอญ เพราะที่นั้นเป็นที่ลาวพวนเป็นกระท่อมจึงรื้อแย่งตัดลงเสียได้ง่าย เพลิงนั้นไหม้วังเจ้าและบ้านขุนนางเป็นอันมาก...........ไฟไหม้ครั้งนั้นเป็นอัศจรรย์นัก ลมพัดเปลวไฟวูบไปเหลือที่จะตัดรอนแก้ไข แต่ขนของก็ไม่ใคร่จะทัน"

ด้วยเหตุนี้บริเวณนั้นจึงเป็นที่ว่างโล่งอยู่เข้าใจว่าในระยะใกล้ๆกันนั้นเอง ที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นสอง กรมพระพิทักษ์เทเวศร (พระองค์เจ้ากุญชร) ได้มาสร้างวังบ้านหม้อนี้ขึ้น และได้เสด็จประทับอยู่จนสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ หม่อมเจ้าชายใหญ่ซึ่งสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงคฤทธิ์ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับมรดกตกทอดต่อมา เมื่อพระองค์เจ้าสิงหนาทฯสิ้นพระชนม์เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ก็ได้ครอบครองสืบต่อมา ณ สถานที่นี้ นอกจากจะเป็นเหมือนโรงเรียนฝึกสอนการละครฟ้อนรำ ทำให้เกิดศิลปินชั้นครูในสมัยต่อมาแล้ว ที่วังนี้ยังเป็นนิวาสสถานของ ม.ล. บุบผา กุญชร เจ้าของนามปากกา "ดอกไม้สด" อีกด้วย

ได้กล่าวมาในตอนต้นแล้วว่า ถนนบ้านหม้อไปตัดกับถนนพาหุรัด เรื่องถนนพาหุรัดนี้ก็แปลกปรากฏตามหนังสือทำเนียบนามว่า เริ่มจากถนนบ้านหม้อมาตัดถนนตรีเพชร ส่วนที่ต่อจากถนนพาหุรัดไปสะพานอุบลรัตน์นั้น

เรียกว่า ถนนพระพิทักษ์ เป็นถนนสั้นๆ (ยาว ๑๒๕ เมตร) ชื่อของถนนสายนี้เมื่อพิจารณาดูแล้ว ก็เห็นว่าน่าจะเกี่ยวกับวังบ้านหม้ออยู่ เพราะเป็นชื่อของท่านเจ้าของวังเดิมคือกรมพระพิทักษ์

ความจริงนั้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ ถนนพาหุรัดนับว่าเป็นถนนสำคัญสายหนึ่งรองลงมาจากถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง เฟื่องนครทีเดียว เพราะเป็นย่านที่ติดต่อค้าขายกันเป็นส่วนมาก และในครั้งดั้งเดิมทีเดียวก็เป็นที่ลุ่ม ถึงฤดูฝนก็ต้องย่ำโคลนกันลึกถึงน่อง ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีได้มีพวกญวนมาตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ เหตุที่พวกญวนจะมาอยู่ที่ตำบลนี้ ก็เพราะในครั้งนั้นที่เมืองเว้เกิดจลาจลวุ่นวาย เจ้าเมืองเว้ไม่สามารถจะรักษาเมืองไว้ได้ ก็พากันหนีไปเมืองไซ่ง่อน องเชียงซุนราชบุตรที่ ๔ ของเจ้าเมืองเว้หลบไปอยู่ที่เมืองฮาเตียน (เขมรเรียกบันทายมาศ) แต่พวกกบฏไล่ตามไปอีก เจ้าเมืองฮาเตียนเห็นท่าไม่ดีก็พาครอบครัวแลองเชียงซุนเข้ามาในกรุงธนบุรี เมื่อราว พ.ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้รับไว้ แล้วพระราชทานที่ให้พวกญวนองเชียงซุนไปตั้งบ้านเรือนอยู่นอกพระนครทางฝั่งตะวันออก คือที่แถวพาหุรัดทุกวันนี้ ซึ่งแต่ก่อนนี้เรียกกันว่าบ้านญวนหรือถนนบ้านญวนกันอยู่คราวหนึ่ง จนกระทั่งสร้างถนนพาหุรัดแล้ว จึงได้เปลี่ยนชื่อมาเรียกว่าพาหุรัดตามชื่อถนน พวกญวนได้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่ง ในสมัยกรุงธนบุรี และเข้าใจว่าจะเป็นวัดญวนวัดแรกภายหลังไฟไหม้ ได้ย้ายไปสร้างที่อื่น

แรก (ปัจจุบันเป็นของสร้างใหม่)

เหตุที่จะสร้างถนนพาหุรัดนั้น ก็เนื่องมาจากเกิดเพลิงไหม้บ้านญวนตำบลบ้านหม้อถึงสองคราวติดๆ กัน และที่ไหม้นั้นก็มีพื้นที่ติดต่อกันทำให้มีที่ว่างมาก จึงได้ตัดถนนขึ้นที่ตรงนั้น และนับว่าเป็นถนนที่กว้างแห่งหนึ่งทีเดียว คือกว้างถึง ๒๐ เมตร ยาวตั้งแต่ถนนบ้านหม้อถึงถนนจักรเพชรเป็นระยะทาง

๕๒๕ เมตร และที่ใช้ชื่อว่าถนนพาหุรัดนั้น ก็เข้าใจว่าจะเป็นการตั้งขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จเจ้าฟ้าพาหุรัดมณีมัยประไพพรรณพิจิตรนริศราชรุมารี* ซึ่งเป็นพระองค์ที่ ๑ ในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ** ในรัชกาลที่ ๕ (เจ้าฟ้าพระองค์นี้ประสูติ วันที่ ๑๙ ธันวาคม ๒๔๒๑ สิ้นพระชนม์วันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๔๓๐)

เมื่อพูดถึงพาหุรัดก็มักจะอดพูดถึงแขกไม่ได้ เพราะแถวพาหุรัดนั้นเกือบจะเรียกได้ว่าเป็นถิ่นของแขกขายผ้า บ้านเรือนที่อยู่อาศัยด้านหลังถนนเข้าไปก็เป็นพวกแขกอยู่เสียโดยมาก และบางทีจะมีปะปนเข้าไปในลำเพ็งบ้าง ซึ่งจะได้เล่าต่อไปข้างหน้า

ตรงปลายถนนพาหุรัดที่มาบรรจบกับถนนจักรเพชรนั้น ปัจจุบันนี้มีตรอกอยู่ตรอกหนึ่งซึ่งจะเข้าไปสู่สะพานหัน ตรอกหรือถนนแห่งนี้ตั้งชื่อใหม่ว่าวานิช ๑ ถ้าดูแต่ภายนอกจะมองไม่เห็นถนนเลย เพราะมีร้านขายขนมตั้งอยู่เต็มไปหมด บริเวณนี้เรียกกันว่าตลาดสะพานหัน และตั้งแต่ปากทางนี้เข้าไปเป็นที่ขายสินค้านานาชนิด พวกผู้หญิงบางกอกรู้จักที่แห่งนี้ดี ตรงบริเวณสะพานหันในสมัยรัชกาลที่ ๖ เห็นจะเป็นที่ชุมนุมของพวกขอทานชั้นดีที่เรียกกันว่าวนิพพก คือพวกที่มีดนตรีประกอบ เรื่องนี้ดูเหมือนว่าจะมีกล่าวไว้ใน พระราชนิพนธ์บทละครของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่จะเป็นเรื่องอะไรก็ลืมเสียแล้ว

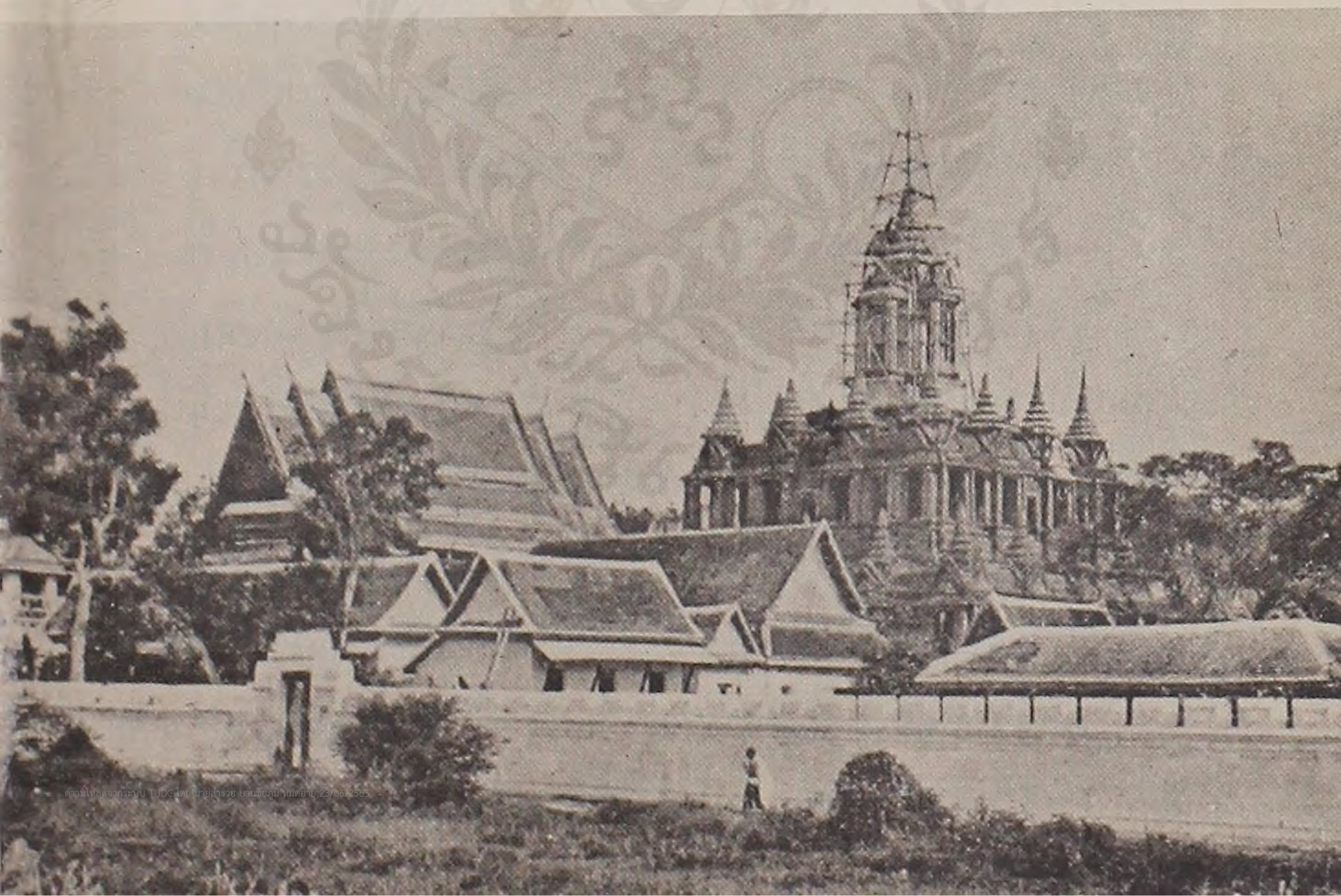
* ถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาพระนามพระอัฐิ เป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระเทพนารีรัตน์ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘

** เฉลิมพระปรมาภิธัยเป็นสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถพระบรมราชชนนีพันปีหลวงในรัชกาลที่ ๖

คลองรอบกรุงและสะพานหันในสมัยรัชกาลที่ ๕

บริเวณวัดราชนัดดา สมัยรัชกาลที่ ๕

ที่บริเวณใกล้ๆสะพานหัน ซึ่งอยู่ในแนวกำแพงเมืองนี้ มีประตูแห่งหนึ่งเรียกว่าประตูสะพานหัน เพราะเมื่อออกประตูไปแล้วก็ถึงสะพานหัน คนจึงได้เรียกกันเช่นนั้น ประวัติของประตูสะพานหันมีกล่าวไว้ในแหล่เทศน์ของเก่าว่าสร้าง ๓ ครั้ง มีกลอนว่า

เมื่อรัชกาลที่หนึ่งหนา เสวยราชย์มาได้สองปี
จะสร้างประตูพระบุรี พร้อมกำแพงมีรอบนคร
แต่ประตูยอดครั้งก่อนไซ้ ยอดทำด้วยไม้สูงสลอน
ทำช่องกุดบ้างเป็นตอนตอน จนรอบนครแต่เดิมมา
ส่วนประตูที่สะพานหัน ทำครั้งแรกนั้นช่องกุดหนา
ลงมือศกสองถึงสกห้า จึงแล้วเสร็จว่าแต่ตั้งแผ่นดิน
ถึงรัชกาลที่สามชัด ประตูด้านวัดพรหมสุรินทร์
ยอดไม้ผุพังกระทั่งดิน ทับคนตายดิ้นกลางมรรคา
จึงรื้อประตูยอดทั่วหมด ทำซุ้มอิฐลดต่ำลงมา
เรียกว่าหอรบมีหลังคา เผื่อข้าศึกมาได้ป้องกัน
แต่ช่องกุดที่มีประตู ยังคงเดิมอยู่ไม่แปรผัน
ถึงรัชกาลที่ห้านั้น ท่านทรงจัดสรรค์การแผ่นดิน
ศกเก้าสิบหกพระทูลเกล้า โปรดให้เจ้าพระยามหินทร์
เปลี่ยนแปลงประตูพระบูริน แต่ไม่ทั่วสิ้นทั้งบุรี
รื้อซุ้มหอรบที่มีอยู่ ทำเป็นประตูยอดสูงดี
ประตูตัดสั้นนั้นก็มี ท่านทำท่วงทีดูโสภณ
แต่ประตูที่สะพานหัน เมื่อคราวครั้งนั้นแปลงอีกหน

เป็นประตูตัดดาดฟ้าบน ดูเหมือนจะทนทำแข็งแรง
ถึงศกร้อยปีมีสมโภช โขนเขนเต้นโลดงิ้วตุ้งแชง
พระสงฆ์สวดมนต์รอบกำแพง เลี้ยงข้าวเลี้ยงแกงสนุกครัน
ครั้นมาถึงศกร้อยเจ็ดปี แปลงประตูที่สะพานหัน
เป็นประตูยอดตั้งแต่นั้น มิได้แปรผันอีกเลยนา
ครั้นถึงศกร้อยสามสิบเอ็จ ประตูเสด็จพังลงมา
เพราะเก่าชะแรแก่ชรา ขอยุติกาจบกันที่–นั้นแหล่

ตามเรื่องปรากฏว่าเมื่อตอนบ่ายวันที่ ๒๖ กันยายน ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) อิฐสองสามก้อนได้หล่นลงมาจากประตูสะพานหัน แต่ก็ไม่มีใครสนใจ ครั้นตกเวลากลางคืนเวลาสองทุ่มประตูสะพานหันก็พังลงมา ก็เป็นอันหมดอายุประตูสะพานหันเพียงเท่านั้น

ชื่อสะพานหันก็บอกอยู่ในตัวแล้วว่าต้องหันได้ เคยได้ยินคนเล่าว่าหันได้จริงๆแต่คนที่พูดนั้นก็ไม่เคยเห็น เพียงแต่ได้ยินมาอีกต่อหนึ่ง เพราะตอนที่หันได้นี้เป็นตอนที่เริ่มสร้างครั้งแรก ซึ่งกล่าวกันว่ามีมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ และเป็นสะพานที่ทำด้วยไม้ จึงได้ชำรุดหักพังได้ง่าย ก็ในครั้งนั้นพระยาราชาเศรษฐ เจ้าเมืองพุทไธมาศ ที่เข้ามารับราชการในบางกอกและตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ๆ สะพานหัน (คือบริเวณวังบูรพาภิรมย์) จึงได้รับอาสาจัดแจงซ่อมแซมขึ้นใหม่ ครั้นถึงต้นรัชกาลที ๒ สะพานหันก็หักชำรุดอีก พระยาราชาเศรษฐที่เคยซ่อมก็ถึงแก่กรรมไปเสียแล้ว เรื่องจึงเดือดร้อนถึงเจ้าพนักงานกรมพระนครบาลในรัชกาลที่ ๒ ต้องเป็นแม่งาน และได้จัดทำสะพานใหม่ในที่เดียวกันนั้น แต่คราวนี้หันไม่ได้เป็นเพียงสะพานไม้พาดไปตรงๆแบบธรรมดา แต่คนก็ยังคง

เรียกว่าสะพานหันตามชื่อเดิม สะพานนี้คงอยู่มาได้อีกหลายปี จนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงได้สร้างขึ้นใหม่ ทั้งนี้เห็นจะเป็นเพราะสะพานที่ทำไว้เดิมนั้นแคบไม่แข็งแรง ที่กล่าวเช่นนี้ก็เพราะมีหลักฐานไม่ได้เดาเอาเอง หมอปลัดเลได้เขียนไว้ในหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอเดอร์สมัยนั้นว่า (บางกอกรีคอเดอร์ เล่ม ๒ หน้า ๒๖๐ ค.ศ. ๑๘๖๖)

"ตะพานหันเก่านั้น มีแต่กระดานสองแผ่น ม้ารถไปไม่ได้ ไปได้แต่คนกับแพะสุนัข" ในการสร้างใหม่ครั้งนี้ ได้เปลี่ยนจากสะพานไม้มาเป็นสะพานเหล็ก ดังมีรายการแจ้งไว้เมื่อคราวบอกบุญสร้างสะพานต่างๆตอนหนึ่งว่า "ที่สะพานหันเก่าข้ามคลองรอบกรุงลงไปวัดจักรวรรดิ ทำสะพานเหล็กอีกสะพานหนึ่งเป็นของหลวง ราคาเครื่องเหล็กที่สั่งเข้ามาก็เหมือนกัน"

ราคาที่ว่าเหมือนกันนั้น คงจะหมายความถึงสะพานเหล็กบนที่สร้างในระยะเวลาเดียวกันนั่นเอง สะพานหันที่สร้างขึ้นใหม่นี้เป็นสะพานที่แปลกที่สุดในเมืองไทย คือมีร้านโรงขายของตั้งอยู่ทั้งสองฟากสะพาน ในหนังสือนิราศพระบาทจำลอง ของพระพินิจหัตถการ ฉบับพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

เดินมาตามข้ามสะพานนานนานเห็น เดี๋ยวนี้เป็นห้องดีทาสีเขียว
กลางสะพานร้านตั้งนั่งขายเจียว ไม่ลดเลี้ยวสองข้างทางสะพาน
ล้วนพวกแขกขายผ้าพาหุรัด เขานั่งจัดขายของร้องประสาน
เรียกคนนั้นเชิญคนนี้ที่ต้องการ เสียงประสานเซ็งแซ่ฉันแลเพลิน

สะพานหันที่สร้างใหม่นี้กล่าวกันว่า คล้ายสะพานริอัลโตที่นครเวนิช และที่ปองเตเวกคิโอ เมืองฟลอเรนซ์ ประเทศอิตาลี ทั้งนี้ก็เห็นจะเป็นเพราะว่าบางกอกได้ชื่อว่าเป็นเวนิชตะวันออก จึงได้สร้างสะพานให้เหมือนในเมืองเวนิชไปเสียเลยกระมัง

สะพานหันเป็นสะพานที่อยู่ในย่านการค้าขาย มาตั้งแต่สมัยโบราณ และอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นย่านการค้าที่เก่าแก่แห่งหนึ่ง ซึ่งยังคงมีการค้ามั่นคงสืบมาจนกระทั่งทุกวันนี้ และถึงแม้ว่าสะพานหันที่หันไม่ได้ที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ จะผุพังไปหมดแล้วต้องสร้างเป็นสะพานคอนกรีตขึ้นใหม่ในสมัยปัจจุบันแล้วก็ตาม การค้าในย่านนั้นก็ยังคึกคักอยู่ตามเดิม และชื่อสะพานหันก็ยังคงฝังแน่นอยู่ในจิตใจและติดปากคนบางกอกอยู่อย่างไม่รู้ลืม□

บทที่ ๑๙

สำเพ็ง

ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชประสงค์จะสร้างเมืองใหม่ จึงโปรดฯ ให้ชาวจีนย้ายไปอยู่ในท้องที่วัดสำเพ็ง ซึ่งในบริเวณนั้นแต่ก่อนเป็นสวนเหมือนกัน ฟังตามพระราชพงศาวดารแสดงว่าบริเวณนั้นมีวัดสำเพ็งอยู่ก่อนแล้ว แต่ก็ไม่แน่เพราะพระราชพงศาวดารนั้นเพิ่งมารวบรวมเขียนขึ้นภายหลัง บางทีจะเป็นชื่อที่เรียกกันตามปากชาวบ้านถ้าเป็นชื่อเก่าก่อนสร้างกรุงก็ต้องนับว่า เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่งในสมัยนั้น จึงได้เรียกท้องที่นั้นว่า "สำเพ็ง" ต่อมา

วัดสำเพ็งเป็นพระอารามชั้นโท ชนิดราชวรวิหาร อยู่ถนนสำเพ็งใต้วัดสัมพันธวงศ์ อำเภอสัมพันธวงศ์ กล่าวกันว่าเป็นวัดโบราณ ในรัชกาลที่ ๑ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสถาปนาอุทิศถวายสมเด็จพระชนกาธิบดี และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานนามใหม่ว่า วัดปทุมคงคา ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์

ครั้งหนึ่ง ต่อมาพระยาพิศาลศุภผลปฏิสังขรณ์

คำว่า "สำเพ็ง" เรียกและเขียนกันเป็นสองอย่าง บ้างก็เขียนว่า "สามเพ็ง" ก็มี แต่อย่างไรก็ตามคำว่า สำ และ สาม นี้ก็เป็นคำเดียวกัน ถ้าออกเสียงสั้นก็เป็นสำ คนเขียนถนัดออกเสียงยาวก็เขียนว่าสามเพ็ง ถ้าถนัดออกเสียงสั้นก็เขียน สำเพ็ง ซึ่งอย่างหลังนี้เห็นจะมีคนนิยมมาก ในชั้นคนที่ชอบด่าว่าก็ถนัดคำว่า "อีสำเพ็ง" มากกว่า ภายหลังคนก็นิยมเขียนว่าสำเพ็งกันมากขึ้น

อนึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่า วัดในบริเวณนั้นมีชื่อเกี่ยวกับสามทั้งนั้น เช่น วัดสามจีน (ซึ่งเปลี่ยนเป็นวัดไตรมิตร) วัดสามปลื้ม (เปลี่ยนเป็นวัดจักรวรรดิ) และวัดสามเพ็ง ผู้เขียนได้สอบถามถึงคำว่า "สำเพ็ง" หรือ "สามเพ็ง" มามากแล้วแต่ก็ยังไม่พบคำอธิบายที่แน่นอนหรือมีหลักฐานเป็นที่น่าพอใจ แต่เพื่อเป็นแนวทางสำหรับผู้ที่สนใจจะได้ค้นคว้าต่อไป จะขอเล่าเรื่องที่ได้ยินได้ฟังมาเล่ารวมไว้ด้วย

เคยมีคนเข้าใจกันว่า "สำเพ็ง" เป็นภาษาภาคเหนือ ที่เข้าใจเช่นนี้เห็นจะไม่ได้พิจารณาต้นเรื่องเสียก่อนนั่นเอง ตามเรื่องเขาว่าสมัยหนึ่งนานมาแล้วมีคนทางเชียงใหม่หาหญิงโสเภณีจากบางกอก คือพวกที่อยู่ในสำเพ็งขึ้นไปหากินทางเชียงใหม่ คนเมืองเหนือจึงเรียกพวกหญิงโสเภณีเหล่านี้ว่า "คนสำเพ็ง" ฟังตามนี้ก็แสดงให้เห็นแล้วว่าไม่ใช่ภาษาทางเหนือ ที่เขาเรียกเช่นนั้นก็เพื่อจะเจาะจงว่า "คนสำเพ็ง" คือคนไม่ดีนั่นเองเพราะสำเพ็งในสมัยก่อนมีหญิงโสเภณีมาก ที่มีมากเพราะครั้งหนึ่งรัฐบาลเคยกำหนดเขตให้ตั้งแหล่งทำมาหากินอยู่เฉพาะในเขตสำเพ็งเท่านั้น (ซึ่งก็ได้เล่ามาแล้วในตอนที่กล่าวถึงตรอกซอกต่างๆ) ฉะนั้นที่ว่า "สำเพ็ง" เป็นภาษาทางเหนือจึงไม่เป็นความจริง

เมื่อวัดสำเพ็งเป็นวัดเก่าแก่ ก็น่าจะมีเค้าเงื่อนที่เลอะเลือนมากพอใช้ เพราะหลักฐานชนิดลายลักษณ์อักษรของเราไม่สมบูรณ์ และไม่ค่อยนิยมทำประวัติ หรือทำไว้แต่ไม่มีคนรักษา ไม่รู้จักคุณค่าพากันทำลายเสียหมด บางทีเราก็ได้หลักฐานจากนักกวีโบราณที่ท่านแต่งพรรณนาสิ่งที่เห็นในเวลานั้นเข้าไว้ อย่างเช่นเรื่องสำเพ็งนี้ ได้มีกวีกล่าวไว้หลายท่านด้วยกัน แต่ที่มีเค้าเงื่อนน่าศึกษาก็ของท่านสุนทรภู่ ซึ่งได้กล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลงตอนหนึ่งว่า

ถึงสำเพ็งเก๋งตั้งริมฝั่งน้ำ แพประจำจอดเรียงเคียงขนาน
มีซุ้มซอกตรอกนางจ้างประจาน ยังสำราญร้องขับไม่หลับลง
โอ้ธานีศรีอยุธยาเอ๋ย นึกจะเชยก็ได้ชมสมประสงค์
จะลำบากยากแค้นไปแดนดง เอาพุ่มพงเพิงเขาเป็นเหย้าเรือน

สุนทรภู่เป็นคนสมัยรัชกาลที่ ๑ แม้จะเกิดก่อนสร้างกรุงเทพฯ เพียง ๔ ปี (เกิดวันจันทร์ ที่ ๒๖ มิถุนายน ๒๓๒๙) แต่ก็น่าจะรู้เรื่องสำเพ็งได้ดี และถ้าจะมีตำนานเกี่ยวกับสำเพ็ง สุนทรภู่ก็น่าจะเล่าไว้แล้ว เพราะตามปกติสุนทรภู่เป็นคนชอบเล่าเรื่องเก่าๆ แต่นี่ไม่มี กลับไปเล่าเรื่องหญิงโสเภณี แสดงว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ นั้นได้เริ่มมีหญิงโสเภณีกันอย่างออกหน้าออกตามากแล้ว

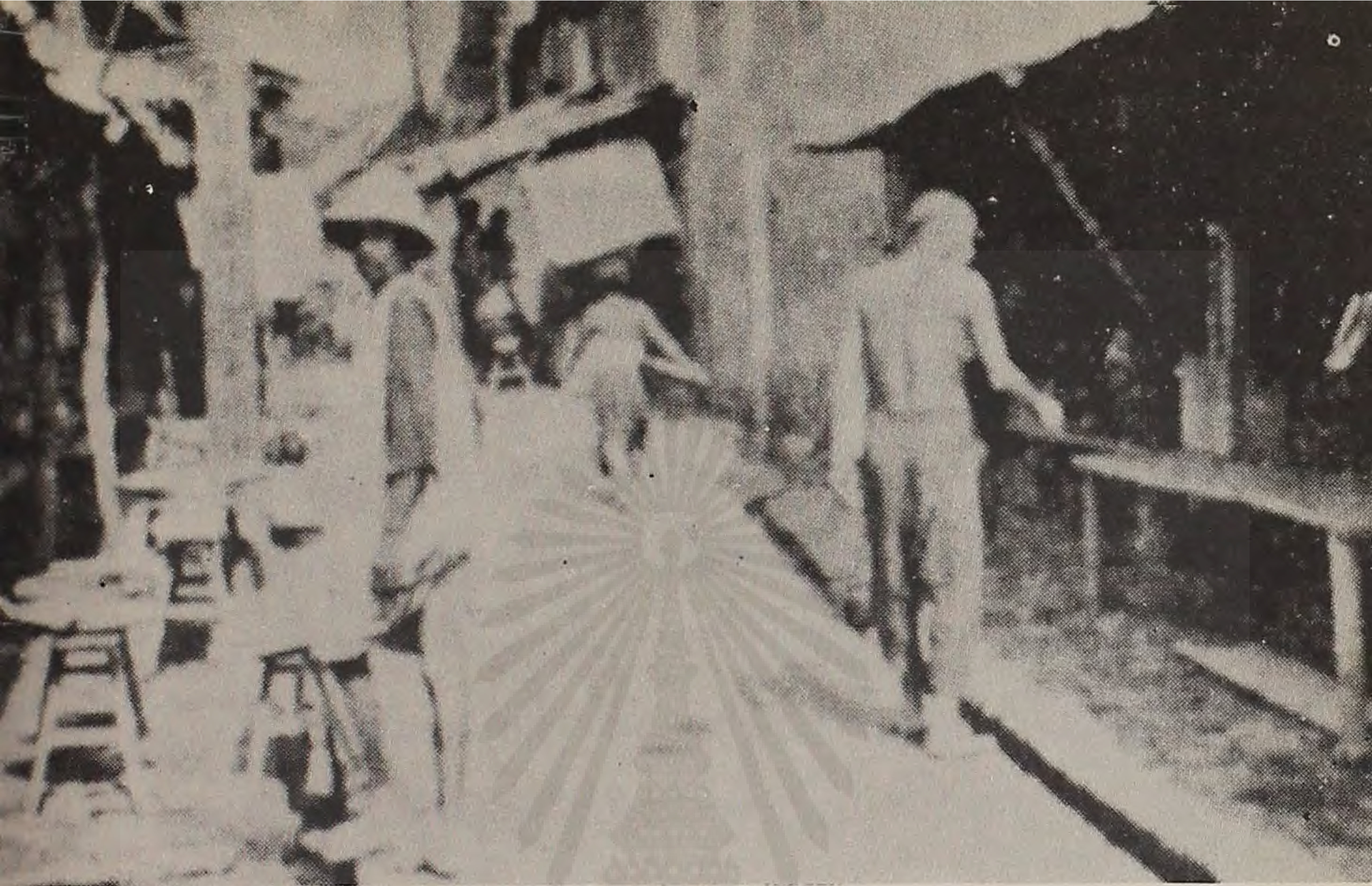
ถึงแม้ว่าจะได้กล่าวถึงสำเพ็งไว้อย่างสั้นๆ แต่ท่านสุนทรภู่ได้ฝากหลักฐานไว้อย่างหนึ่ง คือได้กล่าวถึง "สำเพ็งเก๋ง" ส่อให้เห็นว่าเป็นสถานที่อะไรอย่างหนึ่ง ซึ่งดูจะเป็นของพวกจีน สำเพ็งเก๋งจะมีทั้งริมฝั่งน้ำและที่ถนน เพราะในหนังสือ "นิเทศสาธกคำกลอน" ของ ต.ว.ส. วัณณาโภ ได้กล่าวถึงสำเพ็งไว้ตอนหนึ่งว่า

อนึ่งสำเพ็งเก๋งเขามีที่ถนน แต่ฝูงชนอาศัยความเอานามหญิง
โสเภณีมีประจำเป็นคำอิง แต่ความจริงนั้นสำเพ็งเก๋งยังมี

ข้ออันควรพิเคราะห์ก็คือ "สำเพ็งเก๋ง" คืออะไร ก่อนอื่นควรรู้จักลักษณะของ "เก๋ง" เสียก่อน เก๋งคือเรือนที่มีรูปหลังคาแบบศาลเจ้าจีน หลังคาแบบศาลเจ้าจีนเป็นอย่างไรเห็นจะไม่ต้องอธิบายมาก เพราะในเมืองไทยมีอยู่หลายแห่งศาลเจ้าพ่อเสือที่เคยเล่ามาแล้วก็มีหลังคาแบบนี้ เมื่อรู้จักเก๋งแล้วเราก็พอจะเดาต่อไปได้อีกว่า "สำเพ็ง" นั้นคงเป็นชื่อของเก๋งที่กล่าวถึงนี่เอง ทีนี้ก็มาถึงคำว่า "สำเพ็ง" จะมีความหมายว่าอะไร เคยมีผู้อธิบายว่า จีนแต้จิ๋วอธิบายว่าสำเพ็ง หรือ สามเพ็ง มาจากคำว่า สามเผง คือศานติทั้งสาม แต่ก็ไม่มีใครอธิบายให้กระจ่างว่าศานติทั้งสามคืออะไร และทำไมจึงตั้งชื่ออย่างนั้นจึงชวนให้คิดว่าน่าจะเป็นการแปลชนิดลากเข้าหาความเสียมากกว่ากระมัง

ไหนๆก็ได้กล่าวถึงสำเพ็งมามากแล้ว ก็จะเล่าถึงข้อสันนิษฐานตามที่ได้ยินได้ฟังมาต่อไปอีก แต่ขอทำความเข้าใจไว้เสียก่อนว่า เรื่องที่จะเล่าต่อไปนี้เป็นเพียงข้อสันนิษฐานซึ่งทุกคนมีสิทธิ์ที่จะคิดได้ ส่วนจะถูกผิดอย่างไรเป็นเรื่องของหลักฐานที่จะพบต่อไปข้างหน้า ในขั้นนี้ขอให้ถือว่าเป็นการคุยกัน

ข้อสันนิษฐานข้อแรกก็คือ เข้าใจกันว่าแถวสำเพ็งแต่ก่อนนั้น คงจะเป็นทาง "สามแพร่ง" กระมัง ก็ทางสามแพร่งนั้นคนโบราณเขาถือกันว่าเป็นที่เปลี่ยวเวลาเขาจะทำบัตรพลีบวงสรวงอะไร เขามักจะเอาเครื่องบัตรพลีหรือเครื่องเสียเคราะห์เสียกบาลไปแขวนไว้ตามต้นไม้ หรือวางไว้แถวทางสามแพร่ง ในสมัยที่ผู้เขียนเป็นเด็กก็เคยเห็นตามทางสามแพร่ง มักจะมีคนเอากะบะหยวกใส่ตุ๊กตาเสียกบาลไปวางทิ้งไว้เสมอ ฟังๆดูทางสามแพร่งก็ไม่ค่อยจะเป็นมงคลเท่าใดนักดูมันมีเค้าของความตายเคลือบอยู่ด้วย

ถนนสำเพ็งในปี พ.ศ. ๒๔๔๓

บริเวณพระบรมมหาราชวังเห็นลำน้ำเจ้าพระยาฟากตะวันตก
ถ่ายจากที่สูง

บริเวณสำเพ็งแต่ก่อนนั้นเขาก็ใช้เป็นที่ประหารนักโทษกันด้วย คือในสมัยสร้างกรุงเทพฯ นั้น ถ้ามีการฆ่าเจ้านายเขาก็ฆ่าประหารกันที่วัดสำเพ็ง หากประหารผู้ร้ายเขาก็ประหารกันแถววัดโคกหรือวัดพลับพลาชัยเดี๋ยวนี้ และเมื่อมีงานพระบรมศพ เมื่อเก็บพระบรมอัฐิแล้วก็เชิญลงเรือบุษบก เรือศรี ตั้งกระบวนแห่มีกลองชนะไปที่วัดสำเพ็ง แล้วก็เอาพระอังคารลอยลงที่นั่น ถึงช้างเผือกล้มก็เช่นเดียวกัน เขาจะเอาผ้าขาวห่อช้างที่ตาย มีเรือดั้งเรือกันแห่ลากเอาไปถ่วงที่วัดสำเพ็งนี้เหมือนกัน

เมื่อพิจารณาตามเค้าเดิมอย่างนี้ ก็น่าคิดว่าบริเวณนั้นแต่ก่อนคงจะเป็นที่น้ำลึกหรือเป็นทางสามแพร่ง คำสามแพร่ง ชาวจีนอาจจะเพี้ยนเป็นสำแพง และสำเพ็งไปก็ได้ แต่อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานตามที่มีผู้แนะเดานี้เป็นเพียงข้อคิดเล่นๆเท่านั้น เป็นเรื่องคิดไปตามรูปของคำหรือลากเข้าหาความจะเชื่อไปโดยไม่พิจารณาเสียก่อนไม่ได้ (ขุนวิจิตรมาตราบอกว่าไม่น่าจะมาจากสามแพร่ง น่าจะมาจากสามปลื้มมากกว่าคนจีนเรียกสามปลื้มไม่ชัด) คิดๆดูก็แปลก ชั่วเวลาไม่ถึง ๒๐๐ ปี ไม่มีใครรู้ความหมายของคำว่า "สำเพ็ง" ว่ามาจากอะไรเสียแล้ว

ตามที่กล่าวว่าในสมัยก่อนพวกโสเภณีคงไปชุมนุมกันอยู่แถวสำเพ็งมากนั้นเห็นจะเป็นความจริง เพราะที่นั่นเป็นที่ชุมนุมชน มีผู้คนหนาแน่นกว่าที่อื่น โดยเฉพาะเป็นศูนย์กลางของชาวจีนที่พักตัวออกมาจนเต็มพระนครในบัดนี้ เมื่อมีผู้คนมาก การทำมาหากินก็ต้องเจริญขึ้น สำเพ็งจึงเป็นตลาดใหญ่อยู่ในสมัยนั้น คนที่อยู่ทางจักรวรรดิวัดสามปลื้มก็ต้องไปจ่ายตลาดลงเรือข้ามไป

สำเพ็ง สมัยนั้นที่วัดสามปลื้มมีท่าเรือจ้างรับคนข้ามไปสำเพ็งด้วยอีกแห่งหนึ่ง ในสมัยรัชกาลที่ ๔-๕ นั้นตลาดสำเพ็งขายอาหารตอนบ่าย ๓ โมงเลิกเวลาย่ำค่ำ สินค้าที่ขายก็มีพวกผักสด ผลไม้แห้งจำพวกที่มาจากเมืองจีน ของดองต่างๆ เป็ดไก่หมูเป็นต้น

พวกหญิงโสเภณีส่วนมากเป็นจีนกวางตุ้ง ทำไมพวกหญิงกวางตุ้งจึงเป็นโสเภณีกันมาก เป็นเรื่องที่น่าสงสัยมาก แต่ในสมัยนั้นไม่มีใครคิดวิจัยหรือทำสถิติ ยังไม่มีนักสังคมสงเคราะห์ เรื่องที่ควรจะรู้ได้ก็เลยไม่รู้ ผู้เขียนได้ปรารภเรื่องนี้กับเพื่อนชาวจีนคนหนึ่งซึ่งเป็นหนอนหนังสือ เขาก็เล่าเรื่องหญิงกวางตุ้งให้ฟังเรื่องหนึ่ง ซึ่งผู้เขียนเห็นว่าเป็นเรื่องชอบกล จึงขอเล่าแทรกไว้ตรงนี้เป็นเรื่องย่อย

ตามเรื่องเขาว่า ที่เมืองกวางตุ้งในสมัยโบราณนั้น มีหญิงอยู่สองประเภท หรือสองพวก พวกหนึ่งถือความบริสุทธิ์เป็นใหญ่ ใครแต่งงานและได้รับการต้อนรับจากพ่อผัวแม่ผัวอย่างดี ก็ถือว่าเป็นหญิงดีมีหน้ามีตา วิธีสังเกตของเขามีธรรมเนียมอยู่ว่า เมื่อแต่งงานแล้วจะต้องไปเยี่ยมบ้านพ่อผัวเพื่อเคารพกราบไว้แล้วจึงจะกลับมาบ้านของตนอีกครั้งหนึ่ง ตอนขากลับมานี้เองชาวบ้านที่ชอบรู้เรื่องของคนอื่น ต่างพากันตั้งหน้าตั้งตาคอย เพื่อจะคอยดูว่าการกลับมาของหญิงนั้น มีขบวนแห่ใหญ่โตมาหรือไม่ ถ้ามีขบวนแห่หรูหรา มีปลาหรือหัวหมูมาด้วย ชาวบ้านก็รู้กันว่าหญิงนั้นบริสุทธิ์ เป็นคนดีมีเกียรติได้รับการต้อนรับจากพ่อผัวแม่ผัวเป็นอย่างดี ในทางตรงกันข้าม ถ้ามาอย่างเงียบเชียบไม่มีกระจับปี่สีซอสักเอียดเดียว พวกชาวบ้านก็จะช่วยกระพือข่าวเล่าลือกันตลอดหัวบ้านท้ายบ้านว่าหญิงนั้นไม่บริสุทธิ์หรือไม่ดี ดังนี้แหละชาวจีนเขาจึงมีสุภาษิต

ว่า "มีลูกสาวเหมือนมีส้วมอยู่หน้าบ้าน" ถ้าส้วมดีส้วมสะอาดก็พอทำเนา ถ้าส้วมไม่ดีเกิดแตกขึ้นมาหรือมีกลิ่น ก็ทำให้ขายหน้าเสียชื่อไปหมด

ส่วนอีกประเภทหนึ่งเขากลับถือว่า เรื่องความบริสุทธิ์เป็น "เรื่องเล็ก" หญิงคนไหนยิ่งผ่านชายมามากๆก็ยิ่งเป็นคนดี มีคนต้องการกันมาก การที่มีธรรมเนียมเช่นนี้ ก็เพราะว่าในสมัยนั้นที่เมืองกวางตุ้งมีโรคอยู่ชนิดหนึ่ง ซึ่งผู้หญิงในวัยรุ่นจะต้องเป็นทุกคน ตามเรื่องที่เล่าไม่ได้บอกว่าเป็นโรคอะไร บอกแต่ว่าเป็นโรคร้ายกาจมาก หญิงที่มีอายุพอจะแต่งงานได้แล้วยังไม่แต่งงาน หรือไม่รีบเสียความบริสุทธิ์เสียแต่เนิ่นๆก็มักจะต้องเกิดโรคร้ายนี้ และถึงแก่ความตายเสมอเพราะเป็นโรคที่รักษาไม่หาย นอกจากว่าจะใช้วิธี "ถ่ายโรค"

วิธีถ่ายโรคของเขาก็ไม่ยากอะไร ไม่ต้องเข้าโรงพยาบาลหรือต้องใช้เครื่องมืออะไรให้ยุ่งยากเพียงแต่ว่าเมื่อหญิงใดมีอายุจะถึงขั้นโรคกำเริบ ก็เป็นหน้าที่ของเตี่ยที่จะต้องตระเวนหาผู้ชายที่สมัครใจจะมาเป็นสามีชั่วคราวให้กับลูกสาวของตน มา "ถ่ายโรค" จากลูกสาวของตนไปเสีย เขาถือกันว่าเมื่อหญิงนั้นเสียความบริสุทธิ์แล้วก็จะปลอดภัยเพราะผู้ชายถ่ายเอาโรคไปเสียแล้ว หญิงคนไหนยิ่งผ่านชายมาหลายๆคน เขาว่ายิ่งปราศจากโรคจะมีภาษีดีกว่าคนอื่นๆเพราะฉะนั้นหญิงสาวที่เป็นโรคชนิดนี้ จึงต้องขวนขวายหาทางที่จะเสียความบริสุทธิ์ให้ได้ เพื่อที่ตนจะได้มีชีวิตอยู่ต่อไปแต่ก็ออกจะลำบากไม่ใช่น้อย เพราะผู้ชายที่จะเอามาถ่ายโรคนั้น จะต้องเป็นคนมาจากแดนอื่น ไม่รู้ประเพณีหรือความลับนี้ของตน จะหวังพึ่งผู้ชายบ้านเดียวกันนั้นพึ่งได้ยาก เพราะเขารู้จึงไม่มีใครยอมแต่งงานด้วย นอกจากรู้ว่าหญิงนั้นได้ถ่ายโรคให้ผู้ชายไปแล้ว ความจริงเรื่องนี้ค่อนข้างยาวเป็นนิยายรักแบบเสียสละ ถ้าจะเล่าให้ตลอดก็คงเป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่งทีเดียว และเรื่องที่เล่ามานี้จะจริงเท็จอย่างไรก็เห็นจะ

ต้องโยนบาปให้แก่เพื่อนชาวจีนคนนั้น แต่เขาก็ยืนยันว่าได้อ่านมาจากวรรณคดีจีนโบราณและเป็นเรื่องจริง* จึงทำให้คิดเล่นต่อไปว่า หญิงสาวชาวกวางตุ้งในครั้งนั้น หาคนมาถ่ายโรคไม่ได้กระมัง จึงได้เร่ร่อนเข้ามาเมืองไทยแล้วตั้งสำนักขึ้นในสำเพ็ง แต่ความจริงที่ปรากฏอย่างแน่ชัดก็คือว่า ใครไป "ถ่ายโรค" ก็เป็นโรคไปตามๆกัน

เรื่องหญิงโสเภณีได้เล่ามาบ้างแล้ว ในตอนที่กล่าวถึงตรอกซอกแถวถนนเจริญกรุง จะขอเพิ่มเติมรายใหญ่ๆที่มีชื่อเสียงติดปากคนหนุ่มในสมัยนั้นอีกสักเล็กน้อย นอกจากอำแดงแฟงและยายเต๊าแล้วก็ยังมียายอิ่มขาว ที่ชื่ออย่างนี้ส่อให้เห็นว่ามียายอิ่มหลายคน แต่ยายอิ่มคนนี้จะขาวกว่าเพื่อน ยายอิ่มขาวนั้นกล่าวกันว่าร่ำรวยมาก ขนาดมีตึกใหญ่โตระโหฐานอยู่แถวศาลเจ้าเก่า นอกจากยายอิ่มก็มียายหม่อม คนนี้ก็นับว่าเป็นคนสำคัญเพราะเป็นผู้วิวัฒนาการโสเภณีให้ก้าวหน้ากว่าที่เป็นอยู่ในสมัยนั้นคือยายหม่อมได้หัดหญิงโสเภณีของแกให้เล่นงิ้ว เล่นลิเกด้วย นับว่าเป็นสำนักที่ก้าวหน้าอยู่ในขณะนั้นทีเดียว ถ้าคนชอบดูงิ้วดูลิเก ชอบตัวแสดงตัวไหนอยากจะสนทนาความลับด้วยก็ได้ แต่ต้องเสียค่าปิดประตูให้แก่เจ้าของโรงตามระเบียบ ความคิดนี้ในสมัยต่อมาได้มีการดัดแปลงให้พวกโสเภณีหัดเต้นระบำโชว์ทรวดทรง อย่างที่เรียกกันว่า ระบำเก้าชั้น หรือที่เรียกว่าระบำตาหรั่ง สมัยสงคราม

* ต่อมาได้อ่านพบในหนังสือนิทานพื้นเมืองของจีนที่เป็นภาษาอังกฤษก็ตรงกับที่เพื่อนจีนคนนั้นเล่า

โลกครั้งที่สองผู้เขียนเคยตามหลังญาติคนหนึ่งไปดูระบำเก้าชั้น ที่ไปไม่ใช่เพราะอยากดู แต่ตามหลังเขาไปก็จำใจต้องดูเป็นการเข้าเมืองตาหลิ่วต้องหลิ่วตาตาม แต่ก็เป็นความรู้ และได้ประสบการณ์มาเล่าสู่กันฟัง

ในวันที่ผู้เขียนไปดูระบำเก้าชั้นนั้น ปรากฏว่ามีทหารญี่ปุ่นไปดูกันมาก พวกนี้ไปยืนอยู่จนชิดเวที เมื่อพวกนางระบำนวยนาดเข้ามาใกล้ๆพวกทหารญี่ปุ่นก็มักจะดีใจเอามือไขว่คว้าอะไรต่ออะไรเล่น การแสดงของพวกนางระบำมักจะแสดงเป็นชุดๆมีอยู่ชุดหนึ่งแต่งเป็น "นางดาว" บ้าง แต่งเป็น "นางจันทร" บ้าง ที่ว่าเป็นนางจันทรก็เรียกตามที่แต่งตัว นางดาวก็มีกระดาษสีทองตัดเป็นรูปดาวเล็กๆติดไว้บนยอดทั้งสองของหน้าอก ดาวอีกดวงหนึ่งก็แปะไว้ตรงที่ตำรวจจะจับ (ความจริงไม่ใช่ที่ที่ตำรวจจะต้องมาจับ แต่เป็นที่ที่ตำรวจถือว่าผิดกฎหมายทำอนาจาร หากปล่อยไว้โดยไม่มีอะไรปิดบัง) พวกที่แต่งอย่างนี้มีหลายคน ต่างจับแขนล้อมวงตรงกลางวงมีนางเดือนยืนอยู่ นางเดือนก็แต่งตัวอย่างนางดาว ผิดกันก็แต่กระดาษที่ใช้ปิด คือเปลี่ยนจากดาวมาเป็นรูปกลมเหมือนเดือน ความประสงค์ของคณะระบำ ก็เห็นจะให้หมายความว่าดาวล้อมเดือนนั่นเอง แต่หารู้ไม่ว่าได้กลายเป็นสิ่งที่ทำให้พวกทหารญี่ปุ่นไม่พอใจ เพราะปรากฏว่าเมื่อระบำชุดนี้ออกมาพวกทหารญี่ปุ่นพากันเอะอะและพยายามดึงเอาดาวและดวงจันทรออกจากตรงที่ตำรวจจะจับ จนพวกนางระบำต้องวิ่งหนีเข้าโรงไป และทหารญี่ปุ่นก็พากันกลับ มาได้ความภายหลังว่าพวกทหารญี่ปุ่นคิดว่าเอารูปพระอาทิตย์ อันเป็นเครื่องหมายบรรพบุรุษของเขามาแปะไว้ในที่อันไม่สมควร จึงพากันไม่พอใจ

ได้เล่าความหลังนอกเรื่องไปหน่อย แต่ก็เป็นประวัติอันหนึ่งซึ่งเรามักจะมองข้ามกันไปเสีย การที่เกิดความไม่เข้าใจกันขึ้นในสังคมนั้น ก็เพราะต่างที่จะทำตามใจตนเองไม่นึกถึงคนอื่น พวกนางระบำต้องการความสวยงามล่อตาชาย ก็คิดแต่งเอาดาวเอาเดือนซึ่งเป็นของไม่มิดชิดอะไรเข้าไปประดับไว้โดยที่ไม่รู้ว่าพวกทหารญี่ปุ่นจะรังเกียจ ข้างฝ่ายทหารญี่ปุ่นก็ไม่รู้เจตนาของพวกนางระบำคิดไปในแง่ดูถูกดูหมิ่นด้านเดียว

ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า คุณยายแฟงเศรษฐีนีมีลูกสาวคนหนึ่งชื่ออำแดงกลีบตามเรื่องปรากฏว่า อำแดงกลีบผู้นี้ก็เป็นเจ้าของโรงโสเภณีมีชื่อไม่น้อยไปกว่าคุณยายแฟงผู้เป็นมารดาอีกเหมือนกัน และนับว่าเป็นสถานที่ชั้นเยี่ยมแห่งหนึ่งในสมัยนั้น คือบรรดาห้องของหญิงทุกๆห้องประดับด้วยเครื่องสวยๆงามๆราวกับห้องลูกสาวของคหบดีมีเงินกันทีเดียว เช่นมีม้าหรือโต๊ะกระจกตั้งพานเครื่องแป้งถม โถถมปริกทอง ขันน้ำถม กะโถนเงิน มุ้งแพร ซึ่งโรงโสเภณีอื่นๆสู้ไม่ได้ เพราะอย่างดีก็มิใช่เป็นเครื่องเงินธรรมดาเท่านั้น ซึ่งถ้าจะเปรียบกับเครื่องแต่งห้องของโสเภณีในปัจจุบันนี้แล้ว สมัยนี้ก็แพ้กันอย่างหลุดลุ่ยทีเดียว

ตามเรื่องที่เล่ามานี้จะเห็นว่า เจ้าของโรงโสเภณีในสมัยก่อนโน้นเป็นผู้หญิงเสียเป็นส่วนมาก ความจริงนั้นเจ้าของที่เป็นผู้ชายก็มีอยู่บ้างเหมือนกันอย่างเช่นโรงของนายเม่งฮวด เป็นจีน ผู้หญิงของโรงนายเม่งฮวดนี้แปลกกว่าโรงอื่นๆคือทุกคนต้องหัดเล่นงิ้วและก็แสดงได้ดีไม่แพ้งิ้วอาชีพ มีคนไทยและคนจีนพากันติดอกติดใจมาก โรงโสเภณีเหล่านี้ในสมัยก่อนดูเหมือนจะไม่เป็นที่

น่ารังเกียจกันเท่าไรนัก เพราะกิริยามารยาทของพวกผู้หญิงเหล่านี้ดูดีกว่าในสมัยนี้มาก ห้องหับก็เรียบร้อยกว่ามากนัก ใครไปเห็นก็ชวนให้ร่าเริงสนุกสนานเบิกบานใจ เมื่อสิ้นบุญเจ้าของชุดนี้ไปหมดแล้ว กิจการโสเภณีก็ทรุดต่ำคนที่ได้รับช่วงกิจการต่อมาก็ไม่เอาใจใส่ เลยกลายเป็นสถานที่ชั้นต่ำสำหรับให้พวกนักเลงเที่ยวกัน พวกผู้ดีไม่มีใครไปเที่ยวกันอีก ราคาก็เลยตก

แต่ก่อนนั้น (ประมาณ พ.ศ. ๒๔๒๐) สำนักโสเภณีมีมาก• และตั้งกันอย่างเปิดเผย ตามตรอกต่างๆในสำเพ็งมีสำนักโสเภณีอยู่หลายแห่ง บางสำนักถึงกับหัดให้เล่นมโหรีอยู่กลางโรงทีเดียว บางพวกก็สมัครรับแขกเฉพาะชายจีนเท่านั้น ถ้าโสเภณีเป็นคนไทยก็มักจะเปลี่ยนชื่อให้เป็นจีนเสีย เช่นเปลี่ยนเป็น กิมเน้ย กิมเฮียง ฯลฯ เป็นต้น และมักจะมีชื่อเรียกสำนักกันด้วยเช่น "โรงถ้ำมอง" โรงนี้อยู่เยื้องหน้าโรงภาพยนต์พัฒนารมณ์สมัยก่อน และ "โรงเขียน" ที่ได้เล่ามาแล้ว การแต่งกายของพวกโสเภณีก็ไม่น้อยหน้าพวกมีเงินเลย มีกำไลมือ กำไลเท้า เครื่องเงินเครื่องทองพราวไป แสดงว่าอาชีพในทางนี้เจริญรุ่งเรืองมาก

สำเพ็งในสมัยร้อยปีมานี้ ก็มีนักเลงเจี๊ยวจ๊าวอยู่เหมือนกัน เพราะเป็นย่านนางงาม ใครๆก็ชอบไปเที่ยว ในปีพุทธศักราช ๒๔๐๕ (เดือนเมษายน) ทางการจึงจัดตั้งกองโปลิศขึ้นใหม่สำหรับรักษาความสงบเรียบร้อยในบริเวณสำเพ็ง ก็แลในครั้งนั้นมีกงสุลฝรั่งเศสคนหนึ่งชื่อ มองซิเออร์ยู่ล์ระนล ซึ่งเข้ามาถึงเมืองไทยเมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ปีนั้น หรือพูดง่ายๆก็ว่าเข้ามาถึงเมืองไทยได้สองวันก็ดอดไปเที่ยวสำเพ็งกับลูกจ้างซึ่งเป็นคนไทยอีก ๔-๕ คน

• ในหนังสือพิมพ์สยามไมตรี ซึ่งออกใน ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) กล่าวว่าในสมัยนั้นมีโรงหญิงโสเภณีในกรุงเทพฯ ทั้งหมด ๖๗ โรง มีหญิงโสเภณี ๖๕๖ คน

แต่การไปเที่ยวครั้งนั้น ไม่ไปมือเปล่า กลับถือมีดไปเดินก๋าอยู่ในสำเพ็งอีกด้วย ชะรอยจะทราบข่าวว่ามีนักเลงดีกระมัง จึงได้เตรียมอาวุธไปด้วยข้างฝ่ายโปลิศไทยไม่รู้จักว่าเป็นกงสุลก็เข้าไปจับ เรื่องจึงเดือดร้อนวุ่นวายถึงกับรัฐบาลต้องปรับความเข้าใจกัน เรื่องจึงได้สงบ

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น นักเลงแถวสำเพ็ง สำเหร่ มีมาก ที่สำเพ็งก็มีนายยิ้มคนนี้โตทั้งสำเพ็งและในเมืองบางกอกทีเดียว เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว * หัดพวกในวังเล่นงิ้ว นายยิ้มคนนี้ก็ได้เข้าไปหัดด้วยเป็นตัวหน้าดำ ตรงนี้จะขอแทรกเรื่องงิ้วสักนิด เพราะบางท่านอาจจะสงสัยว่าทำไมจึงมีงิ้วเล่นในวัง เรื่องนี้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเล่าไว้ว่า

> *"ในเรื่องงิ้ววังหน้า เคยได้สดับมาว่าแรกมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวร ฯลฯ ในรัชกาลนั้นโปรดให้หัดทั้งละคอนแลงิ้วผู้หญิง ผู้ที่ได้เป็นงิ้วยังมีตัวเป็นเถ้าแก่อยู่ในพระราชวังหลวงมาจนในรัชกาลที่ ๕ ครั้งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์มีแต่ละคอนผู้หญิง ทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนขึ้นใหม่ ยังมีปรากฏอยู่หลายเรื่อง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีงิ้วผู้ชายโรงหนึ่งแต่เข้าใจว่าจะเป็นงิ้วข้าหลวงเดิมคืองิ้วจีนนอกที่ถวายตัวพึ่งพระบารมีทั้งโรง เจ้านายใหญ่โตแต่ก่อนมีงิ้วเช่นนั้นเกือบจะทุกพระองค์ หาได้ทรงฝึกหัดขึ้นเองไม่"*

นอกจากนักเลงยิ้มแล้ว ก็ยังมีนักเลงอีกคนหนึ่งชื่อพัด พวกสำเหร่เรียกว่า "พัดหัวเขียง" นายคนนี้พื้นหัวจีนแสปุย ซึ่งเป็นคริสเตียนมาจาก

---

* อ่านพระบวรราชประวัติในหนังสือ "เจ้าฟ้าจุฑามณี" ของโสมทัต เทเวศร์

ซัวเถาถึงหัวแบะ หมอเฮาส์ (หรือที่เราเรียกกันว่าหมอเหา) รักษาบาดแผลให้ แต่ต่อมาก็มีนักเลงดีอีกคนหนึ่งชื่ออ่วมฟันหัวนายพัดเสีย ๑๙ แผล แต่ไม่ตาย หมอเฮาส์รักษาไว้ได้อีก พอแผลหายนายพัดหัวเขียงก็ไม่ยอมแพ้ง่ายๆฟันนายอ่วมแก้มือเสียจนได้แผลอีกเหมือนกัน

หมอเฮาส์หรือหมอเหาที่กล่าวถึงนั้นมีชื่อเต็มว่า ซามูเอล เรโนลด์ เฮาส์ เป็นชาวอเมริกันได้เข้ามาเมืองไทยเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๙๐ ท่านผู้นี้มีความสนิทสนมคุ้นเคยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก และเป็นผู้ที่มาช่วยพัฒนาบ้านเมืองของไทยอีกผู้หนึ่ง ภรรยาของท่านผู้นี้เป็นผู้ก่อตั้งโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง หรือวัฒนาวิทยาลัยในปัจจุบันดังได้เล่ามาแล้วในตอนวังหลัง

จะขอเล่าถึงพวกนักเลงในสมัยนั้นต่อไปอีก นักเลงสมัยก่อนไม่ได้เที่ยวปล้นแย่งชิงหรือเป็นอันธพาลหาเรื่องชาวบ้านอย่างที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้เป็นแต่ชกตีวิวาทกับผู้ที่มาข่มเหงตนเท่านั้น ผู้ใหญ่เคยเล่าให้ฟังว่านักเลงจริง ๆ นั้นเขาไม่แสดงท่า หมายความว่าไม่แสดงท่าว่าเก่งกล้า หรือทำท่ายียวนอย่างที่เรียกกันในสมัยนี้ว่า "เบ่ง" แต่เป็นคนจริงชอบทำอะไรต่อหน้า ไม่รังแกใครลับหลัง อนึ่งควรกล่าวไว้เสียด้วยว่า แฟชั่นของนักเลงสมัยเมื่อ ๕๐-๖๐ ปีมานี้ เขานิยมนุ่งโสร่งไหม ใส่เสื้อดอกผ้ามัสลินเนื้อบาง สวมหมวกสานใบโตนี่เรียกว่านักเลงโต มีคนนับถือเกรงใจ พวกนักเลงหัวไม้ธรรมดาต้องอยู่ในอำนาจแต่บางทีเขาก็นุ่งผ้าพื้นลอยชาย ผ้าขาวม้าพาดไหล่ อย่างนี้ก็มีบ้างแล้วแต่สะดวก

ที่เล่ามาทั้งหมดนี้ คือสภาพของสำเพ็งในอดีต ซึ่งจะเห็นว่าเป็นที่รวมของคนจีนหลายพวกคือมีทั้งแต้จิ๋ว ไหหลำ กวางตุ้ง มีทั้งจีนใหม่จีนเก่า

ในสมัยก่อนนี้คนจีนเข้ามาเมืองไทยเกือบจะทุกเที่ยวเรือสำเภาทีเดียว ในหนังสือประวัติของหมอเฮาส์ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นได้กล่าวว่า

"สมัยนั้นประมาณว่ามีคนต่างด้าวอยู่ในกำแพงเมืองเท่าๆ กับจำนวนคนไทยในกรุงเทพฯ พวกที่เข้าเมืองมาจำนวนมากก็คือจีน จีนทำการค้าขายเกือบหมดในกรุงเทพ ฯ ลมสินค้าประจำครึ่งปีจะพาเอาเรือสำเภาออกจากประเทศจีนจำนวนมาก บรรทุกเต็มไปด้วยผลิตภัณฑ์เมืองจีน และในเรือสำเภาทุกลำมีคนโดยสารมาด้วย บางครั้งสำเภาลำหนึ่งบรรทุกคนโดยสารมาถึง ๓๐๐ คน คิดเฉลี่ยแล้วมีคนเข้าเมืองปีละ ๑,๐๐๐ คน คนจีนเหล่านี้มาจากเกาะไหหลำ"

คนจีนเหล่านี้ได้ประกอบอาชีพค้าขายจนร่ำรวยเป็นเศรษฐี บางคนก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนนางมีชื่อเสียงปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ไทย โดยเฉพาะคนจีนในสำเพ็งนั้นได้มีโอกาสเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินเป็นพิเศษ ทั้งนี้ปรากฏว่าในระยะหลังๆคือในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสำเพ็งแทบทุกปีเพราะทรงมีพระราชดำริที่จะให้บรรดาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งไทยจีน ได้มีโอกาสเฝ้าแหนเสมอหน้ากันจึงโปรดเกล้าฯให้กำหนดการพระราชทานกฐินหลวงผ่านถนนสำเพ็งเป็นการประจำ โดยเสด็จไปทอดกฐินวัดจักรวรรดิราชาวาสเป็นวัดแรก และวัดสำเพ็ง (ปทุมคงคา) เป็นวัดที่สอง วัดเกาะ (สัมพันธวงศ์) เป็นวัดที่สาม และในรัชกาลที่ ๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ก็ได้เคยเสด็จประพาสสำเพ็ง

ความเป็นอยู่ของคนในสำเพ็งครั้งนั้นค่อนข้างจะสกปรก เพราะอยู่กันอย่างแออัด ถนนสำเพ็งในสมัยนั้นก็แคบมาก ฉะนั้นในวันก่อนที่จะถึงวันพระราชทานกฐิน จึงต้องทำความสะอาดถนนกันเป็นการใหญ่ ตกว่าถ้าไม่มีเจ้านายจะผ่านไป ก็ไม่มีใครคิดจะทำความสะอาด ปล่อยให้รกรุงรังอยู่อย่างนั้นเพราะมัวแต่วุ่นทำมาหากินกันเสีย ฉะนั้นเมื่อในหลวงจะเสด็จผ่านสำเพ็ง พวกชาวบ้านร้านตลาดก็จะพากันหยุดทำการค้าขายปิดร้านชั่วคราว และประดับประดาร้านด้วยผ้าสีและธงทิวตั้งโต๊ะหมู่บูชากันตลอดแถว พวกพ่อค้าใหญ่ในสำเพ็งก็มักจะแต่งกายแบบจีนแท้สมัยโบราณออกมาคุ้ยคำนับพระเจ้าแผ่นดิน

แต่แรกเริ่มเดิมทีนั้น โปลิศได้สั่งห้ามอย่างกวดขัน ไม่ยอมให้ออกมาเฝ้าถึงข้างนอกร้าน ให้ซ่อนตัวอยู่เฉพาะในตัวถังร้านจะโผล่ออกมาไม่ได้ แต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเห็นว่า ทุกคนต้องการจะเฝ้าแหนด้วยความจงรักภักดี เมื่อไปบังคับให้แอบซ่อนอยู่แต่ในบ้านเช่นนั้น ก็ไม่สมใจที่เขาปรารถนา และสมัยนั้นก็หมดสมัยที่จะห้ามราษฎรแลดูพระเจ้าแผ่นดินเสียแล้ว ควรเลิกธรรมเนียมโบราณกันเสียที เพราะการทำเช่นนั้นดูราวกับว่าเป็นคนขลาด จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้พวกพ่อค้าในสำเพ็งได้เฝ้าในขณะที่เสด็จผ่านอย่างใกล้ชิด และได้ทรงทักทายอย่างไม่ถือพระองค์ ซึ่งทำให้ชาวจีนในสมัยนั้นเพิ่มความจงรักภักดีขึ้นเป็นทวีคูณ

สำเพ็งในปัจจุบันนี้ได้รับการเอาใจใส่ขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ถนนหนทางก็ดีขึ้น สะอาดเรียบร้อย ซึ่งถ้าจะเปรียบเทียบกับสำเพ็งในสมัยก่อนแล้ว ก็ผิดกันลิบลับทีเดียว ทั้งนี้ก็เพราะเทศบาลได้มีส่วนปรับปรุงท้องถิ่นให้เจริญขึ้นนั่นเอง □

บทที่ ๒๐

ย่านวัดเกาะ

ได้มีผู้ถามว่าความเจริญของบางกอกเริ่มขึ้นจากที่ไหนก่อน คำตอบนี้เห็นจะตอบได้แต่เพียงกว้างๆ จะกำหนดชี้ตำบลลงไปให้แน่นอนเห็นจะไม่ได้ แต่ถ้าแบ่งความเจริญออกเป็นด้านสถานที่และด้านการค้า ก็พอจะกำหนดให้แคบเข้ามาได้อีก ด้านความเจริญของบ้านเมืองก็ต้องเริ่มจากบริเวณใกล้ๆพระบรมมหาราชวัง เพราะมีบ้านเรือนผู้คนอาศัยอยู่มาก โดยเฉพาะด้านริมแม่น้ำ เมื่อมีผู้คนมากก็ย่อมจะต้องมีตลาด และมีการค้าขายเกิดขึ้นเป็นของธรรมดา ตลาดใหญ่แห่งแรกเมื่อเริ่มสร้างกรุงรัตนโกสินทร์เห็นจะเป็นตลาดในท้องที่สำเพ็ง ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น เพราะเป็นแหล่งที่มีคนจีนอยู่มาก และมีคลองอยู่ถึงสองคลอง คือ คลองใต้วัดสามปลื้ม และคลองเหนือวัดสำเพ็ง ซึ่งนับว่าสะดวกในการติดต่อค้าขายมาก

อาจจะกล่าวได้ว่าความเจริญในสมัยแรกนั้น เกิดขึ้นในเขตคนจีนเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้นความเจริญในเรื่องการค้าและผู้คนที่อยู่กันหนาแน่นมากกว่าที่แห่งอื่น ก็น่าจะเป็นบริเวณตั้งแต่วัดสามปลื้ม

วัดสำเพ็ง วัดเกาะ อันมีอาณาเขตติดต่อกัน ย่านวัดเกาะนั้นก็เป็นย่านที่มีชื่อเสียงมาก เป็นทั้งแหล่งผลิตวรรณกรรม "เล่มละสลึง พึงรู้ท่านผู้ซื้อ ร้านหนังสือหน้าวัดเกาะเพราะหนักหนา" และเป็นจุดเริ่มต้นของพวกฝรั่งที่เข้ามาสอนศาสนาคริสต์ แต่ก่อนที่จะเล่าเรื่องอื่นต่อไป จะขอเล่าประวัติของวัดเกาะพอให้ทราบเป็นแนวทางไว้สักเล็กน้อยก่อน

วัดเกาะนี้แต่เดิมที่มีนามเต็มว่า วัดเกาะแก้วลังการาม เป็นวัดโบราณชนิดวรวิหาร อยู่ริมถนนทรงวาดเหนือวัดปทุมคงคา เขตอำเภอสัมพันธวงศ์ ปรากฏตามตำนานว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี (จุ้ย) ทรงสร้าง ก็เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีนั้น เป็นพระโอรสสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ (พระธิดาสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก และเป็นพระพี่นางของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ฉะนั้นจึงเชื่อได้ว่าวัดเกาะในสมัยนั้นจะต้องเป็นที่สำคัญวัดหนึ่ง เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นผู้ที่ชำนาญในการละครมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ และเป็นเจ้าของละครมีชื่อได้คิดแบบแผนวิธีฟ้อนรำ อันเป็นแบบอย่างละครที่ใช้รำกันมาจนทุกวันนี้ นับถือกันว่าเป็นครูละคร มีออกพระนามบูชาเวลาไหว้ครูละครในเป็นนิจ เป็นจินตกวีตลอดจนการช่างต่างๆได้เป็นผู้คิดแบบเกรินบันไดนาคยกพระโกษฐ์ขึ้นตั้งได้โดยไม่ต้องเปลื้องเครื่องประกอบออก สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒ มีพระชนมายุได้ ๕๐ พรรษา (เป็นต้นสกุล "มนตรีกุล ณ อยุธยา")

วัดเกาะแก้วเข้าใจว่าจะมาสร้างเสร็จในราวรัชกาลที่ ๒ เป็นอย่างช้า ปรากฏว่าเมื่อฉลองวัดนั้นมีอิเหนาโรงใหญ่ สมกับที่เป็นเจ้าของละครมีชื่อ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานนามวัดเกาะแก้วลังการามเสียใหม่ว่าวัดสัมพันธวงศาราม เหตุที่ทรงเปลี่ยนนั้นเข้าใจว่าจะมีความหมายซ่อนเร้นอยู่ คือคำว่า

"สัมพันธวงศ์" นั้นก็มีความหมายว่าวงศ์ญาติที่เกี่ยวข้องกัน เมื่อพิจารณาตามราชสกุลก็จะเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีศักดิ์เป็นหลานของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เพราะสมเด็จพระราชชนนี (กรมสมเด็จ-พระศรีสุริเยนทรามาตย์) ทรงเป็นพระเชษฐภคินีของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี จึงนับว่าเป็น "สัมพันธวงศ์" กันอยู่

ที่กล่าวว่าวัดเกาะเป็นจุดเริ่มต้นของพวกฝรั่งที่เข้ามาสอนศาสนาคริสต์นั้น ก็เพราะปรากฏว่ามิชชันนารีอเมริกัน ได้ยึดเป็นที่มั่นสำหรับเผยแพร่ศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนท์เป็นแห่งแรก พวกมิชชันนารีที่เข้ามาเมืองไทยครั้งแรกนั้น ได้เข้ามาเมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม พระพุทธศักราช ๒๓๗๑ และได้นำเอานายแพทย์ฝรั่งคนแรกเข้ามาด้วย นายแพทย์คนนี้ชื่อ กุทซลาฟฟ์ (Gutzlaff) *เป็นชาวเยอรมันนี พวกชาวบ้านเรียกกันว่าหมอกิศลับ ได้เข้ามากับนายทอมลิน* (Jacob Tomlin) *หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่าหมอตอมลิ้น ทั้งนี้ก็โดยเข้าใจกันว่าพวกที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนานั้นเป็นหมอกันหมดทุกคน และคงจะได้เข้าใจเช่นนั้นมาอีกนาน แต่หมอกิศลับนี้อยู่เมืองไทยเพียง ๒ ปีเศษก็ไปเมืองจีน และต่อจากนี้ก็มีพวกฝรั่งเดินทางเข้ามาอีกหลายคน*

พวกมิชชันนารีอเมริกันที่ไปตั้งสำนักในบริเวณย่านวัดเกาะ เท่าที่พบหลักฐานกล่าวไว้ก็มีศาสนทูต ชาร์ล โรบินสัน และศาสนาจารย์สตีเฟน จอห์นสัน ทั้งสองท่านนี้มีภรรยามาด้วย มาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๕ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๓๔

(พ.ศ. ๒๓๗๗) ท่านทั้งสองได้เช่าที่แปลงเล็กๆเหนือวัดเกาะอยู่ทางท้ายตลาด และได้สร้างเรือนอย่างลวกๆขึ้น ๒ หลัง ในที่บางแห่งกล่าวว่า พวกมิชชันนารีได้ไปขอเช่าที่นายกลีน ซึ่งเป็นน้องชายสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี่)* เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม ๒๓๗๗ เพื่อจัดตั้งเป็นโอสถศาลาขึ้นที่ข้างวัดเกาะ หมอบรัดเลได้อธิบายไว้ว่า เมื่อแรกมิชชันนารีเข้ามาตั้งในเมืองไทยนั้น ได้ตั้งใจจะมาสอนศาสนาคริสต์แก่พวกจีนที่มีอยู่ในเมืองไทยเป็นข้อใหญ่เพราะเคยสอนที่เมืองจีนได้ผลดีมาแล้ว จึงได้เตรียมหนังสือสอนศาสนาที่พิมพ์เป็นภาษาจีนเข้ามาด้วยและมาขออนุญาตต่อรัฐบาล เพื่อจะสอนศาสนาแก่พวกจีน ด้วยเหตุนี้จึงได้เลือกเอาบริเวณวัดเกาะเป็นสำนักงาน เพราะมีคนจีนอยู่เป็นอันมาก และเมื่อตั้งโอสถศาลาที่วัดเกาะแล้ว พวกมิชชันนารีก็แจกหนังสือสอนศาสนาแก่พวกจีนและรักษาคนไข้ให้ทั้งจีนและไทยไม่เลือกหน้าเป็นการผูกน้ำใจไว้ชั้นหนึ่งก่อน

โอสถศาลาที่ฝรั่งตั้งขึ้นที่วัดเกาะนั้น ถ้าจะว่าเป็นร้ายขายยาฝรั่งรุ่นแรกในเมืองไทยก็ว่าได้ เพราะยังไม่เคยมีใครนำเอายาฝรั่งมาตั้งร้านขายในเมืองไทยสมัยนั้น โอสถศาลาที่ตั้งขึ้นนั้นในที่บางแห่งว่าสร้างทำเป็นเรือนไม้สัก ๒ หลัง ซึ่งเป็นทั้งที่พักอาศัยและเป็นคลีนิคไปด้วยในตัว บริเวณที่พวกมิชชันนารีอยู่นั้นเป็นที่ปกปรกมาก มีเรือนเตี้ย ๆ หลังคามุงจากอยู่รอบ ๆ ทางเข้าบ้านก็เปียกแฉะอยู่เสมอ ทางหน้าบ้านเป็นคู ต้องใช้เรือ หรือไม่เช่นนั้นก็ต้องเดินบนไม้กระดานแผ่นเดียว ซึ่งปูทอดเป็นสะพานเข้าไป ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะวัดเกาะอยู่ใกล้แม่น้ำ เป็นที่ชายเลนลุ่มน้ำขึ้นถึงอยู่เสมอ บ้านของพวกมิชชันนารีค่อนลงไปทางแม่น้ำจึงลุ่มมาก แม้ในตลาดสำเพ็งในเวลานั้นก็สกปรกสิ้นดี พวกมิชชันนารีไปพบคนเจ็บที่ตลาดสำเพ็งบ่อย ๆ

* ครองวัดประยุรวงศาวาส มรณภาพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖

หลังจากที่ศาสนทูตโรบินสันและศาสนาจารย์จอห์นสัน มาอยู่ที่วัดเกาะได้ไม่นานเท่าไร หมอบรัดเลก็เดินทางมาจากอเมริกา มาถึงบางกอกเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๓๗๘ และได้มาพักกับครอบครัวของศาสนาจารย์จอห์นสัน หมอบรัดเลได้เปิดห้องจำหน่ายยาและให้คำแนะนำที่ใต้ถุนบ้านของครอบครัวจอห์นสันนั่นเอง ปรากฏว่าต้องทำการรักษาคนไข้ประมาณ ๑๐๐ คนทุกวัน ซึ่งส่วนมากเป็นคนจีน วิธีเผยแพร่ศาสนาก็ทำควบคู่กันไปกับการรักษา คือได้ให้ข้อความสั้น ๆ ที่มีในพระคัมภีร์แนบติดไปกับฉลากยา ผู้ที่รับยาไปก็อดที่จะอ่านไม่ได้ นับว่าเป็นวิธีการที่ฉลาดทีเดียว

การขายยาของพวกมิชชันนารีนี้เป็นที่ระแวงของขุนนางไทยมาก ได้เคยมีข้าราชการไทยคนหนึ่งมาเดิน ๆ ดูตามร้านหยิบขวดยาออกดู แล้วจิบน้ำในแก้วด้วยสงสัยว่าจะเป็นเหล้าหรือน้ำตาลเมากันแน่ พฤติการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นก็เนื่องมาจากพวกขุนนางไทยไม่ชอบพวกมิชชันนารีนั่นเอง และการตั้งคลีนิคของมิชชันนารีในครั้งนั้น คงจะไม่ได้ขออนุญาตเป็นทางราชการมาก่อนเป็นแน่ เพราะปรากฏว่านายกลีนซึ่งเป็นเจ้าของสถานที่ได้เคยมาบอกและเตือนให้ไปขออนุญาตจากเจ้าพระยาพระคลังเสียก่อน เพราะอาจจะถูกขับไล่โดยไม่รู้ตัว แต่ยังไม่ทันที่พวกมิชชันนารีจะได้จัดการอย่างไรก็มีเหตุทำให้เกิดความเดือดร้อนขึ้นเสียก่อน

เรื่องที่เกิดขึ้นครั้งนั้นก็มีอยู่ว่า ในตอนเย็นวันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๘ กัปตันเวลเลอร์ ซึ่งทำงานอยู่กับมิสเตอร์ฮันเตอร์ และตัวฮันเตอร์เองได้เดินถือปืนแวะเข้าไปที่โอสถศาลาวัด ขณะที่มิสเตอร์ฮันเตอร์ยืนคุยกับพวกมิชชันนารีอยู่นั้นเอง กัปตันเวลเตอร์ก็

นึกสนุกอยากจะยิงนกพิราบเล่น ขึ้นมา จึงเดินดุ่มเข้าไปในวัดเกาะ พอไปถึงก็ไม่ฟังอีร้าค่าอีรมยิงนกเปรี้ยงออกไปทันที กระสุนไปถูกนกพิราบตาย ๒ ตัว ขณะนั้นเป็นเวลาที่พระกำลังสวดมนต์เย็นอยู่ เมื่อได้ยินเสียงปืนก็พากันออกมาดูเหลืองไปทั้งลานวัดชั้นแรกบรรดาพระสงฆ์ทั้งนั้นก็เทศนากล่าวตักเตือนแต่โดยดีว่า นกที่อยู่ในวัดนั้นคนไทยถือว่าเป็นสัตว์ของวัด การฆ่าสัตว์ในวัดถือเป็นบาป ไม่สมควรจะทำเช่นนี้อีกต่อไป แต่ขรอยกัปตันเวลเลอร์จะไม่พยายามรู้เรื่องหรือฟังคำอธิบายที่เป็นภาษาไทยไม่เข้าใจ ถือตัวตามแบบฝรั่งที่เข้าใจว่า เจริญกว่า กัปตันเวลเลอร์จึงไม่พยายามละลด ไม่ยอมเชื่อฟังคำตักเตือนคงดื้อดึงที่จะยิงนกต่อไปอีก พระสงฆ์ทั้งนั้นเห็นว่าจะเจรจาด้วยสันติวิธีต่อไปมิได้แล้ว ก็ลงมติเป็นเอกฉันท์ใช้อาญาวัดเอากระบองตีที่ท้ายทอยกัปตันเวลเลอร์ถึงกับล้มสลบไป ปืนที่ใช้ยิงนก ก็ถูกยึดและหายไปเสียด้วย

มิสเตอร์ฮันเตอร์เมื่อรู้ว่ากัปตันเวลเลอร์ถูกซ้อมถึงสลบเช่นนั้น ก็ฉวยปืนวิ่งแร่เข้าไปในวัดหวังจะไปช่วยกัปตันเวลเลอร์ พอไปถึงก็เห็นกัปตันเวลเลอร์นอนเหยียดยาวอยู่ และรู้ว่าถูกพวกพระทำร้าย มิสเตอร์ฮันเตอร์ก็หน้าแดงตีหน้ายักษ์เข้าหาพระ ได้ต่อว่าพระเสียยืดยาวหาว่ารุมทำร้ายคนของตน เคราะห์ดีที่มิสเตอร์ฮันเตอร์เป็นคนที่มีคนรู้จักยำเกรงอยู่บ้าง ไม่ยังงั้นก็คงโดนพระ-ขนาบเข้าอีกคน ขณะที่กำลังต่อว่าต่อขานกันอยู่นั้น กัปตันเวลเลอร์ก็รู้สึกตัวฟื้นขึ้นมา มิสเตอร์ฮันเตอร์จึงช่วยพยุงมาให้หมอบรัดเลทำแผลให้ และอาการของกัปตันเวลเลอร์คงจะหนักพอใช้ กัปตันเวลเลอร์จึงสลบลงไปอีกหลายครั้ง

เรื่องพระตีฝรั่งหัวแตกนี้ ได้มีการไต่สวนกันอย่างเคร่งเครียด และในที่สุดพระองค์ที่ลงมือตีก็ถูกลงทัณฑกรรม โดยถูกให้นั่งกลางแดดหนึ่งวัน และมีประกาศห้ามพระสงฆ์มิให้ยุ่งกับฝรั่งอีกต่อไป[๑]

เหตุการณ์ไม่ได้ยุติเพียงเท่านั้น มิสเตอร์ฮันเตอร์ซึ่งเข้าข้างกัปตันเวลเลอร์ ได้ยื่นข้อเรียกร้องและปรับไหมจากรัฐบาลต่อไป เพราะปรากฏว่าหลังจากที่กัปตันเวลเลอร์ถูกตีหัวได้ ๔ วัน คืนในวันที่ ๑๒ กันยายน ๒๓๗๘ นายกลีนก็มาขับไล่พวกมิชชันนารี อ้างว่าในหลวงเสด็จผ่านมาเห็นเข้า ตนจะถูกลงพระราชอาญา เพราะในหลวงจะเสด็จพระราชดำเนินมายังวัดเกาะ อย่างไรเสียก็จะต้องทรงทราบว่ามีฝรั่งมาตั้งร้านขายยาอยู่ ฉะนั้นขอให้รีบย้ายไปเร็วๆ

การที่พวกมิชชันนารีไม่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้เช่าที่ดินอยู่ที่วัดเกาะต่อไปนั้น ความจริงก็ไม่ใช่ความผิดของพวกมิชชันนารี แต่เป็นเพราะไปเกี่ยวข้องกับมิสเตอร์ฮันเตอร์และกัปตันเวลเลอร์เข้านั่นเอง จึงดูเหมือนว่าเป็นพวกเดียวกัน ในที่สุดครอบครัวของจอห์นสันและหมอบรัดเลก็ต้องย้ายเมื่อวันที่ ๕ ตุลาคม ปีเดียวกันนั้น และไปอยู่ที่กุฎีจีนแถววัดซางตาครูส จังหวัดธนบุรี

ในสมัยที่พวกมิชชันนารีเข้ามานั้น ได้มีบ้านฝรั่งมาตั้งอยู่ก่อนบ้างแล้ว หมอบรัดเลกล่าวว่าในตอนนั้น มีบ้านฝรั่งอยู่เพียง ๑ แห่งเท่านั้น คือบ้านซินยอคาลสซิลไวโรกงสุลโปร์ตุเกส[๒] กงสุลคนนี้เข้ามาในรัชกาลที่ ๒ กับบ้าน

---

๑ เรื่องฝรั่งยิงนกในวัดเป็นเรื่องยุ่งๆ อยู่เสมอ ในรัชกาลที่ ๔ ก็ปรากฏว่าคนอังกฤษเข้าไปยิงนกในวัดโสมนัสวิหาร พระเข้าไปห้ามฝรั่งเอาปืนกระทุ้ง พระสงฆ์เลยรุมจับตัวไว้ได้ เกิดเป็นคดีฟ้องร้องกันขึ้น (ดูพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ ๔ รวมครั้งที่ ๕ หน้า ๑๑๗)

๒ ประวัติของกงสุลโปร์ตุเกสคนนี้และมิสเตอร์ ฮันเตอร์ มีเล่าไว้อย่างละเอียดแล้วในหนังสือ "ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย" ของ ส. พลายน้อย

ของนายฮันเตอร์ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เมื่อโอสถศาลาของพวกมิชชันนารีถูกไล่จากวัดเกาะ ก็พากันมาอาศัยอยู่ริมบ้านฮันเตอร์ฝั่งธนบุรี และต่อมาเจ้าพระยาพระคลังได้ปลูกเรือนขนาดใหญ่หลังคามุงกระเบื้องให้เช่า ๒ หลัง คิดค่าเช่าเดือนละ ๖๕ บาท อนึ่งน่าจะกล่าวเสียด้วยว่า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา-ประยูรวงศ์ เป็นคนไทยคนแรกที่เริ่มปลูกบ้านให้ฝรั่งเช่า เกี่ยวกับที่บริเวณนี้จะขอกล่าวเพิ่มเติม เพื่อเป็นความรู้อีกสักเล็กน้อย คือที่ตำบลหน้าวัดประยูร-วงศาวาสนั้น ติดเนื่องกันกับที่ซึ่งเป็นของหลวงของแผ่นดินสร้างไว้สำหรับแขกเมือง แต่ก่อนนั้นบางทีก็ให้อังกฤษเช่าเรียกว่าบริติชแฟกตอรี ภายหลังมาเรียกว่าบ้านราชทูต เดิมเป็นที่ของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ครั้นท่านถึงแก่พิราลัยแล้วได้ปลงศพในที่นั้น เมื่อการศพเสร็จแล้วสมเด็จเจ้าพระ-ยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่สมุหพระกลาโหมได้ยกที่นี้ถวายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นของกลางในพระเจ้าลูกเธอ ที่เหล่านี้กระทรวงมหาดไทยได้ขอเช่าเพื่อสร้างเป็นศาลากลางจังหวัดธนบุรี

ได้เล่าเรื่องของพวกมิชชันนารีมายืดยาว ก็เพราะมีเรื่องเกี่ยวกับวัดเกาะ และเป็นการแสดงให้เห็นว่าแต่ก่อนนี้ ย่านวัดเกาะเป็นที่ชุมนุมชนแห่งหนึ่ง เป็นถิ่นที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ มีผู้คนอยู่หลายชาติหลายภาษา คือนอกจากคนจีนแล้วก็ยังมีพวกแขกอีกด้วย ที่กล่าวเช่นนี้ ก็เพราะมีกล่าวถึงในนิราศหลวงบุรุษซึ่งพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ตอนหนึ่งว่า

ถึงห้างหอหน้าวัดเกาะพิเคราะห์ดู
ล้วนตึกห้างอย่างแขกทำแปลกเพศ จรัลเขตตรงแน่วแนวผลู
พวกแผนกแขกชวามลายู มาตั้งอยู่เรียงเรียดร้านเหยียดยาว

สินค้าขายก่ายกองล้วนของเทศ งามวิเศษสลับสีพื้นที่ขาว
เครื่องเงินทองก่องแก้วดูแวววาว ของระนาวผูกระโยงห้อยโตงเตง
มีนานาสารพันอนันต์เนื่อง ทั้งรุ่งเรืองแลพิเคราะห์ทำเหมาะเหมง
บ้างไขกลดนตรีให้ตีเพลง เสียงวังเวงหวานวาบซาบสกนธ์

ย่านวัดเกาะนอกจากจะเป็นที่ตั้งโอสถศาลาของพวกมิชชันนารีเป็นครั้งแรกแล้ว ยังเป็นแหล่งผลิตวรรณกรรมแหล่งสำคัญในสมัยต่อมาอีกด้วย หนังสือเรื่องจักรๆวงษ์ๆ ได้พิมพ์ออกมาจากร้านหนังสือหน้าวัดเกาะเป็นจำนวนมาก ทำให้หนังสือไทยแพร่หลายมีจำนวนมากขึ้น คนอ่านก็มีมากขึ้นเป็นเงาตามตัว เท่ากับเป็นการส่งเสริมการศึกษาทางอ้อม หนังสือเหล่านี้พิมพ์เป็นเล่มบางๆเล็กๆ ราคาเพียงเล่มละสลึง เดี๋ยวนี้กิจการดูจะตกต่ำ หาหนังสือประเภทนี้อ่านได้ยากเสียแล้ว □

บทที่ ๒๑

ผ่านพิภพลีลา–เจริญรัช

ได้เคยกล่าวมาแล้วว่าที่ตรงเชิงสะพานผ่านพิภพลีลาด้านสนามหลวงนั้น มีถนนแยกออกไปหลายสาย นอกจากถนนราชดำเนินนั้นเป็นถนนใหญ่สายสำคัญแล้ว ก็ยังมีถนนสายยาวอีกสายหนึ่งซึ่งขนานไปกับคลองคูเมืองเดิม ซึ่งคนทั่วไปทุกวันนี้เรียกกันว่าคลองหลอด (ความจริงไม่ใช่ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น) ถนนสายนี้มีชื่อเรียกว่าถนนราชินี เริ่มตั้งแต่ถนนพระอาทิตย์ตรงสะพานเฉลิมสวรรค์ ๕๘ หรือที่เรียกกันว่าท่าช้างวังหน้า ผ่านโรงละครแห่งชาติและตัดถนนหน้าพระธาตุ ผ่านอนุสาวรีย์ทหารอาสาผู้ที่ไปราชการสงคราม ณ ทวีปยุโรป (สงครามโลกครั้งที่ ๑) ผ่านอุทกทาน (รูปแม่พระธรณีบีบมวยผม) ผ่านกระทรวงยุติธรรม เลาะตามลำคลองเรื่อยไปจนถึงถนนมหาราชตรงสะพานเจริญรัช ๔๓ ที่ปากคลองตลาด

ตามเส้นทางถนนสายนี้มีเรื่องราวของอดีตที่น่ารู้อยู่หลายเรื่องจะขอเล่าเท่าที่รู้ ท่านที่เคยขึ้นรถรางคงจะจำได้ว่า เมื่อรถรางมาถึงบริเวณเชิงสะพานผ่านพิภพลีลา กระเป๋ารถรางจะร้องบอกว่า

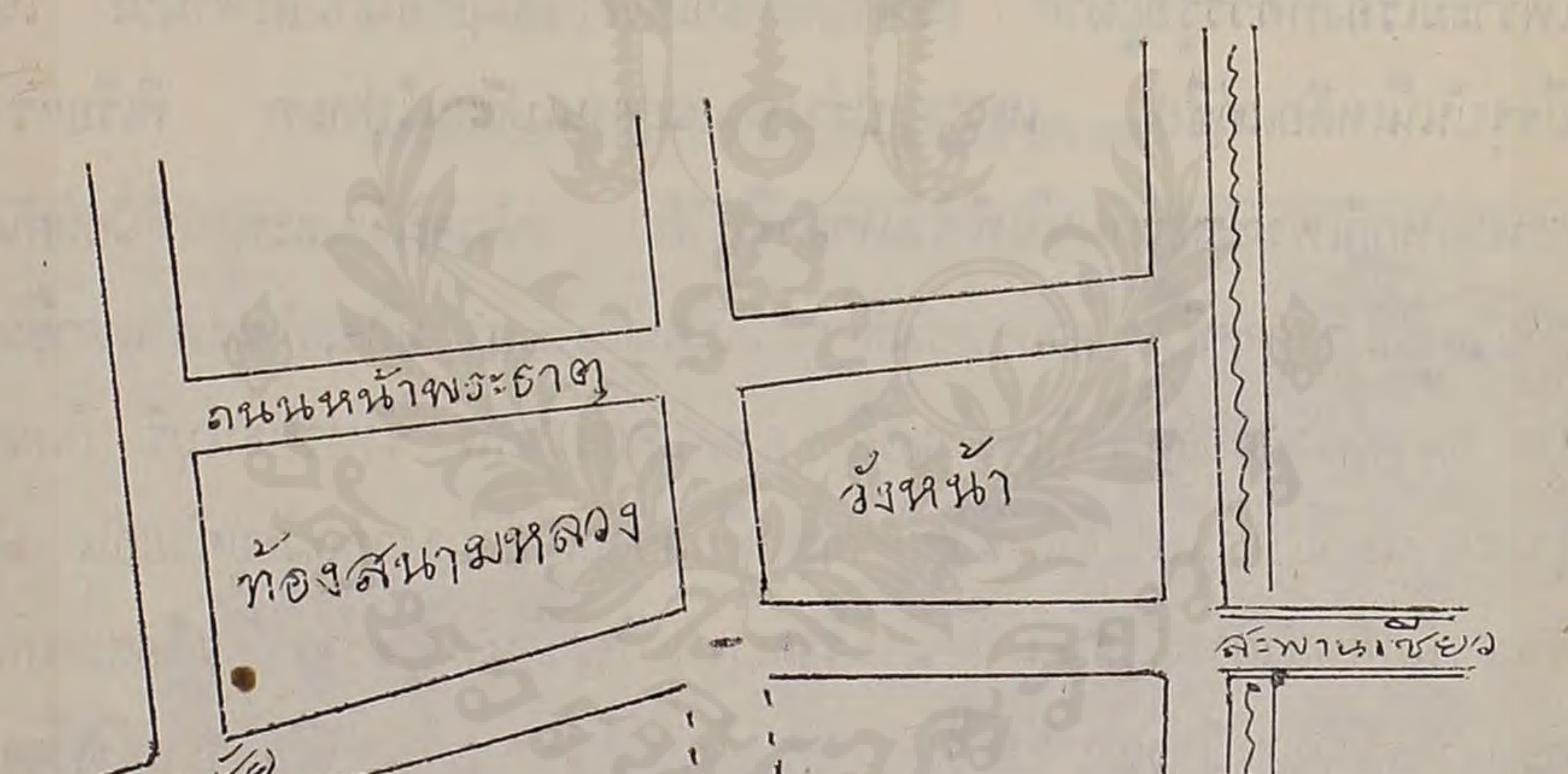
"สะพานเสี้ยว" เรื่องสะพานเสี้ยวนี้กลายเป็นเรื่องที่มีปัญหาขึ้นมาคือหาคนที่รู้จักสะพานเสี้ยวจริงๆไม่ได้ มักจะชี้กันเปะปะ ผู้เขียนเคยถามท่านผู้ใหญ่ท่านหนึ่งซึ่งเป็นข้าราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ ๖ ว่าสะพานเสี้ยวอยู่ตรงไหน ท่านก็ชี้แปะไปที่สะพานรถราง ข้างสะพานผ่านพิภพลีลาด้านเหนือ (บัดนี้รื้อเสียแล้ว แต่ยังเห็นฐานสะพานอยู่) แล้วอธิบายว่าที่เรียกสะพานเสี้ยวนั้นก็เพราะสะพานนี้มีลักษณะเสี้ยวคือวางเฉียงคลองไม่ขวางคลองเหมือนสะพานอื่นๆ คำอธิบายนี้ดูๆก็น่าเชื่อถ้าไม่เคยได้ศึกษาหาความรู้ในเรื่องนี้มาบ้าง แต่เท่าที่เคยอ่านพบจากหนังสือเก่า ได้บอกไว้ว่าได้รื้อสะพานเสี้ยวนานมาแล้ว ดูเหมือนจะเมื่อคราวสร้างถนนราชดำเนินและสะพานผ่านพิภพลีลา และได้อธิบายไว้ด้วยว่า เหตุที่เรียกว่าสะพานเสี้ยวนั้นก็เพราะสะพานทำเป็นรูปเสี้ยวๆแบบขนมเบี้ยกปูน ซึ่งผู้เขียนเองก็ออกจะเชื่อว่าเป็นเช่นนั้น ในหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี มีหมายเหตุอธิบายไว้หน้า ๓๑๕ ว่าตะพานเซี่ยว เรียกติดมาแต่สะพานเก่าอันมีรูปเซี่ยวเหมือนขนมเบี้ยกปูน แต่ในรัชกาลที่ ๑ เรียกตะพานตรง เพราะมีฝาลูกกรงกันทั้ง ๒ ข้าง

ครั้นต่อมาผู้เขียนได้อ่านหนังสือพิมพ์ต่างๆ ที่ออกในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ได้หลักฐานแน่นอนคือในหนังสือพิมพ์สยามไมตรี ปี ร.ศ. ๑๑๕ ได้ลงข่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

> "เราได้ทราบว่า เมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม เวลาเช้า ๕ โมงเศษ นั่งร้านทำตะภานข้ามคลองหลอดซึ่งเป็นตะภานเสี้ยวอยู่ก่อนนั้น หัก ลงมาทับพวกจีนกุลีป่วยหลายคน"

จากข้อความนี้ก็เห็นจะไม่เป็นปัญหา เพราะได้เขียนขึ้นในเวลานั้นแสดงว่าได้รื้อสะพานเสี้ยวเก่าแก่ลงแล้ว แล้วสร้างสะพานขึ้นแทนใหม่ ฉะนั้นที่ยังหลงเรียกสะพานเสี้ยวมาจนถึงปัจจุบัน จึงเป็นการหลงเรียกตามชื่อเดิม เหมือนอย่างที่เรียกสะพานหัน ทั้งๆที่ไม่มีสะพานหันแบบเดิมแล้ว ดังนี้เห็นจะเป็นเครื่องเตือนใจได้อย่างหนึ่งว่า การฟังคำบอกเล่านั้นถึงจะเป็นคนเก่า แต่เก่าไม่ทันเห็นหรือไม่ได้ศึกษาตรวจสอบให้แน่นอน ก็ทำให้เข้าใจผิดกันได้ง่าย ผู้เขียนตระหนักในเรื่องนี้อยู่เสมอ จึงได้พยายามตรวจสอบหาหลักฐานมาแสดงไว้ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้

ตำแหน่งของสะพานเสี้ยวจะอยู่ตรงไหนนั้น สมเด็จฯเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงเขียนแผนที่ประกอบตามเค้าเดิมไว้ดังนี้

สะพานเสี้ยวแต่เดิมทีนั้นก็เป็นสะพานไม้เช่นเดียวกับสะพานข้ามคูเมืองอื่นๆ คือปูด้วยกระดานหนาๆแผ่นโตๆแต่เดิมก็เรียกกันว่าเป็นสะพานช้างวังหน้า

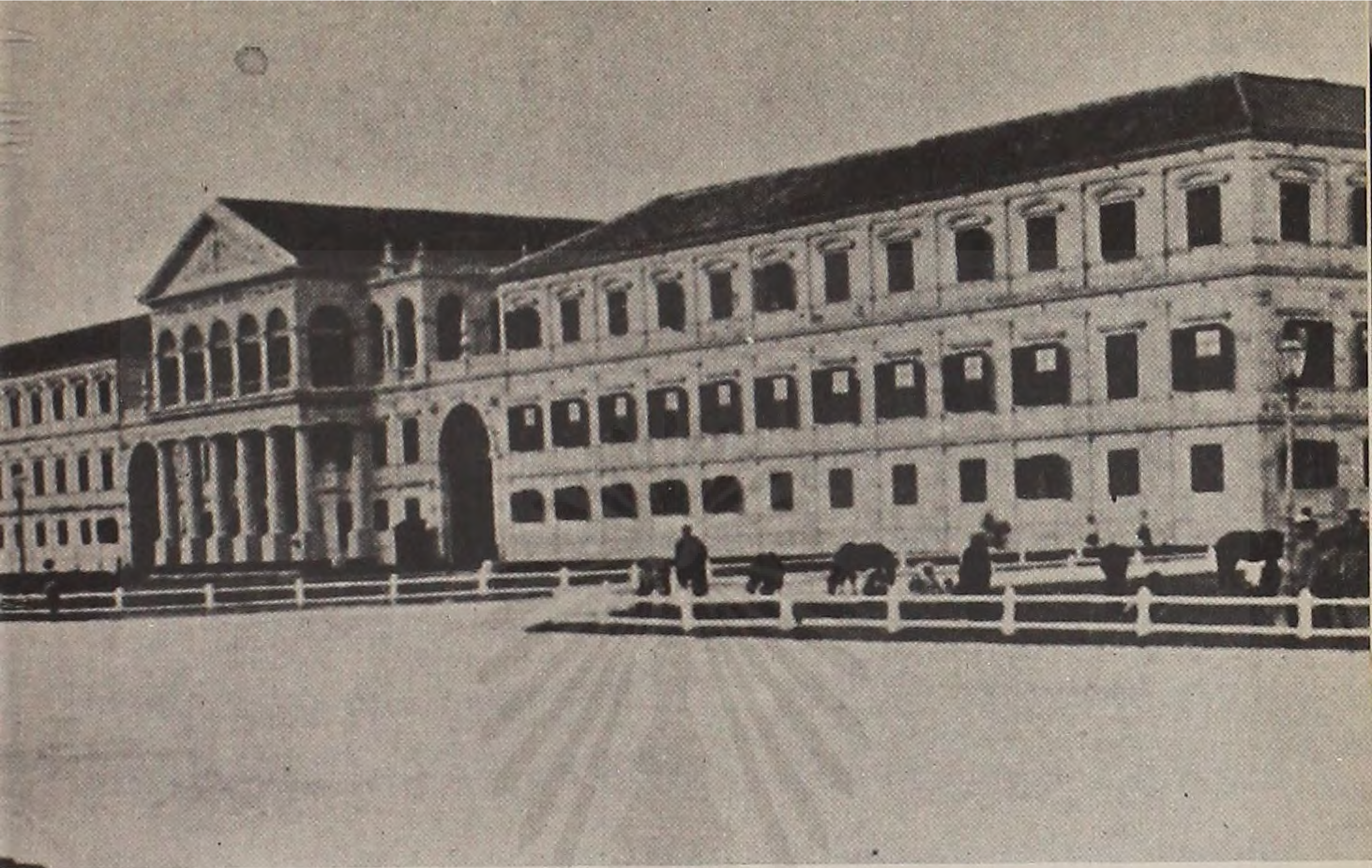
เพราะบริเวณส่วนนี้เป็นเขตของวังหน้า และนี่เป็นพยานชี้ให้เห็นอย่างเด่นชัดอีกประการหนึ่งว่า สะพานเสี้ยวไม่ใช่สะพานที่สร้างขึ้นให้รถรางข้ามตามที่มีผู้กล่าวมาแล้ว

บริเวณตั้งแต่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลาไปทางอนุสาวรีย์ทหารอาสานั้นแต่ก่อนก็เป็นวังเจ้านายวังหน้าในสมัยรัชกาลที่ ๒ และอยู่ต่อมาอีกช้านาน จนถึงตัดถนนราชินีจึงได้โยกย้ายรื้อถอนไปหมด ก็ในสมัยก่อนโน้นบริเวณนอกคูเมืองออกไปก็เป็นป่าเป็นที่ลุ่ม ผู้คนก็ไม่มีมาก ฉะนั้นสะพานข้ามคูเมืองก็คงเป็นแต่สะพานไม้เล็กน้อย เหมือนอย่างสะพานเสี้ยวที่กล่าวมาแล้ว ตามคลองคูเมืองที่กล่าวนี้ปรากฏว่ามีสะพานข้ามหลายแห่งด้วยกันสมควรจะนำมาเล่าไว้ด้วยเพราะมีเรื่องที่ควรรู้อยู่มาก สะพานที่มีชื่อเสียงในสมัยก่อนก็มีสะพานหก ในปัจจุบันนี้เหลือแต่ชื่อ เพราะรูปร่างของสะพานเปลี่ยนไปหมด ที่เรียกว่าสะพานหกก็เพราะสะพานนั้นทำให้หกยกขึ้นได้ เห็นจะเป็นสะพานที่นิยมกันมากในสมัยรัชกาลที่ ๕ ตามคลองเล็กๆที่มีเรือผ่านไปมา มักจะทำสะพานหกขึ้นใช้ ปรากฏว่าคลองหน้าวัดพิชัยญาติ อำเภอคลองสาน จังหวัดธนบุรี ก็เคยใช้สะพานหกแบบนี้เหมือนกัน สะพานหกที่คลองคูเมืองบางกอกมีอยู่ด้วยกัน ๒ แห่ง คือที่หลังกระทรวงกลาโหม ตรงสะพานที่จะข้ามไปสุขศาลา* หรือสะพานที่รถรางสายหลักเมืองข้ามไปแต่ก่อน ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อแรกสร้างโรงทหารหน้าได้สร้างสะพานหกขึ้นใช้

เพื่อให้เรื่องเกี่ยวโยงกันไปตามลำดับ เห็นควรเล่าเรื่องโรงทหารหน้าซึ่งต่อมาคือกระทรวงกลาโหมในปัจจุบันไว้ด้วย . ตามหนังสือประวัติการของ

---

* สุขศาลา "สุขุมาลอนามัย" ในเวิ้งแพร่งภูธร เปิดเมื่อพุทธศักราช ๒๔๗๑

กระทรวงกลาโหมสมัยที่เรียกว่าโรงทหารม้า

โรงพักพลตระเวนบางรัก สมัยรัชกาลที่ ๕

จอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ได้เล่าไว้ว่า เมื่องานพระ-ศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์เมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๓ แล้วทหารที่เรียกระดมเข้ามามีจำนวนมากมายหลายพันจนไม่มีที่พักอาศัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เอาทหารสมัครเข้าไปไว้ในสวนกุหลาบให้พักอยู่ในเพิงพลที่สำหรับเก็บปืนใหญ่ ซึ่งอยู่ข้างกำแพงวังชั้นใน ได้ยกพื้นขึ้นบนหลังปืนใหญ่พอเป็นที่พักนอนของทหารได้ชั่วคราว เวลานั้นพวกทหารที่ยกเข้าไปอยู่ในสวนกุหลาบประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ไม่ช้าไม่นานเท่าไร พวกทหารที่เข้าไปอยู่ในสวนกุหลาบก็เกิดเป็นอหิวาตกโรคขึ้น โรคได้ระบาดแพร่หลายไปในหมู่พวกทหารสมัครทหารหน้า และพวกพลเมือง เหตุที่เกิดอหิวาตกโรคนี้ จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีแต่ครั้งยังเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ผู้บังคับการได้สั่งให้สอบสวนดูก็ได้ความว่า เมื่อขณะที่ได้ทำงานพระเมรุนั้น ตามโรงครัวทุกๆแห่งได้เททิ้งของโสโครกลงไว้ จึงเป็นเหตุให้เกิดเชื้อโรคร้ายขึ้น ในเวลานั้นทหารสมัครตายลงหลายร้อยคน ที่ยังเหลืออยู่ก็พากันตกใจพากันหนีกลับไปบ้านเสียหลายพันคน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระปริวิตกมากเพราะการจัดตั้งกองทหารสมัครขึ้นนี้เป็นการใหม่ๆ ใครๆ ก็พากันสนใจ เมื่อมีเหตุร้ายขึ้นเช่นนี้ก็จะทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ จึงมีพระกระแสรับสั่งให้หาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถเข้าไปเฝ้าปรึกษาหารือ เรื่องราวตอนนี้ออกจะยืดยาวจะขอสรุปเพื่อให้เรื่องสั้นเข้าว่า เมื่อทหารสมัครเข้ามารับราชการตามเดิมแล้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็มีความคิดว่าควรจะหาที่ให้ทหารจำนวนมากเช่นนี้อยู่ให้สบาย จึงได้ตรวจหาที่ทางที่จะสร้างโรงทหารหน้า และเห็นว่าที่ฉางหลวงเก่าสำหรับเก็บข้าวเมื่อเกิดทัพศึกมีอยู่ ๗ ฉาง แต่ทว่าฉางเหล่านี้ปรักหักพังหมดแล้ว วังเจ้านายที่อยู่บริเวณใกล้เคียงมีอยู่หลายกรมก็จริง แต่ทว่าทรุดโทรม

หมดแล้วทุกๆแห่ง เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงให้ช่างกะแผนที่อาณาเขตตามที่ต้องการ และให้นายกราซีช่างรับเหมาก่อสร้างเขียนแปลนตึกและราคานำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรแล้วจึงมีพระกระแสรับสั่งว่า "เวลานี้เงินของแผ่นดินก็ได้น้อย แต่ทว่าเป็นความจำเป็นจริงๆแล้ว ข้าก็จะยอมตามความคิดของเจ้า ให้เจ้าจัดแจงทำสัญญากับนายกราซีเสีย เพื่อจะได้ลงมือทำทีเดียว"

สรุปความแล้ว ปรากฏว่าโรงทหารหน้าได้ลงมือสร้างตึกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๕ และสำเร็จในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ (ทำพิธีเปิดโรงทหารหน้าเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๗) ในขั้นแรกก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียก "โรงทหารหน้า" ต่อมาในปีพุทธศักราช ๒๔๓๓ จึงทรงขนานนามโรงทหารนี้ใหม่ว่า "ศาลายุทธนาธิการ" (วันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๓) และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงได้เปลี่ยนชื่ออีกครั้งหนึ่ง เป็น "ที่ว่าการกระทรวงกลาโหม"

ก็ในสมัยนั้นโรงครัวของทหารตั้งริมถนนเฟื่องนคร พลทหารจากโรงทหารหน้าต้องข้ามไปรับประทานที่โรงครัว เพื่อความสะดวกจึงได้จัดทำเป็นสะพานหกข้ามมาจากฝั่งกระทรวงกลาโหม สะพานหกนี้ได้เปิดให้ทหารเดินแต่เวลาที่จะมารับประทานอาหารเท่านั้น เมื่อหมดธุระแล้วก็หกกลับไป สะพานหกนี้จะรื้อเมื่อไรไม่ทราบ แต่เข้าใจว่าจะอยู่ได้ไม่นานเท่าไรนักเพราะสร้างด้วยไม้ คงจะรื้อเสียเมื่อตอนสร้างสะพานคอนกรีตให้รถรางข้ามไปก็ได้

ถัดสะพานหก (ซึ่งน่าเสียดายที่หาภาพถ่ายไม่ได้) แห่งแรกนี้ไปไม่ไกลเท่าไรนักก็ถึงสะพานช้างโรงสี สะพานนี้อยู่ในแนวถนนบำรุงเมือง คือจากสนามไชยมาข้ามคูเมืองที่สะพานช้างโรงสีแล้วไปออกสี่กั๊กเสาชิงช้า ชื่อของ

หอนาฬิกาหลังกระทรวงกลาโหมเชิงสะพานช้างโรงสี

สะพานนี้มีผู้ให้คำอธิบายไว้ต่างๆกัน บางท่านว่าแต่เดิมทีเรียกกันว่า "สะพานข้างโรงสี" เพราะแต่เดิมทีที่ตรงนั้นมีพวกวิเศษตั้งโรงสีตำข้าวตามแบบโบราณ เมื่อสร้างถนนบำรุงเมืองทำสะพานตรงนั้น จึงเรียกกันตามปากชาวบ้านว่า "สะพานข้างโรงสี" คืออยู่ใกล้โรงสี แต่บางท่านบอกว่าของเดิมเขาเรียกว่า "สะพานฉางโรงสี" ต่างหาก เพราะที่ตรงนั้นเป็นฉางหลวง ต่อมาคนเรียกเพี้ยนเป็น "สะพานช้างโรงสี" นี่เกิดเป็นปัญหาขึ้น ฝ่ายหนึ่งว่าเดิมเรียก "ข้างโรงสี" แล้วมีคนต่อหางตัว ข ให้เป็น ช เสีย ความเห็นนี้พึ่งไม่ขึ้น ส่วนที่ว่าเดิมเรียก "ฉางโรงสี" นั้นก็พอพึ่งได้ แต่นึกไม่เห็นว่าทำไมต้องเรียกยืดยาวเช่นนั้น ถ้าจะเรียกแต่เพียง "สะพานฉาง" ก็น่าจะรู้แล้ว เพราะสะพานฉางมีแห่งเดียว ชื่อจริงของสะพานนี้จึงน่าจะเป็น "สะพานช้างโรงสี" ดังที่เรียกกันมามากกว่าอย่างอื่น เพราะสะพานช้างมีอยู่หลายแห่ง ก่อนที่จะเป็นสะพานคอนกรีตก็คงจะเป็นสะพานไม้หนาๆ ทอดให้ช้างเดินข้ามคลองมาก่อน คนจึงเรียกกันว่าสะพานช้าง แต่โดยเหตุที่สะพานช้างเช่นว่านี้มีหลายแห่ง จึงต้องกำหนดให้แน่ชัดลงไปว่าสะพานช้างไหน เมื่ออยู่ใกล้โรงสีก็เลยเรียกให้แน่ชัดลงไปว่า "สะพานช้างโรงสี" ความจริงน่าจะเป็นเช่นนี้มากกว่าอย่างอื่น และเท่าที่ตรวจค้นจากหนังสือเก่าๆ ก็เห็นใช้ว่าสะพานช้างโรงสีทั้งนั้น อย่างเช่นแจ้งความของห้างแบดแมนสมัยแรก ก็ว่าตั้งอยู่เชิงสะพานช้างโรงสีเป็นต้น*

ถัดสะพานช้างโรงสีไปเป็นสะพานสำหรับคนเดิน แต่ก่อนเป็นสะพานไม้ดูตามรูปเหมือนจะทาด้วยสีขาว ข้ามจากฝั่งรถรางไปวัดราชบพิธ เดิมทีเดียวเรียกกันว่าสะพานหก (เข้าใจว่าจะเป็นสะพานหกสะพานที่สอง) เพราะสร้างชนิด

* ในหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำ (๒๕๐๑) หน้า ๓๑๕ เมื่อกล่าวถึงโรงสีก็ระบุว่าโรงสีตะพานช้าง

ให้หกได้คงจะเพิ่งมารื้อสร้างเป็นสะพานคอนกรีตเมื่อในรัชกาลที่ ๖ นี่เอง เพราะมีเรื่องปรากฏว่าเมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๖ อันเป็นปีที่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวงมีพระชันษาครบ ๕๐ ปี บริบูรณ์ในวัน ฉลิมพระชนมพรรษาของพระองค์ในปีนั้น ได้ทรงบริจาคเงินสร้างสะพานคอนกรีตขึ้นแห่งหนึ่งตรงระหว่างกระทรวงมหาดไทยกับวัดราชบพิธเพื่อใช้แทนสะพานไม้ (สะพานหก) ซึ่งชำรุดทรุดโทรม สะพานนั้นก็คือสะพานคอนกรีตซึ่งมีบันไดโค้งจากเชิงสะพานขึ้นไป ๕ ขั้น ที่เราเห็นกันอยู่ทุกวันนี้นั่นเอง และที่เชิงสะพานฝั่งวัดราชประดิษฐ์นั้นจะเห็นกองหินกองหนึ่ง บนก้อนหินนั้นมีรูปหมูหล่อด้วยโลหะ ปรากฏว่ามีผู้คนที่ไม่รู้ความจริงไปกราบไหว้บูชากันมาก ดังจะเห็นได้จากพวงมาลัยดอกไม้ธูปเทียน และทองที่ปิดจนเหลืองอร่าม ความจริงนั้นเรื่องเดิมมีอย่างนี้

ในปีเดียวกับที่สร้างสะพานดังกล่าวแล้วข้างต้นนั้น บรรดาผู้ที่เกิดสหชาติคือปีเดียวกับสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ก็คิดใคร่จะหาของถวาย แต่มีพระราชเสาวนีย์ว่าไม่ทรงรับของถวาย ในที่สุดต้องเปลี่ยนมาสร้างรูปหมูขึ้นแทนเพื่อเป็นหลักฐาน จะขอคัดลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งได้ประทานแก่ ม.ร.ว. เทวาธิราช ป. มาลากุล ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า

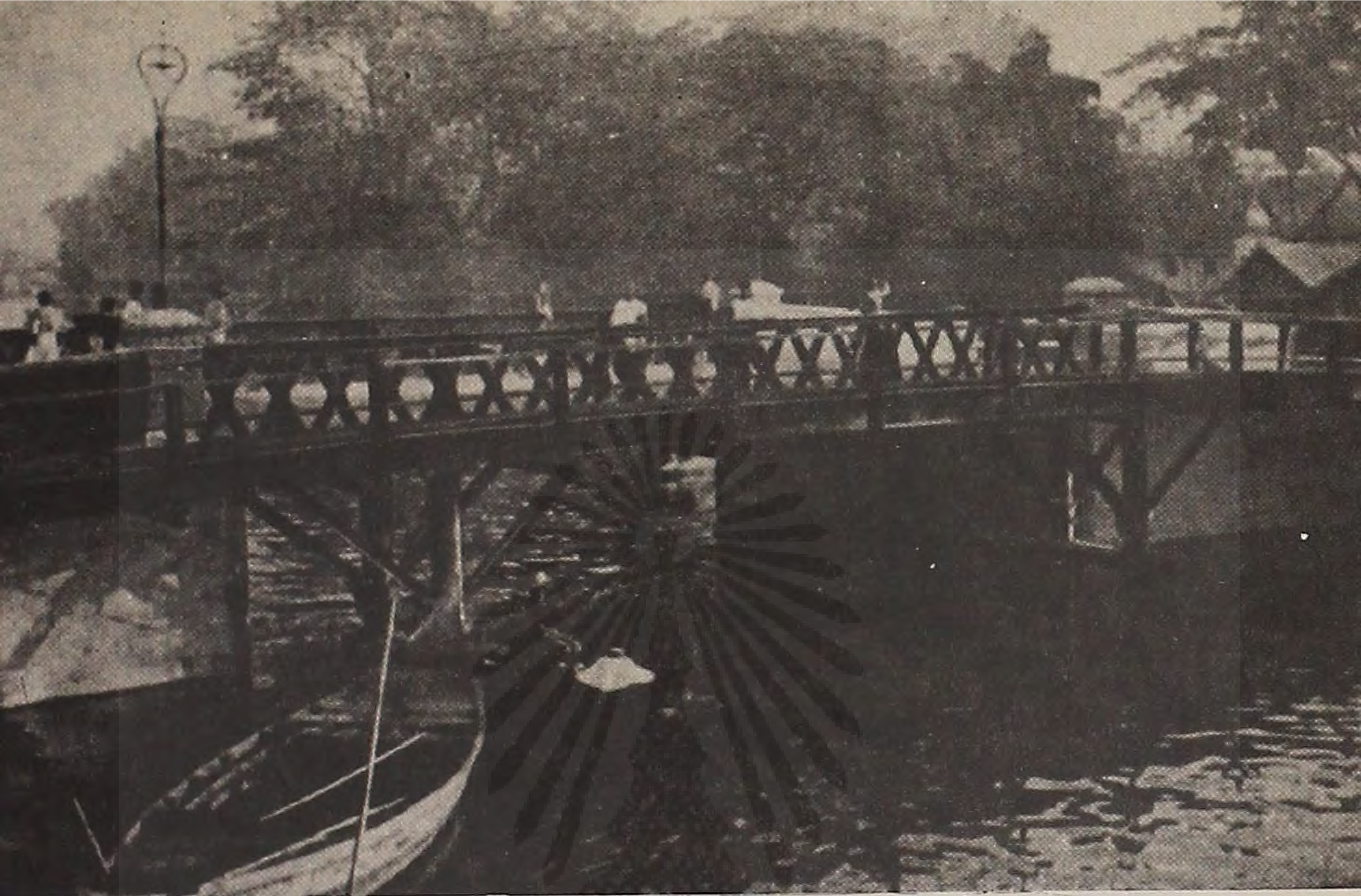
> *"เรื่องอนุสรหมู มีเจ้าของ ๓ คนเท่านั้นคือฉันกับพระยาพิพัฒ (เศเลสติโน ซาเวียร์) และพระยาราชสงคราม (กรหงสกุล) ดูเหมือนได้จารึกชื่อไว้ในศิลาจารึกทั้ง ๓ คน เป็นสหชาติแห่งสมเด็จพระพันปี (สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรม*

ราชินีนาถ) เหตุที่สร้างนั้นจะเล่าให้ท่านฟัง คือใน พ.ศ. ๒๔๕๖ พระชันษาสมเด็จพระพันปีจะครบ ๕๐ (พระราชสมภพปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖) ทรงพระราชดำริจะทำการใหญ่งานนี้ท่านจะค้นได้จากราชกิจจา คืองานที่แจกเหรียญหมู (สำหรับห้อยนาฬิกาพก ๒ ชนิด เหรียญทองมีรูปหมู ๒ ตัว สำหรับพระราชทานสหชาติ เหรียญทองและเหรียญเงินมีรูปหมูตัวเดียวสำหรับพระราชทานผู้ไม่ใช่สหชาติ) มีพระราชดำริประการหนึ่งว่าในงานนั้นจะทรงเลี้ยงสหชาติ จะพระราชทานสังเค็ตแก่สหชาติอย่างงานงัวของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวงานนี้มีในรัชกาลที่ ๕) ในพวกสหชาตินั้นมี กรมพิทยลาภ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) เป็นหัวโจกเพราะแก่กว่าคน (เกิดวันที่ ๑ เมษายน) จึงเป็นผู้นำ คิดจะทำหีบพระสรีถวายด้วยทางเรี่ยรายสหชาติ ฉันยังถูกกะเกณฑ์ให้เป็นคนออกแบบอีกโสดหนึ่งด้วย แต่ยังไม่ทันไรก็มีพระราชเสาวนีย์ประกาศว่าไม่ทรงรับของถวาย คณะสหชาติก็ตื่นผิด ปรึกษากันอึดอัด ที่สุดก็ล้มไม่ได้ทำอะไรฉันก็หนักเต็มที่ ด้วยเราจะเอาของท่านก็เห็นไม่ดีเลย พระยาพิพัฒกับฉันชอบกัน ต่างไปมาหาสู่กันอยู่เสมอ จึงปรึกษากันจะปฏิบัติอะไรที่ไม่ฝ่าฝืนพระราชเสาวนีย์และที่พระองค์จะตรัสไม่ออก จึงตกลงกันเป็นทำก๊อกน้ำประปา แต่ให้มีอะไรหรูหราเป็นที่ระลึกด้วย จึงสำเร็จรูปเป็นอนุสรหมูอย่างที่ท่านเห็นอยู่บัดนี้ คิดจะทำเป็นส่วนตัวสองคนด้วยกันเท่านั้นแต่ภายหลังพระยาราชสงครามรู้เข้าก็มาขอเข้าส่วน

ด้วย เห็นว่าเขาบากหน้าเข้ามาเองด้วยไม่ได้กะเกณฑ์เขา แสดงว่ามีน้ำใจสมัครจริง ทั้งก็ชอบกันด้วยจึงตกลงรับเขาเข้าด้วย พระยาพิพัฒเป็นคนหาหินส่ง ฉันเป็นคนทำหมู่ทั้งก่อสร้างด้วย พระยาราชสงครามเป็นคนหาต้นไม้ส่ง หมดเสร็จสิ้นเงินเท่าไรก็เฉลี่ยจ่ายเท่าๆกัน เดิมที่มีก๊อกน้ำประปาติดอยู่กับเขานั้นเพื่อให้เป็นทาน แต่ที่หลังกองประปาเขาปิดรื้อไปเสียจะเป็นด้วยมันอยู่นอกทางคนหรืออย่างไรไม่ทราบ ในการกระทำทั้งนี้ดูเหมือนมีกรมหมื่นมหิศร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมมื่นมหิศรราชฤทัย) เข้าช่วยคิดด้วย แต่เธอไม่ได้เข้าทุนด้วยเพราะเธอไม่ได้เป็นสหชาติ ครั้งทำแล้วมีการฉลองปักเต๊นท์ข้างนั้นนิมนต์พระวัดราชบพิธมารับบาตรทั้งวัด ตั้งอยู่ฉันที่เต๊นเพียง ๑๐ รูป พอถึงวันงานก็ทำหนังสือถวายเซนชื่อไปด้วยกัน ๓ คน ส่งรูปฉายด้วยแสดงว่าได้ทำเช่นนั้น ขอถวายพระราชกุศล นอกจากมีพระราชหัตถตอบอนุโมทนา พระองค์ก็ตรัสอะไรไม่ได้ เรื่องราวเป็นดังนี้ แต่ติดจะเป็นเรื่องลับ"*

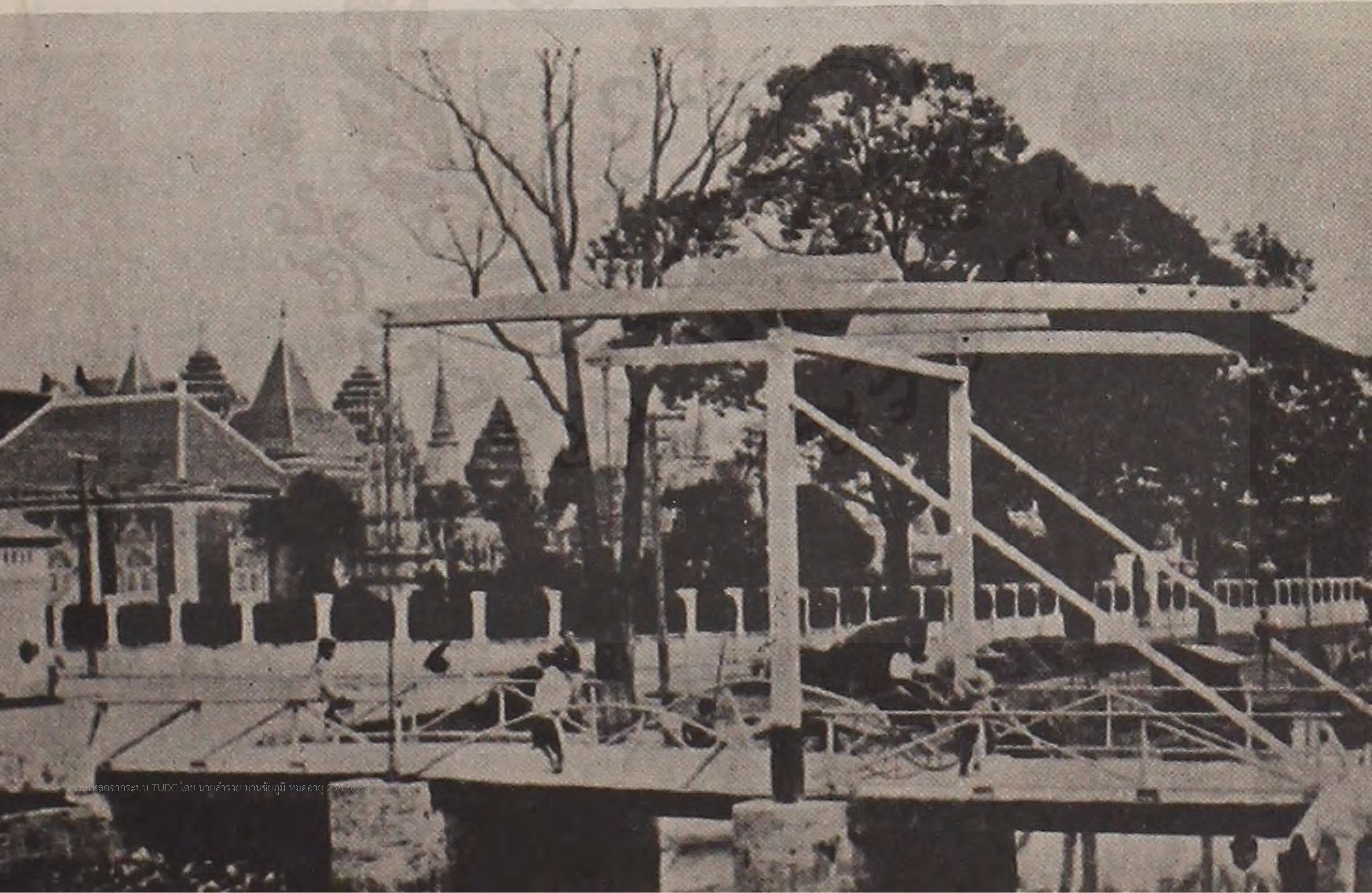
ที่อนุสาวรีย์หมูนี้มีจารึกถวายพระพรสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถพระบรมราชชนนีพันปีหลวงอยู่บทหนึ่ง ผู้เขียนยังไม่มีโอกาสได้ไปตรวจสอบให้แน่นอน และได้ทราบมาว่ามีคนเอาทองไปปิดทำให้อ่านลำบากเสียแล้ว เท่าที่มีคนจำได้ก็ต่างกันดังนี้

*ตามประวัติกล่าวว่า นายจิตร พิมพโกวิท ได้ปั้นร่วมกับ พระเทพรจนา (สิน ประฎิมาประกร) โดยปั้นคนละครึ่งตัว

สะพานสมมตอมรมารค สมัยรัชกาลที่ ๕

สะพานหกข้ามคูเมืองตรงวัดราชบพิธ สมัยรัชกาลที่ ๕

โอ๊ะ ขององค์สมเด็จ　　พระศรีพัชรินทรา
พระเกียรติแพร่พระชนมา　　ยุยืนตราบศิลาลาญ

แต่อีกท่านหนึ่งจำได้ว่า

โอ้ ขององค์สมเด็จ　　พระศรีพัชรินทรา
จงเจริญพระชนมา-　　ยุตลอดศิลาลาญ

ถัดสะพานหกวัดราชบพิธไปถึงสะพานมอญอันเป็นสะพานเชื่อมถนนเจริญกรุงสะพานนี้เดิมทีคงเป็นสะพานไม้ที่พวกมอญใช้เดินข้ามไปมาหาสู่กันตามธรรมดา เพราะในบริเวณนั้นมีพวกมอญอาศัยอยู่มาก โดยอาศัยบุญบารมีของพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) ซึ่งกำลังมีวาสนาอยู่ในเวลานั้น ต่อมาพระยาศรีสหเทพจึงได้เกณฑ์ขอแรงมอญเหล่านี้ทำสะพานข้ามคลอง ตัวสะพานใช้ไม้สักขนาดใหญ่และหนา ส่วนเชิงสะพานทั้งสองข้างนั้นก่ออิฐถือปูนเป็นกำแพงรับ สะพานนี้จึงได้ชื่อว่า สะพานมอญ มาตั้งแต่ครั้งนั้น แม้ในปัจจุบันนี้จะเปลี่ยนแปลงผิดไปกว่าแต่ก่อน ก็ยังคงเรียกสะพานมอญอยู่เช่นเดิม

ต่อจากสะพานมอญออกไปถึงสะพานอุบลรัตน์ สะพานนี้แต่เดิมเรียกกันว่าสะพานบ้านหม้อ เพราะเป็นสะพานข้ามไปตลาดบ้านหม้อตรงถนนพระพิทักษ์อันเป็นถนนช่วงสั้นๆซึ่งได้เล่ามาแล้วในตอนที่ว่าด้วยวังบ้านหม้อ ต่อมาได้เปลี่ยนมาเรียกเป็นสะพานหัวตะเข้ ก็เพราะมีรูปหัวจระเข้หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่าหัวตะเข้นั่นเอง และสมัยก่อนนั้นเป็นสะพานไม้กว้างประมาณ ๕ ศอก สองข้างสะพานมีลูกกรงไม้ตลอด สุดลูกกรงไม้ทั้งสองข้างเขาทำเป็นรูปหัวจระเข้ด้วยไม้ด้านละสองหัว แต่ลูกกรงนี้เข้าใจว่าคงจะมาสร้างในภายหลัง สมัยที่ยังเรียกสะพานบ้านหม้ออยู่นั้นคงยังไม่มีลูกกรง ที่กล่าวเช่นนี้ก็เพราะมีปรากฏอยู่ใน

พระราชกำหนดเก่าเรื่องหนึ่งว่า "เล่นโจนน้ำที่สะพานบ้านหม้อผลักแจ่มอนุภรรยาพระยาพระคลังซึ่งเดินไปตกลงน้ำ" นี่แสดงว่าคงไม่มีรั้วสะพานเหมือนอย่างทุกวันนี้แน่นอน และคงเป็นสะพานเล็กมากจึงตกง่าย

อนึ่งเรื่องชื่อสะพานหัวตะเข้นี้ ได้เคยอ่านพบในหนังสือประวัติกระทรวงกลาโหมเขาอธิบายว่าที่เรียกชื่อสะพานหัวตะเข้นั้น ก็เพราะที่ตรงนั้นเป็นหลีกรถรางซึ่งเรียกกันว่าหัวตะเข้ สะพานที่อยู่ใกล้ๆก็เลยได้ชื่อว่าสะพานหัวตะเข้ไปด้วย เรื่องนี้อ่านแล้วก็สงสัย เพราะถ้าเรียกตรงที่สับหลีกรถรางว่าหัวตะเข้แล้ว ก็น่าจะเรียกที่แห่งอื่นด้วยไม่ใช่เรียกเฉพาะที่ตรงนั้น และที่น่าศึกษาก็คือเขาเรียกที่สับหลีกรถรางว่าหัวตะเข้จริงหรือไม่ ผู้เขียนทราบแต่ว่าที่สับหลีกรถไฟเขาเรียกว่าหัวกุญแจหรือหัวประแจ แต่อย่างไรก็ตามเรื่องที่กล่าวมาข้างต้นก็ดูน่าเชื่อมากกว่า เพราะสะพานที่ชอบสลักเป็นรูปหัวสัตว์มีปรากฏอยู่มากแห่งส่อถึงความนิยมในสมัยนั้น และผู้เล่าเดิมก็ดูจะเกิดทันสะพานแห่งนี้ด้วย

สะพานหัวจระเข้ที่สร้างด้วยไม้เพิ่งจะรื้อไปเมื่อ ๖๐ กว่า ปีมานี้เอง คือตอนที่จะสร้างสะพานอุบลรัตน์ที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ ประวัติความเป็นมาของสะพานอุบลรัตน์มีแจ้งอยู่ในคำกราบทูลรายงานการก่อสร้างในวันเปิดสะพานเมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๕๖ ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า

"ด้วยเงินจำนวน ๒๐,๐๐๐ บาท ที่ประทานแก่กรมศุขาภิบาลสำหรับสร้างสะพานให้เป็นถาวรวัตถุทาน เพื่อทรงอุทิศส่วนพระกุศลถวายพระอรรคชายาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค นับเนื่องในส่วนพระกุศลที่ทรงบำเพ็ญคราวพระราชทานเพลิงศพ ณ พระเมรุพิมานท้องสนามหลวงครั้งนี้

เมื่อกรมศุขาภิบาลได้รับประทานเงินที่ทรงอุทิศแล้ว เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะจัดการก่อสร้างสะพานขึ้นใหม่ในตำบลอื่นก็จะแล้วไม่ทันการพระเมรุจึงได้ตกลงเลือกสะพานใหม่ที่กำลังก่อสร้างอยู่แทนสะพานหัวตะเฆ่เก่า ซึ่งปรากฏอยู่บัดนี้ แลมีกำหนดเวลาว่าจะแล้วร่วมการกับงานพระเมรุถวายให้เปนส่วนทรงสร้าง เพื่อเฉลิมพระศรัทธาในคราวทรงบำเพ็ญพระกุศล ณ ครั้งนี้ ราคาก่อสร้างก็ใกล้เคียงกันกับราคาที่กรมศุขาภิบาลประมาณไว้ไม่มากนัก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทก็ทรงอนุโมทนาในส่วนพระกุศลสาธารณทานนี้ด้วย แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เปลี่ยนนามเสียใหม่ว่า "สะพานอุบลรัตน์" เพื่อเชิดชูพระเกียรติคุณของพระอรรคชายาเธอพระองค์นั้นสืบไปชั่วกาลนาน กรมศุขาภิบาลจึงได้ทำการแก้ไขให้สมควรแก่พระศรัทธา นับว่าเป็นการแล้วเสร็จพอที่จะเปิดให้ยานพาหนะ แลคฤหัสถ์บรรพชิตเดินไปมาได้ตั้งแต่เวลานี้เป็นต้นไป

สะพานที่ทำใหม่นี้เป็นสะพานทำด้วยคอนกรีตร่วมสะพานยาว ๖ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ วา ๒ ศอก สูงจากระดับน้ำธรรมดาถึงท้องสะพาน ๓ ศอกเศษ จำนวนเงินที่ใช้ในการก่อสร้าง รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๓๐,๙๔๐ บาท ๖๔ สตางค์"

ถัดสะพานอุบลรัตน์ออกไปอีกก็ถึงสะพานเจริญรัช ๔๓ ที่ปากคลองตลาดนับเป็นสะพานสุดท้ายตามแนวคลองคูเมือง ส่วนทางปลายคลองที่ออกท่าช้างวังหน้านั้น มีสะพานเฉลิมสวรรค์ซึ่งจะได้เล่าต่อไปข้างหน้าเมื่อพูดถึงเรื่องราวเกี่ยวกับบริเวณนั้น □

บทที่ ๒๒

จักรเพชร–สะพานพุทธ

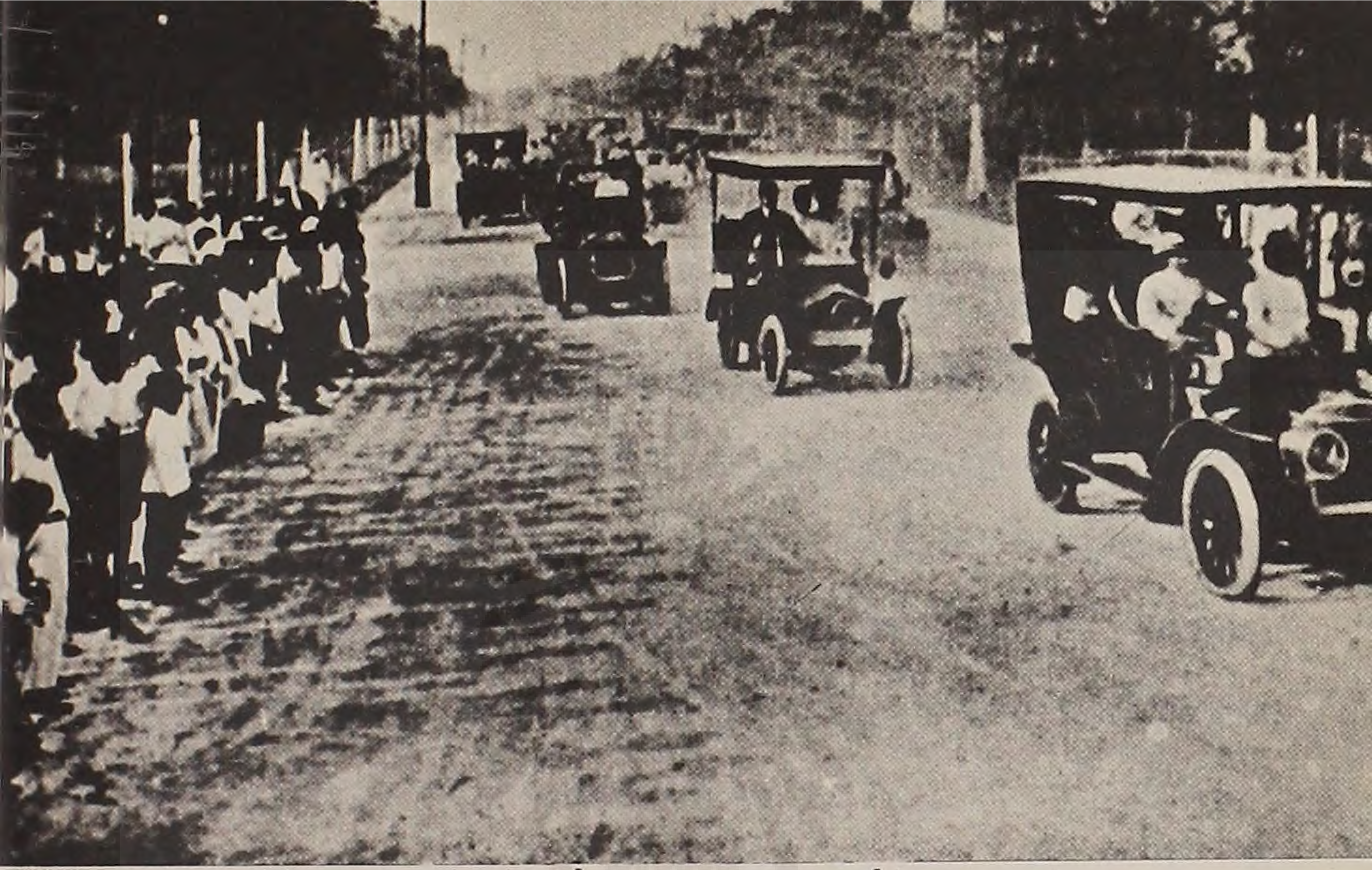
ในตอนที่เล่าถึงถนนพาหุรัดได้เล่าไว้ว่าปลายถนนพาหุรัดมาบรรจบกับถนนจักรเพชร ดูเหมือนจะมีคนงงว่ามาบรรจบกันอย่างไร เพราะรู้แต่ว่าถนนจักรเพชรอยู่สายนอก ความจริงนั้นตามที่ได้กำหนดไว้แต่เดิมถนนจักรเพชรจะต้องต่อจากถนนเยาวราชบริเวณใกล้ๆสะพานภาณุพันธุ์ เยื้องโรงภาพยนตร์คิง ซึ่งปลายถนนพาหุรัดจะมาพบกับถนนจักรเพชรตรงทางเข้าสะพานหัน ถนนจักรเพชรจะเป็นเส้นตรงไปปากคลองโอ่งอ่าง ไปเลี้ยวตรงชุมทางโทรศัพท์หรือที่ทำการโรงไฟฟ้าวัดเลียบ ซึ่งแต่ก่อนมีสะพานเหล็กให้คนและรถเดินข้ามได้ เพิ่งจะมารื้อสะพานเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๑๑ นี้เอง โดยถมคูทำถนนตลอดถึงกัน เมื่อข้ามสะพานหรือถึงหัวมุมถนนตรงนี้แล้วก็เลี้ยวขวา จะเป็นถนนตรงแล่นตลอดไปจนถึงสะพานเจริญรัชที่ปากคลองตลาด ถนนสายนี้แหละที่เรียกว่าถนนจักรเพชร

เลยตรอกวานิช ๑ สะพานหันไปตามถนนจักรเพชรจะเห็นตึกยาวทาสีเหลืองขนานกับถนน ตึกนี้เป็นที่ทำการของกรมกสิกรรม

แต่ก่อนนี้เป็นบ้านของเจ้าพระยารัตนาธิเบศร (พุ่ม ศรีไชยยันต์ ท่านผู้นี้เป็นบุตรหลวงจีนประชา ทองอยู่ ยกกระบัตรเมืองนครไชยศรี)เจ้าพระยารัตนาธิเบศรไม่มีบุตรธิดา ท่านจึงทำพินยกรรมทูลเกล้าฯถวายทรัพย์สินของท่านทั้งหมดให้เป็นของหลวงรวมทั้งตึกหลังนี้ด้วย ต่อมาได้ดัดแปลงเป็นกระทรวงธรรมการอยู่ระยะหนึ่ง

ตรงบริเวณระหว่างสะพานหันกับปากคลองโอ่อ่างนั้น แต่ก่อนมีป้อมเรียกว่าป้อมจักรเพชร เมื่อรื้อป้อมและสร้างถนนแล้วจึงได้เรียกถนนสายนี้ตามนามป้อมว่า ถนนจักรเพชร เพื่อรักษาชื่อป้อมไว้ ป้อมจักรเพชรเป็นป้อมตามกำแพงพระนครชั้นนอก กำแพงพระนครนั้นสร้างตามแนวแม่น้ำลงไปเลี้ยวเข้าคูพระนคร (ที่เรียกว่าคลองโอ่งอ่างบัดนี้) ป้อมจักรเพชรเป็นป้อมมุมพระนครข้างใต้เหมือนอย่างสร้างป้อมพระสุเมรุไว้ตรงมุมพระนครข้างเหนือ ก็ธรรมเนียมแต่ก่อนนี้เมื่อสร้างป้อมแล้วก็จะต้องให้เจ้านายที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นผู้รักษาด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้สร้างวังขึ้น เพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระโอรสพระองค์ใหญ่ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ พระพี่นางองค์น้อยขึ้นที่ใต้วัดเลียบใกล้กับป้อมจักรเพชรนั้น นับว่าเป็นวังสำคัญสำหรับการรักษาพระนครทางข้างใต้

เมื่อพูดถึงวัดเลียบก็จะขอเล่าประวัติไว้สักเล็กน้อย เพื่อจะได้ไม่ต้องไปค้นหาอ่านให้ลำบาก วัดเลียบหรือที่ทางราชการเรียกว่าวัดราชบุรณะนี้เป็นวัดโบราณ จัดอยู่ในประเภทพระอารามชั้นโทชนิดราชวรวิหาร เดิมชื่อวัดเลียบทำไมจึงชื่อเช่นนี้ไม่มีกล่าวถึงในพระราชพงศาวดาร มีบางท่านให้ความเห็นว่าที่วัดนี้น่าจะมีต้นเลียบ (ชื่อต้นไม้อย่างหนึ่งคล้ายต้นกร่าง มักขึ้นตามต้นไม้อื่น

รถยนต์ที่ใช้ในสมัยรัชกาลที่ ๕

สะพานพุทธยอดฟ้า ถ่ายทางอากาศ

ทำให้ต้นไม้นั้นตาย) จึงได้ชื่อวัดเลียบ แต่ก็ไม่มีหลักฐาน มีอีกเรื่องหนึ่งเล่ากันมาว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นมีจีนพ่อค้าคนหนึ่งชื่อเลียบ ได้จอดเรือขายสินค้าอยู่หน้าสถานีวิทยุ ๑ ป.ณ. (อยู่ริมน้ำเชิงสะพานพุทธด้านใต้) เดี๋ยวนี้ เมื่อจีนเลียบร่ำรวยขึ้น มีศรัทธาสร้างเจดีย์วิหารศาลาการเปรียญขึ้นตรงบริเวณที่ตนอาศัยจอดเรือค้าขายอยู่นั้น ด้วยเหตุนี้คนจึงเรียกวัดนั้นว่า วัดจีนเลียบ ต่อมาก็หดสั้นเหลือเพียงวัดเลียบ เรื่องนี้ฟังๆดูก็เหมือนกับชื่อวัดหงส์ ซึ่งกล่าวกันว่าเจ้าขรัวหงชาวจีนเป็นผู้สร้าง สำหรับเรื่องจีนเลียบจะจริงเท็จอย่างไรก็ไม่อาจจะยืนยันได้ แต่ก็เป็นเรื่องที่น่าคิดเหมือนกัน

วัดนี้คงจะร่วงโรยมานานเพราะสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย และในสมัยกรุงธนบุรีบ้านเมืองกำลังอยู่ในระหว่างสงคราม ต่อมาเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ได้ทรงปฏิสังขรณ์ และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงช่วยและได้พระราชทานนามวัดให้ใหม่ว่าวัดราชบุรณะในระยะนี้เห็นจะอุ่นหนาฝาคั่ง เพราะกำแพงวังของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์อยู่ติดกับกำแพงวัดเลียบ ก็คงจะได้ทรงช่วยเหลือเจือจานตลอดมา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ โปรดให้ถอนสีมาเก่าแล้วสร้างพระอุโบสถและพระวิหารใหม่ซึ่งเห็นจะเป็นการปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ที่สุด เพราะในรัชกาลที่ ๓ ก็ไม่ปรากฏว่าได้ซ่อมแซมอะไรมากนอกจากทรงสร้างพระปรางค์องค์ใหญ่ และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔–๕ ได้ทรงปฏิสังขรณ์บ้าง วัดนี้มีความสำคัญเกี่ยวข้องกับสุนทรภู่กวีเอกของไทย เพราะเมื่อสุนทรภู่บวชได้เคยมาจำพรรษาที่วัดนี้

ครั้นเมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ วัดราชบุรณะถูกระเบิด โบสถ์วิหารพังหมดทั้งวัด คงเหลือแต่พระปรางค์ที่สร้างในรัชกาลที่ ๓ อยู่เพียงองค์เดียว และ

ด้วยเหตุนี้จึงเกือบจะถูกยุบไปแล้ว แต่ได้มีผู้ร้องขอจะช่วยกันบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ จึงได้เป็นวัดขึ้นอีก และมีโบสถ์ที่สวยงามแห่งหนึ่งในปัจจุบัน

ความจริงนั้นบริเวณดังกล่าวนี้เป็นที่เจริญแห่งหนึ่งของบางกอก เป็นย่านการค้าที่สำคัญทีเดียว และโดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ตั้งกรมไปรษณีย์และกรมโทรเลขขึ้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาตรงข้ามวัดเลียบ คือที่เป็นสถานีวิทยุ ๑ ป.ณ. บัดนี้ อาคารหลังนี้ก็ยังอยู่ และหวังว่าจะอยู่ตลอดไป เพื่อเป็นอนุสรณ์ของความเจริญในสมัยรัชกาลที่ ๕ และเป็นอนุสาวรีย์ของกรมไปรษณีย์เอง ถ้าหากรื้อเสียแล้ว ต่อไปบ้านเมืองของเราจะไม่มีความหลังไว้ให้ลูกหลานได้ระลึกนึกถึงเลย

ในระยะใกล้ๆกับที่ได้ตั้งกรมไปรษณีย์ (พ.ศ. ๒๔๒๖) ขึ้นนั้นเองการไฟฟ้าและการรถรางของไทยก็ได้เริ่มขึ้นด้วย และโรงไฟฟ้าขนาดใหญ่ก็ได้จัดตั้งขึ้นที่บริเวณใกล้ๆวัดเลียบ ตัวอาคารสำนักงานของโรงไฟฟ้าด้านถนนจักรเพชรที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนั้นก็เป็นของเดิมที่มีมาแต่ครั้งนั้น

ตลอดถนนสายนี้แต่ก่อนก็มีแต่ร้านค้า มีแต่ผู้คนไปมาซื้อขายกันเท่านั้น ต่อเมื่อได้สร้างโรงภาพยนตร์เอมไพร์ขึ้นผู้คนจึงหนาตาขึ้นกว่าแต่ก่อน และในระหว่างโรงภาพยนตร์ไปถึงปากคลองตลาดนั้น ก็มีถนนซอยจากถนนจักรเพชรลงไปที่แม่น้ำเจ้าพระยาอีก ๒ สาย เรียกว่าถนนท่ากลาง และถนนท่าโรงยาเก่า ถนนท่ากลางเป็นชื่อตลาดด้วยพ่อค้าแม่ค้ารู้จักตลาดท่ากลางเป็นอย่างดี ส่วนที่เรียกกันว่าปากคลองตลาดนั้นก็เพราะในสมัยก่อนนั้นเป็นตลาดปลาที่ใหญ่ที่สุด จึงได้เรียกกันว่าปากคลองตลาด ในจดหมายเหตุโหรกล่าวไว้ว่าคลองตลาดนี้ในสมัยกรุงธนบุรีเรียกว่า คลองใน (รายละเอียดเกี่ยวกับคลองนี้ได้เล่าแล้วในตอนต้น)

ถนนสำคัญอีกสายหนึ่ง ซึ่งเชื่อมโยงจากถนนจักรเพชรไปบรรจบกับถนนเจริญกรุงก็คือถนนตรีเพชร ตรงหัวถนนตรีเพชรด้านขวามือเป็นวัดเลียบ ด้านซ้ายมือตรงข้ามกับวัดเลียบคือโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยบริเวณโรงเรียนสวนกุหลาบแต่ก่อนนั้นเป็นวังเรียกว่าวังถนนจักรเพชรวังนี้แต่เดิมที่เป็นที่บ้านเจ้าจอมมารดาน้อยระนาด ในรัชกาลที่ ๒ (มีประวัติในหนังสือ "พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา" ของ ส.พลายน้อย) ต่อมากรมพระเทเวศรวัชรินทร ได้ทรงรับมรดกจึงได้สร้างวังขึ้น ณ ที่นั้น (อยู่ภายในบริเวณโรงเรียนสวนกุหลาบ) กรมพระเทเวศรเสด็จประทับอยู่จนสิ้นพระชนม์เมื่อรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๑๙ และหม่อมเจ้าที่เป็นเชื้อสายได้อยู่ต่อมา จนเมื่อมีการปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญขึ้นได้ทรงซื้อที่วังสร้างตึกแถวและทำโรงเรียนดังที่เห็นอยู่ทุกวันนี้

ต่อจากโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยขึ้นไปทางพาหุรัด แต่ก่อนก็เป็นอาคารมุงจากธรรมดาครั้นเมื่อสร้างโรงเรียนเพาะช่างขึ้นจึงเป็นตึกหลังย่อมๆเมื่อกิจการโรงเรียนเพาะช่างเจริญขึ้นจึงได้รื้อตึกเดิมแล้วสร้างเป็นอาคารใหญ่โตอย่างที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้

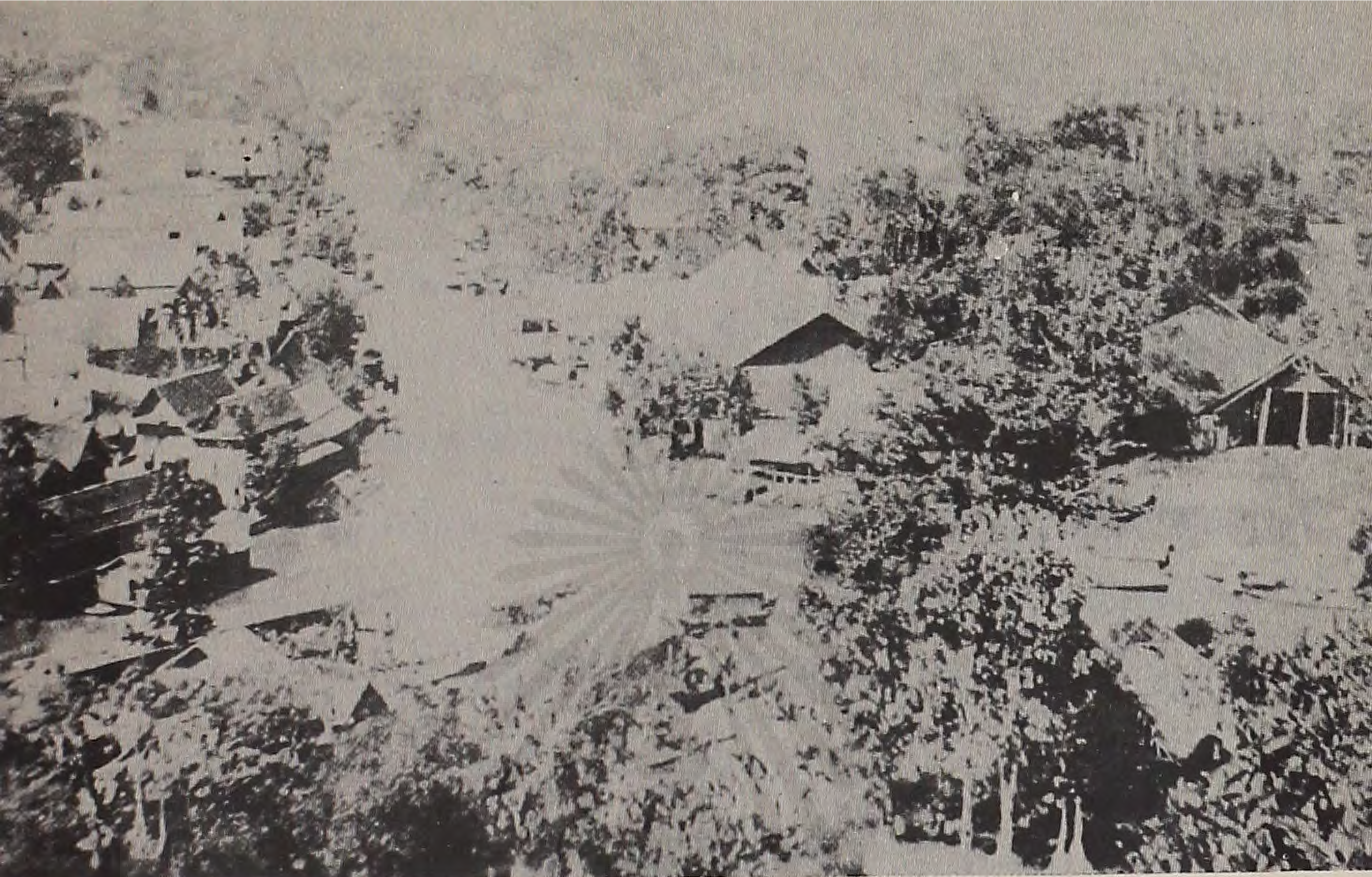
ความจริงนั้นถนนตรีเพชรเป็นถนนสำคัญสายหนึ่งเพราะเป็นถนนที่เชื่อมต่อกับสะพานพุทธยอดฟ้า และเพื่อเป็นความรู้จะขอเล่าถึงประวัติความเป็นมาของสะพานพระพุทธยอดฟ้ารวมไว้ด้วยเพราะอยู่ในเขตที่กำลังเล่าอยู่นี้ สะพานพระพุทธยอดฟ้าเป็นสะพานสำหรับให้ยานพาหนะและประชาชนข้ามไปมาระหว่าง

กรุงเทพฯ กับธนบุรีและหัวเมืองใกล้เคียง นับเป็นสะพานเหล็กขนาดใหญ่แห่งหนึ่งของบางกอกทีเดียว

เรื่องเดิมที่จะได้มีการสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าขึ้นนั้น ก็เนื่องมาจากเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชปรารภว่ากรุงเทพฯ ได้สร้างมาตั้งแต่พุทธศักราช ๒๓๒๕ และเมื่อนับมาจนถึงพุทธศักราช ๒๔๗๕ ก็เป็นเวลา ๑๕๐ ปี พอดี การที่อายุพระนครได้ยืนยาวมาถึง ๑๕๐ ปีเช่นนี้ ก็น่าที่จะมีการสมโภชฉลองให้เป็นการเอิกเกริกสักครั้งหนึ่ง และเมื่อมีการฉลองพระนครแล้ว ก็สมควรที่จะได้สร้างสิ่งใดสิ่งหนึ่งขึ้นเป็นอนุสรณ์ไว้ด้วย เพื่อเป็นเครื่องแสดงความกตัญญูต่อบุพการีที่ได้สร้างและรักษากรุงเทพฯ ไว้ให้พ้นจากข้าศึกศัตรูยั่งยืนมาจนบัดนี้

เมื่อได้ทรงพระราชปรารภดังนั้นแล้ว จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้อภิรัฐมนตรีและเสนาบดีประชุมปรึกษากันว่าจะสร้างสิ่งใดขึ้นเป็นอนุสรณ์ และหลังจากที่พระองค์ได้ทรงพิจารณาความเห็นต่างๆของคณะกรรมการแล้ว พระองค์ก็ทรงพระราชวินิจฉัยว่า สิ่งที่สมควรจะสร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์นั้นมีอยู่ด้วยกัน ๒ สิ่ง คือสร้างพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี และเป็นผู้ที่ได้สร้างกรุงเทพฯ ขึ้นนี้อย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งเห็นสมควรที่จะสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อเชื่อมจังหวัดธนบุรีกับกรุงเทพฯ ให้ไปมาถึงกันได้สะดวกยิ่งขึ้น

การที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภถึงการสร้างสะพานนั้น ก็เพราะพระองค์เล็งเห็นว่า กรุงเทพพระมหานครซึ่งแต่โบราณก็ดูเป็นบ้านเมืองที่กว้างขวางนั้น ครั้นต่อ

ภูมิประเทศบริเวณสะพานผ่านฟ้าลีลาศ เทียบกับภาพหมายเลขที่ ๖๔

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า (ก่อนเปลี่ยนแปลง)

มาก็มีตึกรามถนนหนทางบ้านเรือนราษฎรมากมายขึ้น จนถึงขนาดยัดเยียดเบียดเสียดหาที่ว่างได้ยาก ต้องขยับขยายออกไปทางด้านตะวันออกมากขึ้น พื้นที่เดิมซึ่งเป็นทุ่งนาป่าดง ก็กลายเป็นบ้านเรือนของประชาชนไปหมด แต่เมื่อมองข้ามไปทางฝั่งธนบุรีฟากตะวันตกกลับเป็นถิ่นที่รกร้างเป็นสวนผลไม้ ไม่เจริญเหมือนทางฝั่งพระนคร และเมื่อการขยายพระนครออกไปทางทิศตะวันออกลำบากยากขึ้นก็คงถึงเวลาที่จะต้องทำสะพานข้ามไปฝั่งธนบุรีเข้าสักวันหนึ่ง และไหนๆก็จะต้องทำอยู่แล้ว ก็ควรจะถือโอกาสทำเสียเลยทีเดียวไม่ต้องรอไปถึงอนาคต

จากพระราชปรารภนี้เราจะเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีสายพระเนตรไกล ทรงคาดคะเนเหตุการณ์ของบ้านเมืองได้เพียงใด เพราะบัดนี้เราก็ได้ขยายพระนครออกไปไกลกว่าเดิมหลายสิบเท่า ที่อันเคยเป็นป่าเป็นทุ่งนาก็กลายเป็นตึกรามบ้านช่อง สะพานพุทธยอดฟ้าก็กลายเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญขึ้นอย่างมากมาย และไม่ได้เป็นประโยชน์เฉพาะกรุงเทพ ฯ กับธนบุรีเท่านั้น แต่ได้เป็นประโยชน์แก่จังหวัดใกล้เคียงอื่นๆอีกหลายจังหวัด

เมื่อเป็นที่ตกลงกันแล้วว่าจะสร้างสะพาน และพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว ก็โปรด ฯ ให้คิดแบบพระบรมรูปและแบบสะพานขึ้นโดยให้ทั้งสองสิ่งมีความสัมพันธ์กัน การคิดแบบพระบรมรูปนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งตอนนั้นยังดำรงพระยศเป็นกรมพระและเป็นอุปนายกราชบัณฑิตยสภา อำนวยการแผนกศิลปากรให้เป็นผู้คิดแบบพระบรมรูป ซึ่ง

ท่านทั้งหลายได้เห็นอยู่บัดนี้ คือได้หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ขนาดสูงตลอดยอด ๔.๖๐ เมตร มีขนาดใหญ่กว่าบุคคลธรรมดาสามเท่า

ส่วนตัวสะพานข้ามแม่น้ำนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระเจ้าพี่ยาเธอกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ซึ่งในขณะนั้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมเป็นผู้อำนวยการสร้าง โดยมีรับสั่งให้กองแบบแผนกรมรถไฟเป็นผู้ออกแบบโครงการ เพื่อกะขนาดและรายการอีกต่อหนึ่ง เมื่อแบบแผนเสร็จเรียบร้อยแล้ว กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินจึงได้มีรับสั่งให้เชิญบริษัทต่างๆส่งผู้ชำนาญเข้ามา เพื่อจะได้ตรวจดูสถานที่สำหรับสร้างสะพาน และกะประมาณค่าใช้จ่ายต่างๆก่อนที่จะยื่นการประมูล บริษัทที่ได้ส่งผู้แทนเข้ามามีอยู่ด้วยกันทั้งหมด ๕ บริษัท คือ

๑. บริษัทดอร์แมนลองจำกัด ประเทศอังกฤษ
๒. บริษัทไดเด ประเทศฝรั่งเศส
๓. บริษัทค๊อทมุนเดร์ ประเทศเยอรมันนี
๔. บริษัทซาวิกลิอาโน ประเทศอิตาลี
๕. บริษัทคริสเตียนนีและนิลซัน ประเทศเดนมาร์ก

ผลของการประกวดราคาปรากฏว่าบริษัทดอร์แมนลองจำกัด ของอังกฤษเป็นผู้ประมูลได้ โดยเสนอราคาสำหรับตัวสะพานเหล็กและทางลาดคอนกรีตเสริมเหล็กเป็นเงิน ๒๔๔.๓๓๒ ปอนด์ กับราคาสำหรับการตกแต่งสะพานให้งดงามอีก ๗๕,๐๙๓ ปอนด์ และบริษัทดอร์แมนลองได้ลงนามทำสัญญาก่อสร้างเมื่อวันที่ ๓๐ กรกฎาคม ๒๔๗๒ ที่กรุงลอนดอนและสัญญาว่าจะทำการก่อสร้างให้แล้วเสร็จภายในวันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๗๔ หากไม่แล้ว

เสร็จตามสัญญา บริษัทจะต้องถูกปรับวันละ ๑๕๐ บาทเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ทางบริษัทยังรับประกันความเสียหายต่างๆที่จะเกิดขึ้นภายใน ๑๐ ปีอีกด้วย

หลังจากที่ได้ลงนามในสัญญาก่อสร้างได้แล้ว ๖ เดือน งานต่างๆก็ลุล่วงไปมาก และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปประกอบพระราชพิธีวางศิลาก่อฤกษ์ เมื่อวันที่ ๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๒ และได้เสด็จพระราชดำเนินเปิดสะพานเมื่อวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ และได้พระราชทานนามว่า "สะพานพระพุทธยอดฟ้า"

สำหรับค่าก่อสร้างทั้งหมดนั้น ได้กะไว้ในชั้นเดิมประมาณสี่ล้านบาท โดยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เป็นส่วนพระองค์จำนวนหนึ่ง และรัฐบาลจะจ่ายเงินแผ่นดินช่วยอีกจำนวนหนึ่ง นอกจากนั้นจะบอกบุญเรี่ยไรจากประชาชนชาวไทยทั้งมวล ฉะนั้นสะพานพระพุทธยอดฟ้าจึงเป็นสะพานที่ประชาชนชาวไทยได้มีส่วนร่วมสร้างอย่างสมบูรณ์ เป็นสะพานที่พระมหากษัตริย์และชาวไทยได้ร่วมกันสร้างเพื่อเป็นอนุสรณ์ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ความจริงนั้นประโยชน์ทั้งหลายได้ตกอยู่แก่คนไทยทุกรุ่นทุกนาม สะพานนี้จึงนอกจากจะเป็นอนุสรณ์ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว ยังเป็นเครื่องระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงดำริให้มีสะพานนี้อีกด้วย □

บทที่ ๒๓

วังหน้า-สนามหลวง

ตรงพื้นที่บริเวณตั้งแต่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลาหรือตั้งแต่อุทกทานรูปแม่พระธรณีออกไปตามถนนราชินี แต่เดิมทีครั้งรัชกาลที่ ๑ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ได้โปรดให้สร้างวังสำหรับพระราชโอรสรวม ๔ วังด้วยกัน เจ้านายวังหน้าได้อยู่สืบต่อกันมาจนถึงในรัชกาลที่ ๕ เมื่อยุบเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวร วังหน้าก็ร่วงโรยเพราะไม่มีผู้ใหญ่ปกครองดูแล ต่อมาโปรดให้รื้อวังต่างๆ ทำสนามหลวง และตัดถนนดังที่เห็นกันอยู่บัดนี้

ความจริงนั้นวังเจ้านายฝ่ายวังหน้ามีทั้งสองฟากคลองคูเมืองฝั่งข้างเหนือก็สร้างเรียงรายตั้งแต่หน้าวัดชนะสงครามเรื่อยไปจนถึงท่าช้างวังหน้าถนนพระอาทิตย์ วังสำคัญคือวังกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ หรือที่เรียกกันในครั้งนั้นว่าวังใหม่ เพราะเป็นวังสร้างใหม่ที่ทันสมัย เขตวังตั้งแต่ถนนพระอาทิตย์มาจนต่อเขตวังเจ้าฟ้าอิศราพงศ์๑ ซึ่งต่อมาได้สร้างเป็นโรงพยาบาลทหาร และในปัจจุบันนี้เป็นที่ทำการของกรมแพทย์ทหารบก ก็พื้นที่บริเวณนั้นแต่

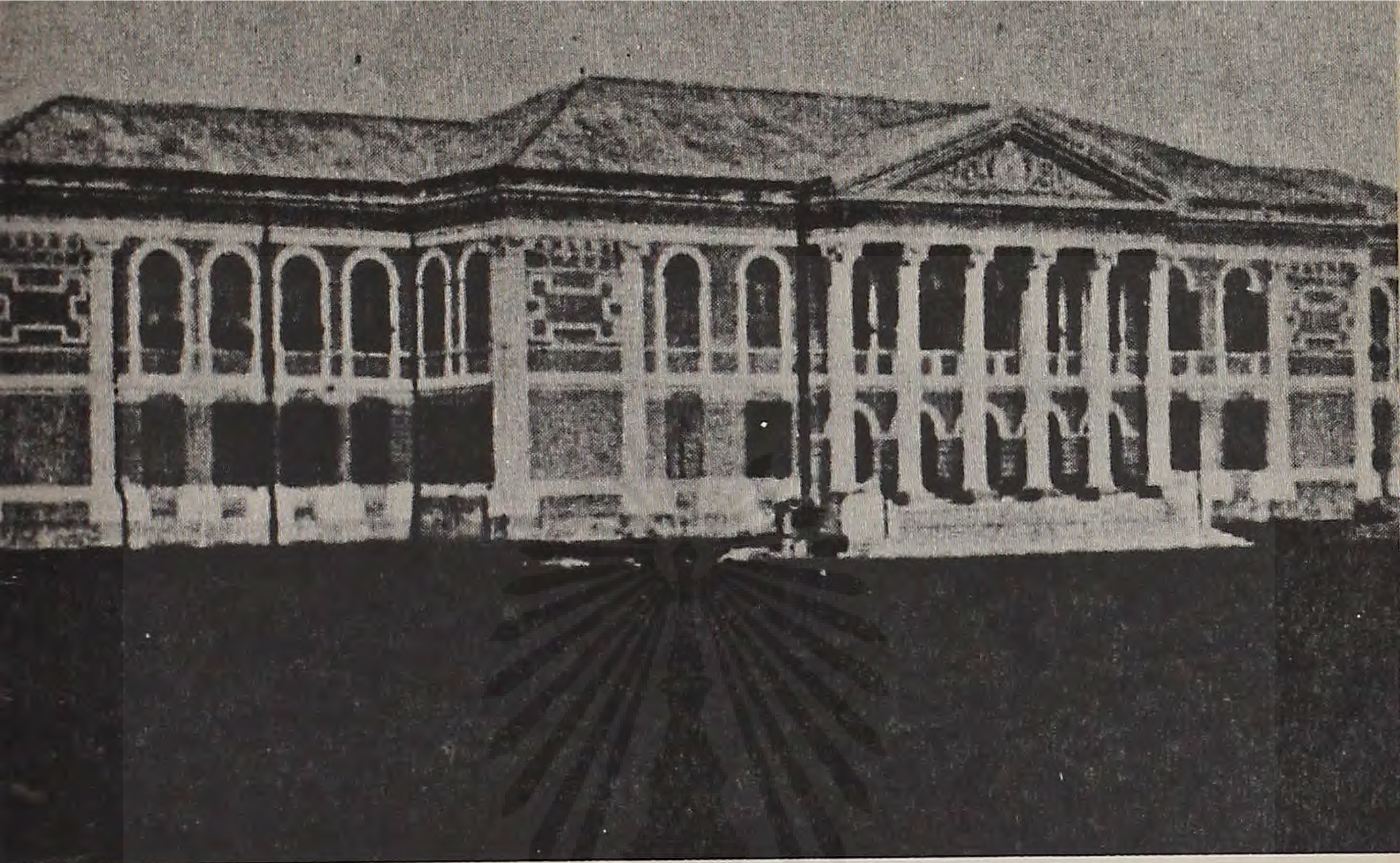
๑ พระองค์เจ้าชายอิศราพงศ พระโอรสในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ กรมพระราชวังบวรฯ ในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นสกุล อิศรศักดิ์ ณ อยุธยา

ก่อนนี้ตั้งแต่เหนือปากคลองคูเมืองที่ท่าช้างขึ้นไปทางเหนือ ตอนริมน้ำนอกกำแพงเมืองเป็นบ้านรับแขกเมืองและบ้านขุนนาง ตอนในกำแพงเมืองเป็นบ้านเสนาบดีวังหน้า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงซื้อที่ของเสนาบดีและข้าราชการเหล่านี้ สร้างวังพระราชทานกรมพระราชวังบวรฯ แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ และได้เสด็จอยู่ที่วังนี้จนรับอุปราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๕ แต่เดิมสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกะว่าจะให้กรมพระราชวังบวร ฯ คงประทับอยู่ที่วังนี้ เป็นแต่เสด็จเข้าไปทำการพระราชพิธีหรือรับแขกเมืองในพระราชวังบวรฯ จึงให้ไปถ่ายแบบตึกที่เมืองสิงคโปร์มาสร้างตำหนักขึ้น และให้ทำสะพานข้ามคลองและทำฉนวนเป็นทางเสด็จตั้งแต่วังเข้าไปจนถึงพระราชวังบวร ฯ คนทั้งหลายจึงเรียกวังนี้ว่า "วังใหม่" แต่ต่อมากรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเสด็จเข้าไปประทับในพระราชวังบวร ฯ แล้วประทานวังใหม่ให้เป็นวังพระองค์เจ้าวิไลยวรวิลาศ พระองค์เจ้าชายใหญ่ครึ่ง ๑ ประทานพระองค์เจ้าชัยรัตนวโรภาส ซึ่งทรงพระเมตตามากครึ่ง ๑ เป็นวังของพระองค์เจ้า ๒ พระองค์นั้นมาจนทางราชการซื้อที่สร้างโรงพยาบาลทหาร คือกรมแพทย์ทหารบกในปัจจุบันดังได้กล่าวมาแล้ว[๑]

ที่เรียกกันว่าท่าช้างวังหน้านั้น ก็เพราะแต่เดิมที่มีโรงช้างอยู่ตลอดริมคลองคูเมืองไปจนถึงท่าช้าง และมีโรงช้างอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาหลัง ๑ ต่อโรงช้างขึ้นไปทางเหนือก็มีประตูซึ่งเรียกกันว่าท่าช้างวังหน้า ฉะนั้นที่เรียกกันว่าท่าช้างวังหน้าจึงเหมาะสมด้วยประการทั้งปวง เพราะเหตุที่ช้างอยู่เป็นท่าของช้าง เมื่อมีช้างอยู่ภายในคลองคูเมืองเช่นนี้ก็จำเป็นอยู่เองที่จะต้องมีสะพานให้ช้างเดินข้ามคลองคูเมืองออกไป จึงได้มีสะพานช้างวังหน้าหรือสะพานเสี้ยวดังได้กล่าว

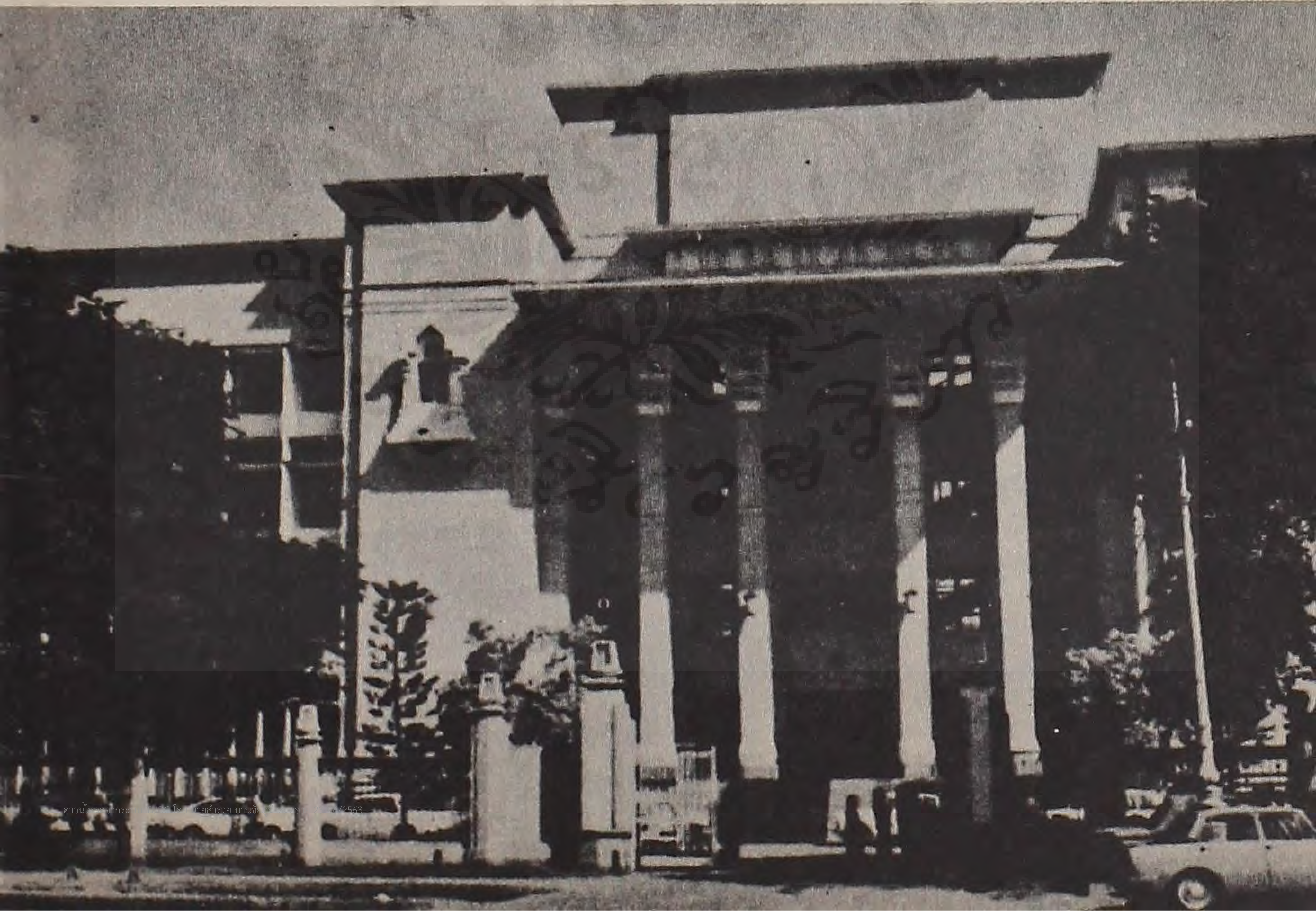
---

๑ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๖

ศาลอาญาสมัยรัชกาลที่ ๕

ศาลในปัจจุบัน

มาแล้วข้างต้น เป็นสะพานช้างเข้าคู่กับสะพานช้างทางวังหลวงคือสะพานช้างโรงสีดังได้กล่าวมาแล้วในตอนก่อน

ที่ปากคลองคูเมืองตรงท่าช้างวังหน้านั้น มีสะพานคอนกรีตอยู่สะพานหนึ่งซึ่งได้สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ นับเป็นสะพานสุดท้ายที่สร้างในรัชกาลนั้น จึงได้นามว่า "เฉลิมสวรรค์ ๕๘" เลข ๕๘ คือจำนวนพระชนมายุที่เสด็จสวรรคตในปีนั้น สะพานนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปทำพิธีเปิด (พ.ศ. ๒๔๕๕)

ทางตอนใต้ของสะพานเฉลิมสวรรค์ ด้านถนนราชินีตรงที่เป็นโรงเรียนนาฏศิลป์ของกรมศิลปากรและบริเวณวัดบวรสถานสุทธาวาสนั้น แต่เดิมเป็นลานกว้างเรียกกันว่าสวนกระต่าย เป็นสวนที่ประพาสของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงพระราชอุทิศให้เป็นบริเวณที่หลวงชีจำศีลภาวนา ต้นเหตุเพราะนักนางแม้น มารดาของนักองค์อี[1] ได้บวชเป็นรูปชี เรียกกันว่านักชี นักองค์อีก็เป็นธิดาของสมเด็จพระอุไทยราชา พระเจ้ากรุงกัมพูชา จึงอยู่ในฐานะที่โปรดปราน เมื่อนักชีเข้ามาอยู่ในกรุงเทพพระมหานคร จึงโปรดให้มาอยู่ในพระราชวังบวร ฯ กับพวกหลวงชีที่เป็นบริษัท ที่ตรงนั้นจึงได้มีชื่อเรียกกันว่า "วัดหลวงชี"

ต่อมากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงอุทิศที่สวนกระต่ายเดิมสร้างวัดบวรสถานสุทธาวาส[2] ถวายเป็นพุทธบูชา วัดนี้แต่ก่อนเรียกเป็นสามัญว่า "วัดพระแก้ววังหน้า" เพราะอยู่ในวังเหมือนกับวัด

---

๑ นักองค์อี เป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าหญิงกำพุชฉัตร และพระองค์เจ้าหญิงวงศ์มาลา ซึ่งสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ทั้งสองพระองค์

๒ นามวัด "บวรสถานสุทธาวาส" นี้เข้าใจกันว่าจะได้พระราชทานต่อในรัชกาลที่ ๔

พระศรีรัตนศาสดารามในพระราชวังหลวง เหตุที่จะสร้างวัดบวรสถานสุทธาวาสนั้น มีเรื่องเล่ากันมาหลายอย่างไม่ยุติเป็นที่แน่นอนได้ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเล่าไว้ในหนังสือตำนานวังหน้าว่า

"กล่าวกันว่าทรงสร้างแก้บนครั้งเสด็จยกกองทัพไปปราบขบถเวียงจันทน์ เล่ากันอีกอย่างหนึ่งว่า แต่เดิมจะทรงสร้างเป็นยอดปราสาท จนปรุงตัวไม้แล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ มีรับสั่งให้ไปห้ามว่าในพระราชวังบวร ฯ ไม่มีธรรมเนียมที่จะมีปราสาท กล่าวกันว่าเป็นเหตุให้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพน้อยพระทัยมาก จึงโปรดให้แก้เป็นหลังคาจตุรมุข อย่างเช่นปรากฏอยู่ทุกวันนี้"

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ แล้ว* ป้อมปราการสถานที่วังหน้าก็ชำรุดทรุดโทรมลงโดยลำดับ เพราะตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ก่อสร้างซ่อมแซมแล้ว ก็ไม่ได้บูรณปฏิสังขรณ์อีกเลย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าสถานที่ต่างๆในวังหน้าที่ไม่เป็นสิ่งสำคัญจะลงทุนบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด ควรรักษาไว้แต่ที่เป็นสำคัญ จึงโปรดให้รื้อป้อมปราการสถานที่ต่างๆส่วนชั้นนอกข้างด้านตะวันออกลงจนหมด ทำเป็นท้องสนามหลวง ต่อมาเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้โปรดให้รื้อสิ่งก่อ-

* กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็นองค์สุดท้าย ดูพระประวัติในหนังสือ "เจ้าฟ้าจุฑามณี" ของ โสมทัต เทเวศร

สร้างด้านเหนือ คงไว้แต่พระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส แล้วจึงโปรดให้สร้างตึกขึ้นในสนามข้างด้านเหนือ ๓ หลัง ตึกเหล่านี้ได้เคยใช้เป็นที่ทำการกระทรวงธรรมการ กระทรวงยุติธรรม และกระทรวงคมนาคม ปัจจุบันนี้ได้รื้อหมดทั้ง ๓ หลังและสร้างโรงละครแห่งชาติขึ้นแทน

ไหนๆก็ได้กล่าวถึงวังหน้ามาแล้ว จะขอเล่าต่อไปให้ตลอด วังหน้าหรือที่เรียกตามภาษาราชการว่า พระราชวังบวรสถานมงคล เป็นที่ประทับของพระมหาอุปราช การที่เรียกว่าวังหน้า ก็เพราะเป็นวังที่อยู่ข้างหน้าของพระบรมมหาราชวังนั่นเอง วังหน้านี้ได้มีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และได้เรียกเช่นนี้มาตั้งแต่ครั้งนั้น วังหน้าในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ปรากฏว่าได้สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ คือสร้างพร้อมกับวังหลวง วังทั้งสองนี้อยู่ใกล้ชิดมากไม่เหมือนกับในกรุงศรี-อยุธยา ที่เป็นเช่นนี้เพราะที่ดินจำกัด แต่การสร้างนั้นไม่ได้แล้วเสร็จในทันที เป็นการสร้างไว้ชั่วคราวก่อน สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์อธิบายไว้ว่า

การสร้างพระราชวังในกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งพระราชวังหลวงและวังหน้า ไม่ได้สร้างสำเร็จในคราวเดียว แรกลงมือสร้างเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ เป็นการเร่งรัดด้วยจะทำพระราชพิธีปราบดาภิเษก กำแพงพระราชวังใช้แต่ปักเสาไม้ระเนียด พระราชมนเทียรก็ทำแต่ด้วยเครื่องไม้มุงจากพอเสด็จประทับชั่วคราวทั้งพระราชวังหลวงวังหน้า พระราชวังหลวงเวลาปลูกสร้างไม่ถึงสองเดือนก็ถึงพระฤกษ์พระราชพิธีปราบดาภิเษก เสด็จมาเฉลิมพระราชมนเทียรเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ บุรพาสาธ ขึ้น ๔ ค่ำ พระมหาอุปราชจะได้เสด็จจากนิเวศน์เดิม อันอยู่ตรงป้อมพระสุเมรุทุกวันนี้มาเฉลิมพระราชมนเทียรในพระราชวังบวรสถานมงคลที่สร้างใหม่เมื่อวันใดยังไม่พบจดหมายเหตุ แต่มีหลักฐาน

ที่ยุติได้เป็นแน่ว่าเสด็จมาภายในเดือน ๘ บุรพาสาธ ปีขาลจัตวาศกนั้นเอง ด้วยมีจดหมายเหตุปรากฏว่า ปรึกษาความชอบตั้งกรมสมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอแลตั้งข้าราชการทั้งหลาย เมื่อเดือน ๘ อุตราสาธ การอันนี้ต้องอยู่ภายหลังพระราชพิธีอุปราชาภิเษก

ครั้นเสด็จมาประทับอยู่ในพระราชวังใหม่แล้ว จึงลงมือปลูกสร้างสิ่งซึ่งเป็นของถาวรต่อมา ทั้งพระราชวังหน้าด้วยกัน ในหนังสือพงศาวดารว่าการสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์และพระราชวังหลวง สร้างอยู่ ๓ ปี สำเร็จเมื่อในปี มะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ จึงทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้วสมโภชพระนครต่อกันไป เชื่อได้ว่าพระราชวังบวรฯ ก็คงสร้างสำเร็จ และได้มีการฉลองเนื่องในงานสมโภชพระนครคราวนั้นด้วย

ป้อมรอบพระราชวังบวรฯ มีทั้งหมด ๑๐ ป้อม รูปป้อม ๔ มุมวังทำเป็นรูปแปดเหลี่ยม หลังคากระโจม นอกนั้นทำเป็นหอรบ ชื่อป้อมเหล่านี้มีชื่อไม่คล้องจองกันเหมือนป้อมพระราชวังหลวง ชื่อป้อมเหล่านั้นคือ ๑. ป้อมมุกดาพิศาล ๒. ป้อมเพชรบูรพา ๓. ป้อมวิเชียรอาคเณย์ ๔. ป้อมไพฑูรย์ ๕. ป้อมเขื่อนเพชร ๖. ป้อมเขื่อนขันธ์ ๗. ป้อมพระจันทร์ ๘. ป้อมพระอาทิตย์ ๙. ป้อมนี้ไม่ปรากฏชื่อ ๑๐. ป้อมนิลวัตถา

ในจำนวนป้อมเหล่านี้ มีป้อมที่สำคัญและมีตำนานเล่ากันมาอยู่ป้อมหนึ่งคือป้อมไพฑูรย์ ซึ่งเป็นป้อมรูปหอรบยาวตามกำแพงวัง ปืนประจำป้อมนี้หันปากกระบอกตรงไปทางพระราชวังหลวง ซึ่งดูประหนึ่งว่าจะสร้างไว้สำหรับยิงไปที่พระราชวังโดยตรงทำไมวังหน้าจึงต้องทำเช่นนี้ไม่มีเหตุผลกล่าวไว้ แต่ในพงศาวดารมีเรื่องที่น่าคิดอยู่เรื่องหนึ่ง คือเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ วังหน้าคือกรม

พระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเกิดขัดพระทัยกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีเรื่องกล่าวถึงในหนังสือนิพพานวังหน้า ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของพระเจ้าบวรวงษ์เธอชั้น ๑ พระองค์เจ้ากัมพุชฉัตรตอนหนึ่งว่า

"ด้วยพระมิ่งมงกุฎยุทธเยศ ในสาเหตุคุมเข็ญเขม้นหมาย
ความหลังไม่ประทังประเทืองกาย แทบจะวายชีพระเนนในเวรจำ
เพราะพระปิ่นดำรงบวรสถาน กระหึมหาญหุนเหยียมกระหยับย่ำ
เหมือนจะวางกลางเมืองเมื่อเคืองคำ พิโรธร่ำดังจะรุกเข้าโรมรัน
ครั้นทรงทราบว่าพระจอมปิตุลา ให้พลกัมพูชาลากปืนขัน
ประจุป้อมล้อมราชวังจันทร์ จึงมีบัญฑูรสั่งให้สืบความ
ตรัสใช้มาตุรงค์ตรงรับสั่ง มิไปพึ่งราชกิจก็คิดขาม
มาสืบเรื่องพระไม่ปลงจะสงคราม ก็ประณามทูลบาทไม่พาดพิง
ว่าคำขอมน้อมพจมานสาร ไม่หาญเสน่หาพระนุชยิ่ง
แต่พิธีตรุศยิ่นลากปืนจริง ยังนึกกริ่งกริ้วนั้นพอบรรเทา"

สาเหตุที่จะมีเรื่องใหญ่โตนั้นก็เพราะ มีข้าราชการวังหน้า ไปกราบทูลกรมพระราชวังบวร ฯ ว่า พวกวังหลวงลากปืนใหญ่ขึ้นป้อมจะยิงวังหน้าแล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ เอะใจเรื่องอะไรกันอยู่ดีๆ ก็จะลากปืนมายิงกัน จึงมีรับสั่งให้นักองค์อี ซึ่งเป็นมารดาของพระองค์เจ้ากัมพุชฉัตรผู้นิพนธ์หนังสือนิพพานวังหน้าที่ยกมาข้างต้นนั้น ให้แต่งข้าหลวงลอบไปสืบความจากพวกเขมรที่ลากปืนที่วังหลวงว่า ลากปืนใหญ่ขึ้นป้อมทำไมกันเขมรที่ไปถามได้ความว่าวังหลวงเอาปืนขึ้นป้อมเพื่อยิงอาฏานาในพิธีตรุษ กรมพระราชวังบวร ฯ ก็เห็นจะทรงเชื่อ

แต่พวกขุนนางข้าราชการที่จะระแวงสงสัยไม่ไว้ใจ พวกข้าราชการวังหน้ามีพระยาเกษตร (บุญรอด) เป็นต้น ก็ชวนกันลากปืนใหญ่ขึ้นป้อมไพฑูรย์บ้าง ตระเตรียมกำลังจะคิดสู้วังหลวงกันวุ่นวาย ข้างฝ่ายวังหลวงเห็นวังหน้าเอะอะทำท่าไม่ดีเช่นนั้นก็เตรียมกำลังบ้าง แต่เคราะห์ดีที่ยังไม่ได้ลงมือยิง สมเด็จพระพี่นางทั้งสองพระองค์ทราบเรื่องเสียก่อน และได้เสด็จไปวังหน้ามีรับสั่งปรับความเข้าใจจนกรมพระราชวังบวร ฯ สิ้นทิฐิมานะ แล้วจึงชวนกรมพระราชวังบวรฯ ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่วังหลวง เหตุการณ์ที่ตึงเครียดก็คลายลงเป็นอันพ้นสงครามกลางเมืองไปคราวหนึ่ง*

นอกจากป้อม ๑๐ ป้อมที่กล่าวแล้วนั้น ยังมีประตูพระราชวังบวรฯ ชั้นนอกอีก ๑๓ ประตู เท่ากับประตูพระบรมมหาราชวังพอดี ชื่อประตูเหล่านี้มีชื่อคล้องจองกันเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่สนใจในเรื่องชื่อประตู จะขอคัดมาลงไว้ด้วยดังนี้ประตูพรหมทวาร ประตูพิศาลสุนทร ประตูบวรยาตรา ประตูศักดาพิไชย ประตูอำไพพิมล ประตูมงคลสถิต ประตูพิจิตรเจษฎา ประตูไอยราสนาน ประตูสารซับมัน ประตูอนันตโสภา ประตูกัลยาประพาส ประตูสะอาดชลธาร ประตูตระการไพจิตร ชื่อประตูที่เรียงกันมีเพียงนี้

ประตูและกำแพงพระราชวังบวร ฯ นั้นรื้อทำสนาม เมื่อคราวขยายท้องสนามหลวงในสมัยรัชกาลที่ ๕ เสียมาก ยังมีกำแพงเหลือไว้อีกด้านหนึ่งคือด้านวัดมหาธาตุ และต่อมาเมื่อยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ หรือวังหน้าแล้วก็ได้ใช้สถานที่ในวังหน้าเป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

---

* ต้นเหตุที่ลากปืนขึ้นป้อมจะยิงกันนี้มีกล่าวอีกทางหนึ่งว่าเนื่องมาจากการเล่นแข่งเรือและฝ่าย กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ขอเงินเติม ในเวลานั้นเงินแผ่นดินมีน้อยไม่พอที่จะจับจ่ายราชการ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้รับสั่งขอผัดไว้ แต่ท่านไม่ยอม และภายหลังได้ยุพระโอรส ๒ พระองค์คือเจ้าลำดวนและเจ้าอินทปัตเป็นกบฏ

ตำนานพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

การจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ในเมืองไทยเรานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำริคิดตั้งขึ้นก่อนเป็นปฐม ปรากฏตามหลักฐานว่าได้ทรงสร้างพระที่นั่งขึ้นองค์หนึ่งให้ชื่อว่า พระที่นั่งราชฤดี เป็นที่สำหรับประทับเป็นที่รโหฐานและเป็นที่เก็บของโบราณต่างๆ พระที่นั่งองค์นี้อยู่ริมพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทางด้านตะวันออก คือตรงที่สร้างพระที่นั่งจันทรทิพโยภาสในปัจจุบันนี้ ต่อมาคงมีของโบราณมากขึ้นจึงได้สร้างพระที่นั่งขึ้นอีกองค์หนึ่งใหญ่กว่าพระที่นั่งราชฤดี ให้ชื่อว่า พระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท ของต่างๆ ที่พระองค์ทรงรวบรวมไว้ครั้งนั้น ได้จัดเป็นส่วนพระองค์ไม่ได้เปิดให้ประชาชนได้เข้าชมเหมือนอย่างเช่นในทุกวันนี้

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ ในรัชกาลที่ ๕ จึงได้จัดตั้งพิพิธภัณฑ์เปิดให้ประชาชนได้เข้าชมได้เป็นครั้งแรก โดยได้เปิดการแสดงขึ้นที่หอคองคอเดียหรือศาลาสหทัยสมาคม ศาลานี้อยู่ในพระบรมมหาราชวัง รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงสร้างขึ้นตามแบบคลับทหารของฮอลันดาที่เมืองบัตตาเวีย ศาลานี้ยังคงอยู่จนบัดนี้ แต่ได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขหลายครั้ง ต่อมาเมื่อกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทิวงคตแล้วและได้ประกาศเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ ที่ภายในพระราชวังบวรฯ จึงว่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้ย้ายพิพิธภัณฑสถานจากสหทัยสมาคมมาตั้งในพระราชวังบวรฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ และในสมัยนั้นได้ใช้สถานที่เพียงบริเวณด้านหน้าเท่านั้น คือ

๑. พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน หรือที่เรียกในสมัยก่อนว่าพระที่นั่งทรงปืน ตามชื่อท้องพระโรงในสมัยกรุงศรีอยุธยา พระที่นั่งองค์นี้ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างพร้อมกับพระราชวังบวรสถานมงคล เดิม

เป็นท้องพระโรง และใช้เป็นที่ประดิษฐานพระศพของสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้น ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา ได้ใช้เป็นที่สำหรับทำพระราชพิธีต่างๆ เดิมพระที่นั่งหลังนี้เป็นพระที่นั่งโถงไม่มีฝาพึ่งมาแก้ไขทำฝาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ในคราวจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ ในปัจจุบันนี้เป็นสถานที่จัดตั้งแสดงของก่อนประวัติศาสตร์

๒. พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ เป็นพระที่นั่งยกพื้นสูงกว่าพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๘ ครั้นเมื่อพระองค์เสด็จทิวงคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดฯ ให้เชิญพระพุทธสิงหิงค์ ไปประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม* ในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งพุทไธสวรรย์นี้ในชั้นเดิมใช้เป็นท้องพระโรง และได้ใช้ตั้งพระศพสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ในรัชกาลที่ ๒ และใช้เป็นที่ทำพระราชพิธีในพระบวรราชวัง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้เชิญพระพุทธสิหิงค์กลับไปประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ตามเดิม ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ จึงได้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่วัดพระศรีมหาธาตุตำบลบางเขน ซึ่งได้สร้างขึ้นใหม่ และในปัจจุบันได้นำกลับมาไว้ที่เดิมแล้ว

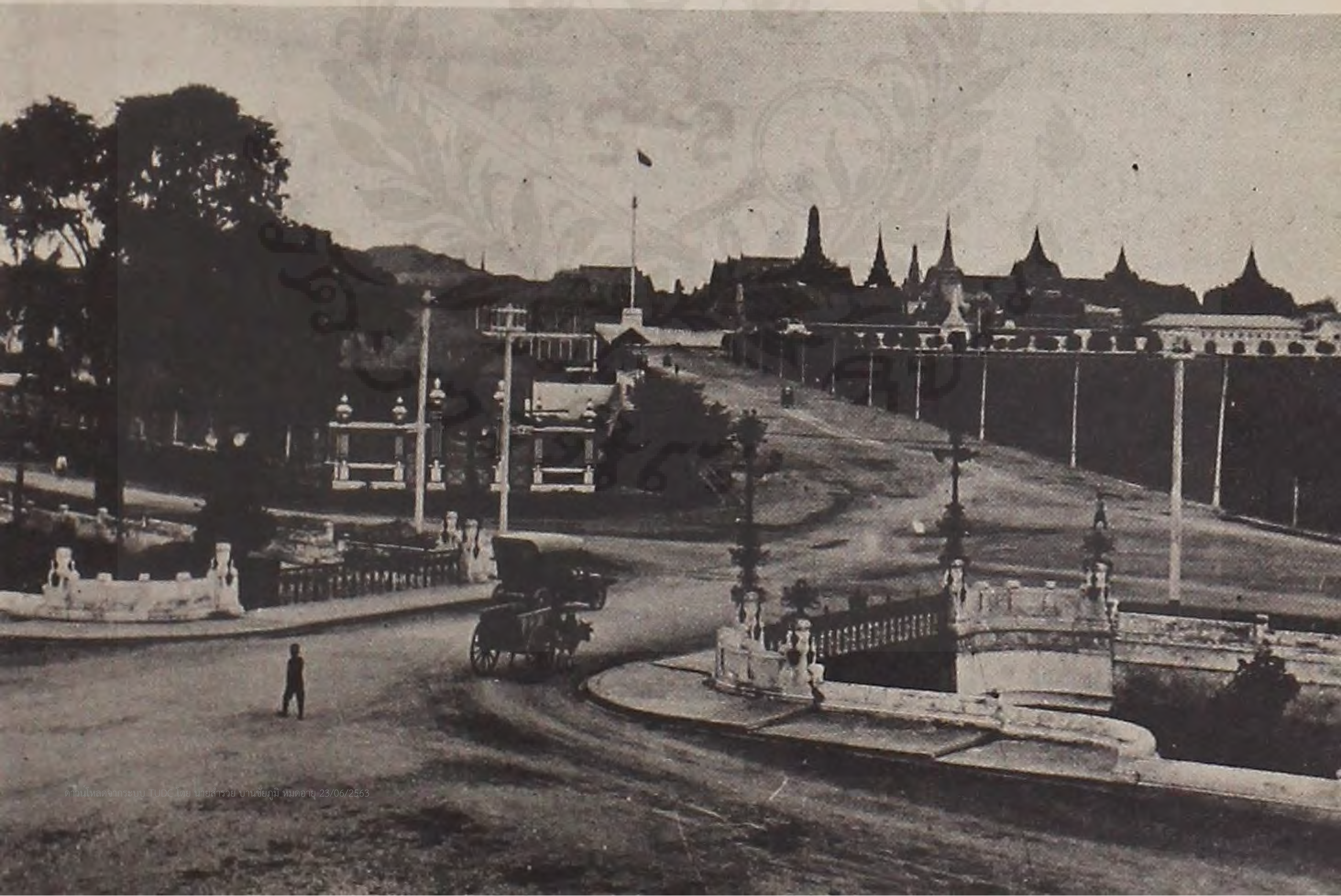
---

* เพราะตอนนั้นวังหน้าว่างอยู่ ชรอยจะมีผู้ร้ายลอบงัดพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ (ชื่อเดิม) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริว่า พระพุทธรูปเงินทองและของพุทธบูชามีอยู่ในพระที่นั่งสุทธาสวรรย์มาก ทิ้งไว้ผู้ร้ายก็จะลักเอาไปเสีย จึงโปรดให้เชิญพระพุทธสิหิงค์ไปไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

บริเวณถนนราชดำเนินก่อนสร้างรูปแม่ธรณี

ถนนราชดำเนิน ตอนสะพานผ่านพิภพลีลา

๓. พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พระที่นั่งองค์นี้สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงสร้างขึ้นสำหรับเป็นท้องพระโรงที่เสด็จออก และเป็นที่ประดิษฐานพระศพกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์นั้นเองด้วย

พระที่นั่งทั้งสามองค์นี้ เป็นสถานที่จัดเป็นพิพิธภัณฑสถานครั้งแรก ครั้นถึงรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ตราพระราชบัญญัติ จัดตั้งพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ และพระราชทานพระราชมณเฑียรตลอดทั้งบริเวณพระราชวังบวรฯ ให้จัดทำเป็นพิพิธภัณฑสถานและหอสมุดสำหรับพระนคร นี่คือตำนานพิพิธภัณฑสถานอย่างย่อๆ กล่าวไว้เพื่อให้ทราบว่าพระราชวังบวรสถานมงคลได้เปลี่ยนแปลงมาอย่างไร

ในตอนต้นได้กล่าวว่า ได้รื้อกำแพงป้อมปราการ ของวังหน้าด้านตะวันออกทำเป็นท้องสนามหลวง เพื่อให้เรื่องติดต่อกันไปจึงควรเล่าเรื่องสนามหลวงรวมไว้ด้วย สนามหลวงนั้น ถ้าจะแปลกันตามตัวแล้วก็อาจจะแปลได้ว่า สนามที่เป็นของหลวง หรืออีกความหมายหนึ่งก็หมายถึงสนามใหญ่ การที่แปลว่าสนามใหญ่ก็อาจจะจริงสำหรับในสมัยนั้น เพราะพื้นที่ที่เรียกว่าสนามหลวงในขั้นเดิมนั้นเป็นที่สำหรับทำนา เป็นพื้นที่ลุ่มกว่าที่อื่นๆ (ขอให้พิจารณาดูจากตอนที่ว่าด้วย น้ำท่วมบางกอก) แต่ความจริงนั้นอาณาเขตของสนามหลวงในสมัยโบราณ แคบกว่าในสมัยนี้มาก

คือมีเพียงแค่แนวถนนพระจันทร์เท่านั้น ตอนเหนือของถนนพระจันทร์ก็เป็นวังหน้า เขตของสนามหลวงจึงแคบกว่าที่เป็นอยู่ในสมัยนี้

ต่อมาเมื่อยุบวังหน้าแล้วจึงได้ขยายอาณาเขตออกไปทางด้านเหนือและทางด้านตะวันออกก็ได้พื้นที่จากถนนหลวงเดิม เพราะถนนหลวงเดิมนั้นตัดตรงจากป้อมเผด็จดัสกร (คือป้อมตรงมุมกำแพงพระบรมมหาราชวัง) ไปสะพานเสี้ยว ต่อกับถนนจักรพงษ์ที่บริเวณเหนือสะพานผ่านพิภพลีลาเดี๋ยวนี้ และโดยที่ตัดถนนราชดำเนินจากป้อมเผด็จดัสกรไปพระราชวังดุสิต โดยข้ามสะพานผ่านพิภพลีลาไป ถนนเดิมที่มีอยู่ก่อนจึงถูกรื้อรวมเข้าไปในอาณาเขตของสนามหลวงด้วย จึงทำให้สนามกว้างขึ้นอีกมาก และได้เปลี่ยนรูปสนามให้เป็นรูปไข่งดงามขึ้น พร้อมกับปลูกต้นมะขามสองแถวโดยรอบอย่างที่เราเห็นอยู่ทุกวันนี้

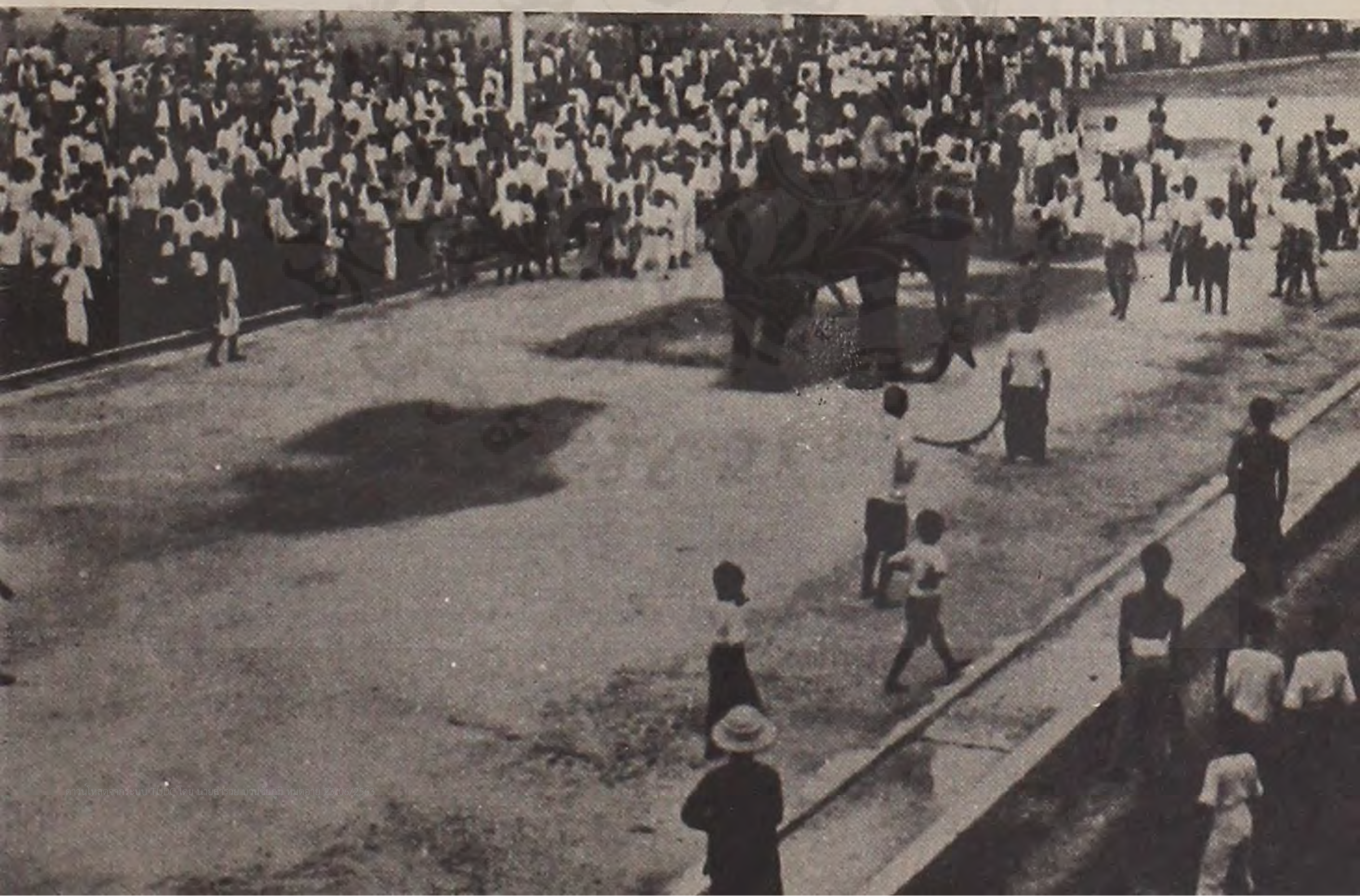
ท้องสนามหลวงในรัชกาลที่ ๔ นั้น ได้มีสิ่งก่อสร้างปลูกไว้หลายอย่างด้วยกันปรากฏตามตำนานว่า ตอนข้างใต้นั้นโปรดให้สร้างบริเวณสำหรับการพระราชพิธีพืชมงคลแลพิธีพิรุณศาสตร์ มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ข้างในสร้างหอพระเป็นที่ประดิษฐานพระสำหรับการพิธี มีพระพุทธคันธาราฐเป็นต้นหลังหนึ่ง มีพลับพลาที่ทำการพระราชพิธีหลังหนึ่ง มีหอสำหรับดักลมลงที่พลับพลาหลังหนึ่ง ข้างพลับพลามีโรงละครสำหรับเล่นบวงสรวงหลังหนึ่ง ข้างด้านเหนือมีพลับพลาน้อยสร้างบนกำแพงแก้ว สำหรับทอดพระเนตรทำนาในทุ่งนั้นหลังหนึ่ง และสร้างฉางสำหรับไว้ข้าวนาหลวงในบริเวณนั้นด้วยอีกหลังหนึ่ง

เรื่องการทำนาที่ท้องสนามหลวงนั้น ได้เริ่มเมื่อในรัชกาลที่ ๓ การที่ต้องทำนาใกล้พระราชวังเช่นนี้ ก็เพราะมีพระราชประสงค์จะให้ปรากฏเล่าลือกัน

หน้าวัดอรุณสมัยรัชกาลที่ ๔ มีเกาะกลางน้ำ

คนดูช้างบริเวณใกล้สนามหลวง

ไปตามประเทศต่างๆ ว่าเมืองไทยนี้บริบูรณ์ด้วยข้าวปลาอาหาร มีการทำไร่ทำนาจนกระทั่งใกล้กำแพงพระบรมมหาราชวัง ทั้งนี้มีสาเหตุจากญวนในสมัยนั้นแสดงอำนาจอยู่ทางชายแดนของไทย และมีทูตเข้ามาในเมืองไทยบ่อยๆ ญวนจะได้เอาไปพูดว่า เมืองไทยเอาใจใส่ในการสะสมเสบียงอาหาร เป็นการเตรียมพร้อมอยู่เสมอ (เรื่องเกี่ยวกับทำนาริมวังนี้ได้มีกล่าวไว้อย่างละเอียดแล้วในหนังสือ "แลไปข้างหลัง" โดย ส.พลายน้อย)

การทำนาริมวังนี้ได้กระทำต่อมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ และในรัชกาลที่ ๕ ก็ยังได้ใช้พลับพลาท้องสนามหลวงเป็นที่ทำพระราชพิธีพืชมงคล และพิธีพิรุณศาสตร์ตลอดมา ครั้นเมื่อทำสนามใหญ่ที่บริเวณนั้นก็กีดขวาง ประกอบกับสถานที่พลับพลาที่ได้สร้างมาแต่ก่อนนั้นชำรุดทรุดโทรมมากแล้ว จึงโปรดให้รื้อจนหมด เพื่อจะได้ปรับขยายสนามได้สะดวกขึ้น

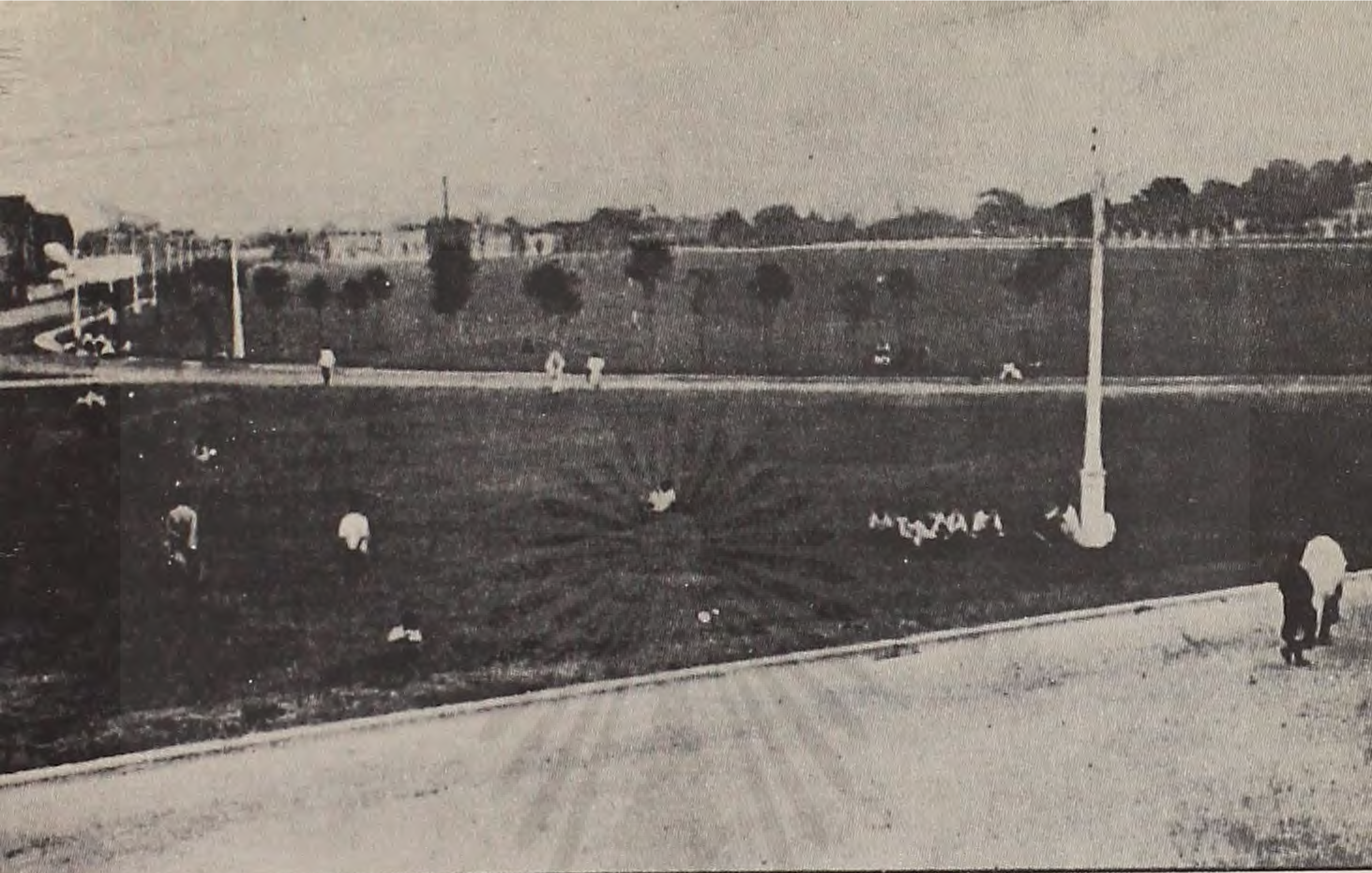
ท้องสนามหลวงนี้ในสมัยโบราณเรียกกันว่า ทุ่งพระเมรุ ที่เรียกเช่นนั้นก็เพราะได้สร้างพระเมรุทำศพเจ้านายที่ทุ่งนาแห่งนี้ คนก็เลยเรียกกันว่าทุ่งพระเมรุเรื่อยมา ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ท่านทรงรำคาญคำว่าทุ่งพระเมรุเต็มที เพราะไม่มีเมรุเป็นประจำ และฟังดูไม่เป็นมงคลเลย จึงโปรดให้ออกประกาศเมื่อปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ (พ.ศ.๒๓๙๘) ว่า

> *"ที่ท้องนาหน้าวัดมหาธาตุนั้น คนอ้างการซึ่งนานๆมีครั้งหนึ่งและเป็นการอวมงคลมาเรียกเป็นชื่อตำบลว่า ทุ่งพระเมรุนั้นหาชอบไม่ตั้งแต่นี้สืบไป ที่ท้องนาหน้าวัดมหาธาตุนั้นให้เรียกว่าท้องสนามหลวง อนึ่งหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ให้เรียกว่า ท้องสนามไชย"*

ที่เรียกว่า ท้องสนามไชยนั้น คือสนามที่อยู่ทางด้านตะวันออกของพระราชวังเป็นสนามที่อยู่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ หรือที่เรียกกันอีกนัยหนึ่งว่า สนามหน้าจักรวรรดิคือเรียกตามอย่างสนามหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ที่กรุงเก่า และที่โปรดให้เรียกว่าสนามไชย ก็เป็นการเรียกตามแบบที่กรุงศรีอยุธยาอีกเหมือนกัน การก่อสร้างต่างๆก็พยายามเลียนแบบเก่าทั้งสิ้น

สนามหลวงในสมัยก่อนนั้นได้ยินผู้เฒ่าผู้แก่เล่าให้ฟังว่าค่อนข้างจะรกสักหน่อยแล้วก็ค่อนข้างจะเปลี่ยวมาก เพิ่งจะมาสะอาดเรียบร้อยเมื่อรัชกาลที่ ๔–๕ นี่เอง และในรัชกาลที่ ๕ นั้น ท้องสนามหลวงก็ได้ใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่อีกครั้งหนึ่ง คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ ก็ได้มีการแสดงต้อนรับโดยดัดแปลงสนามหลวงให้เป็นป่าและสร้างบ้านเมืองให้คล้ายของจริง เพื่อใช้เป็นฉากสำหรับเล่นโขนกลางแปลง ฉากที่สร้างครั้งนั้นทำอย่างเห็นจริงเห็นจังทีเดียว ที่เป็นต้นไม้ก็เอาต้นไม้ต้นโตๆมาปลูก มีต้นตาลหลายสิบต้นปลูกลงดินอย่างแข็งแรงไม่มีล้มได้

งานที่สนามหลวงที่นับว่าสนุกที่สุดอีกงานหนึ่งก็คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ซึ่งทรงศึกษาวิชาทหารอยู่ ณ ประเทศรัสเซียได้เสด็จกลับเข้ามาเยี่ยมประเทศไทยชั่วคราว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการรับเสด็จเป็นการเอิกเกริก คือจัดให้มีการเล่นสงครามบุบผชาติ และมีการตกแต่งจักรยาน ๒ ล้อด้วยดอกไม้อย่างงดงาม แล้วเล่นขี่จักรยานขว้างปากันด้วยกระดาษลูกปา และกระดาษสายรุ้ง รถจักรยาน ๒ ล้อได้สั่งเข้ามาขายในระยะนี้มากเป็นพิเศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ และเจ้าพระยาภาษกรวงศ์ ซึ่งเป็นคนอ้วนใหญ่ก็ยังนิยมถีบรถ

สนามหลวงในสมัยรัชกาลที่ ๕

ศาลาหน้าวัดโสมนัสวิหาร

จักรยาน สมัยนั้นใครเจ็บไข้ไปหาหมอ ก็มักจะได้รับคำแนะนำให้ไปขี่จักรยานกันทั้งนั้น

นอกจากนี้ สนามหลวงยังเคยใช้เป็นสนามว่าวมาหลายสมัย (โปรดดู "ตำนานการเล่นว่าว" ในหนังสือ "เกร็ดโบราณคดีประเพณีไทย" ชุดที่ ๑ ของ ส. พลายน้อย) และในสมัยรัชกาลที่ ๖ ยังได้เคยใช้เป็นสนามแข่งม้าของราชกรีฑาสโมสรในสมัยแรกเริ่มอีกด้วย □

บทที่ ๒๔

ราชดำเนิน

ถนนใหญ่และสำคัญอีกสายหนึ่ง ซึ่งสมควรจะนำมาเล่าก็คือถนนราชดำเนิน ที่ว่าสำคัญก็เพราะเป็นถนนที่กว้างและสวยงามพอที่จะอวดชาวต่างประเทศได้ เมื่อมีบุคคลสำคัญต่างประเทศมาเยือนประเทศไทย ถนนราชดำเนินก็เป็นเส้นทางสำคัญที่ใช้อยู่เสมอ และอาจพูดได้ว่าเป็นถนนสายเดียวในบางกอกที่มีชื่อเหมาะสมมากที่สุด เพราะเป็นทาง "ราชดำเนิน" ไปสู่พระบรมมหาราชวัง เป็นถนนประวัติศาสตร์ที่ได้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ อันเป็นระยะที่เมืองไทยกำลังพัฒนาประเทศ และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ก็ได้อัญเชิญพระบรมศพจากพระราชวังดุสิตไปประดิษฐานในพระบรมมหาราชวัง ตามเส้นทางสายนี้

พูดกันถึงภูมิประเทศก่อนที่จะมาเป็นถนนราชดำเนินนั้น บางแห่งก็เป็นสวน บางแห่งก็เป็นที่ลุ่มน้ำนอง ลักษณะเช่นว่านี้มีอยู่มากแห่งหรือเกือบจะทั่วไป แม้ในกำแพงพระนครแต่ก่อนนี้ก็เป็นเช่นนั้น ม.ล. ยิ่งศักดิ์ อิศรเสนา ได้เขียนเล่าไว้ในหนังสือ

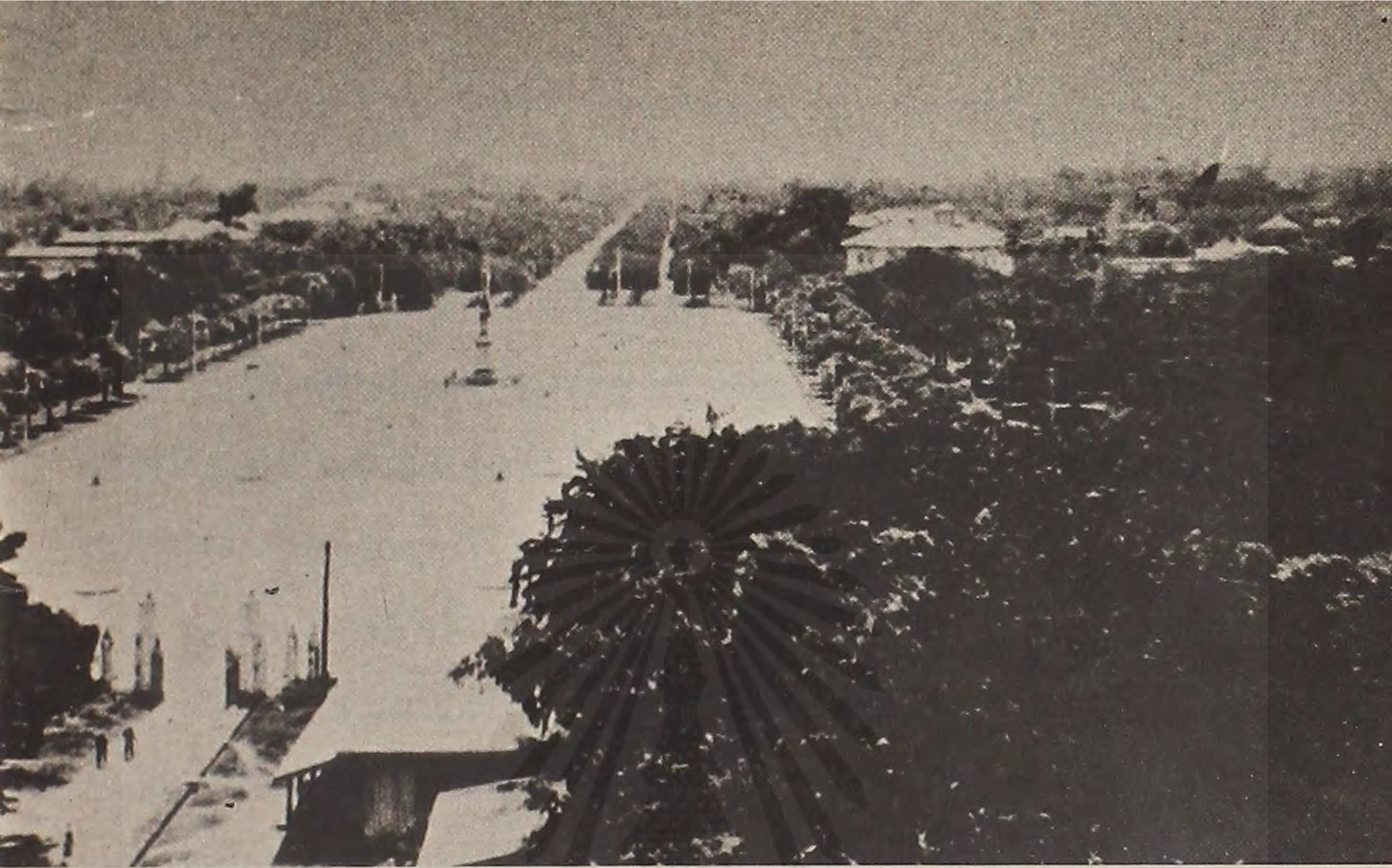
"ประวัติเจ้าคุณพ่อ"* ถึงพระมหานครเมื่อ ๑๐๐ ปีมาแล้ว มีข้อความตอนหนึ่งว่า

"ว่ากันทำไมมี กรุงเทพพระมหานครเวลานั้น ก็คือป่าเตี้ยปนละเมาะเราดีๆ นี่เอง มีทุ่งหญ้าแทรกแซงอยู่บ้างเป็นตอนๆ พึ่งมีมนุษย์มาหักล้างถางที่ปลูกเคหสถานอยู่กันเป็นหย่อมๆ รอบพระนครริมกำแพงเมืองด้านในมีราษฎรซึ่งส่วนมากเป็นพวกทาสพวกเลขอาศัยปลูกเพิงสุนัขแหงนมุงจากอยู่กันเป็นระยะๆ ใช้กำแพงเมืองเป็นผนังด้านหลัง อีกสามด้านกันด้วยขัดแตะ บ้างก็เปิดด้านหน้าออกขายกล้วยแขกบ้าง ข้าวโพดคั่ว อ้อยควั่นบ้างตามแต่ฤดูกาลจะอำนวยพืชผลอะไรให้มีขายก็ขายกันไปตามเพลง บนกำแพงเมืองก็ยังเป็นที่ๆราษฎรอาศัยเลี้ยงวัวได้ไม่เหมือนเดี๋ยวนี้ จึงนานๆ ก็มีวัวก้าวพลาดพลัดกำแพงลงมาบนหลังคาเพิงของชาวบ้าน ทำให้โกลาหลอลหม่านกันเสียทีหนึ่งพอแก้เหงา

ที่ไหนเป็นที่ลุ่มไม่มีใครปลูกบ้านเรือนอยู่ก็เป็นป่าโสนมืดทึบ หน้าน้ำน้ำขังแค่บั้นเอว เช่นแถวบางลำพู คอกวัว ไปจนกระทั่งวัดศิริเหล่านี้ เมื่อก่อนเป็นดงโสนน้ำเฉอะไปทั้งนั้น ทุ่งพระเมรุก็ยังเป็นป่าหญ้ารก หน้าน้ำน้ำเซาะเข้าขังเจิ่งเป็นที่ตกกบตกปลากินกัน ถึงหน้าแล้งก็ใช้สร้างเมรุกันเสียที พึ่งจะมาใช้ทำนาเอาข้าวใส่บาตรในตอนหลังนี่เอง แม้ที่ว่าการกลาโหมและยุติธรรมซึ่งอยู่หน้าพระราชวังก็ยังเป็นโรงจากพื้นดินทุบราดกวาดเตียนพอหมอบกราบกันได้เท่านั้นเอง

ถนนครั้งนั้นก็คือช่องป่าที่กรุยใหม่ พึ่งฟันต้นไม้ใหญ่ลงพอหายเกะกะเท่านั้น ทางที่ใช้สัญจรกันจริงๆ ก็เพียงแนวที่เตียนราบด้วยเท้าย่ำกว้างพอตะแคง

* พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา)

บริเวณลานพระบรมรูปทรงม้า

สะพานผ่านพิภพลีลาศ ขณะก่อสร้าง

หลีกกันได้ครือๆ นอกนั้นก็รกรุงรังไปด้วยหญ้าพงแขม ผักโขม และขี้ครอก ทั้งสองข้างทาง คนเดินห่างกันไม่ถึงเส้น จะมองเห็นกันก็ทั้งยาก"

นี่คือลักษณะภูมิประเทศของบางกอกในสมัยก่อนสร้างถนนราชดำเนิน และแม้เมื่อสร้างแล้วสองข้างทางก็ยังมีต้นไม้ ยังไม่เป็นตึกรามบ้านช่องหนาแน่นเหมือนอย่างในทุกวันนี้

ถนนราชดำเนินนั้นกว่าจะสร้างเสร็จก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงกันหลายครั้ง แรกเริ่มเดิมทีนั้นกะจะตัดทางตั้งแต่ถนนพระสุเมรุ ข้ามคลองบางลำพูที่ตำบลบ้านพานถม ตรงไปยังตำบลป้อมหักกำลังดัสกร ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมไปบรรจบถนนเบญมาศ แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเห็นแผนที่ ซึ่งเจ้าพนักงานตรวจทางนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายก็ได้ความว่า ถ้าตัดถนนไปในตำบลบ้านพานถม จะไม่เป็นถนนที่ได้แนวตรงตลอดถนนเบญมาศ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะให้สร้างถนนยูรยาตรขึ้นใหม่อีกสายหนึ่ง ซึ่งจะได้ผ่านไปในตำบลบ้านพานถมให้ต้องตามกระแสพระราชดำริเดิม แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายตำบลที่จะสร้างถนนเสียใหม่ กำหนดตัดที่สร้างถนนราชดำเนินตั้งแต่ถนนพฤฒิบาศผ่านตำบลบ้านหล่อ ไปตำบลป้อมหักกำลังดัสกร ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมไปบรรจบถนนเบญมาศ

การที่ทรงเปลี่ยนใหม่นี้ ก็เพราะทรงมีพระราชดำริเห็นว่า ในท้องที่แนวถนนราชดำเนินที่จะตัดไปนี้ ไม่ได้ตัดผ่านเข้าไปในหมู่บ้านของประชาชน เป็นแต่ตัดผ่านเข้าไปในสวนซึ่งมีคนอยู่น้อย และส่วนมากก็เป็นที่หลวงไม่ทำให้ประชาชนต้องได้รับความเดือดร้อนแต่อย่างใด อีกประการหนึ่ง ถนนสายนี้เป็นถนนตรงแนวกับพระที่นั่งด้วย (คือที่สวนดุสิต ซึ่งกำลังสร้างอยู่ในเวลานั้น) จึงสมควรจะสร้างถนนในตำบลนี้ให้ใหญ่กว้าง ปลูกต้นไม้ตามแนวถนนให้เป็น

ทางร่มรื่นแก่มหาชน ที่จะเดินไปมาบนถนนนั้น ทั้งจะเป็นถนนอันงามสง่าของบางกอกด้วย

ขนาดถนนที่กะไว้เดิมนั้นแคบไป จึงได้กำหนดขนาดใหม่ดังนี้

"กำหนดเขตที่ดิน กว้างเฉพาะถนนสายกลางกับท่อน้ำด้วย ๘ วา ที่ปลูกต้นไม้กับทางคนเดิน ๒ ข้างถนนสายกลางข้างละ ๕ วา ถนนรถสายนอก ๒ ข้างกับทั้งท่อน้ำด้วยข้างละ ๔ วา ทางคนเดินสายนอกอีก ๒ ข้างๆ ละ ๑ วา ๒ ศอก รวมเป็นที่เฉพาะ ๑ เส้น ๕ วา กับที่ดินริมถนนอีกกว้างข้างละ ๑๗ วา ๒ ศอก รวมทั้งสิ้นเป็นที่ว่าง ๓ เส้น ๔ วา"

ดังนี้จะเห็นว่าถนนราชดำเนินเป็นถนนที่กะไว้กว้างขวางมาก นับเป็นถนนที่ทันสมัย เพราะได้แบ่งออกเป็น ๕ ทาง ทางกลางสำหรับรถยนต์ รถม้า รถบรรทุก หรือที่เป็นรถขนาดใหญ่ ทางเล็กๆ ถัดมาอีก ๒ ข้างปูด้วยพื้นซิเมนต์สำหรับคนเดิน ถัดออกไปอีกสองข้างทางใช้เป็นทางสำหรับรถลาก ที่ริมถนนก็ปลูกต้นไม้เป็นระยะๆ

ในตอนต้นได้พูดถึงถนนเบญมาศไว้ ถนนนี้เป็นชื่อถนนเก่า ในพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๔ ก็ทรงเรียกว่าถนนเบญมาศ (ถนนสายนี้มีระยะตั้งแต่สะพานมัฆวานรังสรรค์ถึงถนนพระลาน) ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อถนนเบญมาศเป็น "ถนนราชดำเนินนอก" และให้เรียกตั้งแต่สะพานผ่านฟ้าลีลาศไปจนถึงถนนศรีอยุธยา ถนนตอนนี้ยาว ๑๔๗๕ เมตร

ถนนราชดำเนินแบ่งออกเป็น ๓ ตอนด้วยกัน คือถนนราชดำเนินนอกที่กล่าวแล้วนั้นตอนหนึ่ง ถัดจากถนนราชดำเนินนอกก็ถึงถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งเริ่มตั้งแต่สะพานผ่านฟ้าลีลาศถึงสะพานผ่านพิภพลีลา ตอนนี้ยาว ๑๒๐๐ เมตร ต่อจากถนนราชดำเนินกลางก็ถึงถนนราชดำเนินใน ซึ่งเริ่มจากหน้าพระลานถึงสะพานผ่านพิภพลีลา ตอนนี้ยาว ๕๒๕ เมตร

ได้กล่าวมาในตอนต้นว่า การสร้างถนนราชดำเนินครั้งนั้น ได้ตัดตั้งแต่ถนนพฤฒิบาศไป บางท่านอาจจะสงสัยว่าทำไมจึงชื่อถนนพฤฒิบาศ เรื่องนี้ได้สอบจากหลักฐานบางแห่งแล้ว เข้าใจว่าจะเรียกตามชื่อประตูที่ถนนสายนี้ผ่าน คือมีประตูเมืองแห่งหนึ่งเรียกว่าประตูพฤฒิบาศ ประตูนี้เป็นประตูให้ช้างออก จึงให้ชื่อตามผู้ที่มีหน้าที่เกี่ยวกับช้าง เมื่อพูดถึงประตูพฤฒิบาศแล้ว ก็จะขอพูดถึงวัดพรหมสุรินทร์ไว้เสียด้วย เพราะได้มีปรากฏอยู่ในวรรณคดีเก่าๆ และหลายท่านเคยสงสัยไต่ถามอยู่เสมอ ที่ต้องนำมากล่าวไว้ในที่นี้ก็เพราะวัดนี้อยู่ใกล้ประตูพฤฒิบาศ และอยู่ริมถนนราชดำเนินนอก ประวัติของวัดพรหมสุรินทร์เท่าที่พบมีกล่าวถึงในนิราศพระปถวี ของมหาฤกษ์ตอนหนึ่งว่า

"พอนาวาคลาคล่องเข้าคลองลัด
นามชื่อวัดพรหมสุรินทร์ที่ถิ่นฐาน
เขาลือข่าวเล่ามาก็ช้านาน
ว่าชายชาญเชิงวิชาข้างหากิน
คิดโสฬสหมดเม็ดสำเร็จทั่ว
แทงโปถั่วถูกได้ดังใจถวิล
สร้างอารามนามสมพรหมสุรินทร์
ตามฐานถิ่นที่ตนเป็นคนรวย"

วัดพรหมสุรินทร์นี้จัดอยู่ในประเภทพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดวรวิหาร และที่เรียกว่าวัดพรหมสุรินทร์ก็กล่าวกันว่าพระพรหมสุรินทร์เป็นผู้สร้าง แต่จะสร้างมาแต่ครั้งไรยังไม่พบหลักฐาน ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานนามใหม่ว่า วัดปรินายก (ในที่บางแห่งเขียน ปริณายก) ปรากฏว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ได้ก่อสร้างเพิ่มเติมแต่ไม่สำเร็จ และในครั้งนั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชาได้เชิญพระพุทธรูปมาไว้ด้วย เป็นพระพุทธรูปฝีมือแบบช่างเมืองสุโขทัยหล่อ หน้าตักกว้าง ๓ ศอกคืบ ๔ นิ้ว เรียกชื่อกันแต่ก่อนว่าพระสารภี เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์วัดปรินายก ทอดพระเนตรเห็นทรงพระดำริว่าเป็นพระลักษณะงามจึงโปรดให้ประดิษฐานไว้เป็นพระประธานในพระอุโบสถ ถวายพระนามว่า พระสุรภีพุทธพิมพ์ แต่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงองค์พระอย่างไรบ้าง ยังไม่พบรายละเอียด แต่พบพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งได้พระราชทานแก่ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี มีเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธรูปองค์นี้ตอนหนึ่งว่า

> *"พระสารพี ที่วัดปรินายกนั้น หลวงประสิทธิปฏิมาต่อพระสอแล้ว ขอให้ช่างรักไปลงรัก ขัดให้เกลี้ยงเหมือนพระเก่าๆ ถ้าปิดทองทันกฐินก็จะปิดถ้าไม่ทันรอไปเดือนยี่หรือเดือนสี่"*

พึงดูตามเรื่องวัดพรหมสุรินทร์ออกจะมีอาถรรพ์อะไรสักอย่างที่คนแต่ก่อนกลัวเกรงกันอยู่ เพราะผู้ที่มาบูรณปฏิสังขรณ์ก็มักจะมีเหตุเป็นไปกันต่างๆ นานา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้มีรับสั่งถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

(ซ้าย) วังบูรพาภิรมย์ (ขวา) ป้อมมหาชัย

ในปัจจุบันบริเวณป้อมมหาชัยได้กลายเป็นตึกแถว

“วัดพรหมสุรินทร์นั้น แต่แผ่นดินโน้นเจ้าพระยาบดินทรเดชารับทำก็ถึงอนิจกรรมลง เจ้าพระยามุขมนตรีรับทำต่อมาก็เป็นโทษ เพราะดังนั้นในหลวงจะรับเป็นเจ้าของทำต่อไป ดีก็ดีอยู่ ถ้าไม่สบายไปต่างๆ ก็จะเป็นที่วิตกรำคาญไป ทรงรังเกียจอยู่....

........แต่วัดพรหมสุรินทร์ที่เรียกว่าวัดปริณายกนั้น การงานมากมายโตใหญ่นัก ถ้าจะทำต่อไปก็จะเป็นราคาประมาณ ๓,๐๐๐ ชั่งขึ้นไป แลที่คิดไว้แต่เดิมนั้น ก็จะให้รื้อพระอุโบสถมณฑปของเก่านั้นเสียด้วย ก็การที่รื้อของเก่านั้นไม่ทรงเห็นด้วย ทรงเห็นว่าเหมือนกับคำเขาว่ามิใช่แผ่นดินเท่าใบพุดซา เมื่อศรัทธาอุตสาหจะสร้างวัดที่ไหนก็จงสร้างลง ไปคิดรื้อแร่งของเก่าของเขาทำไม แต่วัดนั้นถ้ามีพระราชาคณะหรือท่านผู้ใดชอบใจจะใคร่พาพวกพ้องไปอยู่ให้สบายก็จงคิดเกลี้ยกล่อมหาผู้เป็นเจ้าของ เป็นเจ้านายหรือขุนนางฤๅเจ๊กจีนที่เป็นเศรษฐีหวีช้องควรเชื่อได้ให้มาเป็นเจ้าของรับทำ ก็จะรับจ่ายเงินในรายหมื่นให้ทำไปกว่าจะแล้ว เมื่อที่กุฎิวิหารแล้วขึ้น ท่านองค์ใดจะพาพวกพ้องไปอยู่เท่าใดก็อาราธนาไปอยู่เถิด แต่ที่จะให้ในหลวงรับเป็นเจ้าของทำนั้นรังเกียจอยู่”

วัดพรหมสุรินทร์หรือวัดปรินายก จะมีอาณาเขตกว้างขวางอย่างไรไม่ทราบแน่ชัด แต่กล่าวกันว่าเมื่อตัดถนนราชดำเนินนั้นได้ผ่านอาณาเขตของวัดบางตอน และในที่นี้ไม่มีความประสงค์จะกล่าวให้ยืดยาวเกินไปนัก จึงขอเล่า

พอให้รู้ความเป็นไปแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น จะขอเล่าเกี่ยวกับการสร้างถนนต่อไป

เรื่องเกี่ยวกับการสร้างถนนในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น มีเรื่องที่ควรจะเล่าแทรกไว้ในที่นี้เรื่องหนึ่ง คือในสมัยก่อนนั้นการสร้างถนนส่วนมากใช้แรงคน ยังไม่มีรถบรรทุกหินอิฐ และไม่มีรถบดถนนเช่นในทุกวันนี้ ครั้งนั้นมีช้างช้างหนึ่งต้องโทษและถูกใช้ให้ช่วยงานทำถนน ช้างเชือกนี้ชื่อ "พลายมงคล" มีเรื่องราวพิสดารมาก จะขอยกประวัติตามที่ พลตรี พระยาอานุภาพไตรภพ เล่าไว้มาให้ท่านพิจารณาดังต่อไปนี้

"พลายมงคล เป็นช้างของท่านเจ้าพระยาเทเวศร์ฯท่านเจ้าของเลี้ยงมันมาตั้งแต่เล็กคลุกคลีอยู่กับคนและชอบเล่นกับเด็กๆท่านเจ้าคุณหัดมันให้เล่นโขนเป็นตัวช้างเอราวัณ ซึ่งพลายมงคลทำหน้าที่ของมันได้ดี คือพอหนุมานบีนขึ้นไปหักคอช้าง และพิณพาทย์ทำเพลงโอด พลายมงคลก็ทำล้มแล้วนอนนิ่ง คนดูชอบมาก เวลาหมดบทจะเข้าโรงก็ทำเหลียวหน้าเหลียวหลัง แล้วก็วิ่งเข้าโรง เวลากลางวันนายภู่คนเลี้ยงและควาญด้วยมักพาเดินตามถนนหลวง ชูงวงจบขอของกินเมื่อรับแล้วก็คุกเข่าชูงวงจบทุกที ชาวพระนครพากันเอ็นดูและให้ทานกล้วยอ้อย แล้วตัวนายภู่เองก็พลอยได้สตางค์ (อัฐ) สำหรับกินเหล้าด้วย ครั้นพลายมงคลเจริญวัยกลายเป็นช้างงาม สูงกว่าสี่ศอก งาแหลมยาวกว่าศอก ท่าทางพ่วงพีเป็นช้างงามถูกต้องตามลักษณะของช้างดีเป็นอย่างมาก แต่ธรรมชาติของช้างเมื่อเป็นหนุ่มขึ้นก็ตกมัน เวลาตกมันมันดุ ซ้ำนายภู่ยังให้มันกินเหล้าเข้าไปด้วยมันเลยฆ่านายภู่และควาญเสียอีกสองคน เลยไม่มีใครกล้าอาสาเลี้ยง ท่านเจ้าพระยาเทเวศร์ฯไม่ทราบที่จะทำอย่างไร เลยบอกส่งทางราชการ ทางราชการก็ไม่ทราบที่จะเอาช้างตัวนี้ไปทำอะไรเหมือนกัน ในที่สุดพระเจ้า

บรมวงศ์เธอ (น้องยาเธอ) กรมพระ (หมื่น) นเรศร์วรฤทธิ์ ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาล (มหาดไทยเดี๋ยวนี้) จึงออกวิธีให้จำคุกพลายมงคลไว้ตลอดชีวิต เพื่อทำงานหนัก แล้วทรงมอบถวายเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการเพื่อช่วยการสร้างถนน สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา (กรมขุน) นริศรา ฯ จึงทรงจ้างควาญผู้ชำนาญมาจากเหนือ และทรงออกแบบสร้างรถบรรทุกหินขนาดใหญ่สำหรับเทียมพลายมงคล ทำให้ขนหินทำถนนได้คราวละมากๆ เพราะแต่ก่อนนี้ขนหินด้วยเกวียนระแทะเทียมโค ซึ่งขนได้คราวละไม่กี่บุ้งกี๋ พลายมงคลทำความสำเร็จแก่ถนนภายในกำแพงพระนครได้มากสายทีเดียว แต่การใช้ช้างทำงานนั้น จำต้องมีเวลาให้ช้างพักมากซึ่งสมัยนี้ถือกันว่าช้างควรทำงานครึ่งวันในตอนเช้าทั้งต้องเพิ่มอาหารเวลาให้ทำงานหนักด้วย กับนอกจากนั้นธรรมชาติของช้างย่อมสร้างมาสำหรับบรรทุกน้ำหนักบนหลัง ส่วนการเอาไปเทียมลากหาเป็นการถูกต้องกับธรรมชาติของมันไม่ จึงเป็นเหตุให้ต้องออกกำลังพิเศษในทางที่ธรรมชาติมิได้ก่อสร้างมาสำหรับมัน ในสมัยโน้นแม้เราจะได้ชื่อว่าเป็นเมืองช้าง คือมีและใช้ช้างมากก็จริง แต่หามีผู้ใดทราบเคล็ดในการถนอมกำลังและธรรมชาติอันแท้จริงของมันไม่ เมื่อพลายมงคลขนหินได้มากและถนนแล้วเร็ว ขุนถนนเป็นผู้ได้รับความชมเชยและขุนถนนก็อยากได้ความชอบมากๆขึ้นไปอีกพลายมงคลเลยถูกใช้งานหนักตลอดวันไม่มีเวลาพักทั้งอาหารก็ไม่เพียงพอหรือมิได้เพิ่ม ดังนั้นพลายมงมลทำงานให้รัฐบาลได้ไม่กี่มากน้อยก็ล้ม เพราะงานหนักเกินกำลัง ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายอยู่"

ช้างพลายมงคลมักจะออกมาเดินเล่นนอกวังบ้านหม้ออยู่เสมอ หนังสือพิมพ์ในสมัยนั้นเคยเก็บเอาไปเขียนเป็นข่าวว่าพบช้างพลายมงคลออกมาเดินเล่นตามถนนก็เคย (ประมาณ ร.ศ. ๑๑๔)

อนึ่งการสร้างถนนในสมัยนั้น มักจะถือโอกาสเมื่อมีไฟไหม้ขึ้นที่ใด พื้นที่ว่างเปล่าอยู่ก็กะตัดถนนแถวนั้นเลยทีเดียว เพราะไม่เป็นการยุ่งยากที่จะต้องขอซื้อหรือจ้างรื้อถอนบ้านเรือนให้ลำบาก และระเบียบการซื้อที่ทำถนนก็ได้วางระเบียบไว้แล้วตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ รัชกาลนี้จึงเป็นรัชกาลที่ได้สร้างความเจริญเกี่ยวกับการคมนาคมของประเทศมากที่สุดเป็นประวัติการณ์

ในสมัยก่อนรัชกาลที่ ๕ ขึ้นไปนั้น ภูมิประเทศตั้งแต่สะพานผ่านฟ้าลีลาศไปตามแนวถนนราชดำเนินนอก เป็นป่ามีต้นไม้ขึ้นปกคลุมอยู่ทั่วไปที่กล่าวเช่นนี้เหมือนหลับตาพูด แต่มีหลักฐานจากภาพถ่ายแสดงไว้ชัดเจนทีเดียวว่า คลองคูเมืองตรงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ และตรงสามแยกป้อมมหากาฬนั้นมีบ้านเรือนแบบไทยโบราณปลูกอยู่ตามริมคลองและมองเห็นต้นไม้ขึ้นปกคลุมอยู่ตรงที่เป็นสะพานผ่านฟ้าลีลาศ เดิมก็เป็นสะพานไม้มีลูกกรงไม่ใหญ่โตอะไรนัก

เมื่อถนนราชดำเนินนอกและสะพานมัฆวานรังสรรค์สร้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินผ่านเป็นปฐมฤกษ์เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๖ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

การเปิดถนนราชดำเนินนอก
แลเปิดสะพานมัฆวานรังสรรค์

ด้วยถนนราชดำเนินนอก ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการตัดสร้างตั้งแต่เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศผ่านไปในตำบลบ้านหล่อออกถนนกรุงเกษมตรงไปบรรจบถนนเบญมาศในบริเวณสวนดุสิตนั้น เป็นถนนสามสาย มีสนามหญ้าปลูกต้นไม้ ๒ ข้างระหว่างถนน มีกำหนดรวมโดยกว้างทั้งสิ้น ๑ เส้น ๙ วา ยาว ๑๙ เส้น ๑๒ วา แลในถนนราชดำเนินนอกสายนี้กับ

ถนนเบญมาศนอก ตอนระหว่างข้ามคลองผดุงกรุงเกษมนั้น โปรดเกล้า ฯ ให้กระทรวงโยธาธิการจัดการก่อสร้างสะพานข้าม พระราชทานนามว่า "สะพานมัฆวานรังสรรค์" การก่อสร้างสะพานนี้โปรดเกล้า ฯ ให้ทำเป็นการวิจิตรงดงามล้วนแล้วด้วยศิลาแลเครื่องเหล็กก้าไหล่ทอง เป็นอย่างงามดียิ่งกว่าสะพานอื่นๆ ที่ได้สร้างขึ้นแล้วในกรุงเทพมหานคร บัดนี้การสร้างถนนแลสะพานที่กล่าวนี้สำเร็จบริบูรณ์แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการที่จะทรงเปิดถนนแลสะพานเนื่องในการนักขัตฤกษ์เฉลิมพระชนม์พรรษาพิเศษในศกนี้ เจ้าพนักงานได้จัดการทำซุ้มประตูประดับด้วยต้นไม้แลธงช้างโคมไฟในซุ้มประตู มีรั้วกั้นขวางกลางถนนเพื่อสำหรับทรงเปิด ตามสนามหญ้าระหว่าง ๒ ข้างถนน มีระทาแลธงช้างแลมีโล่ห์พระบรมนามาภิไธย จ.ป.ร. แลเลข ๕๐ สลับกันตลอดไปจนถนนเบญมาศ ส่วนที่สะพานมัฆวานรังสรรค์นั้น เจ้าพนักงานได้จัดการตกแต่งด้วยต้นไม้ธงช้าง แลมีเชือกพันแพรขึงกั้นกลางถนนสำหรับทรงตัดเชือกเปิดสะพานเป็นต้นเหมือนกัน

วันที่ ๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากการรื่นเริง ณ ท้องสนามหลวงเสด็จไปตามถนนพระจันทร์เลี้ยวถนนราชดำเนินในแลถนนราชินี ข้ามสะพานเลี้ยวไปตามถนนราชดำเนินกลาง ข้ามสะพานผ่านพ้าลีลาศหยุดรถพระที่นั่งที่หน้าซุ้มประตูถนนราชดำเนินนอก แล้วเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาลได้กราบบังคมทูลรายงานการตัดสร้างถนนราชดำเนินนอกสายนี้จบแลมีพระราชดำรัสตอบแล้ว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานเปิดรั้วประตูที่กั้นขวางถนนนั้นออกเป็นการเปิดถนน เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์พิณพาทย์แล้ว เสด็จพระราชดำเนินเข้าซุ้มประตูไปตามถนนราชดำเนิน

หยุดรถพระที่นั่งที่เชิงสะพานมัฆวานรังสรรค์ เสด็จลงจากรถพระที่นั่งไปประทับที่สะพานแล้วพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ได้กราบบังคมทูลรายงานการก่อสร้างสะพานมัฆวานรังสรรค์จบแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบ แล้วทรงชักเชือกที่ผูกกับผ้าแพรบีดคำจารึกนามสะพานนั้นออก แล้วทรงตัดเชือกที่พันแพรกั้นสะพานนั้น เป็นการทรงเบีดสะพาน เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ แล้วเสด็จทางรถม้าพระที่นั่งเสด็จข้ามสะพานไปตามถนนเบญมาศเข้าสู่วังสวนดุสิตเป็นเสร็จการเบีดถนนแลสะพานเท่านั้น

รายงานการสร้างถนนราชดำเนินนอก

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยกระแสพระราชดำริ ซึ่งทรงพระกรุณาแก่ประชาราษฎรผู้อยู่ห่างไกลพระนคร ตั้งแต่ตำบลบางซื่อแลตำบลสามเสนตลอดเข้ามาตำบลคลองผดุงกรุงเกษม ระหว่างวัดมกุฏกษัตริย์กับวัดโสมมนัศวิหาร และตำบลบ้านหล่อในแขวงอำเภอดุสิตนี้ มีหนทางเดินเข้าไปในพระนครได้น้อยทาง เพราะในท้องที่ระหว่างบ้อมหักกำลังดัสกรกับบ้านหล่อนั้น เป็นที่เรือกสวนเปลี่ยวอยู่ในระหว่างถนนตลาดกับถนนสามเสน ยังไม่เป็นที่สมบูรณ์ทันเสมอท้องที่ตำบลอื่น เหตุด้วยยังไม่มีถนนหลวง ซึ่งสำหรับชักนำมหาชนได้กระทำการค้าขายให้เป็นการสะดวกขึ้น จึงมีพระราชประสงค์จะทรงบำรุงราษฎรในท้องที่อำเภอนี้ให้มีความเจริญเสมอท้องที่อำเภออื่น เพื่อเป็นผลแห่งความสะดวกของมหาชนซึ่งอยู่ตำบลห่างไกลพระนคร และทั้งเป็นผลแห่งความสมบูรณ์ของอเนกชนอันอยู่ในท้องที่อันนี้ด้วย

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาลเป็นแม่กอง นายช่างในกรมสุขาภิบาลตรวจแผนที่ตัดทาง พระยาวรพงศ์พิพัฒน์จางวางมหาดเล็กเป็นนายด้านสร้างถนนนี้ ตัดทางตั้งแต่ถนนตลาดตรงเชิงสะพานผ่านพ้ำลีลาศ ผ่านตำบลบ้านหล่อออกถนนกรุงเกษมที่ป้อมหักกำลังดัสกร ตรงไปบรรจบถนนเบญมาศ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้นในแขวงสวนดุสิตนั้น โดยกำหนดขนาดถนนรถสายกลางกว้าง ๘ วา ที่ปลูกต้นไม้กับทางเดินเท้า ๒ ข้าง กว้างข้างละ ๕ วา ถนนรถสายนอก ๒ ข้างกว้างข้างละ ๔ วา ทางเดินเท้าสายนอกอีก ๒ ข้าง กว้างข้างละ ๑ วา ๒ ศอก รวมถนน ๓ สายกว้าง ๑ เส้น ๙ วา ยาว ๑๙ เส้น ๑๒ วา ปลูกต้นไม้ตามแนวถนนทางเดินเท้า ๔ สายให้เป็นทางร่มรื่นแก่มหาชนซึ่งจะเดินทาง พระราชทานนามว่า "ถนนราชดำเนินนอก" โดยเพื่อเป็นทางเสด็จพระราชดำเนินวังสวนดุสิตด้วย

แลวิธีจัดที่ดินสร้างถนนสายนี้ ทรงพระมหากรุณาแก่ราษฎรเจ้าของที่ โปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนประเพณีซึ่งจัดที่เป็นถนนสำหรับสาธารณประโยชน์ตามธรรมเนียมแต่ก่อน เจ้าของที่ไม่ได้รับเงินทำขวัญนั้นเสีย ให้เจ้าของที่ทั้งหลายได้รับพระราชทานเงินค่าที่ดินตามราคาที่สมควร

อนึ่งที่ดินตำบลนี้เดิมเป็นสวนที่มีลำราง แลร่องสวนเป็นที่ลุ่มตลอดไป การสร้างถนนในขั้นแรกต้องทำท่อรางน้ำและถมดินปูนอิฐ รอให้ดินยุบอยู่หลายฤดูฝนจนดินแน่นแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้กรมสุขาภิบาลถมศิลาตลอดถนนเบญมาศ และโปรดเกล้า ฯ ให้กระทรวงโยธาธิการสร้างสะพานมัฆวาน-รังสรรค์ บัดนี้สะพานและถนนอันสำคัญที่งามสง่าของพระนครแล้วสำเร็จ

ประจวบในอภิลักขิตสมัยมงคลการเฉลิมพระชนม์พรรษาบรรจบครบห้าสิบ ขอพระราชทานอัญเชิญเสด็จใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสด็จพระราชดำเนินเปิดถนนราชดำเนินนอกและถนนเบญมาศให้อเนกชนไปมาได้เป็นสาธารณประโยชน์สำเร็จพระราชกุศลสาธารณทานในกาลบัดนี้

ขอผลแห่งพระราชกุศลอันนี้ จงบันดาลให้ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงพระเจริญพระชนมายุยั่งยืนนานในสิริราชสมบัติ สุขสิริสวัสดิ์ขจัดสรรพยันตราย พระราชประสงค์จำนงหมายอันใดๆ จงประสิทธิ์สำเร็จดังพระราชหฤทัยประสงค์จงทุกประการ ดังถวายไชยมงคลฉนี้

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เทเวศรวงศ์วิวัฒน์

ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล

รายงานการก่อสร้างสะพานมัฆวานรังสรรค์

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่จะได้กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทในขณะนี้ว่า สะพานมัฆวานรังสรรค์นี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้อำนวยการสร้างขึ้นตามกระแสพระบรมราชโองการ โดยเฉพาะราชประสงค์ที่จะให้เป็นสะพานอย่างดี สมด้วยถนนราชดำเนินซึ่งได้ทรงพระราชดำริให้ตัดขึ้นใหม่อย่างกว้างขวาง งดงามกว่าถนนที่เคยมีมาแต่ก่อน การก่อสร้างสะพานนี้ก็เป็นไปตามกำลังความสามารถที่จะทำให้ดีได้เป็นที่สุดอยู่เพียงเท่าที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทอดพระเนตรเห็นอยู่บัดนี้ ได้จับลงมือทำมาแต่เดือนตุลาคม

รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๙ สุดแต่ความสะดวกไม่เร่งรัด ถึงเวลานี้เป็นอันแล้วเสร็จบริบูรณ์เฉพาะพร้อมด้วยปีที่พระชนมพรรษาแห่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทบรรจบครบห้าสิบรอบบริบูรณ์ พอวันนี้เป็นวันแรกเริ่มการนักขัตฤกษ์เฉลิมพระชนม์พรรษา ซึ่งเป็นเวลาที่ชื่นชมยินดีทั่วกัน ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้เสด็จพระราชดำเนินมาถึงสะพานอันสำคัญ ซึ่งพึ่งแล้วเสร็จใช้การได้ในบัดนี้ ยิ่งซ้ำทำให้เพิ่มพูนความยินดีแห่งข้าพระพุทธเจ้าขึ้นอีกเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อม ขอพระกรุณาบารมีได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ทรงตัดแถบแพรอันได้ผูกพันโดยวิจิตขวางไว้ในท่ามกลางสะพานให้ขาดออกแล้ว และเสด็จพระราชดำเนินข้ามสะพานไปเป็นฤกษ์เปิดใช้สะพานก่อน แล้วราษฎรจะได้เดินต่อไปใช้เป็นสาธารณประโยชน์ ความสะดวกและความงดงามแห่งสะพานอันนี้ จะเป็นที่เตือนใจให้ผู้ข้ามได้รู้สึกระลึกถึงพระเดชพระคุณอันได้ทรงพระเดชพระคุณอันได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้สร้างขึ้นเปิดใช้ในคราวเมื่อได้ทรงทำนุบำรุงราษฎร ให้มีความสุขมาจนพระชนมายุบรรจบครบ ๕๐ รอบบริบูรณ์นี้ไปสิ้นกาลนาน สะพานนี้ดำรงคงอยู่ตราบใด พระเกียรติคุณอันยิ่งใหญ่ก็ดำรงคงอยู่ตราบนั้น ด้วยอำนาจพระราชกุศลซึ่งได้ทรงพระราชดำริ หวังให้เป็นผลสาธารณประโยชน์ที่สร้างสะพานนี้ จงบันดาลให้ทรงพระเจริญชนมายุพรรณ สุข พล ปฏิภาณ ดำรงราชย์จิรกาล เป็นที่พำนักนิกรชนทั่วสยามรัฐมณฑล สกลศัตรูไกษย ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า นริศรานุวัดติวงศ์

เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

ท่านที่เคยเห็นถนนราชดำเนินกลางเมื่อก่อนพุทธศักราช ๒๔๘๓ คงจะจำได้ว่า สองข้างถนนปลูกต้นมะฮอกกานี ต้นไม้ชนิดนี้นิยมปลูกในสมัยรัชกาลที่ ๕ มาก ถ้าจะพูดกันถึงประโยชน์ในด้านให้ร่มเงาก็มีประโยชน์พอใช้ ในส่วนเนื้อไม้ก็ใช้ทำประโยชน์อย่างอื่นได้ และดูเหมือนว่าเครื่องเรือนในสมัยนั้น นิยมทำจากไม้ชนิดนี้กันมาก การที่ปลูกต้นมะฮอกกานีไว้สองข้างถนนราชดำเนินกลางนั้น ก็เป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังมีปรากฏในพระราชหัตถเลขา ฉบับลงวันที่ ๑๙ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๓ ถึงเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์มีความว่า (ตัวสะกดการันต์ตามต้นฉบับ)

> *"ด้วยเข้าใจว่าต้นมหอกคินียังมีอยู่อีกมาก เห็นว่าที่ข้างถนนราชดำเนินกลางแถวในทั้ง ๒ ข้าง การที่จะทำตึกก็ยังจะช้า ถ้าปลูกต้นมหอกคินีเสียข้างละแถว อย่างต้นหูกวางถนนราชดำเนินนอกจะดี เมื่อจะทำตึกเมื่อไร จึงตัดต้นมหอกคินีเสีย เอาไม้ไปใช้ทำอะไรๆ ก็ได้ ให้คิดอ่านปลูกต้นมหอกคินีตามที่ว่านี้"*

ที่กล่าวถึงถนนราชดำเนินกลางก่อน พุทธศักราช ๒๔๘๓ ก็เพราะในระยะดังกล่าวนั้นยังไม่เปลี่ยนแปลงอะไรมากนัก ครั้นถึงพุทธศักราช ๒๔๘๔ โฉมหน้าของถนนราชดำเนินกลางก็เปลี่ยนจากถนนธรรมดาที่มีต้นมะฮอกกานีขึ้นอยู่สองข้างมาเป็นตึกรามขนาดใหญ่อย่างที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้

พูดถึงตึกขนาดใหญ่ทันสมัยในถนนราชดำเนินกลาง ก็ควรจะกล่าวถึงตึกใหญ่ทันสมัยในระยะแรกไว้ด้วย คือตรงที่เป็นกรมประชาสัมพันธ์ในปัจจุบัน

นั้น แต่ก่อนเป็นที่ตั้งของบริษัทการค้าของฝรั่ง เป็นห้างที่มีชื่อเสียงมาก เรียกกันสั้นๆ ในสมัยนั้นว่าห้างแบดแมน มีสินค้านานาชนิดที่คนชั้นสูงในสมัยนั้นพากันไปซื้อหา ชื่อเต็มของห้างนี้เรียกตามภาษาฝรั่งว่า Harry A.Badman and Co., ได้เริ่มกิจการค้ามาตั้งแต่ปี พุทธศักราช ๒๔๒๒ นับเป็นห้างฝรั่งรุ่นแรกในสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่ก่อนนั้นก็ไม่ได้อยู่ที่นี่ เดิมทีเดียวอยู่ตรงหัวมุมกระทรวงมหาดไทย ถนนบำรุงเมือง ตัวอาคารเพิ่งรื้อเมื่อ ๖-๗ ปีมานี้เอง

ถนนราชดำเนินกลางนั้นนับจากสะพานผ่านพิภพลีลา (ในที่บางแห่งเขียนว่า ลิลา) ไปจนถึงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ (บางแห่งเขียนว่า ลีลาศ) และในช่วงระยะนี้ได้มีถนนสายอื่นตัดผ่านหลายสายด้วยกัน ทำให้เกิดเป็นสี่แยกหลายแห่ง ที่รู้จักกันดี ก็มีสี่แยกคอกวัว และสี่แยกอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยจะเล่าไปตามลำดับ

สี่แยกคอกวัวคือตอนที่ถนนตะนาวตัดกับถนนราชดำเนินกลาง ถนนตะนาวเริ่มจากถนนบวรนิเวศไปจนถึงสะพานวัดมหรรณพาราม การที่เรียกถนนสายนี้ว่าถนนตะนาว เคยได้ยินว่าแต่ก่อนนี้พวกเมืองตะนาวศรีมาอาศัยตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่แถวนี้ การที่เรียกคอกวัวส่อให้เห็นว่าแต่ก่อนนี้คงจะได้เลี้ยงวัวแถวนั้นมาก่อน การเลี้ยงวัวกลางเมืองเช่นนี้ในสมัยก่อนไม่ใช่เรื่องที่น่าตื่นเต้นอะไรเลย ซึ่งจะได้เล่าต่อไปข้างหน้า

ต่อจากสี่แยกคอกวัวไปทางสะพานผ่านฟ้าลีลาศ มีสี่แยกอีกแห่งหนึ่งเรียกว่าสี่แยกอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย เพราะมีอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยตั้งอยู่กลางถนน มีถนนดินสอซึ่งเริ่มจากถนนบำรุงเมืองตรงเสาชิงช้า ผ่านเทศบาลนครกรุงเทพไปออกอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ตัดถนนราชดำเนินกลาง ผ่านโรงเรียนสตรีวิทยา ไปพบถนนพระสุเมรุที่เชิงสะพานวันชาติ

อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยเป็นอนุสรณ์ที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย หลวงพิบูลสงครามซึ่งเป็นนายกรัฐมนตรี ได้ทำพิธีวางศิลาฤกษ์เมื่อ วันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๘๒ (ตอนเช้า ๙.๑๖-๙.๕๗ น.) อันเป็นปีแรกที่มีการฉลองวันชาติ การก่อสร้างได้ใช้เวลาถึง ๑ ปี คือสำเร็จเมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๓ เวลา ๒๔.๐๐ น. และในตอนเช้าของวันที่ ๒๔ มิถุนายน ก็ทำพิธีเปิดอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยกันเลยทีเดียว ค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างเป็นเงิน ๒๕๐,๐๐๐ บาท

เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่สนใจ จะขอกล่าวถึงความหมายของอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยนี้ไว้ด้วยดังต่อไปนี้

๑. ตัวปีกอนุสาวรีย์ทั้ง ๔ ด้าน สูงจากแท่นพื้น ๒๔ เมตร และมีรัศมีจากจุดศูนย์กลางของป้อมที่ตั้งพานรัฐธรรมนูญไปจนถึงขอบสุดยอดของฐานมีระยะ ๒๔ เมตร จำนวน ๒๔ มีความหมายถึงวันที่ ๒๔ มิถุนายน ซึ่งเป็นวันเปลี่ยนแปลงการปกครอง และปีกทั้ง ๔ นั้นก็มีความหมายถึงความเจริญรุ่งเรืองแห่งการปกครองระบอบประชาธิปไตยอีกด้วย

๒. รอบอนุสาวรีย์ที่ขอบวงเวียน ได้ฝังปืนใหญ่โบราณไว้มีจำนวน ๗๕ กระบอกหมายความถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ อันเป็นปีที่เปลี่ยนแปลงการปกครอง

๓. ภาพต่างๆ ที่ฐานใต้ปีกทั้ง ๔ แสดงถึงเหตุการณ์ที่คณะราษฎรเปลี่ยนแปลงการปกครอง

๔. พานรัฐธรรมนูญ สูง ๓ เมตร หล่อด้วยโลหะหนักประมาณ ๔ ตัน ความสูงของพานหมายถึงเดือนที่ ๓ (ตามแบบไทยนับเมษายนเป็นเดือนที่ ๑) มิถุนายน อันเป็นเดือนที่เปลี่ยนแปลงการปกครอง

ถนนราชดำเนิน ถ่ายทางอากาศ

กรมประชาสัมพันธ์ (เก่า) เชิงสะพานผ่านพิภพลีลาในสมัยที่ยัง
เป็นห้างขายสินค้าของฝรั่ง

๕. ที่ป้อมรองพานรัฐธรรมนูญ มีประตู ๖ แห่ง และแต่ละประตูมีพระขรรค์ ๑ เล่ม รวม ๖ เล่ม ซึ่งหมายถึงหลัก ๖ ประการ ซึ่งเป็นนโยบายในสมัยแรกเริ่มของคณะราษฎร์

ตรงเชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศมีถนนที่มาตัดถนนราชดำเนินกลางอีกแห่งหนึ่งคือ ถนนมหาชัย ซึ่งเริ่มจากเชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศตรงป้อมมหากาฬหน้าโรงภาพยนต์เฉลิมไทยไปทางวังบูรพา ส่วนอีกด้านหนึ่งคือถนนพระสุเมรุ ซึ่งเริ่มจากเชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ ไปวัดบวรนิเวศ บางลำพู

ได้กล่าวมาแล้วว่าถนนราชดำเนินในเริ่มจากถนนสนามชัยตรงป้อมเผด็จดัสกรมาถึงสะพานผ่านพิภพลีลา ความจริงภูมิประเทศในระยะถนนตอนนี้มีเรื่องน่ารู้ควรเล่าอยู่หลายตอนทีเดียว เช่นแถวบริเวณกระทรวงยุติธรรมนั้นแต่ก่อนก็เป็นคอกวัว เรื่องนี้เคยมีผู้ใหญ่ท่านหนึ่งทักว่าจริงหรือ เพราะสงสัยว่าทำไมจึงเอาคอกวัวไปตั้งใกล้พระบรมมหาราชวังเช่นนั้นเป็นการไม่บังควรอย่างยิ่ง ดูไม่เหมาะสมกับความสง่างามของวังหลวง ความจริงเรื่องนี้เป็นเรื่องโบราณคดีที่น่ารู้อีกเรื่องหนึ่ง จะขอยกพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งได้ทรงอธิบายไว้ใน "สาส์นสมเด็จ" ตอนหนึ่งว่า

"พระเจ้าอยู่หัวในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ มาโปรดเสวยนมวัว หลักฐานมีอยู่ในบทละครเรื่องระเด่นลันได ของพระมหามนตรี (ทรัพย์ ผู้เป็นทวดของชายดิศ) แต่งในรัชกาลที่ ๓ ว่า "ท้าวประดู่สุริวงศ์ทรงประตัก" เป็นแขกเลี้ยงวัวหลวงตั้งคอกอยู่ที่หัวป้อมเผด็จดัษกร พึงเห็นได้ว่าวัวหลวงนั้นเลี้ยงไว้

แต่สำหรับรีดนมส่งหลวง มิใช่ใช้ขับขี่หรือฆ่าเอาเนื้อกินเป็นแน่ ความจึงหมายว่า น้ำนมวัวหลวงนั้นสำหรับพระเจ้าอยู่หัวเสวย จะเป็นอย่างอื่นไม่ได้ ที่ว่ามานี้มิใช่เป็นแต่อ้างโดยโวหารเป็นความจริง ด้วยประเพณีที่สืบมาจนรัชกาลที่ ๔ ตัวเราเองได้ทันเห็น และได้เคยกินน้ำนมวัวหลวงที่ว่ามา เวลาเช้าๆ มีเจ้าพนักงานเป็นแขกโกนศีรษะใส่หมวกอย่างพระจุฬาฯ แต่นุ่งผ้าใส่เสื้ออย่างไทยเอาขวดนมวัวเข้าไปส่งที่ประตูสนามราชกิจทุกทุกวัน ใช่แต่เท่านั้น เวลาก่อนพระบิณฑบาตเวร มีน้ำนมวัวโถหนึ่งไปตั้งสำหรับให้พระราชาคณะฉันที่ท้องฉนวนเสมอ"

การที่มีคอกวัวใกล้กำแพงพระบรมมหาราชวังเช่นนี้ เป็นเครื่องส่อให้เห็นว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๓–๔ นั้นทางราชการต้องใช้นมวัวมาก จึงต้องมีคอกเลี้ยงวัวไว้รีดนมใช้เอง ทั้งนี้เราจะสังเกตเห็นได้จากที่พวกฝรั่งเข้ามาติดต่อทำสัมพันธไมตรีกับไทยในสมัยนั้น ซึ่งได้รับนมสดจากไทยไปดื่มเป็นประจำทุกวัน เรื่องนี้มีหมายกำหนดแจ้งไว้ชัดเจนทีเดียว นับว่าเป็นสมัยที่ไทยเรารู้จักการดื่มนมวัวเป็นสมัยแรกก็เห็นจะได้

ภูมิประเทศในแถบนี้จะเปลี่ยนสภาพจากคอกวัวมาเป็นบ้านเรือนตั้งแต่เมื่อไรไม่ทราบ แต่เข้าใจว่าจะมีวังเจ้านายอยู่เป็นระยะๆ ครั้นถึงในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้นแล้ว ตลอดย่านนั้นก็มีอาคารใหญ่โตขึ้น เป็นที่ตั้งของที่ทำการกระทรวงยุติธรรมและศาลต่างๆ แถวหน้าศาลแพ่งและศาลฎีกาสมัยก่อนมีที่ว่างเป็นสนามหญ้า ดูที่โล่งกว้างขวางกว่าปัจจุบันนี้มาก และนิยมเรียกบริเวณหน้าศาลอาญาว่า สนามราษฎร์เพื่อให้เข้าคู่กับสนามหลวงซึ่งอยู่อีก

ฟากหนึ่ง ในสมัยก่อนเวลามีงานมีการอะไร เช่นงานฉลองรัฐธรรมนูญ แถวหน้าศาลอาญาก็เต็มไปด้วยร้านเหล้าประเภทยองดาใส่โหลไว้ ยองดาก็คือยาดองนั่นเอง เขาตั้งชื่อกันแปลกๆ เช่น ยองดาลืมกังวน ยองดาแสนสุข ยองดาปลื้มจิต ยองดาหลับสบาย เป็นต้น

ถ้าเดินเลาะรั้วกระทรวงยุติธรรมมาทางสะพานผ่านพิภพลีลา ก็จะพบที่รูปสามเหลี่ยม อันเป็นที่บรรจบกันของถนนราชดำเนินในและถนนราชินีตรงส่วนแหลมของพื้นที่ตรงเชิงสะพานผ่านพิภพลีลานั้น มีอุทกทานทำเป็นรูปนางธรณีรีดมวยผม ซึ่งคนทุกวันนี้ไม่เข้าใจถึงวัตถุประสงค์ที่สร้าง พากันมากราบไหว้บูชา ถึงขั้นขอหวยกันก็มี

ประวัติความเป็นมาของอุทกทานแห่งนี้มีอยู่ว่า ในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ที่พระราชวังบางปะอิน เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๐ ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล บริจาคพระราชทรัพย์สร้างรูปนางพระธรณีบิดมวยผมไว้เป็นอุทกทานให้ประชาชนบริโภค เรื่องราวที่เกี่ยวกับการก่อสร้างมีปรากฏอยู่ในหนังสือเจ้าพระยายมราช ฉบับหนึ่งซึ่งมีไปถึงมหาเสวกตรี หม่อมเจ้าธานีนิวัต เจ้ากรมเลขานุการ ในพระราชสำนักสมเด็จพระพันปีหลวง ดังมีข้อความตอนหนึ่งว่า

"ด้วยนานมาแล้ว สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง มีพระราชเสาวนีแก่หม่อมฉันว่า จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสร้างท่ออุทกธาราให้เป็นสาธารณทานเนื่องในงานบำเพ็ญพระราชกุศลพิเศษที่ล่วงมาแล้ว และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชกระแสร์ว่า ควรทำเป็นรูปนางพระธรณีรีดน้ำออกจากมวยผม ดูจะเป็นการงดงามดี ที่ๆ จะสร้างนั้นควรสร้างที่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา ตรงทางแยกถนนราชินีกับถนนราช

ดำเนิน เมื่อหม่อมฉันได้รับพระราชเสาวนีแลพระราชกระแสร์ เช่นนั้นแล้ว ก็ได้พยายามเที่ยวหาแบบแผนอยู่นาน ในที่สุดก็ได้ให้ช่างเขียนแบบเป็นรูปขึ้น แล้วให้ช่างที่พระที่นั่งอนันตสมาคมปั้นหุ่นขึ้นทีเดียว โดยตั้งใจว่า จะรีบทำให้แล้วโดยเร็ว แล้วนำแบบรูปนั้นไปถวายสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ ขอให้ทรงนำขึ้นทูนเกล้าฯถวายสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถทรงแนะนำว่า ควรนำขึ้นทูนเกล้าฯ ถวายตามที่ทรงแนะนำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ เสนาบดีกระทรวงวังนำร่างรูปนั้นไปแก้ไขเปลี่ยนแปลงอีก เมื่อเสร็จแล้วเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ได้ให้หม่อมฉันดูว่าได้แก้ไขแลนำขึ้นทูนเกล้าฯ ถวาย ทรงโปรดแล้ว ในเวลาที่กำลังพูดกันอยู่นั้น หม่อมฉันเข้าใจจากเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ขอให้หม่อมฉันส่งหุ่นที่ปั้นนั้นไปให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ แลเห็นว่าบางทีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชดำริว่า การทำด้วยฝีมือช่างอย่างไทยๆ เช่นนี้ กรมศิลปากรจะชำนาญมากกว่า ซึ่งความจริงก็เป็นเช่นนั้น หม่อมฉันจึงได้หยุดการที่จะทำนางพระธรณีนี้เสีย จนอยู่มาวันหนึ่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ รับพระราชเสาวนีมาให้ถามว่า นางพระธรณีเมื่อไรจะแล้ว หม่อมฉันก็ได้กราบทูลยืนยันไป ว่าเรื่องนางพระธรณีนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์เป็นผู้ทำ ที่กราบทูลไปเช่นนี้ก็โดยเชื่อแน่ในใจเช่นนั้น จนในที่สุดเมื่อเสด็จพระราชดำเนินเปิดโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ มีพระราชเสาวนีเตือนหม่อมฉันอีก จึงได้นึกเฉลียวขึ้นมาถามเจ้าพระยาธรรมา-

ธิกรณ์ ก็ว่ามิได้มีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์เป็นผู้ทำ เมื่อเป็นเช่นนั้น หม่อมฉันจึงได้ไปขอแบบรูปนางพระธรณีมาจากเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์มาเริ่มลงมือต่อมา* เมื่อจะทูลถามความเป็นจริงแล้ว หม่อมฉันควรรับพระราชอาญายิ่งนัก ที่ปล่อยให้การเรื่องนี้แฉะช้ามานาน ทั้งนี้ก็โดยเข้าใจผิดไป ใช่ว่าจะเพิกเฉยแลไม่เต็มอกเต็มใจจะสนองพระเดชพระคุณนั้นก็หาไม่ งานใหญ่ๆ ยิ่งกว่านี้ก็ยังได้เคยสนองพระเดชพระคุณมาเป็นอันมาก ไม่เคยได้รับพระราชตำหนิเลย แต่อย่างไรก็ดี บัดนี้การนั้นได้ลงมือแล้ว นางพระธรณีกำลังหล่ออยู่ทั้งฐานและเรือนแก้วก็กำลังตระเตรียมให้ช่างปั้นอยู่แล้ว หวังด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะแล้วเสร็จภายใน ๔ เดือนนี้"

การสร้างอุทกทานแห่งนี้ได้สิ้นค่าใช้จ่ายไปเป็นเงิน ๑๖,๔๓๗ บาท และได้เปิดอุทกทานแห่งนี้ เมื่อวันที่ ๒๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๖๐ ดังมีพระราชหัตถเลขาสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ถึงเจ้าพระยายมราช ดังต่อไปนี้

พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร บางปะอิน

วันที่ ๒๖ ธันวาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๐

ถึงเจ้าพระยายมราช เสนาบดีกระทรวงนครบาล

พรุ่งนี้ฉันจะทำบุญวันเกิดที่นี่ตามนิยม ให้คุณจัดเปิดรูปนางพระธรณีท่ออุทกทาน ซึ่งฉันได้ออกทรัพย์ให้หล่อขึ้นสำเร็จ ตั้งไว้ ณ เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา และขออุทิศท่ออุทกทานนี้ให้เป็นสาธารณทาน แก่ประชาชนผู้เพื่อน

* ได้ความจากหนังสือวัดสุทัศน์ฯ ว่าผู้ปั้น รูปนางธรณีบีบมวยผมที่สนามหลวงรูปนี้ คือครูเริน บ้านช่างหล่อ พรานนก

แผ่นดิน ใช้กินบำบัดร้อนและกระหายเป็นความสบายตามปรารถนาทั่วกัน เทอญ

(พระบรมนามาภิไธย) เสาวภา

ในวันเปิดอุทกทานแห่งนี้ เจ้าพระยายมราชได้กราบบังคมทูลในนามของประชาชนทั้งหลาย ดังต่อไปนี้

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ด้วยมีพระราชเสาวนีโปรดเกล้าฯ มอบที่ตั้งอุทกทาน ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นระหว่างถนนราชดำเนินและถนนราชินี เพื่อเป็นสาธารณทาน เนื่องในงานเฉลิมพระชนม์พรรษาแห่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ให้ข้าพระพุทธเจ้าผู้เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลรับไว้สำหรับประชาชนทั้งหลาย ในบริเวณพระมหานครตอนนี้นั้น พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้ ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชเสาวณีใส่เกล้าฯ ไว้ด้วยความปีติยินดี

ในนามของประชาชนทั้งหลาย ที่จะได้รับพระราชทานอุทกทานนี้ ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงพระราชศรัทธาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอุทกทานเป็นรูปนางพระธรณีรีดมวยผมด้วยลักษณะอันวิจิตรงดงามขึ้น ณ ที่อันเหมาะเจริญตาเจริญใจแก่ผู้สัญจรไปมา ด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นอันมากนั้น ก็ด้วยทรงหวังตั้งพระราชหฤทัยจะให้ราษฎรที่ผ่านไปมา ได้รับพระราชทานน้ำอันใสบริสุทธิ์ปราศจากเชื้อโรคโดยสะดวก ทั้งนี้ก็ด้วยความทรงพระเมตตาอารีแก่ประชาชน พระราชกุศลคล้ายอย่างนี้ เมื่อปีกลายก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ให้สร้างขึ้น ณ กรุงศรีอยุธยาโบราณก็แห่งหนึ่งนับว่าเป็นพระราชกุศลสาธารณทาน เป็นคุณประโยชน์อันนักปราชญ์ทั้งหลายย่อมสรรเสริญอยู่เนืองนิตย์

ขอเดชะอำนาจผลแห่งพระราชกุศลอันล้ำเลิศนี้ และผลแห่งความทรงหวังตั้งพระราชหฤทัยดีต่อประชาชนทั้งหลาย ด้วยความทรงพระเมตตากรุณาจงบันดาลดลให้ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เสด็จดำรงพระชนมชีพอยู่ยิ่งร้อยพรรษกาล โดยปราศจากพระโรคาพาธ ขอให้ทรงประสบแต่สิ่งซึ่งเป็นศุภสิริสวัสดิมงคลทุกทิวาราตรีกาล มีพระราชประสงค์จำนงหมายสิ่งใดขอให้สิ่งนั้นสำเร็จสมพระราชประสงค์จงทุกประการ

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ

(ลงนาม) ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยายมราช

กรุงเทพฯ วันที่ ๒๗ ธันวาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๐

การที่ยกเอาหลักฐานต่างๆ มากล่าวไว้อย่างยืดยาวเช่นนี้ ก็เพื่อให้ท่านที่ต้องการทราบความจริงได้แลเห็นหลักฐานต่างๆ อย่างละเอียด และเพื่อเป็นประโยชน์แก่นักเรียนนักศึกษาต่อไปในอนาคต จะได้ไม่ต้องเสียเวลาค้นหาต่อไปอีก และหลักฐานบางชิ้นก็จะหาอ่านได้ยากมาก สมควรที่จะรวมไว้ในที่แห่งเดียวกัน □

บทที่ ๒๕

ศาลากลางย่าน

ธรรมเนียมของไทยแต่โบราณที่ในปัจจุบันนี้จะหาไม่ได้อีกแล้ว นั่นก็คือการสร้างศาลากลางย่านสำหรับให้ผู้ที่เดินทางไกลได้พักผ่อนบังแดดบังฝน ในชนบทบ้านนอกยังพอจะแลเห็นหลงเหลืออยู่บ้าง แต่ก็นับวันจะหมดไป เพราะไม่มีใครสร้างหรือบูรณะขึ้นอีก ตามกลางทุ่งนาหรือหลังบ้านในชนบทที่มีทุ่งกว้าง เขามักจะสร้างศาลาไว้ เรียกกันว่าศาลากลางทุ่งหรือศาลาพักร้อน เป็นที่สำหรับพวกเด็กเลี้ยงควาย และคนเดินทางได้พักพิงอาศัย คนแต่ก่อนใจบุญใจกุศลชอบสร้างศาลาพักร้อน เพราะหวังว่าชาติหน้าจะได้สบาย มีที่พักพิง แต่สมัยนี้ไม่มีใครหวังชาติหน้ากันเสียแล้ว เลยเลิกทำความดีกันหมด คนที่หวังชาติหน้าอยากทำบุญก็ไม่มีเงินทองจะทำกับเขา อย่างนี้ก็เป็นเรื่องจนใจช่วยอะไรไม่ได้เหมือนกัน

ในบางกอกสมัยแรกนั้น ก็เต็มไปด้วยศาลากลางย่านปลูกไว้มากมายหลายแห่ง เพราะในสมัยแรกสร้างกรุงนั้นยังไม่มีวัดวาอารามมากมายนัก ศาลาเหล่านี้เรียกกันว่าศาลาโรงธรรม เกิดจากผู้ที่มี

อันจะกินเป็นหัวหน้าบอกบุญเรี่ยไรบ้าง หรือสละทรัพย์ของตนเองหมดทั้งสิ้นสร้างเป็นศาลาโรงธรรมขึ้นไว้ในหมู่บ้านที่ตนอยู่ เพื่อจะได้ใช้เป็นที่ประชุมกันทำบุญเลี้ยงพระหรือมีเทศน์ทุกๆวันพระ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะแต่ก่อนนั้น พระสงฆ์ทุกๆพระอาราม ท่านไม่ได้ลงโบสถ์ให้ศีลกับพวกสัปปุรุษที่ไปคอยรับศีลเหมือนอย่างเช่นทุกวันนี้ เพราะไม่มีวัดที่มั่นคง บ้านเมืองก็ยังไม่ค่อยจะเรียบร้อย วัดที่มีอยู่เก่าก็ไกลกันมาก ล้วนแต่ทรุดโทรมด้วยกันทั้งนั้น พวกราษฎรจึงได้พากันสร้างศาลาโรงธรรมไว้ในหมู่บ้านแทน เพื่อจะได้มีการประชุมทำบุญเลี้ยงพระได้สะดวกขึ้น พวกชาวบ้านไม่ต้องไปไกลให้ลำบาก ศาลาโรงธรรมในสมัยนั้นจึงเท่ากับเป็นศาลาวัด ผิดแต่ไม่มีพระสงฆ์อยู่ประจำ หรือจะพูดอีกอย่างก็ว่าเป็นสโมสรของชาวบ้านนั่นเอง

ศาลาโรงธรรมในสมัยก่อนนั้น ไม่ใช่ศาลาเล็กๆแบบที่สร้างกันตามกลางทุ่ง แต่ได้สร้างกันอย่างใหญ่โตมีขนาดเท่ากับศาลาวัดในสมัยปัจจุบันนี้ทีเดียว บางศาลาก็สร้างเป็นแบบก่ออิฐถือปูนแข็งแรงมาก ทั้งนี้ก็ต้องขึ้นอยู่กับปัจจัย หมู่บ้านไหนเงินดีก็สร้างอย่างดี บ้านไหนไม่ค่อยจะร่ำรวยนักก็สร้างด้วยไม้เท่าที่ทุนทรัพย์จะพอทำได้ ที่ชาวบ้านสร้างศาลาใหญ่ได้ก็เนื่องมาจากที่ดินในสมัยนั้นมีราคาถูกมาก ผิดกับที่ดินในสมัยนี้ ซึ่งแทบจะวัดตารางนิ้วขายกันทีเดียว ที่ดินสมัยก่อนนั้นขนาดกว้าง ๑ เส้นยาว ๑ เส้น ก็มีราคาเพียง ๔๐๐–๕๐๐ บาทเท่านั้น ราคาที่ว่านี้ก็เป็นราคาที่เฉพาะภายในพระนครเท่านั้น ถ้านอกๆพระนครออกไปราคาก็ยิ่งถูกลง ซึ่งเมื่อหันมาดูในปัจจุบันนี้แล้วจะเห็นว่าราคาที่ดินภายในพระนครในสมัยนั้น เอามาซื้อที่ดินนอกพระนครเดี๋ยวนี้ยังไม่ได้ถึงหนึ่งในสิบ

ศาลาโรงธรรมใหญ่ ๆ ที่ยังมีจดหมายเหตุกล่าวไว้มีอยู่ด้วยกันหลายแห่ง เช่นแถวถนนเฟื่องนคร มีอยู่แห่งหนึ่งเป็นศาลาใหญ่สร้างด้วยไม้หลังคามุงกระเบื้อง มีชื่อเรียกกันในสมัยนั้นว่า ศาลาเตาปูน ที่เรียกเช่นนี้เพราะมีเตาปูนอยู่ที่หน้าศาลาเตาหนึ่ง เป็นเตาปูนที่เก่าแก่มากทีเดียวแต่จะสร้างมาแต่ครั้งใดไม่ปรากฏหลักฐาน และในสมัย พ.ศ. ๒๔๕๐ ก็ไม่มีใครเคยเห็นว่าได้มีการเผาปูนที่เตานี้เลย

ศาลาโรงธรรมอีกแห่งหนึ่ง เป็นศาลาก่ออิฐถือปูนพื้นสูง ตั้งอยู่ที่เชิงสะพานข้างวัดราชบพิธ ซึ่งเดี๋ยวนี้เป็นกุฏิพระสงฆ์ไปหมดแล้ว ศาลานี้ชาวบ้านเรียกชื่อกันแบบตามใจตนเองคือเรียกกันว่า เพชรภูกันบ้าง เพชรฉลูกันบ้าง เพชรวะกรรมบ้าง เพชรฌุกรรมบ้าง สุดแต่ว่าใครถนัดปากคำไหนอย่างไรก็เรียกคำนั้น เป็นแบบตามใจคือ ไทยแท้นั่นแหละ

ศาลาหลังที่สาม เป็นศาลาก่ออิฐถือปูน แต่พื้นเตี้ยกว่าศาลาเพชรฉลูกันที่กล่าวแล้วข้างต้น ศาลาหลังนี้ตั้งอยู่ตรงที่เป็นห้างอับดุลราฮิม ชาวบ้านเรียกกันว่า ศาลาปูนเพราะเป็นศาลาที่ก่ออิฐถือปูน จึงเรียกตามสภาพของศาลา

ศาลาหลังที่สี่ เป็นศาลามีฝาทำด้วยไม้สักยกพื้นสูงอยู่หน้าห้างทิสแมนช่างแก้นาฬิกาเก่า (ยังไม่ได้สอบว่าเป็นที่ตรงไหนในปัจจุบัน) ศาลาหลังนี้ ชาวบ้านเรียกกันว่าศาลาเปรต ที่เรียกเช่นนี้ไม่ได้หมายความว่าที่ศาลาหลังนี้เคยมีเปรตมาหลอก หรือมีรูปทรงสูงเป็นเปรต หากเป็นเพราะว่าที่หน้าศาลาใหญ่นี้มีศาลาหลังเล็กๆ อีกหลังหนึ่ง ในศาลาหลังเล็กนี้เขาเขียนเป็นรูปเปรตไว้ตามเชิงกลอนและบังใบเป็นเรื่องต่างๆ ผู้คนที่เห็นรูปเปรตจึงพากันเรียกว่า ศาลาเปรต

ถนนเฟื่องนครแต่ก่อนนั้น มีศาลาโรงธรรมแต่เพียง ๔ หลังดังกล่าวมานี้เท่านั้น และแต่ก่อนถนนนี้ก็ยังไม่ปรากฏว่ามีชื่อเรียกกันว่าอะไร เป็น

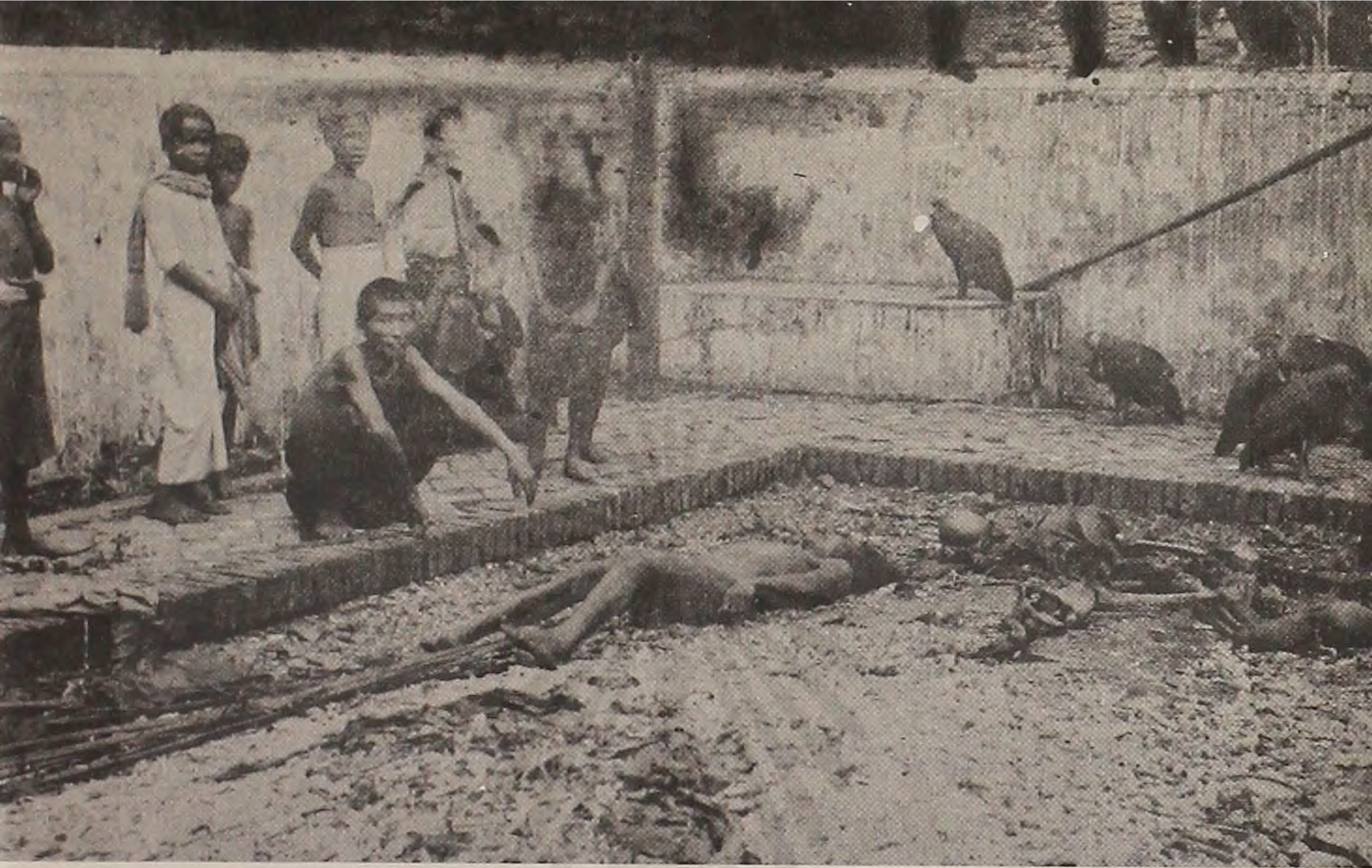
ถนนแคบๆ กว้างประมาณ ๒ วาหรือ ๑๐ ศอก ได้ยินร้องเรียกกันในสมัยนั้นเป็นตอนๆ คือตั้งแต่หัวถนนจดถนนจักรเพชรกำแพงป้อมเสือทยานขึ้นไปจนถึงถนนเจริญกรุงเรียกกันว่า ถนนบ้านหม้อ และในระหว่างสี่กั๊ก เรียกกันว่า สี่กั๊กพระยาศรี เพราะตรงที่นั้นเมื่อโปรดให้ตัดถนนเจริญกรุงกับถนนเฟื่องนครเผอิญถนนทั้งสองสายมาตัดกันเป็นสี่แยก ตรงที่ข้างบ้านของพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง)* สี่แยกตรงนั้นจึงได้ชื่อว่า สี่กั๊กพระยาศรี ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ตั้งแต่สะพานข้างวัดราชบพิธไปถึงสี่แยกถนนบำรุงเมือง แต่ก่อนนั้นเรียกกันว่า ถนนหน้าบ้านพระยาราชรองเมือง และตั้งแต่สี่แยกถนนบำรุงเมืองไปจนถึงสะพานข้างวัดมหรรณพ์ เรียกกันว่าถนนบ้านตะนาว ที่เรียกกันว่าบ้านตะนาวนั้น ก็เพราะแต่เดิมเป็นที่พวกพม่าเมืองตะนาวศรีอยู่มาก่อน จึงเรียกกันว่า บ้านตะนาว ตามเพศพม่าที่อยู่แถวนั้น และบริเวณบ้านตะนาวในสมัยก่อนนั้น เป็นที่ทอผ้าขาย และพอพ้นสะพานช้างไปถึงวัดบวรนิเวศน์ ก็เรียกกันว่า ถนนคอกวัว

ในด้านถนนบำรุงเมือง ตั้งแต่ถนนสนามไชย ไปจนถึงสะพานช้างโรงสี เรียกกันว่า ถนนหัวโรงม้า เพราะว่าในสมัยนั้นโรงม้าหลวงตั้งอยู่แถวยุทธนา ด้านหน้าตลอดไปจนถึงหลักเมือง ตั้งแต่สะพานช้างโรงสีไปถึงประตูสำราญราษฎร์หรือประตูผี เรียกกันว่าถนนเสาชิงช้า เพราะตรงไปผ่านเสาชิงช้า

---

* พระยาศรีสหเทพ ผู้นี้เกิดในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เป็นที่หมื่นพิพิธอักษร หลวงศรีเสนา และพระศรีสหเทพ ตามลำดับ ในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นพระยาศรีสหเทพในรัชกาลที่ ๓ เป็นผู้ที่ชำนาญในการแต่งโคลงฉันท์ กาพย์ กลอน มาก จึงได้เป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ ๒-๓ มาก

แร้งกินซากศพ ที่วัดสระเกศ

ร้านขายขนมจีน สมัยรัชกาลที่ ๕

ในถนนเสาชิงช้ามีศาลาโรงธรรม ๒ หลัง ศาลาหลังหนึ่งตั้งอยู่เชิงสะพานช้างโรงสี เรียกกันว่า ศาลาปากตรอกศาลเจ้าครุฑ เป็นศาลาก่ออิฐถือปูนพื้นเตี้ย อีกแห่งหนึ่งตั้งอยู่ที่มุมวัดสุทัศน์ปากตรอกถนนตีทอง เป็นศาลาชนิดมีฝาทำด้วยไม้สักหลังคามุงกระเบื้อง เรียกกันว่า ศาลาฝ้าย เพราะที่หน้าศาลา มีคนเอาฝ้ายมาขาย เป็นตลาดขายผ้าขาว ขายมุ้ง ขายด้ายเข็ด ขายผ้าขาวม้า เป็นตลาดด้ายในสมัยนั้นทีเดียว

ในด้านถนนเจริญกรุงนั้น ก็เรียกชื่อถนนกันหลายระยะเหมือนกัน แต่ก่อนเรียกระยะตั้งแต่ถนนสนามไชยวัดพระเชตุพน ไปจนถึงสะพานมอญเรียกว่าถนนข้างวังกรมวรจักร ข้ามสะพานมอญไปแล้วเรียกถนนบ้านพระยาศรี จนถึงสี่กั๊ก พ้นสี่กั๊กพระยาศรีไปเรียกว่า ถนนบ้านลาวไปจนถึงกำแพงพระนคร ที่เรียกว่าถนนบ้านลาวก็เพราะแต่ก่อน พวกลาวพวนตั้งบ้านเรือนอยู่แถวนี้ บริเวณที่พวกลาวอยู่ก็คือ ที่เป็นถนนทหารบกถนนทหารเรือหรือแถวโรงภาพยนตร์เฉลิมกรุงเดี๋ยวนี้ (ก่อนที่จะทำถนนทหารบกทหารเรือ กล่าวกันว่าเป็นเพราะเกิดไฟไหม้ขึ้นก่อน แผ่นดินว่างอยู่จึงได้ทำถนนขึ้น) ถนนบ้านลาวนี้ประมาณ ๙–๑๐ ศอก เป็นถนนปูอิฐ แถวถนนเจริญกรุงนี้ มีศาลาโรงธรรมอยู่เพียงแห่งเดียว เป็นศาลาฝาไม้สัก หลังคามุงกระเบื้อง เรียกกันว่าศาลาบ้านลาว ตั้งอยู่ตรงที่เป็นถนนทหารบกทหารเรือที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น

ส่วนทางด้านถนนพาหุรัด ตั้งแต่สี่แยกบ้านหม้อถึงประตูสะพานหันเรียกกันว่า ถนนบ้านญวน ด้วยแต่ก่อน มีพวกญวนเก่าครั้งองอึ่ม มาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตนั้น ความเปลี่ยนแปลงของชื่อถนนที่ควรรู้อีกสองชื่อก็คือ ถนน

พระพิพิธและถนนพระพิทักษ์นั้นแต่ก่อนไม่ได้เรียกอย่างนี้ เขาเรียกกันว่า ถนนตะพานหัวตะเข้ ตั้งแต่สี่แยกบ้านหม้อตลอดไป เรียกว่าถนนบ้านญวน มีศาลาโรงธรรม ๒ แห่ง หลังหนึ่งตั้งอยู่ถัดสี่แยกบ้านหม้อลงไป เป็นศาลาฝาไม้สักหลังคามุงกระเบื้อง มีช่อฟ้าใบระกา ยกพื้นสูง นับว่าเป็นศาลาที่โก้หรูแห่งหนึ่งในสมัยนั้น ศาลานี้เรียกกันว่า ศาลาตาเพ็ง เพราะผู้สร้างมีชื่อว่า เพ็ง

จะขอกล่าวเรื่องของตาเพ็งไว้เสียด้วย เพราะเกี่ยวกับความเป็นไปของบางกอกในสมัยนั้นเหมือนกัน ตาเพ็งผู้นี้มีอาชีพในการขายข้าวแกงจนร่ำรวยมีเงินทองมากมาย เมื่อแกรวยขึ้นมาแกก็อยากจะสร้างวัดหวังบุญกุศลไว้ชาติหน้ากับเขาบ้าง คุณยายแฟงแกขายอย่างอื่นแกยังสร้างวัดได้ นี่เราขายข้าวแกงทำไมจะสร้างไม่ได้เล่า เมื่อตั้งใจจะสร้างวัดเช่นนี้แล้ว แกก็รวบรวมทุนทรัพย์ที่ทำมาหาได้ไปสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งที่บ้านบ่อโพง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เรียกว่าวัดราษฎร์บำเพ็ง ชรอยแกจะมีญาติโยมอยู่ที่นั่นมาก่อนก็ได้ วัดนี้ยังคงอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้

การขายข้าวแกงแต่ก่อนนั้น ไม่เป็นเช่นร้านขายข้าวแกงอย่างที่พวกจีนตั้งขายข้าวแกงในสมัยนี้ และในครั้งนั้นก็มีแต่เพ็งกับแม่พุกสองคนนี้เท่านั้นที่ตั้งขายข้าวแกงอยู่ที่สี่แยกบ้านหม้อ และก็เป็นแห่งเดียวที่ขายข้าวแกงมีฝีมือชื่อดังของบ้านหม้อ การขายในสมัยนั้นเขาไม่ได้ใช้วิธีเอาแกงราดข้าวเช่นสมัยนี้ แต่เขาทำเป็นสำรับจัดของใส่จานชามตั้งบนโต๊ะไม้ คือโต๊ะลาวทาชาดสีแดงๆ และบ้างก็เป็นโต๊ะทองเหลืองซึ่งมีรูปร่างคล้ายพานแต่ใหญ่มาก ราคาอาหารในสมัยนั้นเขาก็คิดสำรับคาวราคาสลึงหนึ่ง สำรับหวานก็ราคาเดียวกันคือสลึงหนึ่ง

เหมือนกัน อาหารสำรับหนึ่งจะกินได้ถึง ๒–๓ คนพออิ่ม นี่เป็นราคาอาหารสำหรับชนิดโต๊ะไม้ แต่ถ้าเป็นอย่างโต๊ะทองเหลืองราคาก็สูงขึ้นเป็นสำรับละสองสลึง คือคาวสองสลึง หวานสองสลึง ทั้งนี้ไม่ใช่คิดค่าโต๊ะทองเหลืองบวกเข้าไปด้วย แต่เป็นด้วยโต๊ะทองเหลืองมีกับข้าวมากสิ่งกว่าชนิดโต๊ะไม้ ใครกินโต๊ะทองเหลืองก็ออกจะโก้สักหน่อย แสดงว่าเป็นคนที่ค่อนข้างจะมีรับประทาน ไม่ใช่คนจน

สำหรับจำนวนอาหารนั้น เขาก็มีรายการต่างๆ กัน อย่างเช่นอาหารสำหรับโต๊ะไม้ ราคาหนึ่งสลึงนั้นก็มี แกง ๑ ถ้วย ผัด ๑ จาน น้ำพริก ๑ ถ้วย ผัก ๑ จาน ปลาย่าง ๑ จาน ส่วนสำรับละสองสลึงนั้นก็มีแกงเผ็ด แกงจืด เพิ่มขึ้น คนไหนกินโต๊ะทองเหลืองจึงออกจะเขื่องเป็นคนภูมิฐานมากอยู่ ใครเห็นก็รู้เพราะเขาจะจัดให้นั่งบนพรมเจียม มีกะโถนและขันน้ำทองเหลืองให้ ซึ่งตรงกันข้ามกับพวกโต๊ะไม้ชนิดราคาหนึ่งสลึง ซึ่งจะต้องนั่งเสื่อกระจูด กะโถนและขันน้ำก็เป็นชนิดที่ทำด้วยดินเผาราคาถูกๆ โต๊ะทองเหลืองแบบนี้ ในสมัยผู้เขียนก็เคยเห็น เมื่อเด็กๆ เคยไปกินข้าวบ้านผู้ดีเก่า เขาก็จัดใส่โต๊ะทองเหลืองขนาดกว้างสัก ๑ ฟุตครึ่งมาให้ ยังนึกภูมิใจว่าโก้เหลือเกิน เพราะอยู่ที่บ้านไม่เคยใช้อย่างนี้ อย่างดีก็ใส่ถาดทองเหลืองแบนๆ แต่หนักมากยกกันข้อเกร็งทีเดียว โต๊ะทองเหลืองนี้ในชนบทบ้านนอกบางแห่งยังมีเหลืออยู่ เคยไปเป็นเพื่อนเจ้าบ่าวที่จังหวัดสิงห์บุรีคราวหนึ่ง เขาก็จัดอาหารใส่โต๊ะทองเหลืองมาให้เจ้าบ่าวกิน แต่ตอนเป็นหนุ่มขึ้นมานี้ออกจะกินลำบาก เพราะโต๊ะทองเหลืองสูง จานข้าวต่ำมองอาหารในถ้วยไม่ค่อยถนัด จะชะโงกดูก็ออกจะอายสาวๆ ที่ชอบมา

มุงดูวงเจ้าบ่าว ก็ได้แต่ใช้วิธีเสี่ยงสัตย์อธิษฐานเอาช้อนตักสุ่มๆ ไป ตกว่ามื้อนั้นกินกันได้คนละนิดละหน่อยเท่านั้น

ได้เล่าเรื่องการขายข้าวแกงนอกเรื่องศาลาโรงธรรมมากไปหน่อย แต่ก็เป็นเรื่องที่แสดงถึงความเป็นอยู่ของคนในสมัยก่อนที่น่ารู้อย่างหนึ่งเหมือนกัน คราวนี้ขอเข้าเรื่อง จะเล่าถึงศาลาโรงธรรมแห่งที่สองของแถบถนนบ้านญวนต่อไป ศาลาบ้านญวนแห่งนี้เป็นศาลาย่อมๆ พื้นเตี้ย อยู่ทางเหนือสี่แยกถนนพาหุรัดขึ้นไปทางตะวันตกประมาณ ๑ เส้น

คราวนี้จะขอเล่าถึงศาลาโรงธรรมซึ่งมีอยู่แถวถนนมหาไชยอีกสองหลัง คือหลังหนึ่งตั้งอยู่เชิงสะพานช้างอันเป็นที่ตั้งโรงพักพลตระเวนประตูสามยอดสมัยก่อน และต่อมาเรียกกันว่าสะพานช้างโรงหวย (ที่เรียกสะพานช้างก็โดยถือเอาลักษณะสะพานที่ทำให้ช้างเดินข้ามนั่นเอง แต่โดยเหตุที่สะพานช้างมีหลายแห่งจึงต้องเรียกสิ่งที่อยู่ใกล้ๆควบไปด้วยเพื่อจะได้รู้ว่าสะพานไหน เช่นสะพานช้างโรงสี สะพานช้างโรงหวย) ศาลาโรงธรรมแห่งนี้ เป็นศาลาก่ออิฐถือปูนคนเรียกกันว่า ศาลาคอกวัวบ้าง ศาลาบ้านพระยาจ่าแสนบ้าง

ศาลาหลังที่สอง อยู่ตรงท้ายตึกแถวหน้ากองมหันตโทษ เป็นศาลาก่ออิฐถือปูนเหมือนกัน เรียกกันว่าศาลาเจ้าพระยาธรรมา

ศาลาโรงธรรมอีกหลังหนึ่ง เป็นศาลาฝาไม้สักหลังคามุงกระเบื้อง อยู่ที่ถนนโรงครก คือที่เป็นถนนราชินีเดี๋ยวนี้ศาลาโรงธรรมที่ได้เล่ามานี้ เขามีไว้สำหรับพวกในละแวกบ้านย่านนั้นจะได้ใช้เป็นที่ทำบุญถือศีลเลี้ยงพระมีเทศน์ในฤดูออกพรรษาแล้ว เขาก็จะจัดให้มีเทศน์มหาชาติกันทุกศาลา และในระหว่าง

สะพานดำรงสถิต สมัยแรกสร้าง

สะพานดำรงสถิต สมัยต่อมา

เข้าพรรษาเวลากลางคืนพวกชาวบ้านที่เคยบวชเรียนมาแล้ว ก็จะมาชุมนุมสวดมนต์กัน นอกจากนี้ยังใช้เป็นที่ตั้งศพบำเพ็ญการกุศลด้วยอีก เพราะถ้าบ้านใครคับแคบและอยู่ใกล้ศาลาโรงธรรม ก็มักจะยกเอาศพไปตั้งที่ศาลาโรงธรรมนี้ มีการสวดกัน ๒–๓ คืนตามประเพณีแล้วจึงจะยกไปเผาที่วัด (ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็นิยมทำกันแบบนี้เหมือนกัน คือเอาศพไปตั้งบำเพ็ญการกุศลที่วัดเลยทีเดียวทางวัดจัดการให้เรียบร้อย) บางศาลาพวกชาวบ้านยังเรี่ยไรกันจ้างครูมาบอกหนังสือพระปริยัติธรรมให้กับพระสงฆ์สามเณรอีกด้วย ครั้นถึงเวลาเพนได้เวลาฉันกลางวัน ชาวบ้านก็จะช่วยกันจัดหาสำรับเพนถวาย ศาลาโรงธรรมหรือศาลากลางย่านจึงเป็นโรงเรียนไปด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ประเพณีดังกล่าวมานี้ นับวันจะไม่มีคนรู้ และเสื่อมไปทั้งบ้านนอกและในกรุง เมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้นที่ทางก็น้อยลง เพราะมีคนปลูกบ้านเพิ่มขึ้นทุกปี ศาลาโรงธรรมก็ผุพังรื้อไป และเมื่อมีวัดมากขึ้นศาลาเหล่านี้ก็ไม่มีประโยชน์ แต่สิ่งสำคัญที่พลอยเสื่อมโทรมตามศาลาโรงธรรมไปด้วยก็คือจิตใจ เพราะในปัจจุบันนี้จะหา "จิตใจ" ของคนสมัย "ศาลาโรงธรรม" ได้ยากมาก ภาวะเศรษฐกิจและสังคมสมัยใหม่ได้บ่อนทำลายจารีตอันดีงามสมัยเก่าไปเสียหมดสิ้น

ในสมัยก่อนโน้นบ้านคนพยายามที่จะไม่ให้เข้าไปอยู่ในเขตวัดเพราะถือเป็นสิ่งที่ไม่ดีไม่เป็นมงคล แต่สมัยนี้บ้านกลับพยายามเบียดเข้าไปในเขตวัด เข้าไปอาศัยอยู่ในเขตวัด ทำให้วัดแคบเข้า เรื่องนี้ทำให้นึกเลยไปว่า คนในสมัยก่อนใจกว้าง ใจบุญ มีศีลธรรมก็เพราะมีที่กว้างการทำมาหากินสะดวก อบรมศีลธรรมจรรยาพึ่ง

เทศน์กันทุกวันพระ จิตใจจึงสะอาด ซึ่งตรงกันข้ามกับคนในสมัยนี้ ที่ใจคับแคบใจร้าย ไม่ค่อยมีศีลธรรม ก็เห็นจะเนื่องมาจากมีที่แคบเข้าการทำมาหากินไม่สะดวกทำให้จิตใจไม่เป็นสุข หงุดหงิดวุ่นวายใจอยู่เสมอ และถึงแม้จะอยู่ใกล้วัดแต่ไม่เคยทำบุญที่วัด ไม่สนใจในเรื่องศีลธรรมจรรยา จิตใจจึงไม่ค่อยสดใสเหมือนกับคนโบราณ นี่เป็นผลจากอะไร ไม่ใช่เพราะเราทิ้งวัฒนธรรมอันดีงามของเราแต่โบราณดอกหรือ □

บทที่ ๒๖

โรงบ่อนและโรงหวย

ในตอนที่กล่าวถึงถนนเจริญกรุงสามยอดได้พูดถึงโรงบ่อนไว้นิดหน่อย เพื่อให้เรื่องของบางกอกสมบูรณ์ขึ้นก็จะได้กล่าวถึงโรงบ่อนและการเล่นหวยในสมัยก่อนโน้นไว้เสียด้วย แต่จะกล่าวถึงตำบลที่ตั้งโรงบ่อนและสภาพของคนเล่นเท่านั้น เพราะหนังสือเล่มนี้ มีความประสงค์ที่จะให้ท่านได้รู้จักสภาพของบางกอกให้มากที่สุดที่จะมากได้ ส่วนตำนานวิธีเล่นการพนันชนิดนี้ ถ้าท่านสนใจก็จะหาอ่านอย่างละเอียดได้จากตำนานการเลิกบ่อนเบี้ยแลเลิกหวยของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งผู้เขียนได้เก็บความเฉพาะเกี่ยวกับโรงบ่อนและโรงหวย ในบางกอกมากล่าวไว้เท่านั้น และรวบรวมหลักฐานบางประการจากที่อื่นมาประกอบบ้าง

โรงบ่อนในสมัยก่อนโน้นมีตั้งอยู่ตามตำบลต่างๆ ทั่วพระนคร ราวกับเป็นร้านกาแฟในสมัยนี้ และโรงบ่อนในสมัยก่อนโน้นก็มีลักษณะที่ไม่มั่นคงแข็งแรงอะไรนัก เป็นโรงที่สร้างขึ้นอย่างลวกๆ ง่ายๆคือใช้ไม้ไผ่ทั้งลำทำเป็นฝาทำเป็นลูกกรง ส่วนโคมในเวลา

กลางคืนนั้นก็ใช้ตะเกียงทำด้วยสังกะสี มีไส้ด้ายดิบจุดห้อยแขวนและเสียบตั้งอยู่กับเสา

โรงบ่อนเหล่านี้มีการพนันอยู่อย่างหนึ่งคือถั่ว ซึ่งเป็นการพนันที่มีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และแม้ในสมัยกรุงธนบุรีก็มีการเล่นกันอย่างชุกชุม ด้วยปรากฏว่าครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๓ เวลามีการเล่นรื่นเริงในกองทัพก็โปรดฯให้พวกผีพายทนายเลือกกำถั่วกันหน้าพระที่นั่ง เล่นกันถึงกระดานละ ๕๐ ชั่งก็มี ๑๐๐ ชั่งก็มี

เมื่อพูดถึงการพนันประเภทนี้ ครั้นจะไม่เล่าถึงที่มาเสียบ้างเล็กน้อยก็เกรงว่าจะไม่เข้าใจเรื่องได้ตลอด เพราะการเล่นถั่วก็ดี การเล่นโปก็ดี การเล่นหวยก็ดี ไม่ได้มีเกิดขึ้นในเมืองไทยพร้อมกัน เป็นของเมืองจีนที่ได้แพร่เข้ามาทีละอย่าง และการเล่นทั้ง ๓ อย่างนั้นก็เกิดขึ้นในเมืองจีนต่างสมัยกันอีกเหมือนกัน เทียบเวลากับพงศาวดารเมืองไทยการเล่นถั่วเกิดมีขึ้นตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๙๕๐ ก่อนราชวงศ์พระร่วงได้ครองกรุงสุโขทัยช้านาน การเล่นโปเกิดมีขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๑๐๐ ตรงกับสมัยเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิครองกรุงศรีอยุธยา การเล่นหวยเกิดขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๙๐ ตรงกับสมัยในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ เห็นได้ว่าการเล่นถั่วโปหวยคงเข้ามาถึงประเทศไทยแต่ทีละอย่าง พวกจีนคงนำวิธีเล่นถั่วเข้ามาก่อน ข้อนี้มีเค้าเงื่อนอยู่ในคำที่ไทยเราเรียกการเล่นถั่วโปว่า "เล่นเบี้ย" และเรียกที่เล่นถั่วโปว่า "บ่อนเบี้ย" คงเป็นเพราะเดิมมีแต่เล่นกำถั่วด้วยเบี้ยอย่างเดียว หรือมิฉะนั้นชั้นเดิมทีเดียวจีนจะนำการเล่นที่จีนเรียก "อีจี" ซึ่งไทยเราเรียกว่า "กำตัด" เข้ามาเล่นก่อน แต่ในเมืองไทยไม่มีกระแปะอย่างที่เมืองจีน จึงเอาเบี้ยกำแทนภายหลังการเล่นที่เรียกว่า "ทัว" จึงมีเข้ามา เมื่อมาเล่นเป็น ๒ อย่างขึ้น ไทยเราจึงเรียกรวมกันว่าเล่นเบี้ย และ

ในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น ก็นับว่าเป็นการเล่นสำหรับบ่อนเบี้ยอย่างหนึ่ง ซึ่งเมื่อพิเคราะห์ดูกำตัดเล่นง่ายไม่พิสดารชวนสนุกเหมือนเล่นถั่ว น่าจะเป็นของจีนคิดขึ้นก่อนถั่ว และพามาเล่นในเมืองไทยก่อน ครั้นภายหลังมีการเล่นถั่วเข้ามา คนเล่นเห็นกำตัดไม่สนุกเหมือนถั่ว มิใคร่มีใครชอบเล่นกำตัด บ่อนเบี้ยชั้นหลังจึงเลิกกำตัดเสีย ถ้าวินิจฉัยถูกต้อง การเล่นกำตัดเห็นจะมีมาถึงเมืองไทยแต่ดึกดำบรรพ์ บางทีจะถึงแต่ครั้งสุโขทัยก็เป็นได้ การเล่นถั่วเห็นจะมีเข้ามาต่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่การเล่นโปนั้นในหนังสือเก่าแต่ชั้นกรุงศรีอยุธยา ตลอดมาจนรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทรนี้หาพบกล่าวถึงเล่นโปในแห่งหนึ่งแห่งใดไม่ เพราะฉะนั้นชวนให้เข้าใจว่าชรอยจะพึ่งมีเข้ามาเล่นในรัชกาลที่ ๒ หรือรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทรก็อาจจะเป็นได้ ทราบได้แน่อย่างเดียวแต่ว่า หวยเพิ่งมีเข้ามาเมื่อในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร

เหตุที่จะตั้งบ่อนเบี้ยและอากรบ่อนเบี้ยขึ้นนั้น เข้าใจว่าแต่เดิมทีนั้นพวกจีนที่เข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศนี้ เล่นเบี้ยกันตามประเพณีในเมืองจีน รัฐบาลเห็นจะปล่อยให้เล่นกันตามใจมาช้านาน จนการเล่นเบี้ยอย่างจีนรู้แพร่หลายมาถึงไทยๆเกิดเห็นดีเห็นชอบนิยมเล่นกันขึ้นบ้าง รัฐบาลจึงเห็นว่าจะปล่อยให้เล่นเบี้ยกันตามชอบใจต่อไปอย่างแต่ก่อนไม่ได้เสียแล้ว แต่ครั้นจะห้ามเสียทีเดียวก็เห็นว่าพวกจีนได้เล่นกันมาช้านานแล้ว จึงยอมให้เล่นต่อไปเป็นแต่เพียงกำหนดให้เล่นเบี้ยได้เพียงบางตำบลเท่านั้น คือให้เล่นเฉพาะที่มีพวกจีนอยู่มากๆ ไม่ให้พร่ำเพรื่อเหมือนแต่ก่อนๆ และให้มีเจ้าพนักงานกำกับดูแลคอยดูให้เล่นกันเฉพาะพวกคนจีนเท่านั้น คนไทยห้ามเล่นเป็นอันขาด ในสมัยรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐมีพระราชกำหนดไว้ว่า ห้ามมิให้ข้าราชการเล่นบ่อนเบี้ย ถ้าผู้ใดขืนเล่นต้องระวางโทษถูกเฆี่ยน ๙๐ ทีและถอดลงเป็นไพร่

ต่อมาภายหลังได้กำหนดให้มีบ่อนเบี้ยขึ้นเป็น ๒ อย่างเรียกว่าบ่อนเบี้ยจีนอย่างหนึ่ง บ่อนเบี้ยไทยอย่างหนึ่ง บ่อนทั้งสองอย่างนี้ ที่จริงก็เล่นการพนันชนิดเดียวกัน คือเล่นกำตัดอย่างหนึ่ง ถั่วอย่างหนึ่ง ไพ่งา (เข้าใจว่าไพ่ช้างงา) อย่างหนึ่ง ที่เรียกบ่อนเป็นสองอย่าง คงเป็นเพราะเดิมทีเดียวมีแต่บ่อนเบี้ยจีนอย่างเดียว ต่อมาเมื่อรัฐบาลเห็นว่าพวกนักเลงไทยลักลอบเล่นห้ามก็ไม่หยุด จึงยอมให้ตั้งบ่อนเบี้ยสำหรับไทยเล่นขึ้น แต่มิใช่พอใจให้เล่น เป็นการจำใจให้เพราะเห็นว่าห้ามไม่ฟังแล้ว

บ่อนเบี้ยในชั้นแรกเมื่อตั้ง คงจะมีแต่ในเขตจังหวัดพระนคร ข้อนี้มีเค้าเงื่อนปรากฏในพระราชกำหนดใหม่ซึ่งได้ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๒๕ ว่า เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พระศรีวิโรจน์เศรษฐีได้เป็นตำแหน่งนายตราในกระทรวงพระคลังฯ สำหรับเป็นเจ้าพนักงานจัดการบ่อนเบี้ย คงเป็นเพราะบ่อนเบี้ยมีน้อยตำบล และเงินอากรไม่มากมายเท่าใดนัก พระศรีวิโรจน์คนเดียวจึงสามารถจัดการได้ตลอด แต่เป็นอยู่อย่างนั้นไม่ช้า เพราะเมื่อรัฐบาลตั้งบ่อนให้เล่นเบี้ยแล้ว ก็มีคนเล่นมากขึ้นทุกที พระศรีวิโรจน์เก็บหัวเบี้ยได้ผลประโยชน์รวยมากก็มีผู้อื่นอยากรวยบ้าง จึงเกิดการประมูลมีผู้ขอตั้งบ่อนเบี้ยโดยยอมแบ่งเงินหัวเบี้ยส่งพระคลังฯเป็นประโยชน์แผ่นดิน อาศัยการประมูลนี้จึงมีบ่อนเบี้ยแพร่หลายออกไปถึงหัวเมือง ที่ติดต่อกับเขตพระนครคือเมืองนนทบุรี และเมืองธนบุรีเป็นต้น

มีประเพณีอันเนื่องในการบ่อนเบี้ยอย่างหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเกิดขึ้นเมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี แต่หาปรากฏกล่าวไว้ในหนังสือเก่าเรื่องหนึ่งเรื่องใดไม่ ประเพณีนั้นก็คือ การยอมอนุญาตให้ราษฎรเล่นเบี้ยกันได้ตามชอบใจในเวลานักขัตฤกษ์ตรุษจีนตรุษไทยและสงกรานต์ทุกๆปี ประเพณีอันนี้จะเห็นเค้า

เงื่อนจากเมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นเวลาทำสงครามไม่ใคร่มีเวลาว่างเว้น ต้องเกณฑ์บรรดาชายฉกรรจ์เป็นทหารทั้งไทยและจีน มีความจำเป็นที่จะต้องบำรุงใจทหารให้รื่นเริงอยู่เสมอ จึงยกหัวเบี้ยพระราชทานให้เล่นกันตามใจให้สนุกสนานในเวลานักขัตฤกษ์ คล้ายกับที่โปรดให้เล่นเบี้ยกันได้ในหน้าพระที่นั่งดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น และยังมีคำเล่ากันมาอีกว่าบ่อนที่ "กงสีล้ง" ในสำเพ็งนั้นเป็นบ่อนที่เป็นหัวหน้าสำหรับให้สัญญาอาณัติและเป็นที่ปรึกษาของบ่อนทั้งปวง เป็นต้นว่า ถึงนักขัตฤกษ์อันเป็นเวลาที่อนุญาตให้คนทั้งหลายเล่นเบี้ยได้ตามใจชอบ นายบ่อนกงสีล้งก็เป็นพนักงานเอาม้าฬ่อออกเที่ยวตีบอกประกาศในวันกำหนด และเมื่อพ้นกำหนดที่จะเล่นก็ตีม้าฬ่อบอกเช่นนั้นอีกครั้งหนึ่ง

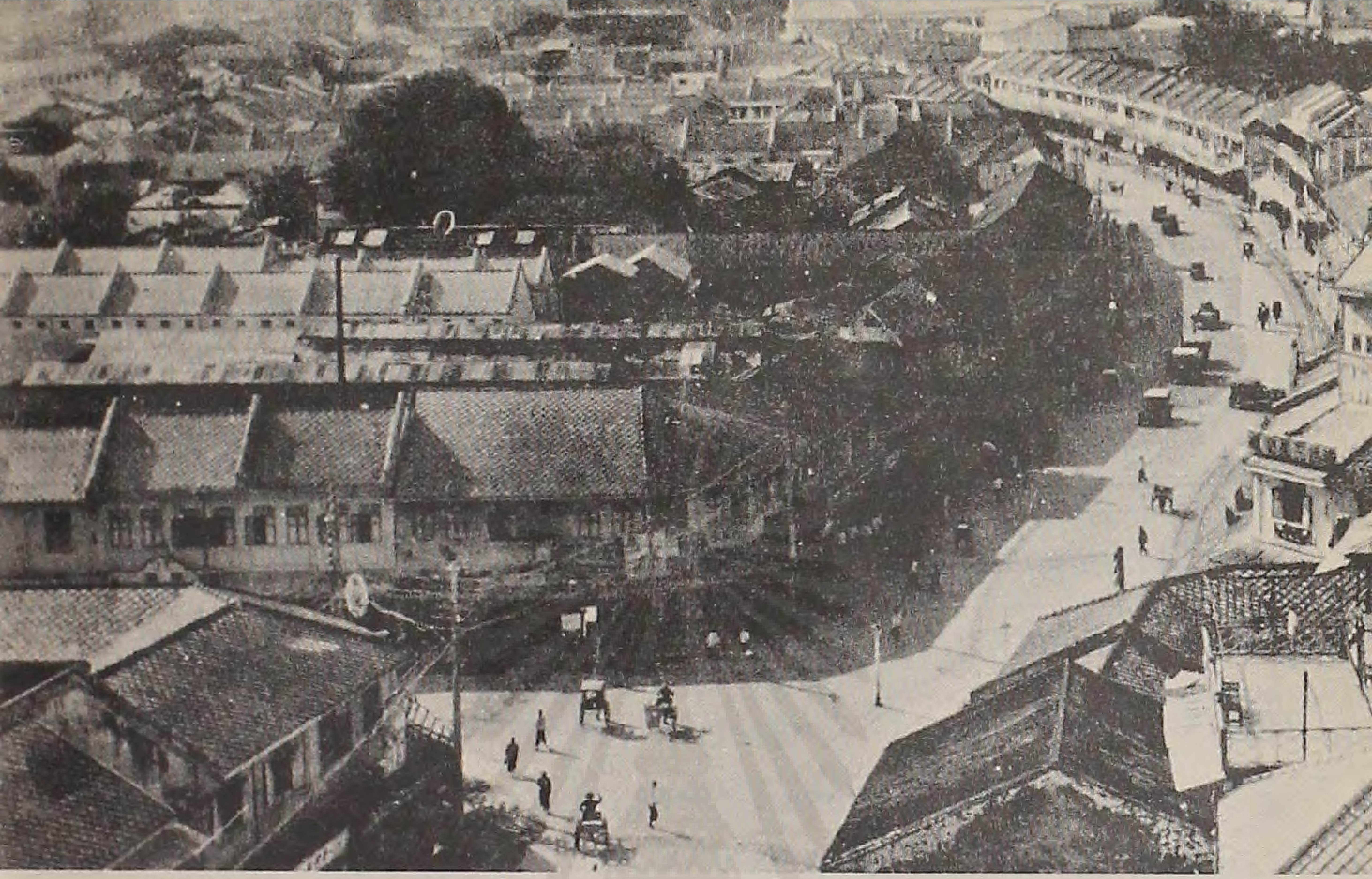
โรงบ่อนเบี้ยในบางกอกในสมัยก่อนโน้นมีมากมายหลายแห่งด้วยกันจนนับไม่ถ้วน เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบถึงสถิติโรงบ่อนในสมัยรัชกาลที่ ๕ จะขอยกประกาศของหอรัษฎากรพิพัฒน์ มาให้พิจารณาดังนี้

> "บัดนี้ในแขวงกรุงเทพฯ มีโรงบ่อนใหญ่น้อยตั้งเล่นโปถั่วอยู่ในถนนใหญ่น้อย แลละแวกตรอกลำน้ำลำคลองต่างๆเป็นอันมาก แลยังมีบ่อนย่อยเล็กน้อยเที่ยวตั้งแสวงหาผู้เล่นอยู่อีกมากกว่ามากได้ความตามบัญชีเจ้าพนักงานกรมพระคลังสินค้าว่า ในแขวงกรุงเทพฯนี้มีบ่อนใหญ่ตั้งเล่นโปถั่วประจำอยู่ ๑๒๖ ตำบล แลยังมีบ่อนย่อยเล็กๆอีกประมาณ ๒๗๗ ตำบล แลประมาณมิได้แน่ เพราะบางทีตั้งเล่นอยู่แต่ ๑๕ วันบ้าง เดือนหนึ่ง ๒ เดือน ๓ เดือนบ้าง แล้วเลิกเสีย ฤๅบางทีเล่นอยู่ตลอดปีบ้าง อาศัยเที่ยวเร่แสวงหาผู้เล่นในหมู่ประชุมชนได้ความดังนี้ จึงทรงพระดำริว่าการพนันคือโปถั่ว

วิชาของจีน ซึ่งเห็นว่าเป็นของชั่วชวนชาวสยามให้ประพฤติตนเป็นนักเลงหลงเล่นอยู่ทำให้เสียประโยชน์นี้ ควรจะผันผ่อนห้ามปรามเสียให้น้อยเบาบางจนเลิกเสียทั้งสิ้นได้โดยความเรียบร้อย แต่ครั้นจะห้ามปรามให้เป็นการเด็ดขาดให้เลิกเสียทีเดียวในขณะเดียว พวกจีนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพอาศัยทำมาหากินอยู่ในกรุงสยามเคยประพฤติ ชอบเล่นโปถั่ว ซึ่งเป็นการพนันสำหรับชาติอยู่จะได้ความร้อนลำบาก อาศัยพระราชดำริซึ่งทรงพระมหากรุณาแก่หมู่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เพื่อจะมิให้ชาวสยามริเป็นนักเลงหลงเล่นการพนันโปถั่วเพลิดเพลินไปให้เสียประโยชน์ แลมิให้เป็นที่เดือดร้อนแก่พวกจีนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพอาศัยทำมาหากินในกรุงสยามได้ความเดือดร้อน

จึงมีพระบรมราชโองการ มาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมีกรมพระจักรพรรดิพงศ์ อธิบดีที่ ๑ ในกรมพระคลังมหาสมบัติ มีรับสั่งให้เจ้าพนักงานกรมพระคลังสินค้า ไปกะที่โรงบ่อนซึ่งเล่นโปถั่วอยู่ในแขวงกรุงเทพฯ ให้คงไว้เป็นที่เล่นของพวกจีนนักเลงซึ่งเคยเล่นบ้างพอสมควรนอกนั้นให้เลิกเสียมิให้เล่นต่อไป...."

โรงบ่อนในบางกอกตามประกาศ พ.ศ. ๒๔๓๑ นี้ มีทั้งหมด ๔๐๓ บ่อน เมื่อประกาศให้เลิกครั้งแรกเสีย ๓๓๖ บ่อน จึงเหลือเพียง ๖๗ บ่อนเท่านั้น แต่ต่อมาก็ได้ประกาศลดจำนวนบ่อนให้น้อยลงเรื่อย ๆ จนในที่สุดได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลิกโรงบ่อนเบี้ยในบางกอกและตลอดแผ่นดินสยามเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๐ เป็นเด็ดขาด

ถนนสายหนึ่งในกรุงเทพฯ เมื่อ ๕๐ ปีมาแล้ว

ตลาดน้ำในสมัยรัชกาลที่ ๖

วัดบวรนิเวศวิหาร

ความจริงนั้นการที่มีโรงบ่อนเบี้ย ได้เป็นเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้บางกอกในสมัยโน้นเต็มไปด้วยผู้ร้ายฉกฉวยวิ่งราว เพื่อให้ท่านเห็นสภาพของโรงบ่อนในสมัยนั้นเสียสักเล็กน้อย ก็จะขอเล่าถึงสิ่งเย้ายวนแถวโรงบ่อนซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดสิ่งชั่วร้ายเหล่านี้ขึ้นเสียก่อน

ก็โรงบ่อนในสมัยนั้นบรรดาขุนพัฒน์ต่างก็พยายามคิดอ่านจะให้คนพากันมาเล่นเบี้ยที่บ่อนของตนให้มากที่สุดที่จะมากได้ เพราะถ้าคนพากันเบื่อไม่มาเล่น ขุนพัฒน์ก็จะต้องล่มจมอย่างไม่เป็นปัญหา เพราะฉะนั้นจึงต้องคิดล่อให้คนมาที่บ่อนของตน เช่นติดตลาดร้านรวงให้ครึกครื้น และหาเครื่องมหรสพต่าง ๆ มีงิ้ว ละคร เป็นต้นมาเล่นให้คนดูที่หน้าบ่อน* ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้คนไปดูแล้วเลยเข้าไปดูเล่นเบี้ย แต่ก่อนนั้นพวกเจ้าของละครก็ได้หากินกับโรงบ่อนรับเล่นเป็นการประจำ เรียกกันว่าเล่นงานเหมา เพราะเขาหาไปเล่นเหมาค่าจ้างกันเป็นคราว ๆ คราวละ ๗ วันหรือ ๑๐ วันแล้วแต่จะกำหนดกัน นี่เรียกว่าขุดหลุมล่อให้คนหลงเข้าไปในโรงบ่อนด้วยเหตุนี้ตามสถานที่โรงบ่อนในสมัยก่อนจึงจัดได้ว่าเป็นที่สนุกสนานได้แห่งหนึ่ง ที่ชาวบางกอกจะไปเที่ยวหย่อนใจได้

นอกจากนี้เมื่อใครหิวก็มีร้านอาหารขายเป็นการสะดวก แต่สิ่งที่ร้ายแรงไม่น่านิยมก็คือ บริเวณรอบ ๆ โรงบ่อนนั้นมีโรงฝิ่นตั้งอยู่อย่างประเจิดประเจ้อส่งกลิ่นหอมหวนชวนให้อยากลอง เมื่อใครไปหลงกลิ่นรสของมันเข้าก็เท่ากับเอาพญามัจจุราชมาเลี้ยงไว้ในตัวทำให้ร่างกายทรุดโทรม แล้วมิหนำยังทำให้ข้าวของทรัพย์สมบัติที่พอจะมีอยู่บ้างถูกเปลี่ยนเป็นยาฝิ่นไปเสียหมด เมื่อไม่มีเงินซื้อยาฝิ่นก็หาหนทางที่จะได้เงินมา ขอใครไม่ได้ก็ขโมยเขาปล้นเขามา และ

---

* ขุนพัฒน์แหยม ถึงกับลงทุนเอาผู้หญิงสาวมาหัดงิ้วขึ้นโรงหนึ่ง

ในสมัยนั้นก็มีโรงจำนำตั้งอยู่มากตามโรงบ่อนเป็นการสนับสนุนพวกสูบฝิ่นเล่นเบี้ยไปด้วยในตัว เพราะพวกสูบฝิ่นเมื่อไปขโมยของมาได้ก็เอาเข้าโรงจำนำไป พวกเล่นเบี้ยก็เหมือนกันเมื่อหมดตัวไม่มีเงินจะเล่นก็คิดแก้ตัวเอาของที่มีติดตัวมาด้วยเข้าจำนำเอาเงินไปเล่นต่อใหม่ บางกอกในสมัยนั้นมีสิ่งที่อุดหนุนเกื้อกูลแต่ในทางเลวร้ายมากมายเช่นนี้ จึงไม่เจริญเท่าที่ควรจะเป็นบ้านเรือนผู้คนก็ล้วนแต่ยากจนเป็นส่วนมาก การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริให้เลิกโรงบ่อนอย่างเด็ดขาดนั้น นับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างล้นพ้นแก่ประเทศชาติทีเดียว นอกจากจะเลิกโรงบ่อน ยังได้ควบคุมโรงรับจำนำให้รัดกุมขึ้นกว่าแต่ก่อนอีกด้วย (เรื่องโรงจำนำได้กล่าวไว้แล้วในเรื่อง "จารึกจากอดีต" โดย ส. พลายน้อย)

ได้เล่าถึงเรื่องโรงบ่อนมาแล้ว ก็จะขอเล่าถึงโรงหวยต่อไป เพราะเป็นเรื่องที่แสดงถึงความเป็นไปในบางกอกในสมัยก่อนโน้นได้เป็นอย่างดีอีกเรื่องหนึ่ง แต่เรื่องที่จะเล่าต่อไปนี้ก็คัดตัดตอนมาจากพระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นพื้น โดยเลือกเอาเฉพาะที่แสดงถึงความเป็นไปของการเล่นหวยเท่านั้น ส่วนวิธีเล่นอย่างละเอียดของดไว้

ต้นเหตุที่จะมีการเล่นหวยขึ้นในบางกอกนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

"เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๗๔) น้ำมาก เมื่อปีมะโรง (พ.ศ. ๒๓๗๕) น้ำน้อยข้าวแพง ต้องซื้อข้าวต่างประเทศเข้ามาจ่ายขาย คนก็ไม่มีเงินจะซื้อข้าวกิน ต้องมารับจ้างทำงานคิดเอาข้าวเป็นค่าจ้าง เจ้าภาษีนายอากรก็ไม่มีเงินจะส่ง ต้องเอาสินค้าใช้ค่าเงินหลวง ที่สุดจนถึงผูกปี้ก็ไม่มีเงินจะให้ ต้องเข้ามารับทำงานในกรุง

จึงทรงพระราชดำริแคลงไปว่า เงินตราบัวเงินตราครุฑ เงินตราปราสาท ได้ทำใช้ออกไปก็มาก หายไปเสียหมด ทรงสงสัยว่าคนจะเอาเงินไปซื้อฝิ่นมาเก็บไว้ขายในนี้ จึงโปรดให้จับฝิ่นเผาฝิ่นเสียเป็นอันมาก ตัวเงินก็ไม่มีขึ้นมา แลจีนหงพระศรีไชยบาน จึงกราบทูลว่า เงินนั้นตกไปอยู่ที่ราษฎรเก็บฝังดินไว้มากไม่เอาออกใช้ ถ้าอย่างนี้ที่เมืองจีนตั้งหวยขึ้นจึงมีเงินมา จึงโปรดให้จีนหงตั้งหวยขึ้น"

จากพระราชนิพนธ์นี้ก็จะทราบว่าได้มีหวยเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ ๓ แต่ตามหลักฐานที่ได้จากกลอนเพลงยาวกำเนิดหวยของนายกล่ำได้ความว่า เจ๊สัวหงหรือจีนหงพระศรีไชยบาน ซึ่งมีตำแหน่งเป็นนายอากรสุราได้เริ่มออกหวยเมื่อเดือนยี่ ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๗๘ ตามเรื่องเล่ากันว่าเมื่อแรกเจ๊สัวหงทำนั้น โรงหวยตั้งในกำแพงเมืองใกล้สะพานหัน แล้วเลื่อนมาอยู่ที่หน้าวังบูรพาภิรมย์ (เดี๋ยวนี้เป็นโรงภาพยนต์คิงส์ แกรนด์ และควีนส์ ไปหมดแล้ว เป็นเรื่องที่น่าคิดเหมือนกันว่า มีคนหลายคนที่ไม่รู้จักวังบูรพาเดิม แต่ถ้าบอกว่าโรงภาพยนต์คิงส์หรือแกรนด์ก็เป็นอันรู้กัน ทั้งนี้เพราะเราลืมเรื่องเก่า ๆ กันหมดนั่นเอง) โรงหวยอยู่ตรงที่ว่านี้ตลอดมาจนในรัชกาลที่ ๕ เกิดไฟไหม้เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ จึงย้ายโรงหวยมาอยู่ที่ริมสะพานข้ามคลองหลอดเหนือประตูสามยอดซึ่งเป็นแหล่งสุดท้าย

เจ๊สัวหงออกหวยเวลาเช้าวันละครั้ง ต่อมาไม่ช้าพระศรีวิโรจน์ (ดิศ) เห็นเจ๊สัวหงมีกำไร จึงกราบบังคมทูลขอตั้งหวยอีกโรงหนึ่ง โรงหวยของพระ-ศรีวิโรจน์อยู่ทางบางลำพู ออกหวยเวลาค่ำวันละครั้ง หวยจึงมีเป็น ๒ โรง เรียกกันว่าโรงเช้าโรงหนึ่ง โรงค่ำโรงหนึ่ง ต่อมาหวยโรงพระศรีวิโรจน์ทำการไม่เรียบร้อย ที่สุดอากรหวยจึงไปรวมอยู่ที่โรงเจ๊สัวหงแห่งเดียว เป็นต้นเหตุที่

จะออกหวยเป็น ๒ เวลาและคงเรียกตามมูลเหตุเดิมว่า หวยโรงเช้าเวลา ๑ หวยโรงค่ำเวลา ๑ มาจนกระทั่งเลิกอากรหวย เงินอากรหวยนั้นได้ยินว่าเมื่อแรกตั้งอากรหวยในรัชกาลที่ ๓ เงินอากรราวปีละ ๒๐,๐๐๐.๐๐ บาท เจ๊สัวหงจะได้ทำอยู่กี่ปีและผู้ใดจะได้ทำต่อมาหาทราบไม่ ปรากฏแต่ว่าต่อมาจัดเป็นอากรให้ว่าประมูลกันคราวละปี เหมือนกับอากรบ่อนเบี้ย และผู้ที่ได้เป็นนายอากรหวยมีบรรดาศักดิ์เป็นที่ขุนบาลเบิกบุรีรัตน คนทั้งหลายจึงได้พากันเรียกนายอากรหวยว่า "ขุนบาล" เหมือนอย่างที่เรียกนายอากรบ่อนเบี้ยว่า "ขุนพัฒน์"

การเล่นหวย ก ข ในสมัยก่อนโน้นมีคนติดกันงอมแงมมาก และทำให้พะวักพะวนไม่เป็นอันจะทำมาหากินละ กล่าวกันว่าเมื่อครั้งคนเล่นยังต้องไปแทงหวยถึงที่โรงหวย ยังไม่มีม้าเขียนหวยตามที่ต่าง ๆ นั้น พอถึงเวลาแทงหวยก็มีคนไปประชุมกันอยู่ที่หน้าโรงหวยวันละมาก ๆ และมักมีคนร้องขอให้นายอากรบอกเค้าเงื่อนให้บ้าง ว่าจะเอาหวยตัวไหนออก นายอากรจะเอาใจคนแทงก็บอกใบ้ให้ไปคิดเอาเองคนแทงก็ออกจะพอใจ ต่อมานายอากรไม่บอกใบ้ให้คนแทงก็ชักจะไม่พอใจ ในที่สุดนายอากรก็ต้องจัดหาคนไว้บอกใบ้คนแทงทุกๆ วันจนเลยเป็นประเพณีต่อมา และความจริงนั้นคนที่ใบ้หวยก็ไม่รู้เหมือนกันว่านายอากรจะออกหวยตัวไหนเรื่องจึงกลายเป็นว่า คนแทงหวยก็ถูกต้มไปตาม ๆ กัน

หวย ก ข นั้นถึงแม้จะได้ประกาศเลิกไปนานแล้วก็ตาม เมื่อ๒๐ปีมานี้ก็ยังมีการลักลอบเล่นกันอยู่ และวิธีคิดก็มีอะไร ๆ คล้ายกับในสมัยก่อน ผิดกันแต่ว่าในสมัยนี้คนแทงไม่อาจจะเดาความคิดคนออกได้ แต่ในสมัยก่อนนั้นเดากันได้เพราะขุนบาลเห็นตัวกันอยู่พอเดาความคิดกันได้ อย่างเช่นวันใด

ขุนบาลทำบุญมีกงเต๊ก ก็คาดว่าเวลาขุนบาลเลือกตัวหวยในวันนั้น อารมณ์ของขุนบาลคงจะนึกถึงแต่พระ ก็แทง ฆ บ จ น ว ล ดักไว้ก่อน เพราะหวยทั้ง ๖ ตัวนี้จีนเขาเรียกว่าลักเต้าสือ แปลว่า พระทั้ง ๖ หรือไม่เช่นนั้นก็ใช้วิธีแทงดักใจขุนบาล อย่างเช่นมีเรื่องจริงเล่ากันมาเรื่องหนึ่งว่า มีจีนผู้ดีคนหนึ่งไปเล่นเบี้ยที่บ่อนแห่งหนึ่ง ซึ่งเจ้าของบ่อนเป็นขุนบาลออกหวยด้วย คราวนั้นจีนคนที่ว่านี้เสียโปไปกว่าหมื่นบาท แต่ด้วยไหวพริบก็คิดหาทางที่จะเอาเงินนั้นกลับคืนให้จงได้ และนึกว่าค่ำวันนั้นขุนบาลคงเอาเรื่องที่ตนชนะโปไปเป็นนิมิตออกหวยเป็นแน่ จึงดักแทงตัว ข ง่วยโป๊ ก็ถูกจริง ๆ ได้เงินกลับคืนไปถึงสองหมื่นบาท

เนื่องจากคนในสมัยนั้นมีความบ้าคลั่งในเรื่องหวยเหมือนอย่างคนในปัจจุบันนี้นี่เอง จึงเกิดมีวิธีหาหวยกันด้วยวิธีแปลก ๆ บ้างก็ไปขอกับวัตถุเช่นหลวงพ่อซึ่งเป็นพระพุทธรูปหรือต้นไม้ แต่ที่ไปขอกับพระภิกษุที่ตัวบุคคลจริงๆก็มี มีเรื่องเล่ากันว่า ถ้าพระองค์ไหนชอบประพฤติหรือทำอะไรแปลก ๆ ก็มักจะมีคนเข้าใจไปว่าท่านใบ้หวย เคยมีพระราชาคณะองค์หนึ่ง ซึ่งชอบทำอะไรแปลก ๆ ได้แต่งวัดรับเสด็จกฐิน โดยเอาตุ๊กตากระดาษที่เขาทำเป็นรูปช้างมาตั้งรายตามกำแพงแก้ว พวกนักเลงที่ไปในกระบวนพระกฐินวันนั้น ก็พากันถือเอารูปช้างมาคิดเป็นตัวหวยแทงตัว ฉ ช ฌ เผอิญหวยวันนั้นออกตัว ฌ จึงพากันเลื่องลือว่าท่านใบ้เก่ง ซึ่งที่แท้ท่านไม่ได้ตั้งใจเลยมันเป็นการบังเอิญแท้ ๆ

มีพระครูอีกองค์หนึ่งมีชื่อเสียงในทางวิปัสสนามีคนไปเลียบเคียงจะขอหวยแต่ท่านไม่รู้ ก็พูดคุยไปตามธรรมดานักเลงหวยก็จับเคล็ดเอามาแทง เผอิญถูกอีกจึงเลื่องลือกันมาก มีคนไปหากันมาก ไม่ว่าท่านจะพูดอะไรทำอะไรก็คิด

เป็นหวยไปหมด ครั้นท่านรู้ตัวว่าพวกที่มาหาไม่ใช่มาด้วยสุจริตใจ แต่มาขอหวยก็โกรธขับไล่เสียจากกุฏิ แต่อาการที่ขับไล่นั้น คนกลับคิดไปว่าท่านไล่ใบ้หวย คือจะให้แทง ล ฬ จึงไม่คิดหนี กลับดื้อเข้าไปหาท่านอีก ในที่สุดท่านพระครูเดือดจัดฉวยได้ไม้พลองลากออกมาขู่จะตี คนก็เข้าใจว่าลากพลองออกมาก็ต้องเป็นตัว พ ผ ภ แน่ ทำเอาท่านพระครูอ่อนใจต้องปิดประตูลั่นกลอนไม่ยอมรับแขกทีเดียว นี่คือเรื่องของคนบ้าหวยในสมัยรัชกาลที่ ๕

เรื่องของคนบ้าหวยยังมีอีก คือในวันเข้าพรรษาเขามักจะเขียนตัวหวยจนครบทุกตัวแล้วเอาคว่ำไว้ในที่มิดชิด เช่นใส่หม้อเอาไว้ ปิดฝาหม้อให้สนิทแล้วก็บูชาอธิษฐานไปจนตลอดพรรษา พอถึงวันออกพรรษาก็เปิดฝาหม้อออกดูถ้าพบหวยตัวใดหงายขึ้นมาก็พากันแทงหวยตัวนั้น ความเชื่อถือแบบนี้ได้แพร่หลายจนเกิดเป็นประเพณีขึ้น พอถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ จะมีนักเลงหวยจากต่างจังหวัดขึ้นรถไฟลงเรือเมล์เข้ามาบางกอกกันอย่างมากมายนับพันคน พอเวลาพลบค่ำคนจะแน่นถนนตั้งแต่หน้าโรงหวยหลามไปจนในถนนเจริญกรุงทุกปีทีเดียว

เมื่อพิจารณาถึงนักเลงหวยในสมัยโน้นกับในสมัยนี้แล้วก็จะเห็นว่าไม่ผิดอะไรกันเลย จะว่าคนในสมัยนี้เจริญขึ้นก็เห็นจะไม่ถนัดนัก ยังมีที่ขาดเหตุผลอยู่อีกมากเหมือนกันเพราะเคยมีเรื่องขำๆ ปรากฏอยู่บ่อย ที่คนเล่นหวยถึงขนาดเห็นอะไรเป็นตัวหนังสือไปหมด แม้แต่เห็นลูกปัสสาวะออกมาไหลไปตามพื้น ก็เห็นเป็นตัวเลขเอาไปซื้อหวย ผลที่ได้รับก็ไม่มีอะไรมากไปกว่าถูกหวยกินจนหมด นี่คือชีวิตของคนในบางกอกในสมัยรัชกาลที่ ๒–๕ อีกมุมหนึ่ง □

บทที่ ๒๗

โรคระบาดครั้งใหญ่

เมื่อเราพูดคุยกันถึงเรื่องบางกอกในอดีต เรามักจะไม่ลืมพูดถึงเหตุการณ์สำคัญอย่างหนึ่งซึ่งได้เกิดขึ้นในสมัยบ้านเมืองยังไม่เจริญ นั่นก็คือเรื่องโรคระบาดครั้งใหญ่ในบางกอก เพราะเบ็นเรื่องที่ยังฝังอยู่ในความทรงจำของคนเฒ่าคนแก่อยู่มาก โรคระบาดที่กล่าวถึงนี้คืออหิวาตกโรค อันเบ็นโรคที่ร้ายแรงน่ากลัวยิ่งกว่าโรคใดๆที่เคยปรากฏในเมืองไทย อหิวาตกโรคนี้เห็นจะเบ็นโรคที่ไทยเรารู้จักกันมาเก่าแก่มาก และเข้าใจว่าจะรู้จักกันมาก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ปรากฏในพงศาวดารว่า เมื่อจุลศักราช ๗๑๙ บีระกาหรือในบี พ.ศ. ๑๙๐๐ สมเด็จพระเจ้าอู่ทองทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ขุดเอาศพเจ้าแก้วเจ้าไทย ซึ่งตายด้วยอหิวาตกโรคขึ้นเผาเสีย ที่ปลงศพนั้นให้สถาปนาพระเจดีย์และวิหารเบ็นพระอาราม แล้วโปรดพระราชทานชื่อว่า "วัดบ่าแก้ว"

ตามพงศาวดารที่กล่าวถึงนี้แสดงว่าใน กรุงศรีอยุธยาตอนต้นนั้นก็มีอหิวาตกโรคเข้าไปรบกวนแล้ว แต่คงไม่มากมายเท่าใดนัก

อหิวาตกโรคที่ระบาดใหญ่ที่สุดในบางกอกนั้นเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกตั้งแต่สร้างบางกอกมาก็ว่าได้ หมอสมิทได้เขียนไว้ในหนังสือเรื่องแพทย์ในราชสำนักกรุงสยามว่า ได้เริ่มเป็นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๒ ได้แพร่มาจากอินเดียในจดหมายเหตุเรื่องเกิดอหิวาตกโรคในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้จดไว้ว่าเมื่อ ณ เดือน ๗ ข้างขึ้นเวลายามเศษ ทางทิศพายัพ (ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ) แลเห็นเหมือนแสงเพลิงติดในอากาศ เรียกว่าพันธุมเพลิง แต่นั้นก็เกิดไข้ป่วงใหญ่มาแต่ทางทะเล ไข้นั้นเกิดมาแต่เมืองเกาะหมากก่อน แล้วข้ามมาหัวเมืองฝ่ายตะวันตก ติดต่อขึ้นมาจนถึงปากน้ำเจ้าพระยา ชาวเมืองสมุทรปราการตายลงเป็นอันมาก ราษฎรพากันอพยพขึ้นมากรุงเทพฯ บ้างก็แยกย้ายไปตามหัวเมืองอื่นๆบ้าง

ส่วนคนในบางกอกนั้นก็พลอยเป็นไปกับเขาด้วย ในพงศาวดารกล่าวว่า เริ่มต้นแต่ปีมะโรง เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๖๓) ไปจนถึงวันเพ็ญ และในระยะเวลาเพียง ๘ วันนี้เอง จำนวนคนตายทั้งชายหญิงก็มีจำนวนมากมายเป็นที่น่าตกใจ จำนวนศพที่เอาไปทิ้งไว้ในป่าและศาลาดินในวัดสระเกศ วัดสังเวชวิศยารามที่บางลำพู วัดบพิตรพิมุข วัดปทุมคงคาราม และวัดอื่นๆนั้น ปรากฏว่ามากมายวางก่ายกันเป็นกองพื้นเพราะเผาไม่ทัน ที่เผาไปแล้วก็มีจำนวนมาก นอกจากนี้ในแม่น้ำลำคลองยังมีศพลอยเกลื่อนกลาดไปหมด ความร้ายแรงของโรคและศพที่กองกันเต็มวัดนี้ถึงกับทำให้พระสงฆ์ต้องหนีออกจากวัด ราษฎรต้องหนีออกจากบ้านไปหมดตามถนนหนทางไม่มีคนเดินดูเงียบเชียบวังเวงใจมาก ตามตลาดที่เคยมีผู้คนคับคั่งก็ว่างเปล่า ไม่มีผู้คนไปซื้อหาเหมือนแต่ก่อน ดูบ้านเมืองในครั้งนั้นราวกับว่าไม่มีผู้คนอาศัยอยู่เลย การที่ไม่มีคนไปซื้ออาหารที่ตลาดนั้น ก็เนื่องจากเกรง

โรคจะมาติดต่อ ต่างคนก็กินแต่อาหารง่ายๆมีปลาแห้งและพริกกับเกลือเท่านั้น น้ำในแม่น้ำก็กินไม่ได้เพราะศพลอยกันราวกับสวะน่าสะอิดสะเอียน

ในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเห็นความหวาดวิตกของพศกนิกรเป็นอย่างดี จึงมีรับสั่งให้ตั้งพระราชพิธีอาพาธพินาศขึ้น พระราชพิธีนี้เป็นพิธีจรสำหรับทำในคราวเกิดไข้ระบาด เช่นอหิวาตกโรคเป็นต้น ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเคยทำพระราชพิธีนี้ในกรุงรัตนโกสินทร์สองครั้ง ครั้งแรกทำเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๔๓ ในรัชกาลที่ ๑ แต่จะเป็นเพราะเกิดความไข้อย่างใดไม่ปรากฏครั้งที่ ๒ ทำเมื่อปีมะโรง ๒๓๖๓ ในรัชกาลที่ ๒ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

พระราชพิธีนี้จัดทำที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในจดหมายเหตุได้กล่าวถึงพิธีนี้ไว้ว่า มีการยิงปืนใหญ่รอบพระนครตลอดรุ่งคืนหนึ่งแล้วเชิญพระแก้วมรกตและพระบรมธาตุออกแห่ มีพระราชาคณะไปในกระบวนแห่โปรยทรายประน้ำพระปริตทั้งทางบกทางเรือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงรักษาอุโบสถศีล ตลอดจนพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการใหญ่น้อยทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในก็พระราชทานอนุญาตให้รักษาศีลทำบุญให้ทานตามใจสมัคร ไม่ต้องเข้าเฝ้าแลทำกิจราชการที่ไม่จำเป็น แม้แต่ไพร่ซึ่งอยู่เวรประจำซองรักษาพระราชวังชั้นในและชั้นนอก ก็ได้รับพระราชทานอนุญาตให้กลับไปบ้านเรือนตามใจสมัคร โดยทรงพระกรุณาตรัสว่า ประเพณีสัตว์ทั้งหลาย ภัยมาถึงก็ย่อมรักชีวิต บิดามารดาภรรยาและบุตรญาติพี่น้องก็เป็นที่รักเหมือนกันทั่วไป จะได้ไปรักษาพยาบาลกัน ที่ผู้ใดมีกตัญญูอยู่รักษาพระองค์มิได้กลับไปไหนนั้น ก็พระราชทานเงินตราเป็นบำเหน็จตามความชอบ

นอกจากพระองค์จะได้จัดให้มีการทำบุญเลี้ยงพระภายในพระราชวังแล้ว ยังได้โปรดให้จัดซื้อปลาและสัตว์สี่เท้าสองเท้า บรรดาที่จะมีผู้ฆ่าซื้อขายกันในตลาดกรุงเทพฯมาถวายทรงปล่อยสิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก คนโทษที่ต้องเวรจำคุกอยู่นั้นก็ให้ปล่อยออกจนหมดสิ้นเว้นแต่พวกพม่าข้าศึกเท่านั้นที่ไม่ยอมปล่อย สำหรับบรรดาประชาราษฎรทั้งปวง ก็มีรับสั่งให้ประกาศไม่ให้ไปฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ให้อยู่แต่เฉพาะในบ้านเรือนของตน นอกจากจะมีธุระจำเป็นจริงๆจึงให้ไป อหิวาตกโรคได้ระบาดอยู่ประมาณ ๑๕ วันจึงได้ลดน้อยลง สำหรับศพชายหญิงอันหาญาติพี่น้องจะเผาจะฝังไม่ได้นั้น ก็พระราชทานเงินค่าจ้างแลพื้นให้เก็บเผาเสียให้หมดสิ้น หลังจากที่ได้สำรวจจำนวนผู้ที่เสียชีวิตครั้งนี้ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองใกล้เคียงแล้วปรากฏว่ามีจำนวนถึงประมาณสามหมื่นคน และเป็นผู้หญิงตายมากกว่าผู้ชายถึงประมาณสองในสามส่วน นับเป็นโรคระบาดครั้งใหญ่ครั้งแรกในบางกอก

ครั้งที่สองได้เกิดโรคระบาดขึ้นอีกในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตามจดหมายเหตุได้กล่าวถึงโรคระบาดครั้งนี้ว่า เมื่อวันที่ ๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๒ ปีระกา ไข้ป่วงที่เกิดขึ้นทางประเทศแถบทะเลทางเมืองฝ่ายตะวันตก ได้ระบาดเข้ามาทางประเทศสยาม พลเมืองเกิดเป็นไข้ป่วงกันทั้งแผ่นดิน พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าหญิงเกศนี พระองค์เจ้าหญิงพวงแก้ว พระองค์เจ้าชายเฉลิมวงศ์ และพระองค์เจ้าชายจินดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้สิ้นพระชนม์ด้วยพระโรคนี้ พร้อมทั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพผู้ได้รับสมญาว่าดุที่สุดในรัชกาลที่ ๓ ก็ได้ถึงอสัญกรรมไปด้วย

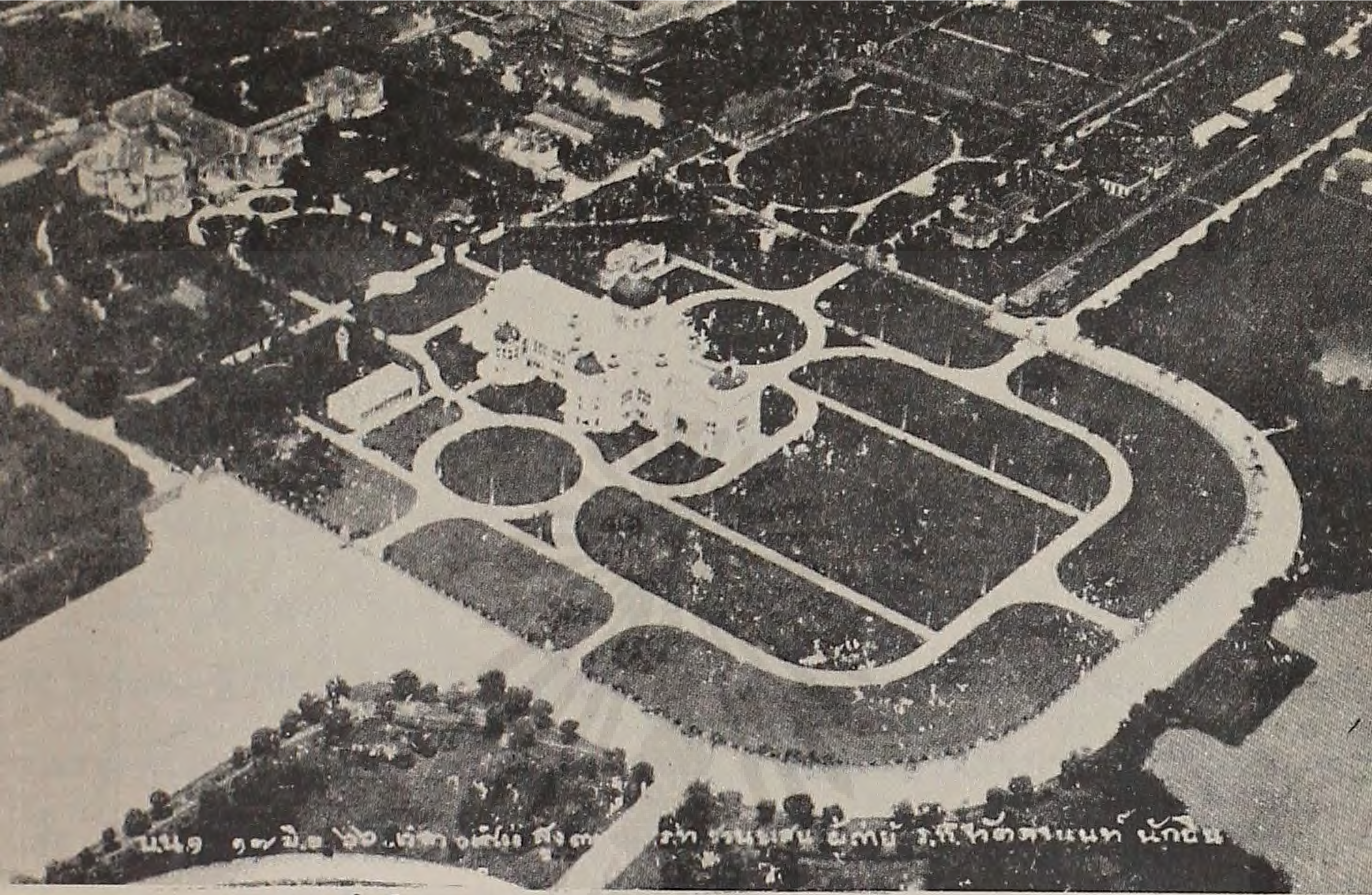
โรคนี้ในสมัยนั้นพากันเรียกว่า ห่าลงปีระกา ได้เกิดขึ้นในกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๓๙๒ ก่อนที่โรคนี้จะเกิดประมาณ ๑๕ วัน ปรากฏ

ว่าใบไม้เหลืองเหี่ยวแห้ง หมอสมิทได้เล่าไว้ในหนังสือที่แต่งตอนหนึ่งว่า ผู้คนล้มตายกันมากมาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งตอนนั้นยังทรงผนวชอยู่ได้แนะนำให้เก็บศพไปเผาที่วัดสระเกศ วัดบางลำพู วัดเชิงเลน (วัดบพิตรพิมุข) ปรากฏจำนวนคนที่นำเอาไปฝังและเผาที่วัดทั้งสามนี้ตั้งแต่วันที่ ๑๗ มิถุนายน ถึงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม รวม ๒๙ วัน มีจำนวนถึง ๕,๔๕๗ ศพ และโดยเฉพาะวันที่ ๒๓ มิถุนายน วันเดียวมีคนตายมากที่สุดถึง ๖๙๖ คน แต่ถึงกระนั้นก็ดูเหมือนจะยังตายน้อยกว่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งปรากฏว่าทั้งในบางกอกและหัวเมืองตายไปถึงประมาณสามหมื่นคน และเป็นผู้หญิงตายมากกว่าผู้ชายถึงประมาณสองในสามส่วน

ในรัชกาลที่ ๓ ไม่ได้ทำพระราชพิธีอาพาธพินาศ เป็นแต่ให้เจ้าพนักงานซื้อสัตว์ที่จะต้องถึงมรณภัยมาปล่อยให้รอดชีวิตทุกวันและโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ป่าวร้องให้ราษฎรทำบุญให้ทาน และปล่อยสัตว์ที่ขังอยู่ในที่คุมขังให้รอดพ้นจากความตาย ซึ่งคนทั้งปวงก็ยินยอมทำตาม เว้นแต่พวกบาทหลวงฝรั่งเศส ๘ นายไม่ยอม ซ้ำยังห้ามลูกบ้านเข้ารีตเสียด้วย ซึ่งทำให้เป็นที่ขัดเคืองว่าขัดรับสั่ง จึงให้เจ้าพนักงานไปไล่บาทหลวงทั้ง ๘ นั้น ไปให้พ้นพระราชอาณาเขต และวัดฝรั่งทั้งหมดในราชอาณาจักร ก็รับสั่งให้รื้อให้หมด กล่าวกันว่า พวกบาทหลวงทั้ง ๘ ต้องออกจากบางกอกไปพักอยู่ที่สิงคโปร์ในวันนั้น แต่ต่อมาสังฆราชปาเลอกัวซ์ได้เข้าแก้ไข ยอมรับปล่อยสัตว์ตามรับสั่ง จึงเป็นอันว่าพ้นโทษหายกริ้วไปได้คราวหนึ่ง อันที่จริงการปล่อยสัตว์ก็ไม่เห็นจะเสียหายอะไร ถึงพวกคริสต์เองในสมัยนั้น ก็ยังมีการเชิญรูปพระแม่เจ้าในโบสถ์วัดคอนเซปชัญออกแห่ไปตามหมู่บ้านและสวดมนต์ขอให้อหิวาต์หายสูญไปเหมือนกัน

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น ดูเหมือนจะเป็นรัชกาลที่เคราะห์ร้ายมากอยู่สักหน่อย เพราะปรากฏว่า มีโรคระบาดขนาดร้ายแรงถึง ๒ อย่างติดๆ กัน คือก่อนที่จะมีอหิวาตกโรคเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ นั้น ก็ได้มีกาฬโรคระบาดมาก่อนแล้ว คือเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๘๒ ได้เกิดไข้ทรพิษระบาดอย่างร้ายแรงหนหนึ่ง แต่เคราะห์ดีที่ในระยะนั้น พวกมิชชันนารี ไดนำวิธีปลูกฝีมาเผยแพร่แล้ว ในตอนแรกๆ นั้นไม่ค่อยจะมีคนเลื่อมใสศรัทธาเท่าใดนัก จนกระทั่งพวกมิชชันนารีได้ปลูกฝีให้กับลูกของตนเองเป็นตัวอย่างนั่นแหละ คนอื่นถึงได้เชื่อ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อได้ทรงทราบวิธีปลูกฝีว่าป้องกันไข้ทรพิษได้เช่นนั้นแล้ว ก็มีรับสั่งให้หมอหลวงไปหัดปลูกฝีกับพวกมิชชันนารี เมื่อวันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๘๐ และในปี พ.ศ. ๒๓๘๒ ซึ่งเป็นปีที่โรคนี้ระบาด พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้พระราชทานบำเหน็จแก่หมอหลวงและหมอบรัดเลในการที่ได้ปลูกฝีป้องกันโรคทรพิษคนละ ๔๐๐ บาทบ้าง ๒๐๐ บาทบ้าง

มีเรื่องเล่าขันๆ เกี่ยวกับโรคไข้ทรพิษนี้เรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องที่ฝรั่งเขียนเล่าไว้ คือครั้งหนึ่งเมื่อทางราชการได้ทราบว่าที่ "ตึกขาว" ซึ่งเป็นที่อยู่ของชาวอินเดียเกิดมีคนเป็นโรคนี้ตาย นายแพทย์ก็ได้ไปตรวจสถานที่และได้แนะนำให้พวกแขกเหล่านั้นจัดกวาดสถานที่ให้เรียบร้อยที่รกรุงรังก็ให้เผาเสีย ในการสำรวจห้องที่มีคนตาย ปรากฏว่าจับหนูได้สองตัว นายแพทย์คนหนึ่ง จึงสั่งให้ตำรวจชาวมลายูคนหนึ่ง เอาไปกำจัดเสีย โดยสั่งเป็นภาษาอังกฤษว่าให้เอาหนูไป "คุก" (Cook) ซึ่งคงจะหมายถึงให้เอาไปทำให้สุก เป็นการฆ่าเชื้อโรคแทนที่จะใช้คำ "เบอร์น" (burn) ซึ่งหมายถึงเอาไปเผาเลยทีเดียว ตำรวจมลายูคนนั้นก็เถรตรง จัดแจงเอาหนูสองตัวนั้นไปทอดน้ำมันเนย แล้วเอาใส่จานมา

พระที่นั่งอนันตสมาคม (ภาพถ่ายทางอากาศ)

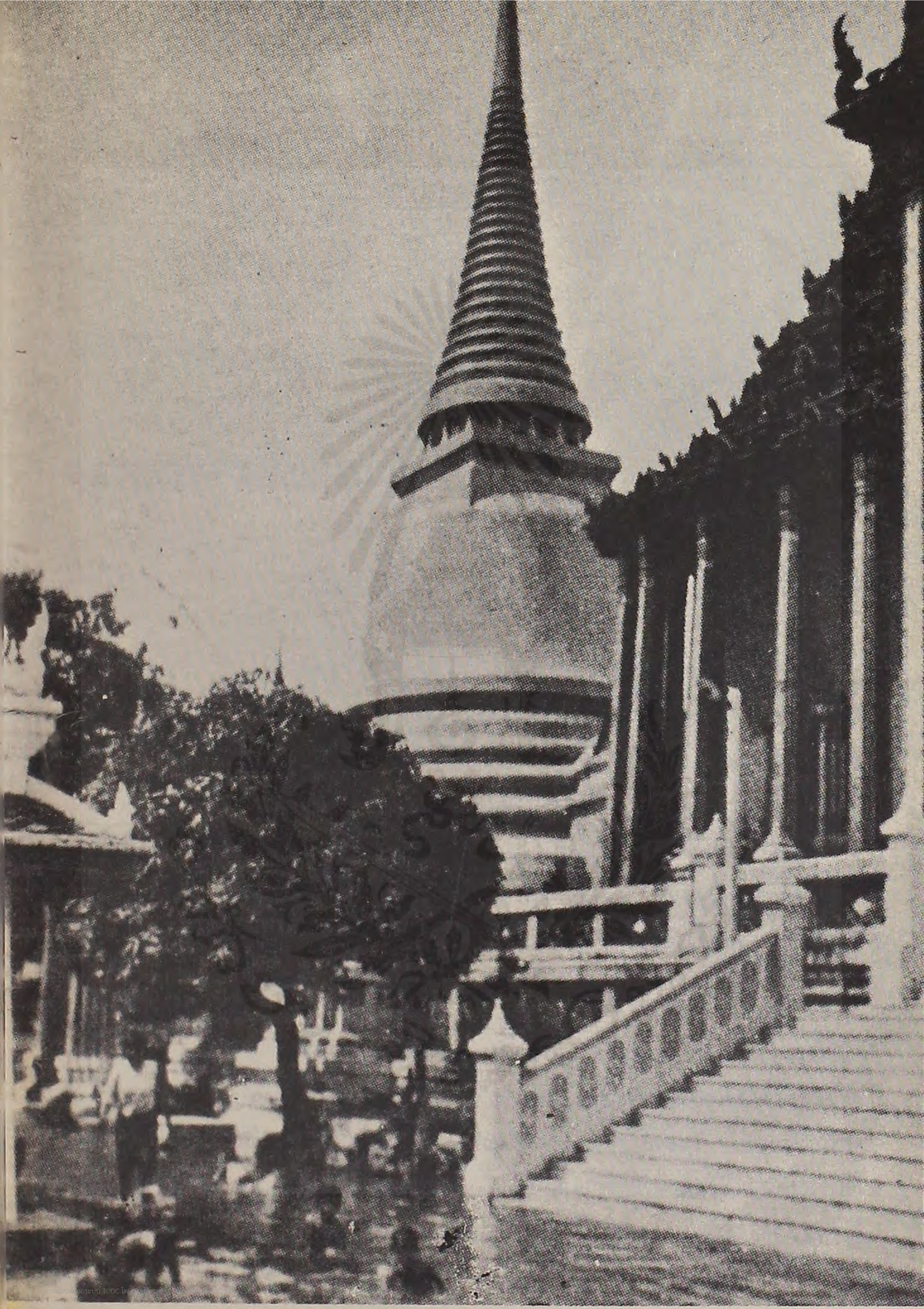
น้ำท่วมบริเวณพระบรมรูปทรงม้า พ.ศ. ๒๔๖๐

ให้ เพราะคิดว่า หมอคงจะต้องการกินเจ้าหนูสองตัวนั้นเป็นแน่ พอหมอเห็นเช่นนั้นก็โกรธจนตัวสั่น

ชีวิตในบางกอกสมัยที่อหิวาตกโรคระบาดนั้น เป็นชีวิตที่เต็มไปด้วยน้ำตา ในชั้นแรกๆ พวกชาวจีนที่ต่อโลงขายก็ออกจะขายดีสักหน่อย แต่เมื่อตายกันมากเข้า พวกคนจนๆ ไม่มีเงินจะซื้อโลงใส่ ก็ใช้เสื่อห่อไป บางศพก็ไม่มีอะไรจะห่อ นอนกลิ้งโค่โร่อยู่ตามถนน บางทีก็ถูกเขี่ยลงน้ำไปเป็นเหยื่อของปลา ในสมัยที่โรคอหิวาตกโรคระบาดในรัชกาลที่ ๓ นี้เอง ที่วัดสระเกศมีชื่อเสียงในเรื่องมีนกแร้งชุกชุม มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับนกแร้งวัดสระเกศเรื่องหนึ่ง คือในบรรดาเหล่านกแร้งทั้งหลายนั้น มีหัวโจกอยู่ตัวหนึ่ง เจ้าหัวโจกตัวนี้เกาะอยู่บนต้นตาล พอมีใครเอาศพมาวางทิ้งไว้ มันจะโผลงมาจิกกินลูกตาของศพเสียก่อน อย่างอื่นไม่กิน ชอบกินแต่ลูกตา เข้าใจว่าลูกตาจะเป็นของที่อร่อยที่สุดของมันเป็นแน่

นี่คือเรื่องราวอีกมุมหนึ่ง ของบางกอกในสมัยรัชกาล ๒–๓ เป็นบางกอกในสมัยที่ชาวบางกอกยังไม่รู้จักรักษาอนามัย และไม่รู้จักการป้องกันโรค การสาธารณสุขยังไม่เกิด ประชาชนยังรู้เท่าไม่ถึงการณ์ และจะรู้ได้ยังไงในเมื่อตำรวจมลายูผู้นั้นยังเก็บเอาหนูมาทอดให้หมอกิน □

น้ำท่วมพระบรมมหาราชวังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

บทที่ ๒๘

กรุงเทพฯ สมัยน้ำท่วม

เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๓ มีผู้วิตกเรื่องน้ำท่วมเหมือนเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๒ ซึ่งมีข่าวลือกันว่าน้ำจะท่วมกรุงเทพฯ น้ำจะท่วมเมืองไทยเหมือนอย่างปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ทำให้ประชาชนแตกตื่นหวาดกลัวเตรียมตัวผจญน้ำไปตามๆ กัน ผู้เขียนเองก็พลอยตื่นเต้นตามข่าวไปด้วย เลยทำให้นึกถึงเรื่องน้ำท่วมในสมัยอดีตกาลว่าเคยมีน้ำท่วมมาหลายครั้งหลายหน ผู้คนล้มตายกันมาก เรื่องน้ำท่วมในสมัยก่อนคิดว่าถ้านำมาเล่าก็คงจะเป็นประโยชน์หรือให้ความรู้ ความบันเทิงแก่ท่านผู้อ่านบ้างตามสมควร

เรื่องน้ำท่วมเป็นเรื่องที่แปลก หลายชาติมีเรื่องน้ำท่วมเข้าไปเกี่ยวด้วยเสมอ และไม่ใช่เป็นเรื่องน้ำท่วมธรรมดา แต่เป็นการท่วมชนิดร้ายแรงซึ่งอาจเรียกได้ว่าท่วมโลกทีเดียว ในหนังสือพงศาวดารจีนเขาก็มีกล่าวถึงเรื่องน้ำท่วมใหญ่ในเมืองจีนสมัยพระเจ้าเงียวเต้ไว้เรื่องหนึ่ง พระเจ้าเงียวเต้นี้เข้าใจว่าจะครองราชย์ในสมัยเมื่อ ๔๓๐๐ ปีล่วงมาแล้ว คือสมัยก่อนพุทธกาลเกือบเท่าตัว ใน

หนังสือพงศาวดารจีนกล่าวว่า น้ำท่วมครั้งนั้นเป็นน้ำท่วมครั้งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ ปรากฏว่าน้ำได้ขึ้นสูงแทบว่าจะท่วมยอดภูเขาทุกลูกให้จมลงไปอยู่ใต้น้ำ ประชาชนได้รับความอดอยากมาก พระเจ้าเงียวเต้ได้ปรึกษากับชุน (ซึ่งต่อมาชุนผู้นี้ได้เป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่า พระเจ้าซุ่นเต้) ว่าจะหาทางแก้ไขอย่างไรดี ถ้าน้ำไม่ยอมลดและทวีสูงสูงขึ้นเรื่อยๆ ก็มีหวังจมน้ำตายกันหมดเท่านั้น ชุนหรือพระเจ้าซุ่นเต้ก็แนะนำให้ปรึกษากับขุนนางผู้หนึ่งซึ่งมีชื่อว่ายู เพราะยูเป็นผู้ที่มีความสามารถในเรื่องนี้อยู่มากในสมัยนั้น พระเจ้าเงียวเต้จึงมอบงานชิ้นนี้ให้ยูทำ ยูเมื่อได้รับความไว้วางใจให้หาทางทำให้น้ำลด ก็ระดมให้คนงานตัดต้นไม้บนภูเขาสูงลงให้หมด เพื่อจะได้สังเกตภูมิประเทศรอบๆ ว่ามีลักษณะเป็นเช่นไร เมื่อเห็นทางแล้วก็จัดการขุดเจาะทางระบายน้ำออกไปตามจังหวัดต่างๆ คือเจาะแม่น้ำสายเล็กๆ ใหม่ เพื่อระบายให้น้ำที่ท่วมนองอยู่นั้นได้ไหลลงสู่แม่น้ำสายใหญ่แล้วเลยไหลลงสู่ทะเล เมื่อได้ทดน้ำเสร็จแล้ว ก็จัดการถางป่าแบ่งประเทศออกเป็น ๙ ภาคสร้างถนน ๙ สายติดต่อกันได้ทั้ง ๙ ภาคนั้น และทำทำนบกั้นน้ำในทะเลสาบเพื่อกันอุทกภัย ยูได้หาทางแก้ไขอยู่อย่างนี้เป็นเวลาถึง ๘ ปี (บางแห่งว่า ๑๓) จึงเป็นผลสำเร็จ เรื่องน้ำท่วมซึ่งเคยเป็นเหตุใหญ่ก็ไม่ปรากฏอีก ความดีความชอบที่ยูได้ปฏิบัติครั้งนั้น ต่อมาได้ส่งผลให้เขาได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนามว่าพระเจ้าอู๊เต้ และในสมัยน้ำท่วมเมืองจีนครั้งนี้แหละที่เมืองจีนมีเหล้ากินตั้งแต่นั้นมา (ซึ่งได้กล่าวไว้แล้วในหนังสือ "จารึกจากอดีต" โดย ส. พลายน้อย)

นอกจากเรื่องของจีน ทางอินเดียเขาก็มีเรื่องน้ำท่วมอีกเหมือนกัน และเป็นเรื่องที่น่ากลัว เพราะน้ำท่วมมากกว่าจีนหลายเท่า และคนตายหมดเหลือแต่พระมนูอยู่เพียงองค์เดียวเท่านั้น พระมนูองค์นี้แหละที่เป็นต้นตระกูล

น้ำท่วมพระบรมมหาราชวังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐

ของมนุษย์ทุกวันนี้ ท่านที่อ่านมาถึงตอนนี้ อาจสงสัยว่า อ้าวก็เหลือคนเดียวแล้วจะสืบพันธุ์มาได้ยังไงกัน เรื่องนี้ไม่ใช่เรื่องแปลก สำหรับนิยายอินเดียเพราะพระมนูไม่ยอมอยู่คนเดียวแน่ๆ พระมนูได้ทำพลีกรรมบูชาน้ำก็บังเกิดสตรีโฉมงามขึ้นนางหนึ่ง นางนี้แหละเป็นที่เกิดบุตรต่อมา เรื่องที่เล่ามานี้ถ้าท่านต้องการทราบเรื่องละเอียด จะหาอ่านได้จากหนังสือเรื่อง "เทวนิยาย" ของ ส. พลายน้อย แต่นักปราชญ์หลายคนก็ได้ยืนยันว่า เรื่องน้ำท่วมโลกนี้ไม่ใช่นิยาย เป็นเรื่องที่มีเค้าความจริงอยู่มาก

ได้เล่าเรื่องน้ำท่วมเมืองจีน เมืองอินเดีย สมัยก่อนพุทธกาลมาแล้วคราวนี้ จะขอพูดถึงเรื่องน้ำท่วมเมืองไทยเราบ้าง เรื่องน้ำท่วมใหญ่ในเมืองไทยเราจะเคยมีกี่ครั้ง ไม่มีกล่าวในพงศาวดารอย่างแจ่มชัด แต่เท่าที่สำรวจตรวจดูจากจดหมายเหตุต่างๆ ปรากฏว่ามีอยู่ด้วยกัน ๘-๙ ครั้งด้วยกันคือ

ครั้งแรก เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๓๒๘ ปีมะเส็ง คือ ปีแรกที่สร้างกรุงรัตนโกสินทร์เสร็จพอดี พอสร้างกำแพงและพระราชวังเสร็จก็เกิดอุทกภัยขนาดหนัก ปรากฏว่า ระดับน้ำที่สนามหลวงลึกถึง ๘ ศอก ๑๐ นิ้ว ที่ระดับน้ำลึกถึงขนาดนั้นอาจจะเป็นเพราะสนามหลวงสมัยนั้นยังเป็นที่ลุ่มอยู่ก็ได้ ส่วนในพระบรมมหาราชวังนั้น ปรากฏว่า น้ำท่วมพื้นท้องพระโรงทีเดียว ในพระที่นั่งจักรวรรดิพิมานนั้น น้ำลึกวัดได้ ๔ ศอก ๘ นิ้ว ถึงกับเสด็จออกขุนนางไม่ได้ ต้องเสด็จย้ายไปว่าราชการบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเพราะพื้นพระที่นั่งสูงกว่าน้ำถึง ๕ ศอกเศษ การประชุมขุนนางในครั้งนั้นลำบาก

ไม่น้อยเพราะบรรดาข้าราชการแลพระบรมวงศานุวงศ์ ต้องลอยเรือกันเข้าเฝ้า จอดเรือเทียบถึงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเลยทีเดียว

น้ำท่วมในสมัยรัชกาลที่๑นี้ ได้ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ประชาชนเป็นอันมาก ข้าวเสียสวนจม ก่อให้เกิดข้าวยากหมากแพง ปรากฏในจดหมายเหตุว่า วันที่ ๑ ธันวาคม ๒๓๒๘ น้ำมากข้าวแพง ราคาเกวียนละ ๘๐ บาท ถึง ๑๐๐ บาท พลเมืองได้รับความอดอยาก โปรดฯ ให้กรมนาขนข้าวเปลือกในฉางหลวงออกจำหน่ายจ่ายแจกแก่ราษฎร ข้าวแพงอยู่จนถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๙

ครั้งที่ ๒ คราวน้ำท่วมในสมัยรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่า ท่วมเมื่อวันที่ ๒๘ ตุลาคม ๒๓๖๒ ปีเถาะ น้ำท่วมในพระนครที่ท้องสนามหลวงน้ำลึก ๖ ศอก ๘ นิ้ว และพระที่นั่งจักรวรรดิพิมานน้ำท่วมลึก ๒ ศอกคืบ เสด็จออกว่าราชการไม่ได้อีกต้องย้ายไปว่าราชการที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ถึงแม้ว่าในปี พ.ศ. ๒๓๖๒ นั้นน้ำจะท่วมน้อยกว่าปี พ.ศ. ๒๓๒๘ ถึง ๒ ศอกก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่าข้าวยากหมากแพงเหมือนครั้งแรก ประชาชนพากันอดอยากทั่วเมือง

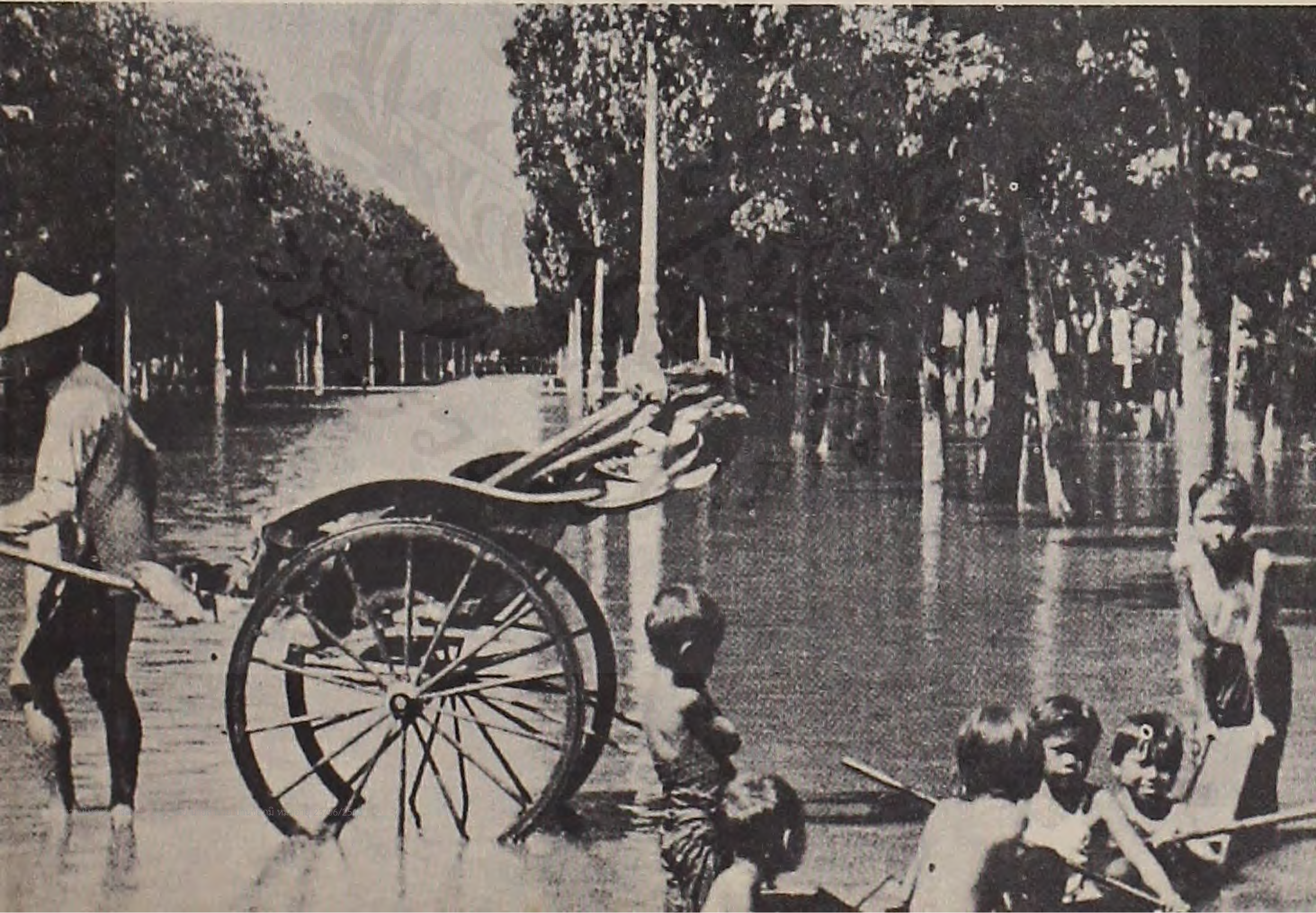
ครั้งที่ ๓ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว น้ำได้ท่วมเมื่อวันที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๔ ปีเถาะ น้ำท่วมท้องสนามหลวงถึงกำแพงแก้ว พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย (ท้องพระโรง) วัดได้ ๔ ศอกคืบ โปรดฯ ให้ยกพื้นปูกระดานในท้องพระโรงให้พ้นน้ำที่ท่วมเพื่ออาศัยเสด็จออกว่าราชการตามที่เคย ในพงศาวดารได้กล่าวถึงเรื่องน้ำท่วมปีนี้ไว้ว่า

ปีนั้นน้ำมากทั่วพระราชอาณาจักร มากกว่าปีมะเส็งสัปตศก แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คืบ ๑ บางคนก็สังเกตว่าที่พื้นหน้าวัดพนัญเชิง น้ำพอเปี่ยมตลิ่งไม่ท่วมขึ้นไปบนลานหน้าพระวิหาร ว่าเสมอกันกับ

วันถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้า เมื่อปีน้ำท่วม พ.ศ. ๒๔๖๐

ถนนราชดำเนินตอนเชิงสะพานผ่านฟ้า ตอนน้ำท่วม พ.ศ. ๒๔๖๐

วัดบวรนิเวศวิหาร

น้ำปีเสืองและในต่างประเทศเช่นพม่าญวนได้ข่าวว่ามากเหมือนกัน น้ำท่วมครั้งนี้จะไปข้างไหนก็ลัดไปได้ ในกำแพงพระนครก็ต้องไปด้วยเรือ เล่นผ้าป่าตามธรรมเนียมสนุกมาก ข้าวปีนั้นน้ำท่วมเสีย ๖ ส่วนได้ ๔ ส่วน ราษฎรซื้อขายกันข้าวนาทุ่งเกวียนละ ๕ ตำลึงบ้าง ๖ ตำลึงบ้าง เกวียนละ ๗ ตำลึงบ้าง แต่ถึงกระนั้นก็ยังนับว่าถูกกว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงสามสี่เท่าตัว

ครั้งที่ ๔ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลนี้มีน้ำท่วมสองครั้ง ครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๕ พฤจิกายน ๒๔๐๒ ปีมะแม น้ำท่วมเพียงประตูพิมานไชยศรี ลึกเพียง ๘ นิ้วเท่านั้น ไม่ถึงกับข้าวยากหมากแพง ต้นไม้ชาวสวนตายมากข้าวตายน้อย ราคาข้าวจึงไม่ค่อยแพง ถัดมาอีก ๘ ปีน้ำจึงท่วมอีกเป็นครั้งที่สอง คือเมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๑๐ แต่คราวนี้ไม่ท่วมมากเป็นเพียงท่วมภายนอกกำแพงพระบรมมหาราชวังเท่านั้น

ครั้งที่ ๕ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลนี้ปรากฏว่าน้ำท่วม ๒ คราว คราวแรกท่วมเมื่อวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๔๒๒ น้ำท่วมเพียงประตูพิมานไชยศรีวัดได้ ๘ นิ้ว เหมือนเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๒ ต้นไม้ตายมาก และท่วมอีกครั้งหนึ่งเมื่อ วันที ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ คราวนี้ไม่ได้ท่วมกรุงเทพฯ แต่ไปท่วมตามหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตก ของ ไทย ฝนตกหนักตลอด ๒๐ วัน ๒๐ คืน และมีน้ำเหนือหลากไหลเพิ่มเติมลงมาอีก เมืองตรังทั้ง ๕ อำเภอน้ำท่วมหมด ตามทุ่งนาและที่ลุ่มน้ำลึกถึง ๓ วาผู้คนและสัตว์ล้มตายมาก

ครั้งที่ ๖ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ซึ่งชาวบ้านมักจะจำได้ว่าเมื่อปีมะเส็งน้ำท่วมมาก น้ำได้ท่วมทางรถไฟระหว่างท่าเรือกับบ้านหมอเป็นทางขาดหลายแห่ง สะพานแถวพระแก้วก็

ง่อนแง่นเพราะสะพานรถไฟสมัยนั้นยังทำด้วยไม้ ถูกน้ำเซาะกระแทกเข้าก็ชักจะโยกและพังลงเป็นทางยาวถึง ๒๐ เมตร น้ำตอนนี้ไหลเชี่ยวจัดมาก

น้ำท่วมใหญ่ในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ซึ่งได้ชื่อว่าท่วมมากแต่ก็มีความเสียหายน้อยกว่าน้ำท่วมในสมัยนี้มาก เพราะทางรถไฟมีเสียหายเฉพาะทางท่าเรือจังหวัดพระนครศรีอยุธยากับบ้านหมอเท่านั้นทางเลยขึ้นไปถึงสถานีบ้างหัวพงซึ่งเป็นสถานีสุดท้ายในสมัยนั้นก็ไม่มีอะไรเสียหายมากเท่าใดนัก ซ่อมแซมนิดหน่อยก็เดินได้ มีเสียหายอย่างหนักก็เฉพาะชาวนาที่ข้าวล่มเสียหายมากต่อมากต้องเอาควายมาเลี้ยงตามทางรถไฟซึ่งเป็นที่มีดินสูงกว่าที่อื่น

ในราวเดือนพฤศจิกายน น้ำที่อยุธยาก็ลดลงและในเวลาเดียวกันนั้นน้ำทางกรุงเทพฯ ก็สูงขึ้นประจวบกับน้ำทะเลหนุนขึ้นมาด้วย น้ำในกรุงเทพฯ จึงได้สูงขึ้นอีกปรากฏในราววันที่ ๑๗ พฤศจิกายน น้ำได้ท่วมกรุงเทพฯ เจิ่งไปหมด มีคนนั่งเรือเครื่องติดท้ายเล่นไปตามถนนอย่างสบาย และโดยเฉพาะในวันถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้านั้นประชาชนใช้เรือเป็นพาหนะประกวดประขันกัน และได้มีเรือแข่งหน้าพระบรมรูปด้วย น้ำได้ท่วมอยู่สิบกว่าวันก็แห้งขอดถนนเมื่อสิ้นเดือนพฤศจิกายน แต่ถ้าจะนับตั้งแต่วันเริ่มท่วม ๑๐ ตุลาคมก็เป็นเวลา ๑ เดือนพอดี

ครั้งที่ ๗ คือเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๕ น้ำได้ท่วมครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง คราวนี้เริ่มท่วมตั้งแต่ปลายเดือนกันยายน จนถึงวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน น้ำจึงได้แห้งจากถนนในกรุงเทพฯ นับเวลาได้ ๔๖ วัน ซึ่งนานกว่าปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ถึงครึ่งเดือน และถ้าจะเปรียบเทียบระดับน้ำกันแล้ว ระดับน้ำในปี พ.ศ. ๒๔๘๕

สูงกว่าปี พ.ศ. ๒๔๖๐ เกือบสองเท่า* ฉะนั้นจึงเป็นข้อเปรียบเทียบได้ว่า ในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ที่ว่าน้ำท่วมมากนั้น ก็ยังเสียหายน้อยกว่าเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๕ มากนัก ในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ นั้นตามถนนราชดำเนินแถวอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยก็ไปพายเรือเล่นได้สบาย ยิ่งแถวจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยด้วยแล้วมองดูเจิ่งเป็นทะเลสาบไปเลยทีเดียว

เรื่องของน้ำท่วมไม่ใช่เรื่องดี น้ำท่วมคราวหนึ่งบ้านเมืองต้องเสียหายทำลายทรัพยากร และสมบัติของชาติไปคราวละมากๆ ถนนดีๆขาด ข้าวล่มประชาชนไม่มีที่อาศัย ของแพง การคมนาคมไม่สะดวก สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ของสนุกเลย ท่านที่เคยผจญน้ำท่วม เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๕ มาแล้ว คงจะรู้ว่ามีความลำบากเพียงใด ของกินมีราคาไปหมด ผักบุ้ง สายบัว ต้นมะละกอ มีโอกาสขึ้นโต๊ะเป็นอาหารประจำวัน และสำหรับในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ นั้น นายมั่นนายคงกล่าวว่าเป็นลางดี เป็นนิมิตแสดงว่าไทยเราจะชนะสงครามเหมือนเมื่อครั้งพระพุทธองค์ชนะมาร ด้วยแม่พระธรณีบีบน้ำจากมวยผมจนท่วมแผ่นดินไปหมดฉะนั้น □

* ปี พ.ศ. ๒๔๖๐ สูง ๑.๘๗ เมตร ใน พ.ศ. ๒๔๘๕ สูง ๒.๒๗ เมตร ผิดกัน ๔๐ เซนติเมตร ทั้งนี้ถือระดับน้ำหน้ากองรังวัดที่ดินธนบุรี เพียงแห่งเดียว

สารบาญค้นคำ

แก้คำผิดในคำอธิบายภาพและเรื่อง

(๑) ภาพกระทรวงกลาโหมสมัยที่เรียกว่าโรงทหารม้า แก้เป็นโรงทหารหน้า

(๒) ภาพประตูเมืองริมน้ำด้านวัดพระเชตุพน ฯ สมัยรัชกาลที่ ๖ แก้เป็นสมัยรัชกาลที่ ๔ เช่นเดียวกับภาพหน้า ๑๖๑

(๓) หน้า ๒๔๓ บรรทัดที่ห้านับจากล่างตัดออกทั้งบรรทัด

(๔) หน้า ๒๔๔ บรรทัดที่สอง คำว่า รุมารี แก้เป็น กุมารี

(๕) หน้า ๒๔๕ คำว่า สก แก้เป็น ศก

(๖) หน้า ๒๔๖ บรรทัดแรก คำว่า เมือน แก้เป็น เหมือน

(๗) หน้า ๒๗๕ บรรทัดที่สองคำสุดท้าย นัน แก้เป็น อัน

แก้คำผิด

สัทหุลกวิกีฬิตฉันท์ 19	แก้เป็น	สัทหุลวิกกีฬิตฉันท์ 19
สิ่งศักดิ์สิทธิ์ไซร้	แก้เป็น	สิ่งศักดิสิทธิ์ไซร้